ISSN 1563-0323, eISSN 2618-0782

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Филология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия филологическая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

EURASIAN JOURNAL

of Philology: Science and Education

№4 (188)

Алматы
«Қазақ университеті»
2022

ISSN 1563-0323, eISSN 2618-0782

ХАБАРШЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ №4 (188) желтоқсан

04. 05. 2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Куәлік № 16497-Ж

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ
Кенжеқанова Қ.К., PhD *(Қазақстан)*

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:
Джолдасбекова Б.У., ф.ғ.д., профессор (ғылыми редактор) *(Қазақстан)*
Досанова А.М., PhD (ғылыми редактордың орынбасары) *(Қазақстан)*
Адилбаева У.Б., ф.ғ.к., доцент *(Қазақстан)*
Алимтаева Л. Т., ф.ғ.к., доцент м.а. *(Қазақстан)*
Баянбаева Ж.А., ф.ғ.к., доцент м.а. *(Қазақстан)*
Аймагамбетова М.М., PhD, доцент м.а. *(Қазақстан)*
Мадиева Г.Б., ф.ғ.д., профессор *(Қазақстан)*
Темірболат А.Б., ф.ғ.д., профессор *(Қазақстан)*
Саткенова Ж.Б., ф.ғ.к., доцент *(Қазақстан)*
Таттимбетова Қ.Ө., PhD, доцент м.а. *(Қазақстан)*
Донна Орвин (Donna Orwin), доктор, профессор, Торонто университеті *(Канада)*
Евдокимова С.Б., PhD, доцент, Браун университеті *(АҚШ)*
Жаң Жин Жин (Jean Zhin Zhin), доктор, профессор, Пекин ұлттық орталық университеті *(Қытай)*
Барабаш В.В., ф.ғ.д., профессор, Ресей халықтар достығы университеті *(Ресей)*
Морхье Пост (Margje Post), PhD, доцент, Берген университеті *(Норвегия)*
Насие Йылдыз (Nasiye Yildiz), доктор, профессор, Анкара Хаджы Байрам Университеті *(Түркия)*
Риверс Уильям П. (Rivers William P.), доктор, профессор, Ұлттық кеңес және тілдерді дамыту жөніндегі халықаралық оқыту *(АҚШ)*
Кайс Амер Кадим (Kais Amer Kadhim), доктор, қауымд. профессор, Сохар университеті *(Оман Сұлтанаты)*

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ
Тонкер А. *(Қазақстан)*

«Филология сериясы» қазіргі тіл білімі мен әдебиеттану және аралас мамандықтардың өзекті мәселелерін жариялауға арналған.

Жоба менеджері
Гульмира Шаккозова
Телефон: +7 701 724 2911
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Компьютерде беттеген
Айгүл Алдашева

ИБ № 14876

Пішімі 60x84/8. Көлемі 18,6 б. т. Тапсырыс № 3.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2022

1-бөлім

ТІЛ БІЛІМІ

Section 1

LINGUISTICS

Раздел 1

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

IRSTI 16.41.21 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v188.i4.01

T.M. Abdarkhmanova[1]*, G.A. Kusmanova[1], Zh.B. Satkenova[2]

[1]Sarsen Amanzholov East Kazakhstan university, Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk
[2]Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: abtolkyn@yandex.ru

ON THE QUESTION OF ONOMOPRAGMATICS (USING THE EXAMPLE OF NICKNAME NAMES OF ARCHITECTURAL AND RESIDENTIAL BUILDINGS)

Nicknames are a given part of anthroponymy, which is granted not only to peoples because of their beautiful features, but also to houses. The target of this note is the detection of skeletal as well as semantic distinguishing features of nicknames of construction and apartment buildings, the detection of key motivational properties of nicknames. Onomatology has close relationships with the situation, cultural studies, regional studies, philology, archaeology, linguistics. The academic significance of the activity consists in the typology of onomastic creations. The actual importance lies in the ability to apply the results of the study in the tasks of linguistics. Methods used: comparison, statistical calculation, semantic research. The study is able to provide a chance to establish the semantics of district toponyms. Why do multi-storey buildings need nicknames? There were constantly familiar structures of an extraordinary figure, similar as well as a figure. London Tower Bridge will soon become the most significant building in the UK. And, as this is established with the current skyscrapers, it has a name – "Shard". This is based on his figure. This name will connect to such unreasonable names, as well as Cucumber, Electric Shaver, Archive, Terochka for the purpose of cucumbers and also wet. The piece was planned in a fragment of a napkin in a Berlin restaurant by architect Renzo Softly in 2000. He was inspired by the metal tracks, the English spires of the Venetian painter Canaletto, as well as the masts of the ships of the past.

Key words: onomastic, onomopragmatics, nicknames, culturology.

Т.М. Абдрахманова[1]*, Г.Ә. Құсманова[1], Ж.Б. Саткенова[2]

[1]Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Қазақстан, Өскемен қ.
[2] Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: abtolkyn@yandex.ru

Ономапрагматика сұрағы туралы (сәулет және тұрғын үйлердің лақап аттары негізінде)

Лақап ат – антропонимиканың бір бөлігі, ол адамдарға тек назар аударарлық қасиеттері үшін ғана емес, сонымен қатар ғимараттарға да беріледі. Бұл мақаланың мақсаты – сәулет және тұрғын үй ғимараттарының лақап атының құрылымдық-семантикалық ерекшеліктерін анықтау, лақап негізгі мотивациялық белгілерін айқындау. Ономастика тарихпен, мәдениеттанумен, елтану, филология, археология, лингвистикамен тығыз байланыста. Жұмыстың ғылыми өзектілігі ономастикалық шығармалардың типологиясында жатыр. Практикалық маңыздылығы – зерттеу нәтижелерін тіл білімі сабақтарында қолдану мүмкіндігі. Қолданылатын әдістер: салыстыру, статистикалық есептеу, семантикалық талдау. Зерттеу жергілікті жер атауларының семантикасын анықтауға мүмкіндік береді. Биік ғимараттарға лақап не үшін қажет? Ерекше пішінді ғимараттар әрқашан белгілі болды, мысалы, Пирамида. Лондон мұнарасы көпірі жақын арада Ұлыбританиядағы ең биік ғимараты болады. Қазіргі зәулім ғимараттар үшін әдеттегідей, оның лақап аты бар – „фрагмент". Бұл оның нысанына негізделген. Бұл атау Геркин, Ұстара, Картотека, Қияр және Ірімшік, Үккіш сияқты ақымақ атауларға қосылады. Фрагментті 2000 жылы сәулетші Ренцо Пиано Берлин мейрамханасындағы майлықтың бір бөлігіне түсірген. Ол теміржолдардан, венециялық суретші Каналеттоның Лондон шпильдерінен және өткен кемелердің діңгектерінен шабыттанды.

Түйін сөздер: ономастика, ономопрагматика, лақап аттар, мәдениеттану.

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

Т.М. Абдрахманова[1]*, Г.А. Кусманова[1], Ж.Б. Саткенова[2]
[1]Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена Аманжолова, Казахстан, г. Усть-Каменогорск
[2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: abtolkyn@yandex.ru

К вопросу об ономопрагматике (на материале прозвищ архитектурных и жилых зданий)

Прозвища являются частью антропонимики и даются не только людям за их примечательные черты, но и зданиям. Цель данной статьи – выявить структурно-семантические особенности прозвищ архитектурных и жилых зданий, выявить основные мотивационные признаки прозвищ. Ономастика имеет тесные связи с историей, культурологией, страноведением, филологией, археологией, лингвистикой. Научная актуальность работы заключается в типологии ономастических произведений. Практическая значимость заключается в возможности использования результатов исследования на уроках языкознания. Авторами были использованы такие методы, как: сравнение, статистический расчет, семантический анализ. Исследование может дать возможность определить семантику местных топонимов. Для чего высотным зданиям нужны прозвища? Здания необычной формы были всегда, начиная с Пирамид. Современные технологии продвинули нас в новую эру архитектуры. И у многих высотных зданий существует прозвище, а то и несколько. И как принято для современных небоскребов имеет прозвище – «Осколок». Оно основано на его форме. Лондонский Тауэр Бридж скоро станет самым высоким зданием Великобритании. И как принято для современных небоскребов имеет прозвище – «Осколок». Оно основано на его форме. Название присоединится к таким глупым названиям как Корнишон, Бритва, Картотека, Огурец и Терка для сыра.

Осколок был задуман на клочке салфетки в Берлинском ресторане архитектором Ренцо Пиано в 2000 г. Его вдохновили железные дороги, лондонские шпили венецианского живописца Каналетто и мачты кораблей прошлого.

Ключевые слова ономастика, ономопрагматика, прозвища, культурология.

Introduction

In the scientific world there is a special point, a single course of linguistic studies, dedicated to surnames, patronymics, names – onomatology. The object of the study of onomastics (onomatology) (Greek onoma – name + logos – theory) is considered to be the study of the significance of surnames and names, their events. The word “onomastics” has 2 meanings. In the 1st, this is the point of linguistics that examines individual surnames; in the 2nd, this word means a set of personal surnames (Podolskaya, 1998: 347).

Nicknames are a given share of anthroponymy, which is granted not only to people because of their beautiful features, but also to houses. The target of this note is the detection of “skeletal” as well as semantic distinguishing features of nicknames of construction and apartment buildings, the detection of key motivational properties of nicknames. Onomatology has close relationships with the situation, cultural studies, regional studies, philology, archaeology, linguistics. The academic significance of the activity consists in the typology of onomastic creations. The actual importance lies in the ability to apply the results of the study in the tasks of linguistics. Methods used: comparison, statistical calculation, semantic research.

The study is able to provide a chance to establish the semantics of district toponyms. Why do multi-storey buildings need nicknames? There were constantly familiar structures of an extraordinary figure, similar as well as a figure. The English Tower Bridge will soon be the most significant house in England. And also, as well as this is installed with the current skyscrapers, it has a name – “Shard”. This is based on his figure. This name will connect to such unreasonable names, as well as Cucumber, Electric Shaver, Archive, Terochka for the purpose of cucumbers and also wet. The piece was planned in a napkin fragment in a Berlin restaurant by architect Renzo Softly in 2000. He was inspired by the metal tracks, the English spires of the Venetian painter Canaletto, as well as the masts of the ships of the past.

Literature review

This point of lexicology is studied and also studied by scholars of the style of different states, different centuries (see, for example, the corresponding activity: V. Letter. Bondaletov 1970,1976,1977,1983; SAT. Veselovsky 1974; Conduct a conversation. Together with S. Gilyarevsky 1982, 1985, 1986; Letter. M. Murzaev 1974,1984, 2001; V. P. Neroznak 1980,1991; V. A.

Nikonov 1974,1988; taranka. v. Podolskaya 1988, 1990; A.M. Selishchev 1948; A.V. Superanskaya 1969, 1973, 1998; Lit. V. Uspensky 1962, 1972; P. Florensky 1993). In onomastics, a special area is emphasized-anthroponymy or anthroponomastics.

In the Huge Encyclopedic Dictionary "Linguistics "Anthroponymy", the onomastics item exploring anthroponyms is the given surnames of personal people: individual surnames, first name (First name or other name), first name, single surnames, nickname and also fictional (personal or mass), cryptonyms (secret surnames)". (Podolskaya, 1998: 36). According to the academic foundations, the name is made from the Mixolydian texts: asteroid – "individual " and Onoma – "name". This word was first invented in 1887 by the Portuguese linguist J. Shown by Leyte Vasconselva.

Material and methods

In order to study the district names of zones, we used similar methods, as well as comparison. We compared the nicknames of the people together with the nicknames of the buildings in order to establish the typological characteristics of the nickname. We also applied statistical calculation in order to pay for a single number of alias prefixes, suffixes and aliases. Another way that we applied was semantic pseudonym research. The subject of our study began the nicknames of the district buildings of our metropolis. The material used was compiled from various keys, especially from the spoken speech.

Personal names of geographical objects {Nevsky brochure, Chai pond, Island, River, State, Ertis, Hammer) explore toponymy/ toponomastics; names of areas of the world place

- generally recognized in science as well as nationwide pleiades, galaxies (Pegasus Pleiade, Andromeda Vagueness,) explore cosmonymy; names of single azure bodies {Venus, Planet, Sky, Red Planet) explore astronomy; surnames of personal animals, their nicknames (Ball, Cat, Squirrel, Actos, Aleirodid) are fond of zoonymy, there are also other segments.

There are unofficial personal surnames that capture a special role in anthroponymic concepts, creating their own personal unique society of surnames. In a similar way, there is an informal onomastic concept, which is considered a subject on a par with the external onomastic concept:

- society: almost everyone has got special names for friends, employees, family members, for example, Bright Red (because of the tone of the strand), Well-Fed (because of the comprehensiveness), Angel (because of the wriggling strand) and also Prospector, Letter.

- Animals: Warrior (called rooster because of its military atmosphere), Dense individual (dense cat);

- populated areas (megalopolis , towns, squatted);

- geographical objects (the top of the world, reservoirs, rivers, etc.);

- structures (construction, apartment structures).

Onomopragmatics is a discipline about the use of personal surnames. 2 types of nouns are consciously distinguished: nominal (a group of nouns meaning qualities, significance, type of signified) and also personal surnames. Absolutely nothing can be noted about this, as well as personal surnames are usually classified (for example, Ms. Smirnova), however, without exception, we can acquire certain data about personal surnames (for example, We can establish the civilization of a person according to the surnames: Olejik.

Results and discussion

Unlike people's surnames, the surnames of construction and apartment buildings are not in demand as such: if almost any 3 persons have a name, then it is for them among peers, in a team, in a family, in this case , aliases are available only for representatives, rather than, in this case, for important buildings. As well as the theory of such a family, nicknames are given to their "carriers":

- according to external type (huge, small, charming);

- In coordination with his direction (building circus, administrative set up, cinema building).

If we say about the construction of such a nickname, in this case, given in the main nouns (candle, forest orderly, intestines, metal), in certain variants-combinations of words (3 Pigs, Pinkish housing, Snow-white housing, Demotic housing), less often-abbreviations (SDI, PED, HONEY), numbers or numbers (thousandths, 20 2).

Representing a necessary component of an onomastic place, the nickname is of no small importance in the concept of style and culture, contributes to the disclosure of the nationally civilized distinctive features of the multiethnic concept of creation. Fictional is a given private name of a subject. The main methods of motivating Nikki are considered to be external as well as internal motivation. About the external motivation, we assume the conditions that prove the formation of the nickname (prospector, letter, many physiological, schematic and other characteristic features of the structure).

Nickname	**Signs**
Муравейник Anthill	Multi - entrance house
Китайская стена The Chinese Wall	is a long building
Стекляшка Glass	Instead of the usual Windows, doors - large glass
Кишка Gut	Shop building, oblong
Сороконожка Centipede	Multi-entrance house
Двадцатиподъездка 20 entrances	Consists of twenty entrances
Шарага Vocational School	Professional technical school
Близняшки Twins	*are two identical houses*
Белый дом White House	*Akimat Building*
СДИ (Строительный Педагогический Институт) SDI	*is the old name of the educational institution*
Пед (Педагогический институт) Ped	*is an abbreviated old name of the educational institution - Pedagogical*
Мед (Медицинский)Med	*is the abbreviated name of the educational institution Medical*
Sharaga	Professional technical school
Pedkora	Educational building
Mentovka	Building of the Police
Three piglets	Three similar houses
Candle	The high multi-floor building with one entrance
Lighter	A building, reminding a cigarette lighter; indeed there was fire several times.
Chupa-Chups	A building Byterek – a tree – in Astana city
Monolithic	A high monolithic house
Pink house	A house in pink colours
Chinese wall	A Ministerial complex

The name of the structure, formed in coordination with the principles of internal motivation, is considered a decision in the official name of the building/At home (a huge Ural bush).

Single surnames in the 2nd nominative function are considered to be one of the key nickname. Informally, its name is usually based in a metaphor, which is considered equally as a source for understanding the bases of thinking as well as the actions of the mind of the nationally peculiar ghosts of society, reflecting the key civilized meanings. The presentation of the distinctive features of the Kazakh linguistic persona together with the use of unofficial toponymic units of Kazakhstan with civilized specifics makes it possible to identify the concept of "state type" and also demonstrate the specifics of the worldview of the linguistic type of society of the Kazakh civilization.

The presentation of style as well as a significant element of the lesson about the people as well as the essence of thinking is considered the basis of current linguistics. The main role of style is the formation of the ideological canvas of society, in the middle of which there is not only an individual, but also an individual-the owner of reason, a style with a difficult inner society and a specific relationship to the society of objects as well as to himself.

An individual is considered to be a carrier of the state mindset, which can be studied together with style support, which is considered a significant

device for the purpose of identifying a person. Combining linguistic (skeletal) specifics together with the distinctive features of the disposition of civilization, styles differ in the degree of dynamism, rationality and emotionality, aspects of content, the degree of coverage of such or other areas of material as well as internal existence, energy and interest in specific judgments.

Unofficial personal surnames in the linguistic and cultural application of Kazakhstan, in their eyes, reflect and also provide the appearance of existence and the appearance of thinking peculiar to a particular environment, demonstrating precious sources for understanding the state culture. Being "archetypes of the inner texture" and "the main core of the person" (P. Florensky), toponyms, and in addition anthroponyms, in particular unofficial personal surnames, include a rich material used for the purpose of comprehending the person.

In the course of linguistic cultural consideration of unofficial personal surnames, the methods of linguistic and cultural studies are partially applied. The current language and the level of culture are multidimensional to such an extent that their essence cannot be investigated in any way, and also in this way, what explains the presence in this research of a system of ways that are in complementary relationships:

1. component analysis, which aims to decompose meaning into minimal semantic components and, based on dictionary definitions and contextual characteristics of NIS, helps to identify semes that are significant to us.

2. contextual research, which makes it possible to establish the importance of individual components in the formulation of secret meanings.

3. linguistic-stylistic research, which gives an exposition of the connotations acquired in one word.

4. a method of ideographic steppe, which makes it possible to trace the relationship of juicy style money together with the civilized and state worldview of people in vast ideographic arrays.

In connection with certain issues of study, the corresponding methods have descended into the 1st project: reference, derivational, dictionary, and in addition, the developed technology of studying the material used. According to the view of A. S. Shcherbak, the inner-city urbanonym is able to retain linguistic archaisms that reflect the linguistic type of society, which is considered archaic according to comparison with the current linguistic type of society (Shcherbak, 2017). This monitoring is in the database of cognitive as well as classical layouts for the study of urbanonymic vocabulary. Scientists of onomastic vocabulary notice that the characteristic features of the course of the nomination of urbanonyms are expressed in the duality of its categorical qualities, following from this, that someone belongs to 2 spheres of style and thinking, the sphere of statics and also the sphere of dynamism, the element urbanonymic place. In this area, an individual uses a private name for the purpose of streets, squares and other zones, which leads to the emergence of new street names that expand the lexical concept of style.

The principal important functions of the surname are considered specific (or signature) as well as specific.

Pseudonyms are informal personal surnames, usually familiar to one or another relatively small the conclusion from outside the family according to the nickname 7-this is accompanied by loss of tone as well as obtaining the newest, segregational color (Suleimenova, 2002: 293).

The nickname for the purpose of the first structure is able to be unlimited, and the nickname of 1 carrier is able to demonstrate various concepts in relation to the for meaning will be distracted.

Table 1 – Nomination process

An object in the aggregate of properties and qualities	→	A tall, single-entrance building of personal names.
↓		↓
A person's idea of the features(s) of the object	→	The building is too tall, narrow
↓		↓
Materialization of representations in language	→	Nickname Candle

Table 2 shows the motivation of the Candle alias. According to scientists, the name is considered the genetic basis of absolutely all personal surnames. The alias value usually corresponds to certain data of their carriers. Together with the most ancient times and also up to the present day, the name of the tradition is in the main thing in the pronounced ethnic tradition" (Shshetinin, 1966: 66).

According to S. Aksenov (Aksenov, 1988: 65), we believe that nicknames are considered characteristic features:

- the peculiarity of the conversational speech in consequence of the 2nd onomastic nomination. Auxiliary surnames are often formed in the base of a metaphor, which captures the main role from among the linguistic money of the formulation of juicy views. The name of the prem appears as a consequence of the assignment of the name of the object or the action of reality according to the monotony of specific properties together with the people or the house (the name Chupa-Chups is provided to the building "Baiterek" in Astana).

- pseudo-functional activity in the field of informal communication. Examining the area of informal communication, S. Aksenov notices that it is limited to personal, mass, home and family relationships and also does not have strict laws in any way. By using a fictional one in the speech, we "neutralize" fictitiousness, an external anthroponymic texture.

- high-quality image. According to the nickname, it functions in a "relatively small society of people" (Danilina, 1979: 293). This society of people is able to be different and is also created according to different bases: territorial, social, age and other.

- lack of adjustment (the number of nicknames, which have every chance to be during the existence of a person or structure, is not regulated in any way). In a similar way, a number of nicknames can appear in the room at the same time, which change with the period and also "have every chance of being in the relationship of the chain of the period, in this case it is possible to switch one to another, and in simultaneous relationships, in this case it is possible to coexist" (Danilina, 1979: 295). For example, there is a number of nicknames for a certain structure: A strange wall (a large structure), A dollar wall (a construction of the Ministry of Finance, a meandric ribbon).

- individual feature. If each name is capable of carrying hundreds, thousands of people, in this case only one subject or one structure will have a name. If this is repeated, this is repeated in another sphere, and it is also impossible for a single fictional individual or structures to work in one company for the purpose of 2.

- nominative epidemic – recommended. Fictional is considered an auxiliary component of an unofficial anthroponymic texture; not every company provides its own members with a fictional one. Nominative epidemic (free) is a given symbol showing the type of use of a pseudonym, in contrast to the use of a surname. Fictional is able to display the ideological, value, mental and other beliefs of a certain community.

- displaying different feelings of the group in nicknames. If in individual surnames (in the current period) we barely establish the community's approach to naming people, in which case, in nicknames, these relationships are formed together with the least effort. The name shows not only the name in any way, but also the name itself.

- sensual-relief coloring-is characteristic for the purpose of absolutely all nicknames. In contrast with individual surnames, which are not characterized by emotionality in any way (due to the deduction of deminuative configurations), this is their final distinguishing feature. The name is in no way transformed into intermediate surnames with-because of the distinctive features of the internal structure from the inside. They exist due to the possibility of a style for sensually living nomination (see: lexicon of psychological formulation), together with the support of which the individual expresses his own psychological position. The fictional sensual-relief coloring stems from the reverse directions in the work of texts in colloquial speech – reclamation as well as insults. From this place, as well as the distribution of the nickname into humiliating and also not humiliating in any way, however, this division is absolutely valid. Numerous owners of the nickname do not feel offended to stand out in any way.

- figurative as well as combinative. Appearance is a given visual understanding of the object or action of reality; however, appearance is not a corresponding understanding of reality in which signs are consciously chosen, which have every chance to express an approach to the depicted, to broadcast the idea. Figures appear in the mind of any person, the basis of which is considered to be the society around us.

- semantic integrity. The role of the nickname is also luxuriously connotative, manifested in an active conversational style in the work of the pseudonym.

Russian speech is the most famous speech in the multinational sphere of our people. According to the structure and semantics of the buildings'

nicknames, there are elementary names (candle, metal), personal surnames (Snow-white housing, Chupa-Chups, 3 Piglets). So the name is formed by a metaphorization: Bowel is the given name of an elongated house; Twins –it's a nickname of two similar buildings.

Conclusion

An individual, finding himself in a variety of communicative conditions, uses his name in no way in its exclusively linguistic sense, but paints it with different extralinguistic colors, prospector.letter. forms, for the purpose of any communicative action, its own coloring of the surname of its own. In the external area of communication, an intermediate model of the surname of one's own, established by the environment, is used; in the informal area, any communicative situation will give the surname its own range of coloring. This coloring, in its own order, is considered a pencil of a communicative condition. And also, including the most important of this – an informal communication environment is able to form surnames (nicknames), which act only in it and also in no way switch to the service area. In personal surnames, "uniform linguistic laws are refracted in a peculiar way, and their personal patterns appear, which are not present in the language" (Petrovsky, 2000: 45). In a similar way, colloquial conversation is a given "area in which proper surnames live and are also formed" (Superanskaya, 1973: 287).

References

Щербак А.С. Сферы урбанонимического пространства. – 2017. https://cyberleninka.ru/article/n/sfery-urbanonimicheskogo-prostranstva/viewer (2.07.2021)

Сулейменова Е.Д., Шаймерденова Н.Ж. Словарь социологических терминов. – Алматы: КазНУ им. Аль-Фараби, 2002. – 170 с.

Щетинин Л.М. Слово, имя, вещи. – Ростов: Изд. Высш. Универ., 1966. – 215 с.

Аксенов С.С. Проблемы семантической организации русских прозвищ (основан на материале советской художественной прозы 60-80-ых): Дисс. ... канд. филолог. наук. – Одесса, 1988. – 170 с.

Данилина Е.Ф. Прозвища в современном русском языке // Вост. Слав. ономастика: материалы исследования. – М., 1979. – С. 76.

Ушаков Н.Н. Прозвища и неофициальные личные имена // К вопросу о границах прозвищ. Имя собственное и нарицательное. – М., 1978. – С. 150.

Петровский Н.А. Словарь личных имен. – М., 2000. – 480 с.

Суперанская А.В. Общая теория имен собственных. – М., 1973. – 366 с.

Vager, M. On the Issue of Some Tendencies in Onomastic Studies in Russia: 20th – 21st centuries // Nouvelle revue d'onomastique Année 2011 53 pp. 117-126. https://www.persee.fr/doc/onoma_0755-7752_2011_num_53_1_1727

Голомидова М.В. Урбанонимы в контексте культуры современного города. – https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/36099/1/ez_nii_rc-1995-08.pdf (01.07.2021)

Назаров А. Группа урбанонимов с общим признаком (на примере города Цвиккау) – http://imja.name/toponimy/toponimy-ehkkersbakha.shtml (01.06.2021)

Казакова С.Л. Система урбанонимов и их прагматический аспект. – https://upload.pgu.ru/iblock/ed2/uch_2010_vi_00009.pdf (01.06.2021)

Разумов Р.В. Система урбанонимов русского провинциального города конца XVIII-XX веков: на примере Костромы, Рубинска, Ярославля. – Дисс. ….канд. филолог. наук – 2003, https://www.dissercat.com/content/sistema-urbanonimov-russkogo-provintsialnogo-goroda-kontsa-xuiii-xx-vekov-na-primere-kostrom (01.06.2021)

Городской ономастикон: Материалы межд. науч.-теор. Онлайн-семинара молодых исследователей. – Вологоград: Изд. ВГСПУ «Перемена», 2015. – 100 с.

Coates R. The meaning of names: A Defence of The Pragmatic Theory of Properhood (TPTP) addressed to Van Langendonck, Anderson, Colman and McClure, 2017: https://www.researchgate.net/publication/335918953_The_meaning_of_names_A_defence_of_The_Pragmatic_Theory_of_Properhood_TPTP_addressed_to_Van_Langendonck_Anderson_Colman_and_McClure .

Сулейменова Э.Д. Актуальные проблемы казахстанской лингвистики: 1991 – 2001. – Алматы, 2001. – 84 с.

Coates, R. (2011). Some consequences and critiques of The Pragmatic Theory of Properhood. https://doi.org/10.2143/ONO.41.0.2119609

Тарасов Е.Ф. Межкультурное общение – новая онтология анализа языкового сознания // Этнокультурная специфика языкового сознания. – М.: РАН, Институт языкознания, 2000. – 19 с.

Zuckermann, G. Toponymy and Monopoly: One Toponym, Two Parents.

Ideological Hebraization of Arabic Place-Names in the Israeli Language // Onoma. Name theory.Peeters Online Journals – Volume 41, 2006. – P. 163-184. https://poj.peeters-leuven.be/content.php?url=issue&journal_code=ONO&issue=0&vol=41

Мусабаева М.Д. Қазақ тіліндегі антропонимикалық аталымдардың сипаттамасы: Автореф: филолог. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 1995. – 22 б.

Leino A. Place-Names as constructions // Onoma. Name theory.Peeters Online Journals – Volume 41, 2006. – pp. 215-235. https://poj.peeters-leuven.be/content.php?url=issue&journal_code=ONO&issue=0&vol=41

Рахметуллина М.А., Мухамеджанова Ш.Т. Национально-культурный компонент в содержании обучения иностранному языку // Материалы республиканской научно-теоретической конференции «Проблемы лингвистики на рубеже веков». – Караганда, 2001. – 277 с.

References

Aksenov S.S. (1988) Problemy semantithsheskoi organizazii russkih prozvitsh (osnovano na materiale Sovetskoi prozy 60-80 yh) [Problems of semantic organization of Russian nicknames (based on the material of Soviet hood prose of the 60-80's)]: Diss... kandidat philology. Nauk. Odessa, 1988. 170 s. (in Russian)

Golomidova M.V. (2021) Urbanonimy v kontekste kultury sovremennogo goroda. [Urbanonyms in context of culture of modern city] https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/36099/1/ez_nii_rc-1995-08.pdf (01.07.2021) (in Russian)

Gorodskoi onomasticon: Materialy Mezhdunar. nauchno-teoreticheskoi online-seminara molodych issledovateley (2015). [City onomasticon: Materials of International scientific-theoretical online-seminar of young researchers]. Volgograd: Izdatelstvo VGSPU "Peremena", 2015. 100 c. (in Russian)

Danilina E.F. (1979) Prozvitsha v sovremennom russkom yazyke [Nicknames in modern Russian] // Vost-Slavyansk. onomasstika: materialy issledovaniya. M., 1979. s. 76 (in Russian)

Kazakova S.L. (2021) Sistema urbanonimov i ih pragmatitsheskiy aspect. [System of urbanonyms and their pragmatic aspect] https://upload.pgu.ru/iblock/ed2/uch_2010_vi_00009.pdf (01.06.2021) (in Russian)

Musabajeva M.D. (1995) Qazaq tilindegi antroponimiqalyq atalymdardyng etnolingvistiqalykq sipattamasy: Filol. gyl. kand. ... dis. [Ethno linguistic description of anthroponymic names in Kazakh: Diss…..candidate of philol. sciences]. Almaty, 1995. 22 b. (in Kazakh)

Nazarov A. (2021) Gruppa urbanonimov s obtshim priznakom (na primere goroda Zvikkau). [The group of urbanonys with common feature] http://imja.name/toponimy/toponimy-ehkkersbakha.shtml (01.06.2021) (in Russian)

Coates R. (2017) The meaning of names: A Defence of The Pragmatic Theory of Properhood (TPTP) addressed to Van Langendonck, Anderson, Colman and McClure, 2017: https://www.researchgate.net/publication/335918953_The_meaning_of_names_A_defence_of_The_Pragmatic_Theory_of_Properhood_TPTP_addressed_to_Van_Langendonck_Anderson_Colman_and_McClure (in English)

Coates, R. (2011). Some consequences and critiques of The Pragmatic Theory of Properhood. https://doi.org/10.2143/ONO.41.0.2119609 (in English)

Petrovsky N.A. (2000) Slovara russkih litshnyh imen [Dictionary of Russian personal names]. M., 2000. 480 s. (in Russian)

Razumov R.V. (2003) Sistema urbanonimov russkogo provinzialnogo goroda konza XVIII-XX vekov: na primere Kostromy, Rybinska, Yaroslavlya. [System of urbanonyms of russian provincial city at the end of XVIII-XX centuries]– disser. na soisk. nauchn. stepeni kandidata philol. nauk. 2003, https://www.dissercat.com/content/sistema-urbanonimov-russkogo-provintsialnogo-goroda-kontsa-xuiii-xx-vekov-na-primere-kostrom (01.06.2021) (in Russian)

Rahmetullina M.A., Muhamedzhanova Sh.T. (2001) Nazionalno-kulturnyj komponent v soderzhanii obutshenija inostrannomu jazyku // Materialy respublikanskoi nautshno-teoretitsheskoj konferenzii «Problemy lingvistiki na rubezhe vekov». [National cultural component in the content of study foreign languages // Materials of republic scientific theoretical conference "Problems of linguistic at the turn of the ceentury"]. Karaganda, 2001. S. 277. (in Russian)

Suleimenova E.D., Shaimerdenova N.J. (2002) Slovar soziologitsheskih terminov [Dictionary of sociolinguistic terms]. Almaty: Kazakh University, 2002. 170 s. (in Russian)

Superanskaya A.V. (1973) Obtshaya teoriya imen sobstvennyh [General theory of proper names]. M., 1973. 366 s. (in Russian)

Superanskaja A.V. (1998) Slovar russkih litshnyh imen. [Dictionary of russian personal names]. M.: OOO Firma izd. AST, 1998. 528 s. (in Russian)

Leino A. (2006) Place-Names as constructions. Onoma. Name theory.Peeters Online Journals. Volume 41, 2006. pp. 215-235. https://poj.peeters-leuven.be/content.php?url=issue&journal_code=ONO&issue=0&vol=41 (in English)

Shchetinin L.M. (1966) Slovo, iymya, vethsi [Word, name, things]. Rostov: Izdat.: Vyssh. shkola, 1966. 215 s. (in Russian)

Zuckermann, G. (2006) Toponymy and Monopoly: One Toponym, Two Parents.

Ideological Hebraization of Arabic Place-Names in the Israeli Language. Onoma. Name theory. Peeters Online Journals Volume 41, 2006. P. 163-184. https://poj.peeters-leuven.be/content.php?url=issue&journal_code=ONO&issue=0&vol=41 (in English)

Tarasov E.F. (2000) Mezhkulturnoe obtschenie – novaja ontologia analiza jazykovogo soznanija // Etnokulturnaja spezifika jazykovogo soznanija. [Intercultural communication – new ontology of analisys of linguistic consciousness // Ethno-cultural specific of linguistic consciousness]. M.: RAN, Institut jazykoznanija, 2000. S.19. (in Russian)

Tsherbak A.S. (2017) Sphery urbanonimicjeskogo prostranstva [Spheres of urbanonymic space]. 2017, https://cyberleninka.ru/article/n/sfery-urbanonimicheskogo-prostranstva/viewer (2.07.2021) (in Russian)

Ushakov N.N. (1978) Prozvitsha i neofizialnye litshnye imena [Nickname and personal unofficial names] // K voprosu o granitzah prozvitsha. Iyamya sobstvennoye i narizatelnoye. M., 1978. s. 150. (in Russian)

Vager M. (2011) On the Issue of Some Tendencies in Onomastic Studies in Russia: 20th – 21st centuries // Nouvelle revue d'onomastique Année 2011 №53. pp. 117-126. https://www.persee.fr/doc/onoma_0755-7752_2011_num_53_1_1727 (in English)

ҒТАМР 16.21.07 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v188.i4.02

А.Е. Адишева[1]*, Мехмет Өлмез[2]

[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
[2]Стамбул университеті, Түркия, Стамбул қ.
*e-mail: almaseb2@gmail.com

АНТРОПОМОРФТЫҚ МЕТАФОРАНЫҢ ТАНЫМДЫҚ МОДЕЛІ

Бұл мақалада метафоралар мен антропоморфтық метафоралар терминдерінің теориялық түсінігі мен қызметі қарастырылған. Метафора табиғаты мен оның көркемдік-бейнелілік болмысы анықталды. Автор бірқатар ғылымдар саласындағы метафораның болмысы мен мән-маңызына арналған ғылыми ізденістерге сүйене отырып, концептуалды метафора теориясы бойынша жан-жақты зерттеу жүргізді. Қазіргі тіл біліміндегі әртүрлі метафоралардың түрлі нұсқаларын айқындауға арналған көптеген ғылыми зерттеулер көрсетілген.

Қоршаған әлемді номинациялау мен үлгілеуде антропометрикалық принципке тән ерекшеліктер талданады. Ойлау және ассоциация құралы ретіндегі метафораның ғылыми ізденістердегі орны тұжырымдалады. Объективті шындықтың объектілері мен құбылыстары адам формалары мен қасиеттерімен ассоциативті байланыста болатын антропоморфты метафораның маңызы анықталды. Талдау нәтижесінде антропоморфтық метафорада адамның физиологиялық қасиеттері, соматикалық белгілері, психикалық қасиеттері топтастырылатыны көрсетіледі. Зерттеудің жаңашылдығы осы уақытқа дейін мәдени концептінің антропоморфтық белгілерінің егжей-тегжейлі жіктемесі болмағанында. Оның ішінде қоршаған орта, табиғат нысандарына атау беру немесе сипаттау антропоморфтық метафора арқылы жүзеге асырылғанда халықтың дүниетанымы тілі арқылы бейнелетінін көрсетеді. Адам сыртқы әлемнің бейнесін қалыптастырып, оның концептісін түзеді, антропоморфтық метафоралар арқылы тілде бейнелейді.

Түйін сөздер: метафора, антропоөзектілік, антропоморфты номинация, антропоморфты метафора, антропоморфизм, антропоөзектік көзқарас.

A.A. Adisheva[1]*, Mehmet Olmez[2]

[1]Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
[2]Istanbul University, Turkey, Istanbul
*e-mail: almaseb2@gmail.com

Cognitive model of anthropomorphous metaphor

This article discusses the theoretical concept and function of the terms metaphors and anthropomorphic metaphors. The nature of the metaphor and its artistic and figurative existence were determined. The author conducted a comprehensive study on the theory of conceptual metaphor, based on scientific research in the field of a number of sciences devoted to the existence and essence of metaphor. Many scientific studies devoted to the identification of various variants of various metaphors in modern linguistics are shown.

The features inherent in the anthropometric principle in the nomination and modeling of the surrounding world are analyzed. The place of metaphor as a means of thinking and association in scientific research is formulated. The meaning of an anthropomorphic metaphor in which objects and phenomena of objective reality are in associative connection with the forms and properties of a person is determined. As a result of the analysis, it is shown that the physiological properties of a person, somatic symptoms, mental properties are grouped in the anthropomorphic metaphor. The novelty of the study shows that until now there has not been a detailed classification of anthropomorphic features of the cultural concept. The study shows that when naming or describing the environment, natural objects through an anthropomorphic metaphor, the worldview of the people is represented through language. A person forms a picture of the external world, creates its concept, and it is represented in the language through anthropomorphic metaphors.

Key words: metaphor, anthropocentrism, anthropomorphic nomination, anthropomorphic metaphor, anthropomorphism, anthropocentric approach.

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

А.Е. Адишева[1]*, Мехмет Олмез[2]
[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
[2]Стамбульский университет, Турция, г. Стамбул
*e-mail: almaseb2@gmail.com

Когнитивная модель антропоморфной метафоры

В данной статье рассматриваются теоретическое понятие и функция терминов метафор и антропоморфных метафор. Определялась природа метафоры и ее художественно-образное бытие. Автор провел комплексное исследование по теории концептуальной метафоры, опираясь на научные изыскания в области ряда наук, посвященные бытию и сущности метафоры. Показано множество научных исследований, посвященных выявлению различных вариантов различных метафор в современном языкознании.

Анализируются особенности, присущие антропометрическому принципу в номинации и моделировании окружающего мира. Формулируется место метафоры как средства мышления и ассоциации в научных изысканиях. Определено значение антропоморфной метафоры, в которой объекты и явления объективной реальности находятся в ассоциативной связи с формами и свойствами человека. В результате анализа показано, что в антропоморфной метафоре сгруппированы физиологические свойства человека, соматические симптомы, психические свойства. Новизна исследования показывает, что до сих пор не существовало подробной классификации антропоморфных признаков культурного концепта. Исследование показывает, что при наименовании или описании окружающей среды, природных объектов через антропоморфную метафору мировоззрение народа репрезентируется через язык. Человек формирует картину внешнего мира, создает его концепцию, которая репрезентируется в языке через антропоморфные метафоры.

Ключевые слова: метафора, антропоцентризм, антропоморфная номинация, антропоморфная метафора, антропоморфизм, антропоцентрический подход.

Кіріспе

Адамзаттың қоршаған дүниені тануында, оны тіл арқылы бейнелеуінде метафораның атқаратын қызметі ерекше. Ежелгі грек философы Аристотель атап көрсеткендей, «Метафора табиғатында жұмбақтылық бар». Демек, бүгінгі таңда заттар мен құбылыстардың атауларын, ерекшеліктері мен қасиеттерін беймәлім заттар мен құбылыстарға ауыстырып қолданудың лингвистикалық тәсілі саналатын метафораға деген қызығушылықтың күрт артқаны баршаға белгілі. Когнитивті лингвистика саласындағы зерттеулерге сәйкес, метофоризация – бұл ойлаудың табиғи процесі, ал антроморфты белгілерді қолдану – бұл процестің салдары болып табылады.

Өз кезегінде метафоралардың ішінде антропоморфты метафора ерекше орын алады. Антропоморфты метафора тіл білімінде маңызды функцияны жүзеге асырып, адамның сезімдері мен ішкі әлемін, оның сыртқы әлемді қабылдауы мен хабардарлығын, яғни адамның дүниетанымын көрсетеді, негізінен әлемнің ұлттық тілдік бейнесінің ерекшеліктерін анықтайды.

Зерттеудің материалдары мен әдістері

Дүниенің тілдік бейнесін танып білу мен оны түсіндірудегі жаңа көзқарас, тың ойлардың белең алуымен байланысты мақалада ғылымдағы белгілі салыстырмалы-құрылымдық, салыстырмалы-тарихи, салыстырмалы-географиялық, жүйелік-құрылымдық, сондай-ақ сараптамалық және логикалық талдау әдістері қолданылды.

Жүйелілік-құрылымдық тәсіл арқылы метафоралар мәселесі тіл білімінің маңызды бір бөлігі ретінде қарастырылды.

Салыстырмалы-құрылымдық тәсілі арқылы метафоралар мәселесін зерттеудегі әлемдік тәжірибеге талдау жасалып, оның отандық ғылымдағы орны анықталды.

Сараптамалық және логикалық тәсілдерге сүйену отандық және шетелдік ғылыми әдебиеттердегі антропоморфты метафора ұғымы, оның тіл ғылымы саласындағы зерттелу деңгейі турасындағы көзқарастар мен тұжырымдарға ерекше көңіл бөліп, оның ықпалын терең түсінуге көмектеседі.

Бұл тәсілдер құбылыстар мен заттардың ұқсастық белгілері негізінде астарлы мағынада

қолданылу негізі ретіндегі антропоморфты метафораға қатысты көкейтесті мәселелерді тұжырымдап көрсетуге мүмкіндік берді.

Әдебиеттерге шолу

Метафора терминінің теориялық ұғымын, қызметін, түрлерін зерттеу, оның көркемдік ойлаудың құрамдас бөлігі ретіндегі орнын тұжырымдау көптеген ғылыми зерттеулердің нысанына айналды. Адам дүниетанымын бейнелеудің бір құралы болып табылатын метафора ұғымының әр түрлі қырлары тұжырымдалған Макс Блэк, Дж. Лакофф пен М. Джонсон, Н.Д. Арутюнова, А.П. Чудинов, Ю.И. Левин, Т.В. Плеханова, З.И. Резанова, Н.И. Маругина, Ю.И. Клименова, Г.Н. Скляревская және т.б. ресейлік және шетелдік зерттеушілердің ғылыми-зерттеу еңбектері құнды саналады. Сонымен қатар, В.Н. Телия, Е.Е. Юрков тәрізді лингвист ғалымдар өз еңбектерінде метафораны лингвомәдени құрал немесе лингвомәдени құбылыс ретінде зерттеумен айналысуда. Д. Дэвидсон болса метафораны әр түрлі символдар, тілдер және тіпті ұтымдылық түрлері арасындағы интерпретациялық көпір сипатында қарастырады. Когнитивтік лингвистикада метафора шындықты концептуализациялаудың негізгі когнитивті механизмдердің бірі ретінде қарастырылады. Ғылыми дискурстағы метафоралық модельдеу мәселелеріне Н.А. Мишанкина,З.И. Резанова, В.В. Петрова, А.Д. Плисецкая, Н.Н. Бородулина, В.В. Овсянникова және т.б. ғалымдардың зерттеу еңбектері арналған.

Отандық зерттеушілер: Б. Хасанов, Г. Зайсанбаева, А. Сыбанбаева, Б. Қасым, С.Е. Кәрібаева және т.б. ғылыми жұмыстарының нәтижелері бұл саладағы маңызды еңбектердің қатарына жатады.

Нәтижелер мен талқылау

Метафора – сан қырлы, мазмұны да, табиғаты да күрделі мәселе. Метафора түсінігі сонау Аристотель заманынан бастау алады. Ол ежелгі дәуірден бастап стилистикалық және көркемдік әдіс ретінде қарастырылып, дүниенің тілдік бейнесін көркем танып білу мен оны түсіндірудегі жаңа көзқарас, тың ойларды түсіндірудің маңызды құралы ретінде қолданылуда.

Жаһандану, түрлі мәдениеттер үндестігі әлемінде әр түрлі ғылымдардың диалогтары мен өзара әрекеттестігі ерекше маңызға ие болуда. Осыған байланысты біздің заманымызда метафора ұғымының өзектілігі артуда. Айта кетерлік жайт, көптеген зерттеулер жүргізілгенімен, метафораның бірыңғай анықтамасы негізделмеді.

Лингвистикалық, әдебиеттану терминдері сөздіктерінде метафораға төмендегідей түсініктер беріледі. Мәселен, «Тіл білімі сөздігінде»: «Метафора – (грек. *metaphora* –ауыстыру) троптың бір түрі, ұқсастық, сәйкестік және т.б. негізінде сөздер мен сөз орамдарының ауыспалы мағынада қолданылуы» (Тіл білімі сөздігі, 1988: 220) деген анықтама берілсе, ал Н.В. Ярцеваның редакциясымен жарық көрген «Үлкен энциклопедиялық сөздікте» «метафора троп немесе оның мәні кейбір заттар топтарын, құбылыстарды білдіру, басқа топқа кіретін объектіні, не қандай да бір қатынаста осыған ұқсас объектілердің басқа саладағы атауын сипаттау немесе атау үшін қолданылатын сөйлеу механизмі болып табылады» (Большой энциклопедический словарь. Языкознание, 1998: 296), – деген пайымдама жасалынған. «Лингвистикалық түсіндірме сөздікте» бұл ұғым: «Метафора – троп немесе сөйлеу механизмі. Метафора – сөздің басқа мағынада қолданылуы. Риторика мен лексикологияда метафора номинациялық құрал ретінде қарастырылады» (Салқынбай, Абақан, 1998: 124), – деп тұжырымдалған.

Бүгінгі таңда метафора табиғаты мен оның көркемдік және бейнелілік болмысына бойлап, ерекшелігін зерттеу көптеген ғылым саласының ізденістерінің нысаны болуда. Мәселен, тілдік деректерге сүйенсек, метафора тілде түрлі образ жасауға қызмет етеді деп қарастырылып, поэтика, стилистика және риторика білімдері аясында зерттелінуде. Демек, тіл ғылымы саласында сөз метафорамен түрленіп ажарланады, бейнелі құралға айналады. Осылайша, тілдік құрал ретінде метафора филологияға, тіл біліміне және әдебиеттануға, ал ойлау құралы ретінде – психология мен танымдық тіл біліміне тән болып келеді.

Метафорада адам тілінің ғана емес, ойлаудың да ерекшелігі жинақталған. «Метафора – адам ойлауының терең ерекшеліктері негізінде пайда болады», – деп жазады В.Н. Телия (Телия, 1988: 11).

Сонымен қатар, метафора – мәдениет феномені ретінде негізгі бейнелер мен ақыл-ойдың өзіндік құралдарының бірі ретінде объектілердің атауы, көркем образдар жасау және жаңа мағыналарды қалыптастыру қызметін де жүзеге асырады.

Метафораны тілдің бейнелі құралы ретінде емес, оны ойлау және мәдениет феномені ретінде зерттеумен когнитивизм айналысады (Скребцова, 2018: 43). Бұл тәсілге сүйену жағдайында концептуалды метафора зерттеу объектісіне айналады.

Концептуалды метафора теориясы Дж. Лакофф және М. Джонсон есімдерімен тығыз байланысты болып келеді. «Метафора біздің күнделікті өмірімізге, тек тілге ғана емес, ойлау мен іс-әрекетке де енеді» деген ойды баса айта отырып, авторлар метафораның мәні «бір түрдің мәнін басқа түрдің мәні тұрғысынан сезіну және түсіну» деп тұжырымдайды (Lakoff, 1980:3, 5). Бұл аталған зерттеушілер метафораның келесі түрлерін анықтады: 1) құрылымдық метафоралар: «басқа ұғымды құрылымдау үшін нақты анықталған және жоғары құрылымдалған ұғымды қолдануға мүмкіндік береді», мысалы, «Уақыт – ақша», «Дау – бұл соғыс». (Lakoff, 1980:7)

Тілдегі метафоралық өрнек ұғымның метафоралық табиғатына қалай әсер ететіні «Уақыт – ақша» деген метафора арқылы талданады:

Уақытымды алма! Бұл гаджет уақытыңды үнемдейді; Саған уақытым жоқ; Уақытыңды қалай өткіздің/жұмсадың? Бұл менің бір сағат уақытымды алды; Оған көп уақыт жұмсадым; Уақытың біттіп қалды; Уақытыңды есептеуің керек; Біраз уақыт бөлші; Соған уақыт кетіруге тұра ма? Көп уақытың бар ма/қалды ма? Уақытыңды пайдалы іске жұмса; Сырқатанып, көп уақытымды жоғалттым...

Уақыт құнды нәрсе, ресурсы шектеулі, оны бос немесе пайдалы етіп өткіземіз, сақтап немесе жұмсаймыз.

2) бағдарлы метафоралар: кеңістіктегі «жоғарғы-төменгі», «ішкі-сыртқы», «орталық-шеткі» және т.б. қарама-қарсы бағдармен байланысты, мысалы, «Бақыт – жоғары», «Қайғы – төменгі» сияқты оппозициялар (Lakoff, 1980:14)

Кеңістіктегі бағыт-бағдарға орай (жоғары-төмен, іші-сырты, алды-арты, беті-асты, терең-саяз, биік-аласа) бағдарлық метафоралық концептілер де қалыптасқан. Мысалы: бақыт, жақсы көңіл күй жоғарымен (төбем көкке жетті), көңілсіздік, бақытсыздық, қайғы (көңілім түсті) төменмен, болашақ – алдыда, өткен шақ артта, сана – жоғарымен (ұйқыдан тұрды), санасыздық – төменмен (ұйқыға батты), саулық, өмір – жоғарымен, сырқат, өлім төменмен, билік, күш – жоғарымен (мәртебесі биік), бақылау мен күшке бағыну төменмен (әлеуметік жағдайы төмен), көп – жоғарымен (жарияланым саны өсуде), аз – төмен (табысы төмендеуде), жақсылық – жоғары, алдыда (тасы өрге домалады), жамандық – төменмен, арт жақпен (ісі кері кетті), жақсы қасиеттер – жоғары, биікпен (өресі биік), жаман қасиеттер – төменмен (азғындады, күнәға белшесінен батты) мәндес болып беріледі.

Бұдан шығатын қорытынды метафоралар қалай болса солай, еркін құрыла салмайды, оның физикалық, әлеуметтік, мәдени, эмперикалық (байқап, бақылауға, тәжірибеге сүйену) негізі болады.

3) онтологиялық метафоралар: абстрактілі ұғымдарды нақты субъектілердің терминдері арқылы түсіну, мысалы, «Психика – бұл нәзік түсінік», «Психика – бұл машина» т.б. (Lakoff, 1980:25). Метафораны мұндай бағытта қарастыру метафораны тілдік құбылыс ретінде қарастырумен қатар, оны тіл, ойлау және мәдениет ұғымдарының байланысындағы түсінік ретінде ұғынуға жол ашты

Сондықтан метафора ұғымына бір ғана ғылым шеңберінде түсініктеме беру, оның бар мүмкіндіктеріне жан-жақты талдау жүргізу емес. Осыған орай ғылымда бір жағынан, оның алуан салалары сараланып, дифференциация процесі жүріп жатса, екінші жағынан, екі немесе бірнеше ғылымдардың бәріне бірдей ортақ, қатысты мәселелерді бірлесе зерттейтін дербес ғылыми салалар жасалып, интеграция процесі жүріп жатыр. Сондықтан бүгінгі таңда ғалымдар сөз өнері (поэтика, риторика), эстетика, логика, философия, тіл (стилистика, лексикология, психолингвистика) ғылымдары саласында метафораның болмысы мен мән-маңызына жан-жақты зерттеу жүргізуде.

Көптеген адамдар үшін метафора – бұл күнделікті күнделікті қарым-қатынас саласына емес, ерекше тілге жататын поэтикалық және риторикалық экспрессивті құрал болып табылады. Осы орайда тіл – адамдардың өзара түсінісіп, қарым-қатынас жасау құралы ғана емес, табиғаты мен мағынасы күрделі құбылыс. Тілдесу кезінде сөз метафорамен түрленіп ажарланады, бейнелі құралға айналады. Адам қоғаммен, өзге адамдармен қарым-қатынас кезінде әлемді танып, сөзге жаңа мағына, мәтінге соны мазмұн беруге қызмет етеді. Яғни, құбылыстар мен заттардың ұқсастық белгілері негізінде қолданылатын метафоралар – әлем бейнесінің тілдегі үлгісі.

Метафоралардың түрлерін анықтау өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Қазіргі тіл білімінде әр түрлі метафоралардың түрлі нұсқаларын айқындауға арналған көптеген

ғылыми зерттеулер бар. Бұл ретте Е.И. Диброва мынадай жіктеуді ұсынады:

1. Номинативті метафора – бейнелеуді жоғалтқан және тікелей атау ретінде қызмет ететін метафора: орындықтың аяғы, көздің ақуызы, құдық тырнасы.

2. Танымдық метафора – бұл нақты немесе жалпы қасиеттерге қатысты психикалық көрініс: бір уыс – 1) алақан мен бүгілген саусақтар; 2) адамдар туралы: шамалы, аз сан.

3. Бейнелі метафора адамның сезімінің (есту, көру) нақты әлем объектілерімен (тістері інжу-маржан, жанның жылауы) байланысы ретінде пайда болады. Бұл жіктеудің авторы эмоционалды метафораны бейнелі ерекше жағдай деп атайды. Оның пайда болуы үшін құбылыстардың субъективті-эмоционалды ұқсастығы жеткілікті үзік-үзік дыбыстар шығару, түсініксіз сөйлеу (Диброва, 2001:311).

Г.Н.Скляревскаяның тұжырымдамасы бойынша метафоризацияланатын барлық объекті алты семантикалық салаға бөлінеді: 1) заттық; 2) жануар; 3) адам; 4) физикалық әлем; 5) психикалық әлем; 6) абстракция (Скляревская, 1993:67).

Танымдық метафораны зерттеушілердің бірі А.П. Чудинов метафораларды жіктеудің өзіндік нұсқасын ұсынды. Лингвист метафораларды антропоморфты, табиғиоморфты, социоморфты және артефакт түрлерге жіктеп көрсетті.

1) Антропоморфты метафора:

Бұл түрдегі метафоралар әдістемелік процесті модельдеу нәтижесінде пайда болады. Бұған «анатомия», «физиология», «ауру», «отбасы» ұғымдық салаларына қатысты концептер жатады.

2) Табиғиоморфты метафора:

Адам «оқу процесі», «педагогика», «оқыту», «білім беру процесінің қатысушылары» саласының түсінігін тірі және өлі табиғатпен салыстыру арқылы талдайды. Аталған метафоралық модельдер деректер көздеріне «жануарлар әлемі», «өсімдіктер әлемі», «өлі табиғат әлемі» жатады. Осылайша, әдістемелік құбылыстар қоршаған ортаның концептер арқылы ұсынылған.

3) Социоморфты метафора:

Адамдар әлемін әлеуметтік рөлдер басқарады. Тұрғындардың әлеуметтік қабаты бір-бірімен үнемі өзара әрекеттеседі. Осылайша, социоморфты метафора арқылы әдістемелік дискурс пен педагогика әлемін түсіну адамдардың әлеуметтік іс-әрекетінің басқа салаларынан үлгі алу нәтижесінде жүзеге асады. Социоморфты метафораның көздеріне «қылмыс», «соғыс», «театр», «экономика», «спорт», «ойын» т.б. түсініктер жатады.

4) Артефактты метафора:

Бұл түрге оқу процесін, адам жасаған заттар нәтижесінде білім беру процесіне қатысушыларды салыстыру арқылы пайда болған метафоралар жатады (Чудинов, 2003:77).

Отандық филолог ғалым «Б.Х. Хасанов қазақ метафораларын екіге бөледі: «біріншісі –белгілі бір шешеннің сөз саптауынан пайда болған индивидуалдық метафора, екіншісі – халықтық сипат алған дәстүрлі метафоралар. Бірақ екеуінің ашық ара-жігі жоқ, өйткені, жеке авторлар жасаған метафоралар көбіне халықтың дәстүрлі метафоралардың ізімен жасалады және олардың көпшілікке кең таралуы мүмкін».

Адам баласы өзіне қажетті материалдық игіліктерді уақыт озған сайын небір жаңа түрлерін, жаңа үлгілерін өндіріп, жетілдіріп, дамытып отырады. Сонда неғұрлым жетілген зат пен бастапқы қарапайым заттың арасында қызмет бірлігі, белгілі бір жұмысты атқаруы жағынан ортақтық болуы мүмкін. Мұндай жағдайда бұл екеуінің бір атаумен атала беруі заңды нәрсе. Олай болса, тіліміздегі жаңа сөздерді, бар сөздердің мағыналарын кеңею, қолдану әсерінің әртараптануын жаңа құбылыстардың жетістіктерінің қажеттіліктерінен туған өзгерістер деп санаймыз.

Дәстүрлі метафоралар жақсы таныс нәрселер мен құбылыстарды салыстыру арқылы пайда болады. Сондықтан да олар халыққа түсінікті, белгілі болады. Мысалы:

Ошақ бұтын күзетіп отырған қарт анасынан басқа қол ұшын берер ешкімі жоқ;

Қыздар – қыран-топан;

Уәдесінде тұрмай, аяқ астынан айнығаны;

Кірер ауыздағы кіп-кішкентай кабинетте күж қара кісі отыр;

Әйтеуір торай көздің арашығына қуақы күлкі ұшқындады;

Олардың күнделікті қолданылуына байланысты қасиеті солғындап, тұрақты сөз айшығы ретінде жұмсала береді. Дәстүрлі метафоралар сол тілде сөйлейтін халықтың тіршілігі мен тұрмыс күйіне, өмір сүрген ортасына, дүниетанымына тікелей байланысты болады.

Б. Хасанов дәстүрлі метафоралардың фразеологизмдерге, мақал-мәтелдерге, қанатты сөздерге желі болатындығын атап көрсетеді.

«Дәстүрлі метафоралар – меншіктік авторы жоқ халықтық қазына, оны кез келген қаламгер сөзінен табуға болады, олар бірте-бірте бейнелілік қасиеті солғындап, омонимге айна-

луы мүмкін, тіпті тұрақты сөйлеу штампына айналуы мүмкін», – дейді ғалым Б. Хасанов.

Ал индивидуалдық метафора – өмірдің кейбір жағдайларынан берілген субьективті баға, өзіндік тұжырым, бұл метафоралардың авторы болады.

Индивидуалдық метафоралар өзінің айырмашылықтарымен қатар дәстүрлі метафоралардың ерекшеліктерін түгел қамтиды. Бұл оның салыстыру обьектілерін жалпақ қамтитын, диапазонының кеңдігін көрсетеді. Автор дәстүрлі метафоралармен қатар өзіндік жеке қолданыстағы бейнелеуіш метафораларды пайдаланған.

Мысалы: Бар білген-соңына соңына мына сілбу іздің қимылынан сөлекет бірдеңе сезе ме, қалай?;

Мына іш пыстыратын сылбарлық реніш шақырғандай әлденеге ұқсай ма?;

Мамандығына сәйкес бір жұмысқа табан іліктіргесін той жабдығына әзірлене бермек; Қарауытып бүйе аяқтанып алған қалың қас үрпітүрпі;

Ішінен тынып, өз қасіретіне өзі уланып жүр» (10).

«Ежелгі заманнан бері метафора риторикалық тәсіл аясындағы троптардың бірі ретінде ғалымдардың назарын аударды. Ол бастапқыда стилистикалық безендіру, сөйлеу фигуралары сипатында қарастырылды, алайда, XX ғасырда ізденушілер метафораны жаңа көзқараспен зерттей бастады. Дж. Лакофф және М. Джонсон метафоралық ауысуды қолда бар жаңа ақпараттық құрылымдарды қалыптастырудың негізгі ақыл-ой процесі деп түсіндіруді ұсынды Бұл жаңалық адамды, оның ойлауын және шындықты қабылдауды зерттеу басты орынға қойылған антропоөзектік тәсілге көшу нәтижесінде пайда болды» (11).

Ғылыми көзқарастардың өзгеруі нәтижесінде, яғни табиғаттағы заттар мен құбылыстарды санаға ие адамзат қауымымен ұқсастыру негізінде бірте-бірте метафоралар ойлау және ассоциация құралы ретінде қарастырыла бастады. Қазіргі уақытта метафоризация айналадағы шындықты білуге, түсінуге мүмкіндік береді. Бұл жайт адам, оның дүниетанымы іс-әрекеттерімен тығыз байланысты болып келеді. Осы орайда метафораның келесі түрі – антропомофтық метафораның негізін антропометрикалық принцип құрайды.

Ғылыми зерттеудің антропоөзекті парадигмасының негізін салған В.фон Гумбольдт, ол тілді «құбылыстар әлемі мен адамның ішкі әлемі арасында жатқан әлем» деп түсіндірді. Антропоморфты метафора – бұл объективті шындықтың объектілері мен құбылыстары адам формалары мен қасиеттерімен ассоциативті байланыста болатын метафораның бір түрі (Юсупова, 2019: 470). Антропоморфтық метафора адамның барлық биологиялық және психо-интеллектуалдық сипаттамалары және метафоралық термин қалыптасуындағы қайнар көзі болып табылатын оның қызметінің әртүрлі көріністері бар адамды білдіреді. Бұл жағдайда келесі тасымалдау модельдері жүзеге асырылады: «адам денесі» бейнесі: core (ядро) – компьютердің жедел жадысы; «ауру» бейнесі: core cancer – ресурстардың баяу ағып кету процесі; «әрекет» бейнесі: grovel – баяу жұмыс; «адамның сипаттамасы» бейнесі: winner –сәтті бағдарлама, thin client – «жұқа» клиент» (13). Осылайша, антропоморфты метафора сана құбылысы ретінде адамның тіл құралы болуымен қатар, ойлау жүйесі мен әрекетінде де белсенді қолданылады. Өз кезегінде антропоморфты метафора адамды негізгі фактор деген қағидадаға сүйене отырып, ол әлемді тануы мен сипаттауында маңызды рөл атқаратын құрал болып табылады. Антропоморфты метафора қоғамның сан алуан салаларындағы (әлеуметтік, мәдени, экономикалық, саяси және т.б.) түрлі өзгерістерді танып білудегі адамның мүмкіндіктерін, білімі мен тәжірибесін айқындап, көрсетеді.

Қазіргі кезде тұлғатану мәселесі, оны сан алуан ғылыми ізденістер аясында зерттеу – антропоөзектік парадигмадағы өзекті мәселелердің бірі. Мәселен, «тілдік тұлға» категориясын лингвамәдениеттану бағытымен сабақтастықта зерттеу оны антропоөзектік (адамтанымдық) саласының іргелі ұғымдарының біріне айналдырды. Осылайша, шығармашылық әрекеттің зерттеу нысаны, яғни тілде көрініс беретін адам тұлғасы маңызға ие болды. Жалпы тіл ғылымы саласында «тілдік тұлға» ұғымының лингвистикалық категория ретінде қалыптасуына антропологиялық тіл білімінің дамуына зор үлес қосқан Ю. Карауловтың теориялық тұжырымдары мен концептуалдық пайымдауларының орны айрықша. Зерттеушінің: «Тілдің шекарасынан аспай, ауқымынан алыстамай тұрып, тілді жасаушы мен тұтынушыға, яғни нақты тілдік тұлға – адамға назар аудармай тұрып, тіл құдіретін түсіну мүмкін емес... адамның әуелі тілін түсініп алмай немесе адамды тілінен танымай тұрып, өзін жете тани алмайсың» деген ой-тұжырымы тілдік тұлға теориясының ғылыми-танымдық негізін

айқындаудың, «тіл тұтынушысының» тұлғалық болмысын танудың бағдары болғаны анық» (Караулов, 2004:42).

Демек, қазіргі лингвистика ғылымындағы антропоөзектік бағыттағы зерттеулердің қарқынды сипатта дамуы тілдік тұлға теориясының қалыптасуына, «тіл тұтынушысының» айрықша болмысын тереңірек тануға, сөз қолданысындағы тілдік бірліктердің лингвокогнитивтік, лингвомәдени, прагматикалық деңгейлерде сипатталуына, яғни жеке тұлғаның өзіндік тілдік әлемін анықтауға зор ықпал етері сөзсіз.

Алайда антропоморфты метафора жайлы егжей-тегжейлі зерттелген жұмыстар өте аз. Өз кезегінде антропоморфты метафораға арналған саяси дискурстағы (Д.С. Малюкова, 2009, Ю.А. Максимова, 2013), геологиялық дискурстағы (В.В. Овсянникова, 2010), инженерлік дискурстағы (У.А. Ульянова, 2013), көркем дискурстағы (Е.А. Бурмакова, 2015) арнайы зерттеулер бар.

Антропоморфты метафора адам тұлғасының сипаттамаларын білдіретін а) моральдық-адамгершілік; ә) зияткерлік; б) эмоционалды-психологиялық; в) физикалық; г) биологиялық; д) саяси және т.б. метафораларға бөлінеді.

Антропоморфты метафораның биологиялық түрі адамның жас ерекшелігіне қарай даму кезеңдері (нәрестелік шақ, ерте сәбилік шақ, мектепке дейінгі балалық шақ, балалық шақ, жеткіншек шақ, жасөспірімдік кезең, жастық шақ және т.б.) циклы секілді фреймдері қамтиды. Өз кезегінде белгілі бір шақтық кезеңге тән анатомиялық-физиологиялық және психологиялық ерекшеліктерді әдетте жас ерекшеліктері деп атайды.

Мысалы: соматикалық (дене мүшелері, органдары)

Жас: көздің жасы.

Көздің жасы қайғы-мұңды жуады,

Көздің жасы іштің дертін қуады.

Көздің жасы жанарыңнан мөлтілдеп,

Қамыққанда, зарыққанда шығады (15).

Көз: бұлақтың көзі. Бұлақ көрсең, көзін аш, су – тіршілік көзі [мақал].

– Жас, өте жас адам: уыздай жас, шикі өкпе, тісі шықпаған, сары ауыз балапан. «Қалалық тіршілікке әлі үйрене қоймаған, ауылдың әдебиеттерінен арылмаған, біз жарқын сары ауыз балалардың ортасындағы ең тәжірибесі, білікті адам өкілдерін әскери жүргізу Әділ мен Сатыштың бойға сіңірген әдебиеті (16).

Жалпы, күнделікті өмірде адамның қимыл-әрекеті, ісіне қатысты метафораларды қолдану біздің тілдік қорымызды байытары анық. Көп жағдайда адамдар бір-бірімен тілдесу кезінде сөздердің мағынасына тіпті еш мән берместен қолданатын кездері де болады. Мысалы, адамдардың түрлі әрекеттерін бейнелеп көрсетуде оларды кейбір жануарлардың қасиеттеріне теңеп айту үшін метафоралық атауларды қолдану тән болып келеді.

Біз адамды «арыстаным» деп айтқан кезде, біз оның батылдығына сүйенеміз.

Ал «аюды» еске түсірсек, онда, ең алдымен, өлшемдер туралы ойды ескереміз.

Ал, тұлға тарапына «есек», «қошқар» және тіпті «тауық» ұғымдарын қолдану ақымақтық қылықты айқын сипаттайды.

Ал дене мүшелері атауларын метафорациялау кезінде антропоморфтық метафораның соматикалық белгісі өзекті болып табылады. Көбінесе дене мүшелері (арқа, жота, бел, бас, аяқ) мен ішкі ағзалар (жүрек, ішек, омыртқа) метафоралануға ұшырайды. Мысалы: a lagoon in an island's heart reached through a rock tunnel (BNC) деген сөйлемде аралдың жүрегі – лагунаға жартас туннель арқылы жеттуге болатыны айтылып тұр.

This was the backbone of the island, the slightly higher land that lay beneath the mountain (Golding, 2002:161) Мұнда: Арал омыртқасы (жотасы) деген метафора берілген: Бұл (жота) – аралдың тірегі, таудың етегіндегі жатқан сәл биік жер.

Адамның физикалық қасиеттерімен байланысты антропоморфтық метафоралық белгілер қозғалыс немесе сөйлеу қабілетін қамтиды. Мысалы, the island arose out of the seas (Stevenson, 1963. p. 94) – арал теңіздерден пайда болды/ арал теңізден көтерілді. The astral body of an island risen to greet me from afar (Conrad, 2018:7) – аралдың астральды денесі менімен амандасу үшін көтерілді. In your heart you will hear the island call you (BNC) – Аралдың сені шақырғанын жүрегіңмен сезесің.

Метафораланатын адамның психикалық қасиеттерінің ішінен оның психоэмоциялық жағдайын атап көрсетуге болады. Мысалы: So it wasn't a very happy island right enough (BNC) – Иә, бұл арал өте бақытты арал емес еді.

Метафоралану барысында «адам» сферасынан «зат/жансыз табиғат» сферасына тасымалданатын әдіс антропоморфизм деп аталады. Міне, осылайша метафоризация процестері тұрақты және үздіксіз жүзеге асып отыратын процесс. Адам, қоғам, табиғат және заттар қоғамдағы метафоралық танымның қайнар көзі. Осы орайда антропоморфты метафора – бұл адам

болмысымен ассоциативті байланыста қоршаған шындықты білдіретін әрі тілде өте жиі кездесетін метафораның маңызды түрі. Дамудың бастапқы кезеңінде «Адам → Әлем» моделінің аясында адам қоршаған ортаға байланысты әртүрлі сезімдерді, қасиеттер мен әрекеттерді түсінуге тырысты. Сондықтан бұл модель архаикалық модельдердің бірі ретінде метафоралар тілдік емес материалды түсіну үшін таусылмайтын ресурс болып табылады.

Қорытынды

Қазіргі өмірді метафоралық бейнелер мен салыстыруларсыз елестету қиын. Метафора ұғымының алғашқы анықтамасы мен атқаратын қызметін шамамен 2,5 мың жыл бұрын ұлы ойшыл Аристотель анықтап берген болатын. *Метафора* ғылым тілінде «*ғылыми* танымның формасы, ойлаудың негізгі қажетті қайнар көзі» деген мағынаны білдіреді. Олар әрбір халықтың дүниетанымында, рухани өмірі мен тарихында ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып келе жатқан қымбат мұрасы. Өз кезегінде метафоралар ел тұрғындарының наным-сенімінің, тұрмыс-салты мен әдет-ғұрпының көрінісі ретінде сақталып келе жатқан сөз мәнін өңдеп, мазмұнын тереңдетіп, әсерін күшейту үшін қолданылатын сөз өрнектері. Сонымен қатар, метафоралар қандай да бір еңбекте берілген мәтінді көркем суреттеу үшін ғана емес, сондай-ақ, автордың тұжырымдарын бейнелеп түсіндіру тәсілі де болып табылады. Осылайша, бүгінгі таңда метафоралар сөз өнері, эстетика, логика, философия, тіл, әдебиет ғылымдары салаларымен қатар, қоғамдық өмірдің әр салаларында (кино, жарнама) белсенді түрде қолданылады. Өйткені дүниені көркем тану метафораның мәнін түсінуге жол ашады. Демек, метафоралар тек көркемдік құрал ғана емес, адамның ақыл-ой деңгейі мен әрекеттерінің қоршаған ортамен үйлесімділікте қалыптасуына мүмкіндік те береді.

Әдебиеттер

Тіл білімі сөздігі. Ред. Э.Д. Сүлейменова. – Алматы: Ғылым, 1988. – 544 б.

Большой энциклопедический словарь. Языкознание / гл. ред. В.Н. Ярцева. – Изд-е 2-е. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.

Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы: Sȯzdīk-Slovar′, 1998. – 320 б.

Телия В.Н. Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – 176 с.

Скребцова Т. Г. Когнитивная лингвистика: классические теории, новые подходы. – М.: Издательский Дом ЯСК, 2018. – 391 с.

Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон; перевод с англ. / под ред. А.Н. Баранова. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.

Диброва Е.И., Касаткин Л.Л., Николина Н.А. и др. Современный русский язык: Теория. Анализ языковых единиц: Фонетика и орфоэпия. Графика и орфография. Лексикология. Фразеология. Лексикография. Морфемика. Словообразование – М.: Академия, 2001 – 544 с.

Скляревская Г.Н. Метафора в системе языка. – СПб.: Наука, 1993. – 152 с.

Чудинов А.П. Метафорическая мозаика в современной политической коммуникации: Монография // Урал.гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 2003. – 248 с.

Сансызбай Ө. «Метафора деген не?» URL: https://massaget.kz/okushyilarga/uy_tapsyirmasyi/21936/ (жүгінген мерзімі 20.07.2022)

Адамовская Т.А. Эволюция научных взглядов на метафору в XX веке. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-nauchnyh-vzglyadov-na-metaforu-v-xx-veke (жүгінген мерзімі: 18.08.2022)

Юсупова Л.Г. Метафора с точки зрения антропоморфной семантики // Вестник Башкирского университета. – 2019. – Т. 24. №2.

Антропоморфная метафора в английском компьютерном сленге // https://infourok.ru/antropomorfnaya-metafora-v-angliyskom-kompyuternom-slenge-3604034.html (жүгінген мерзімі Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 264 с.)

Ақылбек Ш. «Көздің жасы» URL: https://bilim-all.kz/olen/17382-Kozdin-zhasy (жүгінген мерзімі 10.08.2022)

Нұржекеев Б. Жолтөбелес: [әңгіме] // Қазақ әдебиеті. – 1983. – 21 январь.

British National Corpus. https://www.english-corpora.org/bnc/ (accessed 21.08.2022)

Golding, W. Lord of the Flies. London: Faber and Faber Limited. 2002. – 225 p.

Stevenson R. L. Treasure Island / R. L. Stevenson. – Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1963. – 279 p.

Conrad, J. A Smile of Fortune. – M.: T8RUGRAM, 2018. – 100 p.

References

Adamovskaja T.A. Jevoljucija nauchnyh vzgljadov na metaforu v XX veke. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-nauchnyh-vzglyadov-na-metaforu-v-xx-veke (zhүgingen merzimi: 18.08.2022). [The evolution of scientific views on metaphor in the 20th century (accessed: 18.08.2022) (in Russian)

Antropomorfnaja metafora v anglijskom komp'juternom slenge // https://infourok.ru/antropomorfnaya-metafora-v-angliyskom-kompyuternom-slenge-3604034.html (zhүgingen merzimi: 08.08.2022) [Anthropomorphic metaphor in English computer slang] (accessed: 08.08.2022) (in Russian)

Aqylbek Sh. «Kozdin zhasy» URL: https://bilim-all.kz/olen/17382-Kozdin-zhasy (zhүgingen merzimi 10.08.2022) [Tears of the eyes] (accessed: 10.08.2022) (in Kazakh)

Bol'shoj jenciklopedicheskij slovar'. Jazykoznanie (1998) [Big encyclopedic dictionary. Linguistics]/gl. red. V. N. Jarceva. Izd-e 2-e. – M.: Bol'shaja Rossijskaja jenciklopedija, p. 685 (in Russian)

British National Corpus. https://www.english-corpora.org/bnc/ (accessed 21.08.2022)

Chudinov A.P. (2003) Metaforicheskaja mozaika v sovremennoj politicheskoj kommunikacii: Monografija [Metaphorical Mosaic in Modern Political Communication: Monograph] // Ural.gos. ped. un-t. – Ekaterinburg, p.248 (in Russian)

Conrad, J. (2018) A Smile of Fortune. – Moscow: T8RUGRAM, p. 100 (in English)

Dibrova E.I., Kasatkin L.L., Nikolina N.A. i dr (2001) Sovremennyj russkij jazyk: Teorija. Analiz jazykovyh edinic: Fonetika i orfojepija. Grafika i orfografija. Leksikologija. Frazeologija. Leksikografija. Morfemika. Slovoobrazovanie [Modern Russian language: Theory. Analysis of language units: Phonetics and orthoepy. Graphics and spelling. Lexicology. Phraseology. Lexicography. Morphemics. Word formation] – M.: Akademija, p. 544 (in Russian)

Golding, W. (2002) Lord of the Flies. London: Faber and Faber Limited. 225 p. (in English)

Jusupova L.G. (2019) Metafora s tochki zrenija antropomorfnoj semantiki [Metaphor from the point of view of anthropomorphic semantics] // Vestnik Bashkirskogo universiteta. Vol. 24. No. 2 (in Russian)

Karaulov Ju.N. (2004) Russkij jazyk i jazykovaja lichnost'. [Russian language and language personality] – M.: Editorial URSS, 264 p. (in Russian)

Lakoff G.6 Johnson Metaphors we live by (1980) Chicago and London: The University of Chicago Press, 243 p. (in English)

Nurzhekeev B. (1983) Zholtobeles [angime] [Zoltobeles] story // Qazaq әdebieti. 21 janvar'. (in Kazakh)

Salqynbai A., Abaqan E. (1998) Lingvistikalyq tusindirme sozdik. [Linguistic explanatory dictionary] – Almaty: Sȯzdīk-Slovar′, – 320 p. (in Kazakh)

Sansyzbai O. «Metafora degen ne?» [What is a metaphor?] URL: https://massaget.kz/okushyilarga/uy_tapsyirmasyi/21936/ (zhүgingen merzimi 20.07.2022) (accessed: 20.07.2022) (in Kazakh)

Skljarevskaja G. N. (1993) Metafora v sisteme jazyka [Metaphor in the language system]. – SanktPeterburg: Nauka, 152 p. (in Russian)

Skrebcova T. G. (2018) Kognitivnaja lingvistika: klassicheskie teorii, novye podhody [Cognitive linguistics: classical theories, new approaches] – M.: Izdatel'skij Dom JaSK, 391 p. (in Russian)

Stevenson R. L. (1963) Treasure Island. Moscow: Foreign Languages Publishing House, 279 p. (in English)

Telija V.N. (1988) Metafora v jazyke i tekste. [Metaphor in language and text]– M.: Nauka, 176 p. (in Russian)

Til bilimi sozdigi. [Dictionary of Linguistics] (1988) /Red. Je.D. Sulejmenova. Almaty: Gylym, 544 p. (in Kazakh)

ҒТАМР: 16.21.29 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v188.i4.03

И.Б. Байсыдық[1]*, Н.Ә. Алдабек[2]

[1]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
[2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: i.baissydyk@gmail.com

ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ШЫҒЫСТЫҚ МІНЕЗ АТАУЛАРЫНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИТАНЫМДЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Мақалада ұлттық және Шығыс халықтарының мінез атауларының лингвомәдениеттанымдық аспектілері қарастырылады. Автор лингвомәдениеттану ғылымының пайда болу, даму, қалыптасу мәселелеріне назар аударады. Сонымен қатар ұлттық мінез табиғатын көрсетуде және олардың лингвомәдени сипатын ашуда фольклорлық мұралар мен қазақ қаламгерлерінің шығармалары зерделенеді. Сондай-ақ шығыстық мінез-құлық нормаларын танытуда қытай, жапон, монғол халықтарының әдеби жәдігерлері, халықтық мұралары зерттеу мақсатына сәйкес пайымдалады. Мақалада қазақы мінез және Шығыс елдерінің мінез сипатының өзіндік ұқсастықтары мен ерекшеліктері нақты мысалдармен түсіндіріледі.

Қазіргі тіл білімі саласындағы жаңа бағыт саналатын лингвомәдениеттануды ұлттық мінез-құлық атаулары аясында қарастыра отырып, аталған ғылыми пәннің зерттеу нысанын дәйектеу – зерттеудің негізгі мақсатының бірі. Мақалада қазақ және Шығыс елдерінің ұлттық-мәдени кодын білдіретін мінез атауларының лингвомәденитанымдық сипатын ашатын танымдық, этнолингвистикалық әдістер пайдаланылады.

Зерттеу барысында қарастырылған мәселелер салыстырмалы, когнитивті, этнос пен субэтнос лингвомәдениетіне қатысты мақалаларға назар аударуға мүмкіндік береді. Сонымен бірге автор мәдени кодтың маңыздылығын талдауда мінез атауларының лингвомәдени маңыздылығын, ұлттық вербализацияның ерекшеліктерін отандық, шетелдік ғалымдардың ғылыми тұжырымдары мен мысалдар арқылы атап көрсетеді.

Автор жекелеген этностарға тән ұлттық мінез атауларын зерттеуде лингвомәдени тәсілді қолданудың артықшылығын ғылыми тұрғыда тұжырымдайды. Ұсынылған материал қазақ тіл біліміндегі лингвомәдениеттану саласының дамуына азды-көпті ықпал етеді.

Түйін сөздер: лингвомәдениеттану, лингвомәдени көзқарас, ұлттық мінез, шығыстық мінез, этномәдениет.

I.B. Baissydyk[1]*, N.A. Aldabek[2]

[1]Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty
[2]Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: i.baissydyk@gmail.com

Linguocultural aspects of national and oriental characters

The article deals with the linguoculturological aspects of the characterological names of national and oriental peoples. The author draws attention to the problems of the emergence, development, and formation of linguoculturological science. In addition, the folklore heritage and works of Kazakh writers are studied in order to reflect the national character and reveal their linguocultural nature. Also, in accordance with the research objectives, presentation of Eastern norms, literary relics, folklore heritage of Chinese, Japanese, Mongolian peoples are considered. The article explains the similarities and peculiarities of Kazakh and Eastern nations' characters using specific examples.

One of the main goals of the research is the consistent study of this scientific discipline's research object, considering linguoculturology as a new direction in modern linguistics within the framework of national behavioral names. The article uses cognitive, ethnolinguistic methods that reveal the linguoculturological features of character names, denoting the national-cultural code of Kazakhstan and the countries of the East.

The problems considered in the course of the research allow us to pay attention to articles related to the comparative, cognitive, linguoculture of the ethnos and subethnos. At the same time, the author emphasizes the linguocultural significance of character in the analysis of the significance of the cultural code, the peculiarities of national verbalization with the help of scientific conclusions and examples of domestic and foreign scientists.

© 2022 Al-Farabi Kazakh National University

From a scientific point of view, the author formulates the advantage of using the linguocultural approach in the study of national characters for individual ethnic groups. The presented material more or less contributes to the development of linguoculturology in Kazakh linguistics.

Key words: linguoculturology, linguocultural approach, national character, Eastern character, ethnoculture.

И.Б. Байсыдык[1]*, Н.А. Алдабек[2]

[1]Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы
[2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: i.baissydyk@gmail.com

Лингвокультурологические аспекты национальных и восточных характеров

В статье рассматриваются лингвокультурологические аспекты характерологических названий национальных и восточных народов. Автор обращает внимание на проблемы возникновения, развития, становления лингвокультурологической науки. Кроме того, изучаются фольклорное наследие и произведения казахских писателей, чтобы отразить их национальный характер и раскрыть лингвокультурную природу. Также в изложении норм восточного характера рассматриваются литературные реликвии, народное наследие китайских, японских, монгольских народов в соответствии с целями исследования. В статье на конкретных примерах объясняются сходства и особенности характера казахского и восточного народов.

Рассматривая лингвокультурологию как новое направление в современной лингвистике в рамках национальных поведенческих названий, одной из основных целей исследования является последовательное изучение объекта исследования данной научной дисциплины. В статье используются когнитивные, этнолингвистические методы, раскрывающие лингвокультурологические особенности наименований характера, обозначающих национально-культурный код Казахстана и стран Востока.

Рассмотренные в ходе исследования проблемы позволяют обратить внимание на статьи, относящиеся к сравнительной, когнитивной, лингвокультуре этноса и субэтноса. При этом автор подчеркивает лингвокультурологическое значение характера при анализе значимости культурного кода, особенности национальной вербализации с помощью научных выводов и примеров отечественных, зарубежных ученых.

Автор с научной точки зрения формулирует преимущество использования лингвокультурного подхода при изучении национальных характеров для отдельных этносов. Представленный материал более или менее способствует развитию лингвокультурологии в казахском языкознании.

Ключевые слова: лингвокультурология, лингвокультурологический подход, национальный характер, восточный характер, этнокультура.

Кіріспе

Ұлттық мінез мәселесі қазіргі тарихи және әлеуметтік-мәдени макродинамика үдерісінде ерекше сипатқа ие категориялардың бірі болып саналады. Өйткені ұлттық мінез философия, мәдениеттану, әлеуметтік психология, этнология, этнополитология, әдебиеттану және лингвистика сынды қоғамдық ғылымдарға ортақ зерттеу нысаны ретінде күрделі мәселелерді қамтиды. Себебі ұлттық мінез дегеніміз белгілі бір ұлтқа тән тұрақты этникалық ерекшеліктер мен рухани адамгершілік құндылықтар механизмін көрсететін психо-генетикалық құрылым болып табылады.

Ұлттық мінез хақындағы пікір таластарға қатысты көрнекті орыс ғалымы Д.С. Лихачев: «Ұлттық ерекшеліктер – бұл сенімді факт. Тек белгілі бір халыққа, белгілі бір ұлтқа, белгілі бір елге ғана тән ерекше нышандар болады. Мұның бәрі олардың кейбір ұлттық және жалпы-халықтық мінез-құлықтарының қайталанбас бірегей құрылымымен айқындалады. Ұлттық мінездің, ұлттық даралықтың болуын жоққа шығару халықтар дүниетанымына деген қызығушылықты жояды», – деп жазады (Лихачев, 1990: 3). Демек, ұлттық мінез өзінің тарихи даму кезеңінде этникалық қауым өкілдерінің халықтық болмысын танытатын күрделі феномен.

Олай болса, халқымыздың өзіне ғана тән мінез ерекшеліктері қандай және түбі, тілі ұқсас Шығыс елдерімен қаншалықты ұқсастығы немесе өзгешелігі бар? Ұлттық және шығыстық мінез сипаттарының лингвомәдени корреляциясы қалай көрініс табады? деген өзекті мәселелерге зерттеу мақаламызда жауап іздеуге тырыстық. Ұлттық және шығыстық мінез атауларын лингвомәдениеттану теориясы негізінде қарастыра

отырып, олардың мәдени-танымдық деңгейін контрасты талдаймыз.

Алдымен, жаңаша бағыттың бірі саналатын лингвомәдениеттану турасында айта кетсек. Әртүрлі этнос өкілдерінің мәдениетін, рухани құндылықтарын тілдік деректер арқылы зерттеуді алға қояды. В. фон Гумбольт, Э.Сепир, И.А. Бодуэн де Куртэне сынды ғалымдар еңбегінен бастау алатын аталмыш пән кез келген ұлттың тілін оның тілдік заңдылықтарына ғана емес, сонымен бірге ұлттық дүниетанымына, салт-дәстүр, әдет-ғұрпына, халықтық менталитетіне сүйене отырып зерделеуді мақсат етеді. Демек, «Лингвомәдениеттану – бұл белгілі бір мәдениеттің нысандары мен құбылыстарын, ұғымдарын зерттейтін ғылым. Мәдени лингвистиканың зерттеу пәні – белгілі бір ұлтқа тән, мифологияда, аңыздарда, мақал-мәтелдерде және фольклордың басқа түрлеріндегі прецеденттік мәтіндерде бейнеленген әлемдік қабылдау. Зерттеуші В.А. Маслова лингвомәдениеттанудың зерттеу пәні – стандарттар, стереотиптер, символдар, бейнелер, сөйлеу әрекеті мен сөйлеу этикеті» екендігін атап көрсетеді (Arypbekova, 2019: 68). Ал белгілі тілші-ғалым Г. Смағұлова: «лингвомәдениеттану – этномәдени және этнопсихологиялық факторлар мен тілдегі ұлттық мәдени мағына компоненттерін тіл арқылы мәдениеттану бағытында зерделеп, тілдің дәл қазіргі қолданыс қызметін көрсететін ұлттық ерекшелігін ешбір идеологиясыз қазіргі заманға сай келбетін таныту. Бұл орайда тіл – ұлт – мәдениет дейтін үштік (триада) лингвомәдениеттану пәнінің зерттеу нысаны болмақ» (Смағұлова, 2007: 37), – деп бүгінгі қазақ тілтану ғылымындағы линвомәдениеттанудың теориялық бағытын айқындап берсе, Ресей ғалымдары лингвомәдениеттануды тіл, сана және мәдениетті кешенді зерттеуге арналған салыстырмалы психикалық бірлік ретінде қарастырады. Бұл үшжақты модельді аксиологиялық, фактілік, бейнелі деп жіктеп, лингвомәдени тұжырымдаманың аксиологиялық және фактілік компоненттері санада ауызша сақталады, әрі сөйлеуде тікелей жаңғыртылады. Ал бейнелі элемент вербалды емес, ол тек сипатталумен шектелуі мүмкін. Лингвомәдени түсініктер интенсивті түрде қалыптасатын білім саласына жатады. Ол – рухани құндылықтарды білдіретін этикалық, психологиялық, логикалық және діни терминдердің негізі деп тұжырымдайды (Ogneva, Moiseenko, Kutsenko, Yarigina, Kolesnikov, 2015: 209).

Жалпы әлеуметтік мәртебесіне қарамастан, кез келген өркениет адамдарының бойында олардың ата-бабаларынан бейсаналық мұраны құрайтын мінездік ерекшеліктері болады. Осы тұрғыдан қарағанда, қазақ халқы мен Шығыс елдерінде ұлттық, географиялық және тарихи жағдайларға байланысты дара мінез ерекшеліктері қалыптасқан. Қанша жерден түбі бір түркі жұрты десек те, қазақты өзге түркі халықтарынан даралап тұратын өзіндік мінез сипаттары бар. Мәселен, қонақжайлылық, кеңпейілділік, кішіпейілділік, меймандостық, шыдамдылық, ақкөңілділік, көпшіл болу, т.б. қасиеттер өзге ұлттың бойында ұшыраса бермейтін, тек қазақ халқына ғана тән ұлттық мінез көрсеткіші болып табылады. Қазақтың батыр, ержүрек, философиялық ой-өрісі кең, талантты, төзімді, намысшыл, бауырмал, мейірімді, қонақжай халық екенін шет жұрттар мойындап отыр. Өнердің барлық түрлерінен сөз өнері мен саз өнерін жоғары қойған қазақтың еңсесін биіктетер асыл қасиеттері осылар. Қазақ еркіндікті, әсіресе, ой еркіндігін, жеке басының бостандығын жоғары қоятын халық. Сол сияқты Шығыс елдері мен қазақ ұлты азиялықтарға тән сыртқы ұқсастықтарымен бірге мінез-құлық жағынан да едәуір жақын. Мәселен, қазақтың қанына сіңген салқынқандылық, ұстамдылық, сыпайылық, адалдық «күншығыс халықтарының» ішіндегі жапон этикасының басты қағидасы саналады. Сондай-ақ, қазақ-жапон тілдерінің тарихи-генеологиялық тамырластығы жайында жазылған біршама зерттеулерге қарап, қос елдің мәдени бет-бейнесі ғана емес, лингвистикалық тұрғыдан да өзара ұқсастықтары барына көз жеткіземіз. Ал Оңтүстік Шығыс Азиядағы «аспан асты елі» саналатын қытайлықтар айрықша еңбекқорлығымен, дипломаттық қабілеттерімен, үнемшілдігімен ерекшеленеді. Баян Өлгейде туған ақын, жазушы Бақытбек Бәмішұлы монғол жұртының жалпы көшпелі елдерге тән қырағылық, сезімталдық, жеті өлшеп, бір кесетін сырбаз да салмақты, әлдекімдерге жалтақтауды білмейтін турашылдық сынды сапалық қасиеттерді иеленетіндігін айтады (Бәмішұлы, 2004: 11).

Зерттеу материалы және әдістері

Сонымен лингвомәдениеттану әртүрлі халықтардың тілдері мен мәдениеттерінің өзара әрекеттесуін біртұтас жүйелік тұтастықта қарастыруды мақсат етеді. Яғни, этникалық ұлттардың мәдени құндылықтарын, тілдік деректер мен құбылыстарды толық, әрі объективті түсіндіруге бағытталған лингвомәдениет-

танымның В. фон Гумбольдттың еңбектерінде көрініс тапқан «Тіл – мәдениет» қарым-қатынасын ұлттық (спецификалық) дәстүрлер, тіл, тарих, әдебиет шеңберінде жүйелеп, талдауды көздейді. Халық мәдениетін жан-жақты сараптау лингвомәдениеттанудан ұлт мәдениетін оның тілінде, олардың диалектикалық өзара әрекеттесуі мен дамуын жүйелі түрде көрсетуді, сонымен қатар қазіргі мәдени ойлаудың қалыптасуына ықпал ететін тұжырымдамалық ойларды дамытуды талап етеді. Ал тіл мен мәдениет арасындағы қарым-қатынас проблемаларын шетелде және Ресейде С.Балли, Дж.Вандриес, В. фон Гумбольдт, Э.Сапир, Д.Ворф, Р.О.Жекобсон, А.Н. Афанасьев, Ф.И.Буслаев, В.В.Виноградов, Г.О.Винокур, А.А.Потебня т.б. ғалымдар зерттеген. Ресей ғалымы В. В. Воробьевтің айтуынша, лингвомәдениеттану ғылыми пән ретінде бірқатар ерекшеліктермен сипатталады:

1. Бұл мәдениетті зерттейтін ғылымдар мен филология (лингвистика) арасындағы шектесетін синтездік типтегі ғылыми пән.

2. Лингвомәдениеттанудың негізгі объектісі – мәдениет пен тілдің, оның жұмыс істеу процесінде және бұл өзара әрекеттесуді біртұтас жүйелік тұтастықта түсіндіруді зерттеу.

3. Лингвомәдениеттану пәні – тілдік коммуникация жүйесінде жаңғыртылатын және оның мәдени құндылықтарына негізделген қоғам болмысының ұлттық формалары, «әлемнің тілдік бейнесін» құрайтын барлық нәрсе (Воробьев, 1997: 157).

Демек, зерттеу барысында шетелдік және отандық тілші-ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, ұлттық және шығыстық мінез-құлық ерекшеліктері, олардың эталонды лингвомәдени астары нақты мысалдармен дәйектелді. Зерттеу аясында мәдениетті лингвистикалық тұрғыда жаңғырту әдісі, ұлттық этнографиялық болмысты ашуда сипаттамалық, салыстырмалы, саралау сынды дәстүрлі әдістер мен когнитивті тіл біліміне тән «ғаламның тілдік бейнесі» тұжырымы басшылыққа алынды. Сонымен қатар мінез атауларының этномәдени деректерін танытуда индуктивті әдіс пен этнолингвистикалық әдістер қолданылды.

Қазақ және кейбір шығыс тілдеріндегі мінез-құлық атауларына байланысты этномәдени деректерге шолу-талдау жасау үшін сипаттама-аналитикалық, лексикалық және концептуалды талдау, тілдік-мәдени талдау және салыстырмалы талдау әдістері қолданылды.

Зерттеу жұмысының материалы ретінде қазақ және шығыс халықтарының мінез атаулары алынды. Ұлттық және кейбір шығыс халықтарының мінез атауларының лингвомәдениеттанымдық аспектілерін қарастыруда біз тілі, діні, ділі, мәдениеті, дүниетанымы ұқсас және өзгешеліктері мен айырмашылықтары бар кейбір шығыс халықтары мен қазақ ұлтының мінез атауларының сипатын салыстыра отырып түсінуге мүмкіндік аламыз. Аталмыш антропоөзекті зерттеу жұмысымыз танымдық ақпараттарды семантикалық талдау арқылы жүзеге асады. Осы арада, біздің нысанымыз шығыс халықтары мен қазақ ұлтының мінез сипатының тарихтағы және бүгінгі таңдағы болмысының, әрі мінез атауларының танымдық деңгейдегі алатын орнын анықтау болып табылады.

Әдебиетке шолу

Ғалымдар сонау Антикалық дәуірден бастап саяси үдерістегі ұлттық сипат пен ұлттық менталитеттің рөлі мен маңыздылығы туралы түрлі пайымдаулар айтты. Ежелгі грек философы Гераклит: «адамның этосы – оның мінезі», – деп адам түсінігіндегі мінез-құлықтың маңыздылығын атап өтті. Геродот, Гиппократ, Плиний ұлттық мінез, сипаттың ерекшеліктерін климаттың, географиялық және тарихи жағдайлардың өзгешеліктерімен байланыстыра қарастыруға тырысты. Жаңа кезеңде этнографияның дамуымен зерттеушілер ұлттық мінез, сипатты талдау үшін этнографиялық дәлелдерді кеңінен қолдана бастады. Ш.Монтескье, Д.Локк қоршаған орта мен климатқа байланысы, қатысы бар «халықтың рухы» туралы жазды.

Әрбір өркениеттің адамдары өздерінің әлеуметтік жағдайындағы айырым-өзгешеліктерге қарамастан, ата-бабаларынан бейсаналық мұраны құрайтын ортақ қасиеттерге ие.

Осылайша, ұлттық мінез, сипат – бұл бір өркениет шеңберінде баяу тұқым қуалайтын жинақтаулармен құрылған сезімдердің, идеялардың, дәстүрлердің, нанымдардың ортақтығы, бұл халықтың психикалық құрылымына белгілі бір бірлік, үлкен күш пен жасампаз күш береді.

Біз Азияда тұңғыш біртұтас мемлекет құрушы, өз заманының аса ірі әскери және мемлекет қайраткері Шыңғысханды еске түсіре отырып, шығыс халықтарының мінезі туралы, Германияның «темірдей қатты канцлері» Отто Бисмаркты еске түсіре отырып неміс ұлтының мемлекеттік сипаты туралы, Уинстон Черчилльді еске түсіре отырып ағылшынның мінезі туралы

айтамыз. Алайда ұлттық мінез, сипат – бұл метафора емес, бұл ұлттың энергиясын айқындайтын жанның ерекше көзқарасының белгісі.

Қазіргі гуманитарлық ғылымдар пәнаралық зерттеулерге бейімделгендіктен психологияның зерттеу пәні саналатын мінез атаулары ана тіліміздің өміршеңқұбылысы ретінде тілбілімінің де зерттеу нысанына айналды. Ұлттық және Шығыс халықтарының мінез-құлық нормаларын халық мәдениетімен, рухани ой-танымымен ұштастыра зерделеу этнолингвистика, психолингвистика, лингвомәдениеттану сияқты бірқатар ғылымдардың пайда болуына жол ашты. Аталған ғылым салалары әсіресе, лингвомәдениеттану бүгінгі қазақ тіл білімінің жаңалығы болғанымен, бұл бағыттағы негізгі ой-тұжырымдар, ғылыми пайымдаулар өткен ғасырдың соңында-ақ жазыла бастағанын зерттеу еңбектері көрсетіп отыр. «Лингвомәдениеттану – тіл процестері барысында рухани-материалдық мәдениетте айқындалатын, табиғи ұлттық тілге айналған гуманитарлық пән. Ол мәдениеттің даму, сақталу және де мәдени хабар беру құралы болу функциясын құру және оны түсіндіруіне мүмкіндік береді.

Оның мақсаты – функциялар тәсілдерін зерттеу:

1. Мәдениеттің тілдік концептілерді құрудағы әсері.

2. «Мәдени» мағыналарды тыңдаушы мен сөйлеушінің түсінуі, оның сөйлеу стратегияларына әсері.

3. Тіл иесінің мәдени-тілдік біліктілігі, яғни оның табиғи түрде сөйлем тудыруда қабылдау процестерімен ғана емес, сонымен қатар қалыптасқан мәдени заңдылықтар деңгейінде болуы» [Оспанова, 2018: 21]. Осы айтылған ғылыми тұжырымдар мен ой-пікірлердің негізінде халық мәдениетінің қайнар көздері, рухани мұраларымыз ұлттық тілде көрініс табатындығына көз жеткіздік. Рухани-мәдени мұраларымыз бен арғы-бергі тарихи жәдігерлерімізді қайта тірілтіп, сөйлету ана тілінің құдіреті арқылы іске асатындығы, тіл арқылы мәдениетіміз өзге жұртқа танылатындығы тіл мен мәдениеттің біте қайнасқан ажырағысыз байланысын көрсетеді. Яғни, ұлттық рухани-мәдени нышандарды көрсететін рәміздер тіл арқылы танылады. Демек, тіл мәдениеттен тысқары өмір сүрмейді. Белгілі ғалым И.Н. Сафронованың: «За каждым текстом стоит определенная языковая личность, а поскольку самосодержание понятия языковая личность переплетается с этнокультурными и национальными чертами индивидуальности, то национальная принадлежность и включительность с соответствующую культуры определяют картину мира, тезаурус писателя, отражающийся в языке его произведений» (Сафронова, 1993: 131), – деген пікірі бұл ойымызды бекіте түседі.

Сонымен ұлттық және шығыстық мінез атауларының лингвомәдени сипатын айқындайтын тілдік деректер лингвомәдениеттану мен этнолингвистика пәндеріне ортақ заңдылық болып табылады. Дей тұрғанмен, аталған мәселелерді лингвомәдениттану тұрғысынан зерттеу кең ауқымды міндеттерді атқарады. Өйткені «лингвомәдениеттану енді ғана пайда болған лингвистикалық зерттеу саласы ретінде лингвистиканың әлеуметтік лингвистика мен мәдениеттану секілді екі түрлі ішкі пәнінің бірігуін білдіреді. Лингвомәдениеттану тілдік ұғымдардың қалыптасуындағы мәдениеттің рөлі, тілдің символы мен сөздің мәдени сезімі арасындағы байланыс, тіл мен мәдениеттің өзара әсері, тіл мен мәдениеттің өзара байланысы сынды көптеген күрделі мәселелермен айналысады. Лингвомәдениеттану мазмұны танымдық құзыреттілік және коммуникативтік компоненттерді қамтиды (Garaeva, 2014: 1013-1014). Сондай-ақ, «В.А.Федоров «Лингвомәдениеттану және оны зерттеу» атты мақаласында лингвомәдени зерттеудің

- тілден мәдениетке

– мәдениеттен тілге деген екі тәсілі бар екендігін атап көрсетеді.

Автор бірінші көзқарасты ғылыми лингвомәдениетке, екіншісін білім беру лингвомәдениетіне жатқызады. Ал лингвомәдени бағыттың қалыптасуы мен дамуы тіл мен мәдениеттің лингвомәдени мазмұны феноменін қоршаған тілдік мәдени кеңістікте тілдік тұлғаның болуының бір түрі ретінде түсінуге ұмтылудан туындайды. Мұнда тіл аудармашы ретінде көрінеді» (Rafael Guzman Tirado, 2018), – деген пікірлерге иек артар болсақ, онда мінез-құлық атауларын лингвомәдениеттаным аспектісінде зерделеу қазақы және шығыстық тілдер арасындағы жалпыадамзаттық құндылықтар мен мәдени-рухани өркениет қырларын ашуға септігін тигізеді.

Нәтижелер мен талқылау

Қазақ ұлтының және шығыс халықтарының мінез атауларының лингвомәдени танымдық аспектілері ғылыми-теориялық жағынан қалай зерттеліп, зерделенгенін қарастырмас

бұрын алдымен ұлттық мінез дегеніміз не, ол қалай, қандай себептермен қалыптасады? Онда ұрпақтан-ұрпаққа ұласқан тектік-қандық (гендік) қадір-қасиет бола ма? Қазақ және шығыс халықтарының ұлттық мінезі және менталитеті қандай?» деген сұрақтарға жауап іздеп көрейік.

Ұлттық мінез – әрбір ұлт өкілінің ұлттық сипатымен ерекшеленген мінез-бітімі, оның белгілі бір халықтың өкілі екендігін танытатын психологиялық, дүниетанымдық және ойлау, сөйлеу өзгешелігі. Ұлттық мінез – тарихи категория. Ол қоғамдық, рухани, экономиялық және саяси жағдайларға сәйкес қалыптасады.

Менталитет ұғымы да ұлттың мінез-құлқы, ұлттық сипаты дегенге саяды және заман өзгерген сайын, ұлт та, ұлттың мінез-құлқы, менталитеті де өзгереді.

Ұлттық мінез деген тақырыпты ғалымдардан гөрі философ, ақын-жазушылар бір ауыз сөзбен түсіндіріп жатады. Ал, ғылымда, ұлттық мінез бен ұлттық діл ұғымдарын бөлек қарастырады. Яғни, ұлттық діл деп ойлау үлгісін, рухани мінез-құлықты жатқызамыз. Ал, ұлттық мінезге адамның әрекеттік жағын, типтік мінез бітістерін, белгілерін ғана қарастырамыз.

Мінез-құлықты зерттеушілердің алғашқысы Теофраст болған еді. XVIII ғасырда Еуропада да мінез типологиясының зерттеулеріне үлкен мән қойған еді, ал Дж. Ст. Милль мінез-құлықты жеке ғылым ретінде қарастыруды ұсынды. Оны этология деп атауды ұсынды (өйткені Теофраст кезінде мінезді «этос» деп атаған еді. Этология (грек. ethos – әдет-ғұрып, мінез және logos – ілім) – жануарлардың мінез-құлқының биологиялық негіздерін зерттейтін ғылым. Этология ғылымы алғашқыда зоопсихология деп аталып, XX ғасырдың 30-жылдары өз алдына жеке ғылым болып қалыптасты.

Әр ұлттың өзіндік ерекшеліктері, мінез-құлқы және дүниетанымы бар, бірақ зерттеушілер олардың жалпы қабылданған ұлттық стереотиптермен сирек сәйкес келетіндігін анықтады.

Ұлттық мінез туралы айтқанда, мысалы, ағылшындарға тән ұстамдылық, американдықтарға тән дөрекілік, жапондардың еңбекқорлығы бірден ойға оралады. Алайда бұл ұлттық стереотиптер бүкіл бір ұлтты анықтайтын қасиет болуы мүмкін бе?

Психологтар әртүрлі ұлттардың жүздеген мың өкілдеріне сынақ алу жұмыстарын жүргізген. Нәтижесінде олар әр ұлттың өзіндік ерекшелігі бар екенін анықтады. Алайда, бұл ерекшеліктер жалпы қабылданған ұлттық стереотиптермен сәйкес келмеді.

2005 жылы Роберт Мак-Кро жүргізген ең ірі мәдениетаралық зерттеулердің біріне 51 ұлттың өкілдерінен тұратын 12 мыңнан астам студент қатысты. Профильдердің орташа көрсеткіштерін ескере отырып, зерттеушілер белгілі бір ұлттың барлық өкілдеріне тән психологиялық белгілер бар екенін дәлелдеді. Ең жарқын экстраверттер бразилиялықтар, француз тілінде сөйлейтін швейцариялықтар және мальталықтар болды, ал нигериялықтар, марокколықтар және индонезиялықтар осы санаттағы ең аз ұпай жинады. Жаңа тәжірибеге ашықтық неміс тілінде сөйлейтін швейцариялықтарға, даниялықтар мен немістерге, ал ең азы Гонконг қытайларына, Солтүстік ирландиялықтарға және кувейттіктерге тән болды.

Зерттеушілер сонымен қатар басқа үш тұлғалық (нейротизм, адалдық және ізгі ниет) көрсеткіштер бойынша мәдениетаралық айырмашылықтарды тапты.

Әрине, алынған қорытындылардың орташаландырылған екендігін және көптеген индонезиялықтар, мысалы, кейбір бразилиялықтарға қарағанда үлкен экстраверттер болуы мүмкін екенін ескеру қажет.

Сондай-ақ, барлық халықаралық зерттеулер адамның жеке тұлғасын құрайтын бес негізгі қасиеттің ерекшеленуін растады. Зерттеулердің тағы бірінде психологтар тіпті бір ұлттың шеңберінен шығып, ірі географиялық қауымдастықтардың сипатын анықтауға тырысты. Нәтижесінде олар, атап айтқанда, адалдық сияқты мінез-құлық қасиеті африкалықтарға, ал ең азы Шығыс Азиялықтарға тән екенін анықтай алды.

Алайда, әлемдегі ұлттар мінез ерекшеліктерімен ерекшеленсе де, бұл айырмашылықтар жалпы стереотиптермен мүлдем сәйкес келмейді. Мәселен көпшілігіміз британдықтар американдықтарға қарағанда сезімдерді көрсетуде ұстамды деп ойлауы мүмкін. Алайда елуден астам жүргізілген мәдениетаралық зерттеулердің нәтижелері бұл кең таралған пікірді жоққа шығарды.

Бұл орайда әрбір ұлт өкілі өз ұлтына тән нағыз мінез болмысын толыққанды көрсете алмайтынын айта кеткен жөн.

Тағы бір зерттеуге сәйкес (2005 жылы зерттеуші Антонио Террачано және оның әріптестері 49 елден 4 мыңға жуық студенттен сұхбат алды) оған қатысушылардан өз ұлтына тән жеке қасиеттерді белгілеу ұсынылды. Зерттеу нәтижесінде өз ұлтының типтік өкілінің мінезі туралы түсінік зерттеудің нақты нәтижелеріне мүлдем сәйкес келмейтіні анықталды.

Қысқасы, егер ұлттық мінез шынымен бар болатын болса, оның пайда болуын қалай түсіндіруге болады деген сауал туындайтыны сөзсіз. Әрине, ішінара мұны халықтардың көшіқон тарихымен байланысты ортақ гендерінің болуымен түсіндіруге болады.

Мәселен, мысалы, тәуекелге бейім адамдар көбірек саяхаттап, жаңа жерлерді игеруге тырысуы мүмкін. Бұл дегеніміз, бұл қасиет фронтир (фронтир – АҚШ жеріндегі қоныстанушылардың үндістер мекендеген жаңа жерлерді игере отырып, өз кеңістігін кеңейту шекарасы, «варварлық пен өркениеттің кездесу шекарасы. Жаңа жерлерді игерген қоныстанушылар мен жаңа жерді игермеген қоныс аударушылардың арасындағы шекара) тұрғындарына тән болуы мүмкін.

Сондай-ақ арал тұрғындарының бойынан үлкен адалдық пен эмоционалды тұрақтылықты көруге болады. Сонымен қатар жүргізілген зерттеулер текке (ген) тікелей қатысты тәуекелшілдік мінез-құлықтың Арал тұрғындарында жиі кездеспейтінін анықтады.

Бұл әрбір нақты қоғамда жеке тұлғалардың генетикалық жағынан ортақ белгілері бар екенін растауға мүмкіндік береді.

Ұлттық мінез туралы сөз қозғағанда қоршаған ортаның да маңызды рөл атқаратыны сөзсіз. Айталық, тәжірибеге ашықтық пен немқұрайлылық жұқпалы аурулардың даму қаупі жоғары аймақтардың тұрғындарына тән емес. Эволюция тұрғысынан бұл өте қисынды, өйткені ұстамды мінез-құлық аурудың таралуына жол бермейді.

Климаттық жағдайлар да жеке қасиеттерге де әсер етуі мүмкін. Мысалы, күн сәулесінің жетіспеушілігі эмоционалды тұрақсыздықтың дамуына ықпал етуі мүмкін.

Тіпті халықтың тығыз орналасуы да рөл атқаруы мүмкін. Соңғы деректерге сүйенсек, халқы тығыз орналасқан аймақтардың тұрғындары өздерінің болашағы туралы көбірек ойлайтынын көрсетеді, сонымен бірге олар серіктеспен берік қарым-қатынас орнатуға тырысады. Бұл жоғары бәсекелестікке байланысты екені анық. Сонымен қатар, бұл мінез-құлық адалдықтың жоғары деңгейін көрсетеді.

Қалай болғанда да ұлттың белгілі бір қасиеттері ғасырлар бойы сақталып келеді. Соңғы деректер көрсеткендей, адамдар тұрғындарының темпераменті өздеріне ұқсас жерлерде өмір сүруге тартылады.

Ұлттық мінез туралы пайымдау, шын мәнінде, бір қарағанда пайдасыз болып көрінетіндей емес. Ұлтқа тән жалпы белгілер оның әл-ауқатына, өмірге қанағаттануына, сыбайлас жемқорлық деңгейіне, жаңашылдық қабілетіне және тіпті денсаулығына әсер етуі мүмкін.

Ұлттық мінез, сипат тіпті елдегі саяси жүйеге әсер етуі мүмкін. Сент-Луистегі Вашингтон университетінің зерттеушілері әртүрлі елдердегі жеке қасиеттерді олардың саяси жүйелерімен салыстырып, ашықтығы жоғары халықтардың демократиялық қоғамға бейім екенін анықтады.

Жоғарыда келтірілген зерттеулердің нәтижелері бізді басқа ұлттардың сипаты мен мінез-құлқына деген көзқарасымыздың дұрыстығы туралы ойлауға мәжбүр етеді. Психолог Ричард Роббинс атап өткендей, «ұлттық стереотиптер халықтың шынайы табиғатын көрсетпейді, керісінше олар ерекше әлеуметтік функцияны орындайды».

Ұлттық мінез деген сөздің жалпылама мағынасын алып қарағанда, адамның мінезі дегенді – адамның тәртібі мен қылықтарына әсер ететін, оның тек өзіне тән, айқын көрініс беретін психологиялық нышандары деп түсіну керек. Сөздің катаң мәнінде, мінез адамның еркі мен бағыттарында көрініс беретін, оның тұлғасының психикалық құрылымы ретінде айқындалады. Жеке адамның мінезі ол өмір сүріп отырған әлеуметтік топтың мінезіне ұқсас болады, немесе керісінше, жеке адамның мінездерінен әлеуметтік топтың мінезі көрініс береді.

Өзінің ұзаққа созылған қалыптасу жолында қазақтар да өзге халықтар сияқты қадір тұтуға жарайтын ұлттық психологиялық кешендерді бойына сіңіріп келді. Қазақтарға тән ұлттық мінездің бір нышаны – жауынгерлік мінез. Тарихтың әр кезеңінде казіргі Қазақстан жерін мекендеген тайпалар мен халықтардың бәрінің де қызуқанды, қырағы жауынгер болғаны белгілі. Сондықтан олар орасан мол аумақты иемденіп, ғасырлар бойы ұстап тұрды. Қазақ халқының арғы тегі – түркі тектес тайпалардың тарихта Еуразияның ұлан-ғайыр даласын бағындырып, мұхиттан мұхитқа дейінгі аралықта азулы мемлекеттер құрғаны белгілі. Қазақ халқы өзгеге бағынбайтын жауынгерлік мінезін Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде де көрсетті. Ол жөнінде фашистік идеологтар өздерінің «Шығыс жоспарында» атап көрсетті. Ұлттық мінездің тағы бір нышаны – кеңпейілділік (бауырмалдық, мейірбандық). Бұл мінез қазақтарда туған жерінің кеңдігі, оның табиғатының қаталдығы және малшылық кәсіппен айналысу факторларының әсерінен пайда болған мінез. Қазақтың кеңпейілділігін қазақ жеріне келіп коныстанған

өзге ұлт өкілдерінің бәрі және көптеген зерттеушілер ризашылықпен атайды. Бұлардан басқа қазақ халқының ұлттық мінездеріндегі жағымды нышандардың елеулілеріне – мәрттік, жомарттық, конақжайлық, балажандық, аңқаулық жатады.

Әр түрлі халықтардың ұлттық сипаттамаларын салыстырмалы талдау кезінде этносаяси психологияның бірнеше негізгі ерекшеліктеріне назар аудару керек:

- саяси үдерісте сақталатын құндылық бағдарлары, дәстүрлер, ережелер мен әдет-ғұрыптар;
- саясаттағы адамның қабылдауы мен ойлау ерекшеліктеріне байланысты психикалық ерекшеліктер;
- саяси шешімдерді әзірлеу тетіктері (жеке және ұжымдық, шешім қабылдаудағы еркіндік пен тәуелсіздік дәрежесі және т. б.);
- саяси мінез-құлықтың ерекшеліктері;
- саяси коммуникациядағы вербалды емес коммуникацияның ерекшелігі.

Осы бес негізгі өлшемшарт бойынша шығыс халықтарының ұлттық мінез, сипаттарына салыстырмалы талдау жасауға болады.

Әрбір адам, қай ұлтқа немесе ұлтқа жатса да, ар-ұждан, адамгершілік парыз сезімі, әділеттілік, мейірімділік, мейірбандық, адалдық және т.б. сол секілді жалпыадамзаттық қасиеттерге ие.

Мұсылман Шығыс елдеріндегі адамдардың рухани құндылықтарына Хазіреті Пайғамбардың теңдессіз мінез-құлқы жатқызылып, оған сабыр, туралық, кішіпейілділік, баршаны бауырына басқан мейірімділік сипатын келтірген. Ал, жомарттық турасында: «мұсылманды кемел кемеңгерлікке жеткізетін асыл қасиеттердің бірі – жомарттық дейді.

«Фольклор – халық психологиясының айнасы» дегендей әрбір халықтың мінез-құлқын ашып көрсететін фольклоры, халық ауыз әдебиеті. Бұған дейінгі замандарда Орта Азия халықтарында, әсіресе біздің қазақ халқы балаға бесікте жатқан кезінен бастап өлең жыр мен әңгіме, ертегі, тақпақ, санамақ т.б. зердесіне сіңіру арқылы ұлттық тәрбиенің негізін қалаған. Осындай тәрбиенің арқасында қазақтың көшпенділік өмірі қара күшке мығым, қиыншылыққа төзімді, құбылмалы табиғат жағдайына тез икемделгіш, жан дүниесі жан жақты жетілген, кемел адамдарды қалыптастырды.

Шығыс халықтарының ауызша және жазбаша әдебиеті өте бай, әсіресе, мақалдары мен мәтелдері ғасырлардан-ғасырларға, ұрпақтан-ұрпаққа өтіп, біздің заманымызға XVI ғасыр биігіне жетіп отыр. Халық өмірінің әр кезеңдеріндегі айнасы ретінде қоғамға, адамға, әлемге, түрлі тіршілік құбылыстарына байланысты көріністерді, әрекеттерді, әдет-ғұрыптарды, халық мінезін айнытпай бейнелейді.

Жоғарыда айтып өткеніміздей өзге ұлттар, халықтар секілді қазақ халқының да ұлттық мінезі ғасырлар бойы елдің тұрмыс-тіршілігіне, табиғатына, тарихи жағдайларына байланысты дамып, қалыптасқан. Қазақтың ұлан-байтақ жерді алып жатуының өзі халқымыздың бойындағы, батырлық дәстүрді, ержүректік мінезді қалыптастырды. Осы бір қадір-қасиеттер жас ұрпақтың бойына сіңіп, ұлттық идеологияның қалыптасуына негіз болды.

Жалпы халықтық психологияны психика мен мінез-құлықтың «қанға сіңген, сүйекке біткен», жылдам өзгеріп, не біржола жоғалып кете алмайтын ұлттық бітісі, ұзақ дәуірлердің жемісі деуге болады. Сонымен қатар адам мінез-құлқының басым жақтарын қамтитын, белгілі бір этностың өзіне тән халықтық психологияны адамдардың өмірлік, қоғамдық және жеке тәжірибесінен, таным пайымдауларынан туындайтын.

Қазақ халқының психологиясын аса биіктен көрсететін ұлттық ерекшеліктерінің бірі – суырып салма шешендік екені мәлім. Өз халқының бейнелі, астарлы, тұспалдап айтатын шешендік сөзге жақын екендігін кезінде ғұлама ғалым Шоқан Уәлиханов: «Қазақ шешендікке құмар, сөз өнерін, әсіресе, әзіл-оспақты жаны сүйеді» – деп сипаттаған болатын. Расында да шебер де, шешен сөйлей білу адамның асыл қасиеттерінің бірі. Бойына шешендік өнер дарыған адам отанының салт-санасын, әдет-ғұрпын жетік білетін ұшқыр ойлы, «орақ ауыз, от тілді, күміс көмей» болып келеді.

Шетел ғалымдарының қазақтың шешендігі туралы жоғары бағалаған пікір-көзқарастары жетерлік. Атап айтқанда неміс саяхатшысы А. Брем: «Қазақтың оқығаны да, оқымағаны да, баласынан, үлкенінен кішкентайына дейін сөзі ағып тұр. Шетінен шешен» десе, шығыстанушы П. Мелиоранский: «қазақтар шешен, әрі әдемі сөйлеудің шебері» дейді.

Халқымыздың ұлттық мінезінің басты атрибутын танытатын қонақжайлылық хақындағы ел аузынан жеткен «Қонақ келсе құт келер», «Қонағыңның алтынын алма, алғысын ал», «От жағылмаған үй – қора, Кісі келмеген үй – мола», «Жолаушыны сусындатпай тұрып, бұйымтайын сұрама» деген мақал-мәтелдер қазақтың өзіне тән көркемдік дәстүрін, мінез-құлқын, ұлттық психологиясын көрсетеді.

«Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп» деген хакім Абайдың жалпыадамзаттық концепциясында айтылғандай, адамды тіліне, діліне, ұлтына қарап бөле-жармай, меймандостық көрсетуді, достық пейіл білдіруді адамдық парыз деп есептеген халқымыздың танымына «қырықтың бірі – Қыдыр» деген тәмсіл моральдық-этикалық норма ретінде терең орныққан.

Сонымен қатар тілімізде қазақтың қанына сіңген қайсарлығына орай айтылатын «ер мінезді», «бөрі мінез», «көкжал мінез» сынды сөз тіркестері бар. Қазақтың ежелгі қаһармандық эпостары мен архаикалық жырларында да:

«Азулы туған бөрі едім.
Ындыс пенен қалмақты
Талқандармын деп едім»
(Батырлар жыры. 1989: 284-285), –

деп Көк бөрі культі арқылы жауынгер халқымыздың ержүрек болмысын, ер азаматтардың психологиялық портретін, мінез акцентуациясын дәл бейнелейді. Атақты Ақтамберді жырау толғауында:

«Он жетіде құрсанып,
Қылыш ілдім білекке.
Жауға қарай аттандым
Жеткіз деп құдай тілекке!»
(Мағауин, Байділдаев, 1984: 67) –

деп жас болса да, бас бола білген байырғы атабабаларымыздың қайсар кейпін суреттейді.

Әр ұлттың ойлау жүйесі олардың сөйлеу тілінде көрініс табатындығын ескерсек, әр халықтың ұлттық мінез болмысының лингвомәдени сипаты ақын-жазушылар шығармашылығында да молынан ұшырасады. Мысалы, қазақы мінездің, қазақы жаратылыстың қыры мен сырын машықпен мәнистейтін ақын Қ.Мырза Әлидің «Қазақтарды шетелдік қонақтарға таныстыру» атты өлеңінің атауының өзінде терең лингвомәдениеттанымдық астар жатыр. Өлеңдегі:

«Қазақ осы – қарасың ба, ақсың ба,
Қоңырсың ба, жатырқауды білмейтін», –

Немесе

«...Қазақ осы – ашық-жарқын қабағы,
Қонақ келсе шабылып бір қалады.
Байқа да тұр, саған да ол кетерде,
Ат мінгізіп, жібек шапан жабады»
(Мырза Әли, 2001: 293), –

деген жолдар ұлтымыздың қонақжайлығын, адам алаламайтын, кісі жатырқамайтын даладай дархан кеңдігін, жомарт көңілін ерекше ақындық шабытпен, шынайы поэзиялық қуатпен мөлдірете жеткізеді.

Дәстүрлі қазақ қоғамында қалыптасқан батырлық, қаһармандық, жауынгерлік мінез-құлық Шығыс елдері арасында киіз туырлықты монғол халқының бойынан табылады. Айталық, монғолдардың фольклорлық мұраларының шыңы, баға жетпес құндылығы саналатын «Жаңғыр» (Жәңгір), «Гэсэр», «Хан Харанхуй» (Хан Қараңғы) атты эпостық туындыларында соғыс тарихы, ел қорғаған батырлардың ерлік істері дәріптеледі. Сондай-ақ, монғол жұрты тарихи-әдеби тұрғыдан ғана емес, әдет-ғұрпы жағынан да, өмір сүру салты жағынан да қазақтан алыс емес. Дей тұрғанмен көшпенді ғұмыр кешкен екі елдің діни көзқарастарына байланысты ұстанымдарында, мәдени ахуалында айтарлықтай айырмашылықтар да жетерлік.

Сонымен қатар қазақты өзге ұлттан ерекшелеп тұратын ұлттық мінезінің бірі – көпшіл, қауымшыл болуы. «Кекшіл болма, көпшіл бол» деген дана халқымыздың ұстанымы кемеңгер Абайдың:

«Болмашы кекшіл,
Болсайшы көпшіл,
Жан аямай кәсіп қыл!», –

дейтін тағылымды жырына ұласқан.

Ақын өлеңінің соңғы жолында оқырманын еңбексүйгіштікке үгіттейді. Ал бұл сипат қытай мен жапон сияқты күншығыс халықтарының басты ұлттық мінез ерекшелігі болып табылады.

Батыс елдерінің, айталық, немістер, ағылшындардың еңбекқорлығы мүлдем басқаша сипатта көрінеді. Мәселен, немістерде бәрі есептелген, ойластырылған өлшеммен жасалса, жапондар мен қытайлар еңбекке жанқиярлықпен, құштарлықпен беріледі. Қытайлар өздерінің «Толағайы», яғни жолына кедергі болған тауларды көшіруді өзіне өмірлік мақсат еткен Юйгун қарт жайлы мифін үлгі ете отырып, өскелең ұрпақтарына қазақтың «еңбек, бәрін де жеңбек» қағидасын ұғындырады. Сондай-ақ, қытай танымында «қоймаң толсын десең, қораз шақырғанда тұр» деген мақал бар. Ал қазақ халқы бұл жөнінде «ерте тұрған еркектің ырысы артық, ерте тұрған әйелдің бір ісі артық» деп тұжырымдайды. Айналып келгенде, тілі де, діні де басқа екі елдің адамзат игілігі жайындағы

кейбір ой-танымдарының өзара үндес екеніне көз жеткіземіз.

Ұлттық сипат әдетте бір ұлттың адамдары арасында кең таралған тұрақты белгілердің жиынтығын көрсетеді. Мәселен, жапондықтардың мінез-құлық белгілері арасында олардың адамдарға құрметпен қарау, әсіресе қарт адамдарды ерекше сыйлау үрдісі қалыптасқан. Әрине, әрбір жапондық адамға осы қасиеттер толық берілген деп айтуға болмайды. Ұлттық мінез туралы айтатын болсақ, бұл тұжырымдама жалпыланған деректерді, бір ұлттың адамдарының үлкен тобы туралы ойды қамтитынын түсіну керек. Одан әрі әркім өз кезегінде жеке тұлға болып табылады және өзіндік жеке қасиеттерді иеленеді. Демек, «жасы үлкенді қадірлесе – құт болар» деп Махмұд Қашқари айтқандай, қазақтың «үлкенге – құрмет, кішіге – ізет» деген қанатты сөзі жапондықтарға да тән екенін аңғарамыз. Сонымен қатар қазақтың ақын-жырауларының ізгілікті, ауызбіршілікті, үлкенді сыйлауды насихат еткен өлең-жырлары ұлтымыздың табиғатына, этнопсихологиясына негізделеді. Мысалы:

«Айнала алмай ат өлсін,
Айыра алмай жат өлсін,
Жат бойынан түңілсін,
Бәріңіз бір анадан туғандай болыңыз!», –

деген Үмбетей жыраудың ұлттық бірлікті сақтауға, татулыққа, сыйластыққа үндеген бұл толғауында бауырмалдық, сыйластық сияқты тәлім-тәрбиелік нормалар қамтылады. Сол сияқты жапон халқы да ұрпақ тәрбиесінде көне әдеби жазбаларында айтылған даналық сөздерді, самурайлардың ар-ұждан кодексін назарда ұстайды. Антропологиялық тұрғыда жапон этногенезін зерттеген ғалымдардың пікірінше қазақтар мен жапон елінің материалдық мәдениетінде, мәдени дәстүрінде ортақ белгілердің, ұқсастықтардың көптігі айтылады. Жоғарыда біз сөз еткен ата-ананы, үлкенді сыйлау сынды кішіпейіл ізгі мінез хақында жапон халқында «көргенді көгершін әке-шешесінен үш бұтақ төмен қонақтайды», «кішіпейілдік – кемеңгерліктің сәні» деген нақыл сөз бар.

Жалпы ғасырлар бойы көшпелі өмір салтын ұстанған халқымыздың мінез-құлқы, моральдық-этикалық, психологиялық әлемі ұлы тұлғаларымыздың даналық ойларымен, ел аузынан жеткен қанатты сөздер, мақал-мәтелдерімен орайласып, этнографиялық ерекшеліктеріміздің астасып жатады. Сол секілді Шығыс халықтарының да өзіндік тұлғасын, кісілік белгісін, ұлттық болмысын көрсететін мінез-құлық көрсеткіштері олардың тарихи-әлеуметтік ортасына, әр алуан сыртқы-ішкі факторларға орай қалыптасады. Сонымен бірге адам мінезінің қалыптасуы қоғамдық болмыспен, әлеуметтік ортамен (мектеп, балалар мекемелері, оқу, өндіріс ұжымы, қоғамдық ұйымдар т.б.) тығыз байланысты. Осы айтылғандар мінездің дамуы үшін шешуші рөл атқарады. Мінез өзгермейтін тума қасиет емес, ол өмірде қалыптасады. Мәселен, ешбір бала туысынан еңбек сүйгіш не жалқау, тәртіпті, не ұстамсыз болып тумайды. Оның мінезі, ұзақ жылғы өмір сүру барысында өмірдің сан алуан ағымына қарай тәрбие процесінің ықпалымен қалыптасып отырады. Адамның сыртқы ортамен жасайтын қарым-қатынасы белсенді қарым-қатынас. Тағы да атақты ғұлама Әл-Фарабидің сөзімен айтсақ, "...Сөз жүзінде емес, мінез-құлықты іс жүзінде жүзеге асыруға болады" (Әл-Фараби, 1975: 3). Сондықтан да оны қоршаған ортасына ғана төселмей, өзі де шама-шарқынша сол ортасына тиісті өзгерістер енгізеді. Адамның нақтылы іс-әрекеті де мінез бітістерінің қалыптасуында шешуші рөл атқарып отырады.

Қорытынды тұжырымдар

Қорыта айтқанда, әр халықтың бойындағы ұлттық мінез, ұлттық сипат мәселесі бүгінгі таңда әлеуметтік ғылымдардың басты тақырыптарының біріне айналды. Сондықтан ұлттық мінез феномені жеке адамның да, жалпы қоғам өмірінің барлық салаларына әсер етеді. Мінез атауларындағы лингвомәдениетанымдық аспектіні баса көрсету көбінесе биогенетикалық, географиялық ерекшеліктерге, адамның ойлау тәсіліне, ұлттық менталитет, салт-дәстүрге негізделеді. Осыған сәйкес ұлттық мінез атаулары халықтық әдет-ғұрыптың, салт-дәстүрдің, ұлттардың өмір салтының нәтижесі деп пайымдауға болады. Демек кез келген ұлтқа тән ұлттық мінез атауларын сол елдің ұлттық-мәдени коды ретінде қарастырсақ қателеспейміз. Ал ұлттық-мәдени код тұжырымы қазіргі лингвомәдениеттану ғылымының негізгі, әрі өзекті категорияларының бірі саналады. «Ұлттық-мәдени код – құндылықтар арқылы санада тіркелген ментальді үлгі ғана емес, ол ұжымдық ортаның стереотиптік этномәдени санасын қоршаған дүниені қабылдау ерекшелігіне сай қалыптастыратын жүйе. Ұлттық-мәдени код тілдегі тұрақты теңеулер, символдар,

метафоралар сияқты ауыспалы мағынадағы (көп мағыналы) лексикалық бірліктердің мәдени коннотациялары арқылы айқындалады. Мәдени коннотациялардың түзілуіне халықтың күнделікті тіршілігінде көріп жүрген заты, оқиғасының санадағы объективті бейнесі, яғни денотаты ұйытқы болады. Ұйытқы сөз сыртқы экстралингвистикалық факторлардың (әлеуметтік-тарихи жағдайы, этнографиялық мәдени өмірі, әдебиеті, діни сенімдері) әсері арқылы ассоциативтік мағыналармен толығады» (Murzinova, Elishibaeva, Abdirasilova, Timbolova, 2017: 90). Сайып келгенде, қазақтың ұлттық мінез-құлық атауларының астарында лингвомәдени таңбалар бар. Мәселен,

«Адам жылқы мінезді:

Бір күнде түлейді,
Бір күнде жүдейді»,

немесе:

«Нар мінезді жігітке,
Нарға мінсе жарасар», –

деген халық мақалындағы «жылқы мінезді», «нар мінезді» тұрақты тіркестерінің мәдени коннотациялары ұлттық мінезіміздің этикеттік стереотипін білдіреді. «Стереотип – этнолингвистиканың негізгі ұғымы, ол – тұлғаның ұжымдық сана үлгісіне сай белгілі бір зат туралы қабылдайтын түсінігі мен бағасы» (Бартминский, 2005: 189). Олай болса, ұлттық мінез атауларына қатысты қолданылатын этномәдени тілдік бірліктер стереотип қызметін атқарады.

Ал Шығыс халықтарының бейнесін танытатын мінез-құлық нормаларын төмендегідей жіктеуге болады:

а) жалпыадамзаттық ерекшеліктеріне байланысты – еңбексүйгіштік, дәстүрге адалдық, этноцентристік бейімділік;

ә) топтық мінез-құлық белгілері – тәртіптілік, ұқыптылық, айрықша шыдамдылық пен төзімділік;

в) күнделікті өмір ерекшеліктеріне орай – сыпайылық, дәлдік, үнемділік, табандылық, т.б. сипаттарды иеленеді.

Жинақтап айтқанда, әр ұлттың дүниетанымына, ұлттық стереотиптеріне сәйкес өзіндік ерекше белгілері, мінез-құлқы болады. Ұлттық мінез-құлық бірліктері этникалық топтар мен халықтар дамуының мәдени-тарихи жолының ерекшеліктерін, психологиялық көзқарастар жүйесін, ұлттық мәдениетін көрсетеді. Демек, белгілі бір ұлт өкілдерінің қоршаған әлемге, әлеуметтік-тұрмыстық ортаға, өзге этникалық қауымдастықтарға деген көзқарасын көрсететін тұрақты психологиялық белгілерінің жиынтығы ұлттық мінез деп танылады. Сонымен қоса, адамдарда өзі өмір сүріп отырған қоғамның ерекшеліктеріне байланысты қалыптасқан, көпшілікке ортақ мінездері де болады. Сондықтан бір адамның мінезі жөнінде сөз болғанда мінездің дара және типтік бітістерін қоса еске алып отыру қажет. Типтік мінездер – белгілі тарихи – қоғамдық жағдайлардың нәтижесі. Типтік мінезден әр адамның ұлттық кәсіптік және жас ерекшелігіне сәйкес өзгешеліктері де тиісінше орын алып отырады. Мәселен, қарама-қарсы тап қайшылықтары бар қоғамда (құлдық, феодалдық, капиталистік) мінездің таптық өзгешелігі ерекше көзге түседі. Осындай қоғамда әрбір тап өкілдерінің таптық мүдделері де, дүниетанымдары да бөлек болады. Мәселен, зауыт фабрикалардың қожасы болып табылатын капиталистер жұмысшылардың еңбегі арқылы баюға тырысса, жұмысшылар өздерінің тұрмыс жағдайы мен құқықтарын жақсартуды көздейді. Осы айтылғандар адамдардың мінез бітістеріне, психологиясына ықпалын тигізбей қоймайды. Ал жалпы мінез атауларының лингвомәдениеттанымдық сипаты көркем мәтінге, лингвистикалық фактілерге, мәдени ортаға және мәдени ұғымдар мен мәдени коннотацияларға сүйенеді. Мәдени коннотациясыз бірде-бір сөздің болмайтынын ескерсек, лингвомәдениеттану тілдік бірліктерді адамзат жасаған материалдық және рухани мәдениет аясында зерделейді.

Әдебиеттер

Лихачев Д.С. О национальном характере русских // Вопросы философии. – 1990. – №4. – С. 3.

Arypbekova D.Zh. The importance of the linguacultural approach in teaching the russian language of national group // European Journal of Natural History. – 2019. – № 3. – Pp. 68-71.

Смағұлова Г.Н. Көркем мәтін лингвистикасы. – Алматы: Триумф. 2007. – 150 б.

Ogneva E.A., Moiseenko O.A., Kutsenko A.A., Yarigina O.N., Kolesnikov A.A. Linguocultural Aspects of the Discursive Synergy // Journal of Language and Literature. – 2015. – №2. – Pp. 208-211.

Бәмішұлы Б. Билікте береке болса, бүкіл елде мереке болады немесе моңғолдың мінез-құлқы хақында бір үзік сыр. / Б.Бәмішұлы // Дала мен қала. – 2004. – 9 қаңт. – 21 б.

Воробьев В.В. Лингвокультурология: Теория и методы. – М.: Изд-во Росс. ун-та Дружбы народов, 1997. – 331 с.

Оспанова Б. Лингвомәдениеттану: оқу құралы. – Астана: Фолиант, 2018. – 152 б.

Сафронова И.Н. Художественный текст как культурно-смысловое пространство // Язык и культура. – 1993. – С. 131-190.

Garaeva A. The development of linguocultural competence of students in teaching the history of the English language. Social and Behavioral Sciences. – 2014. – № 152. – Pp. 1012-1018.

Rafael Guzman Tirado. The problems of linguoculturology discussed on the pages of the «Russian Language Studies» journal [электрон.ресурс], 2018. – https://www.researchgate.net/journal/Russian-Language-Studies-2618-8163 (Қаралған күні: 25.09.2021).

Батырлар жыры, 4-том. – Алматы: Жазушы, 1989. – 567 б.

Мағауин М., Байділдаев М. Бес ғасыр жырлайды, 1-том. – Алматы: Жазушы, 1984. – 358 б.

Мырза Әли Қ. Жазмыш. – Алматы: Қазығұрт. 2001. – 464 б.

Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – А.: Ғылым, 1975. – 3 б.

Murzinova A.S., Elishibaeva K., Abdirasilova G.K., Timbolova A.O. Linguistic Characteristics of national-cultural phytostereotypes // Social mentality and researcher thinkers journal. – 2017. – Vol. 3. – №6. – Pp. 88-95.

Бартминский Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике. – М.: Индирик, 2005. – 512 с.

References

Al-Farabi. (1975) Aleumettik-etikalyk traktattar [Socio-ethical treatise]. A.: Gylym. 3 p. (in Kazakh)

Bamishuly B. (2004) Bilikte bereke bolsa bukil elde mereke bolady nemese mongoldyn minez-kulki hakynda bir uzik syr [Mongolian national character]. Dala men kala. 9 January. 21 p. (in Kazakh)

Bartminskii E. (2005) Yazykovoi obraz mira: ocherki po etnolingvistike [Linguistic image of the world: essays on ethnolinguistics]. M. Indirik. 512 p. (in Russian)

Batirlar jyry (1989) [Songs about batyrs]. Vol. 4. Almaty: Jazushy. 567 p. (in Kazakh)

Lihachev D.S. (1990) O nasional'nom haraktere russkih [About the national character of the Russians.]. Voprosy filosofii. no 4. P. 3. (in Russian)

Magauin M., Baidildaev M. (1984) Bes gasir jyrlaidy [Five centuries say]. Vol. 1. Almaty: Jazushy. 358 p. (in Kazakh)

Myrza Ali K. (2001) Jazmysh. Almaty: Kazygurt. 464 p. (in Kazakh)

Ospanova B. (2018) Lingvomadeniettanu oku kuraly [Linguoculturology]. Astana Foliant. 152 p. (in Kazakh)

Safronova I.N. (1993) Hudojestvennii tekst kak kulturno-smyslovoe prostranstvo [Artistic text as a cultural and semantic space]. Yazyk i kultura. Pp. 131 – 190. (in Russian)

Smagulova G.N. (2007) Korkem matin lingvistikasy. Almaty: Triumf. 150 p. (in Kazakh)

Vorob'ev V.V. (1997) Lingvokul'turologija: Teopija i metody [Linguoculturology: Theory and Methods]. M.: Izd-vo Ross. un-ta Druzhby narodov. 331 p. (in Russian)

Arypbekova D.Zh. The importance of the linguacultural approach in teaching the russian language of national group. /European Journal of Natural History. № 3. Pp. 68-71.

Garaeva A. The development of linguocultural competence of students in teaching the history of the English language. Social and Behavioral Sciences. 2014. № 152. Pp. 1012-1018.

Murzinova A.S., Elishibaeva K., Abdirasilova G.K., Timbolova A.O. Linguistic Characteristics of national-cultural phytostereotypes. Social mentality and researcher thinkers journal. 2017. Vol 3. no 6. Pp. 88-95.

Ogneva E.A., Moiseenko O.A., Kutsenko A.A., Yarigina O.N., Kolesnikov A.A. Linguocultural Aspects of the Discursive Synergy. Journal of Language and Literature. 2015. №2. Pp. 208-211.

Rafael Guzman Tirado. The problems of linguoculturology discussed on the pages of the «Russian Language Studies» journal [electronic resource], 2018. – https://www.researchgate.net/journal/Russian-Language-Studies-2618-8163

IRSTI 16.01.11 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v188.i4.04

G.Zh. Baishukurova*, A.B. Irgebayeva

Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty,
*e-mail: baishukurova@mail.ru

AXIOLOGICAL CONTENT OF PHRASEOLOGICAL UNITS

The article is dedicated to the analysis of the axiological content of phraseological units expressing the value of Happiness in the Russian and Kazakh languages. The value system is associated with paremias and phraseological units, therefore, axiology is reflected in phraseology. An "axiological phraseological dyad" is distinguished when studying phraseological units within the axiological aspect, and this includes phraseological units with the semantics interconnected with the values accepted and the same with the semantics correlating with the anti-values accepted. Russian paremiology mostly reflects the negative aspects of understanding the Happiness, not conditioned etymologically but traditional for the ordinary Russian mentality, which is largely determined by extralinguistic factors and features of Russian cultural and historical development. In common Russian consciousness, there are deeply rooted views on Happiness as a condition (or synonym) for wealth, luck and a certain privilege, the result of labor, personal merits of a person. At the same time, Russian common self-awareness is characterized by the perception of Happiness as a kind of unpredictable, unreliable element that causes negative feelings. Happiness for the Kazakh language is fate, luck and family happiness, unity and health. It is measured with the courage, the courage of a man, his fame, the presence of cattle and its quantity. The value of "happiness/счастье/bakyt" in the language has a constantly developing vector within the process of expanding the associative perception of a person and the sphere of contextual connections and the field of sem.

Key words: paremia, phraseology, value, axiology, evaluativeness, national culture, proverbs, sayings.

Г.Ж. Байшукурова*, А.Б. Иргебаева

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: baishukurova@mail.ru

Фразеологизмдердің аксиологиялық мазмұны

Мақала орыс және қазақ тілдеріндегі "Бақыт" құндылығын білдіретін фразеологиялық бірліктердің аксиологиялық мазмұнын талдауға арналған. Құндылық жүйесі паремиялармен және фразеологиялық бірліктермен байланысты, сондықтан аксиология фразеологизмдерде көрініс табады. Фразеологиялық бірліктерді аксиологиялық аспектіде зерделеу кезінде семантикасы қабылданған құндылықтармен өзара байланысқан фразеологиялық бірліктер мен семантикасы қабылданған қарсы құндылықтармен корреляциялық фразеологиялық бірліктерді қамтитын «аксиологиялық фразеологиялық диада» ажыратылады. Орыс паремиологиясы көбінесе Бақытты түсінудің жағымсыз аспектілерін көрсетеді, этимологиялық тұрғыдан шартты емес, қарапайым орыс менталитетіне дәстүрлі, ол көбінесе экстралингвистикалық факторлармен және орыс мәдени-тарихи дамуының ерекшеліктерімен анықталады. Күнделікті орыс санасында бақыт байлықтың, сәттіліктің және белгілі бір артықшылықтың шарты (немесе синонимі), адам еңбегінің нәтижесі, жеке еңбек ретіндегі терең тамырлы көзқарастар бар. Сонымен қатар орыстың күнделікті санасы Бақытты жағымсыз сезімдерді тудыратын күтпеген, сенімсіз элемент ретінде қабылдаумен сипатталады. Қазақ тілінде Бақыт – тағдыр, сәттілік және отбасы бақыты, бірлік, денсаулық. Ол ердің ерлігімен, атымен байланысып, малдың болуы мен санымен өлшенеді. Тілдегі "счастье/бақыт" құндылығы адамның ассоциативті қабылдауы мен контекстік байланыстар аясының, сем өрісінің кеңеюі барысында үнемі дамып отырады.

Түйін сөздер: паремия, фразеология, құндылық, аксиология, бағалауыштық, ұлттық мәдениет.

© 2022 Al-Farabi Kazakh National University

Г.Ж. Байшукурова*, А.Б. Иргебаева
Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: baishukurova@mail.ru

Аксиологическое содержание фразеологизмов

Статья посвящена анализу аксиологического содержания фразеологизмов, выражающих ценность «Счастье» в русском и казахском языках. Система ценностей связана с паремиями и фразеологическими единицами, поэтому аксиология находит свое отражение во фразеологии. При изучении фразеологических единиц в аксиологическом аспекте выделяют «аксиологическую фразеологическую диаду», которая включает в себя фразеологизмы, семантика которых взаимосвязана с принятыми ценностями, и те фразеологизмы, семантика которых соотносится с принятыми антиценностями. В русской паремиологии в большей мере отражаются негативные аспекты понимания Счастья, этимологически не обусловленные, но традиционные для обыденного русского менталитета, что в значительной мере определяется экстралингвистическими факторами и особенностями русского культурно-исторического развития. В русском обиходном сознании укоренены воззрения на Счастье как на условие (или синоним) богатства, удачи и некой привилегированности, результат труда, личных заслуг человека. В то же время для русского обыденного самосознания характерно восприятие Счастья как некоей непредсказуемой, ненадежной стихии, вызывающей негативные чувства. Для казахского языка Счастье – судьба, везение и семейное счастье, единство, здоровье. Оно соизмеряется храбростью, отвагой мужчины, его именем, наличием и количеством скота. Ценность «счастье/бақыт» в языке обладает постоянно развивающимся вектором, в процессе расширения ассоциативного восприятия человека и сферы контекстуальных связей, полем сем.

Ключевые слова: паремия, фразеология, ценность, аксиология, национальная культура.

Introduction

Axiology (from the Greek axia – “value” and logos – “teaching” is a philosophical teaching about values (ideals, standards, principles, norms) that analyze the nature, character, method and composition of regulation of 27 life positions, orientations, motivations human activity. This term was first introduced in the late 19th and early 20th centuries. He is associated with names such as R.G. Lotze, P. Lapi, E. Hartmann.

The subject of axiology is “value”, the value aspect of human life. Clarifying the purpose of axiology from the standpoint of the direct role of values in the definition of the world, two platforms can be distinguished: 1) Protagoras platform: subordination of values to man (“man is the measure of all things”); 2) Plato’s platform: subordination of a person to values (for example, “you cannot value a person more than the truth”). The source of values is not reason, but life and its needs.

Material and Methods

The method of axiology is rational reconstruction, intensive theorization, reflection (Ilyin V.V., 2005: 12). Axiology has the following functions: 1) analytical (fulfillment of limiting, boundary principles, foundations, which constitute the condition for the possibility of all types of theoretical and practical experience); 2) reflective (transformation of hidden omissions into an explicit subject of research); 3) critical (coverage of negative experience, discrimination of many different mistakes, habits, ghosts, idols, stereotypes, etc., which fetter, dull the seeking thought and transform them into action); 4) social (conscious unification of people within the framework of humanitarian communities, harmonization, balancing public life); 5) regulatory (constitution of social forms of interactions between people in group, “role” life, the establishment of systems of “involvement”, “participation”); 6) humanistic (puts a deep, philosophical, solid definition of “what you need to be in order to be human”).

Value is one of the main things that determines the essence of a person, and the system of values is considered an attribute of human consciousness and determines its activity. The fact of thought (image, idea) and the phenomenon of the external world (event, object, substance, deed) can act as values (Gibatova G.F., 2011: 127). Along with object values, any phenomena of social consciousness that express the interests of the subject in an ideal form (ideals, moral standards and principles, the concept of good and evil) can act as values. Currently, in Russian axiology, value is the meaning of an object for a subject. They can be positive and negative, and in this regard, the value has a bipolar structure: each value has its own anti-value.

Literature review

Values form the value picture of the world, conditioned by the peculiarities of culture. In philosophy, values are interpreted ambiguously. O.G. Drobnitsky, a well-known researcher of values, explains this as follows: "Values do not come from objects and not from the person who perceives them. Values are cognized by a person, and not arbitrarily ascribed to objects, but they cannot be grasped by experience or logical reasoning. Values are somehow related to objects, but they are not their real properties and do not depend on whether these objects actually exist. In this sense, they themselves are not real, but only ideal and do not belong to the phenomena of consciousness. This series of mutually exclusive provisions is due to the paradox of the very nature of the assessment" (Drobnitsky O.G., 1967: 26). "Values do not come from objects and not from the person who perceives them. Values are cognized by a person, and not arbitrarily ascribed to objects, but they cannot be grasped by experience or logical reasoning. Values are somehow related to objects, but they are not their real properties and do not depend on whether these objects actually exist. In this sense, they themselves are not real, but only ideal and do not belong to the phenomena of consciousness. This series of mutually exclusive provisions is due to the paradox of the very nature of the assessment" (Drobnitsky O.G., 1967: 26). "Values do not come from objects and not from the person who perceives them. Values are cognized by a person, and not arbitrarily ascribed to objects, but they cannot be grasped by experience or logical reasoning. Values are somehow related to objects, but they are not their real properties and do not depend on whether these objects actually exist. In this sense, they themselves are not real, but only ideal and do not belong to the phenomena of consciousness. This series of mutually exclusive provisions is due to the paradox of the very nature of the assessment" (Drobnitsky O.G., 1967: 26). In this sense, they themselves are not real, but only ideal and do not belong to the phenomena of consciousness. This series of mutually exclusive provisions is due to the paradox of the very nature of the assessment" (Drobnitsky O.G., 1967: 26). In this sense, they themselves are not real, but only ideal and do not belong to the phenomena of consciousness. This series of mutually exclusive provisions is due to the paradox of the very nature of the assessment" (Drobnitsky O.G., 1967: 26).

Axiology is the science of values, while axiological linguistics studies the representation of values through the prism of language. I.A. Sternin defines value from a linguistic point of view. In his opinion, "value is social, socio-psychological ideas and views shared by the people and inherited by each new generation" (Sternin I.A., 1996: 108). In linguistics, the analysis of value preferences opens up wide opportunities for the study of national linguistic consciousness, as well as for building a linguistic model of personality. Language as a cultural phenomenon captures and reflects the system of values, moods, assessments that exist at a given moment in a given society, and values that are valuable for a given culture. Knowledge of the national characteristics of value discourse is necessary in intercultural communication, because it allows you to overcome many insoluble problems of verbal communication. The ethnolinguoculturological aspect of the study of linguistic categories acquires special significance and relevance, and is also one of the most promising areas in linguistics.

The value system is associated with paremias and phraseological units, therefore axiology is reflected in phraseology.

Values, national and cultural traditions and peculiarities of the perception of the world are most succinctly, vividly and distinctively manifested in phraseological units, therefore the phraseological fund of the language seems to be one of the most interesting and productive objects of research in the axiological aspect.

It should be noted that in the phraseological fund, which a native speaker masters from childhood, norms of behavior in society, based on conventional values and anti-values, are fixed.

As you know, language processes, stores and transmits both logical, objective knowledge and knowledge of an evaluative nature.

When studying phraseological units in the axiological aspect, there is such a concept as "axiological phraseological dyad", which is a unity of two blocks. The first block includes phraseological units, the semantics of which are interconnected with the accepted values, and the second block covers those phraseological units, the semantics of which correlates with the accepted anti-values.

The concept of an axiological phraseological dyad is universal: it can be filled with phraseological units of different languages (Bagautdinova G.A., 2006: 132). Thus, the accepted values and anti-values can be divided into the following levels: physiological, material, social, spiritual, moral, emotional, etc.

1. The physiological level of values / anti-values can be considered within the framework of two axi-

ological dyads: “Life – Death” and “Health – Disease”.

2. The material level can be represented by the axiological dyad “Wealth – Poverty”.

3. Values / anti-values of the social level considers the axiological dyad “Work. Work. – Recreation. Idleness”.

4. The spiritual level can be represented by the axiological dyad “Happiness –Unhappiness”.

5. The moral level of values / anti-values is represented by the axiological dyad “Truth – Lie”.

6. The intellectual level is expressed by the axiological dyad “Smart. is Foolish. Stupidity”.

7. Values / anti-values of the emotional level can be considered within the framework of the axiological dyads “Laughter – Crying”, “Love – Hate”.

8. The mythological level of values explores the axiological dyad “Heaven – Hell” [Bagautdinova G.A., 2006]. Values / anti-values have the property of ambivalence, which consists in the ambiguous attitude of a person to the environment, in the inconsistency of the value system [Petrovsky A.V., 1970: 507].

Valuation and value are not identical. Evaluation is inseparable from expressiveness emotional evaluation, and in general they relate to the stylistic characteristics of phraseological units.

The implementation of the assessment occurs when the object is correlated with value, reflecting the attitude of native speakers to the object in terms of compliance or non-compliance of its qualities with certain value criteria. As the researchers note, “the problem of the relationship between objective value (the positive or negative significance of objects of the surrounding world for a person, formed in the process of socio-historical practice) and assessment (expression of a subjective attitude to value based on social stereotypes) is an initial parameter for constructing a linguistic picture of the world (German Weltbild) and identifying the national and cultural characteristics of the mentality …” (Berezovich E.L., 2015: 102). Therefore, evaluation is viewed as a category of culture.

The estimated value of phraseological unit (positive or negative) is determined using culturological information related to the etymology of the phraseological unit. The estimated value is interpreted as “information containing information about the value attitude of the subject of speech ... to a certain property of the designated, highlighted in relation to one or another aspect of the consideration of the object” (Birih A.K., Mokienko, V.M., Stepanova L.I., 2005: 54). In phraseology, the assessment can be expressed implicitly. To determine the axiological meaning of a phraseological unit in this case, its definition and linguocultural information are required.

The axiological aspect of phraseology is actualized due to the representation of general cultural and national-cultural values. The national-cultural value of phraseological units consists of three components (Vereshchagin E.M., Kostomarov V.G., 2005: 179): 1. They reflect the national culture in a complex manner, with all their elements, ie. their idiomatic meanings. 2. Phraseologisms reflect the national culture dismembered, in units of its composition. Some of these words are non-equivalent. 3. Phraseologisms reflect the national culture by their prototypes, since genetically free phrases describe certain customs, traditions, details of everyday life and culture, events and much more.

The value can have both positive and negative assessments, demonstrating the ambivalence property. Let us illustrate this statement using the example of Russian axiological phraseological units. Russian axiological phraseological units with a positive or negative assessment reveal the content of conventional values and anti-values.

Thus, the value of “Life” is represented by phraseological units that have a positive assessment: *сладкая жизнь* (sweet life); *жить припеваючи* (live happily ever after); не жизнь, а малина (living in clover); *не жизнь, а масленица* (live is just a bowl of cherries). At the same a hard life is represented by phraseological units having a negative assessment: *собачья жизнь (*rotten life), *сарайная жизнь* (a living in a barn), *хождение по мукам* (road of sorrows).

Results and discussion

The value of “Wealth” is represented by phraseological units that have:

a) a positive assessment: *денежный мешок (*money bag); *как сыр в масле кататься* (lives in the lap of luxury); *грести деньги лопатой (*makes money hand over fist); *у богатого денег куры не клюют (*to roll in money); *деньги к деньгам льнут* (rich man gets richer); *деньги счет любят* (money likes (loves) to be counted); *богатому все льготно* (everything is preferential for the rich);

b) negative assessment: *бешеные деньги* (ton of money); *жениться на деньгах* (marry a fortune); *деньги как вода* (money is like water); *богатство родителей – порча детям* (children growing up in rich families are often spoiled); *богатые тоже плачут* (the rich are not always happy); *сорить деньгами* (throws (his) money around); *не в деньгах счастье* (money isn’t everything); *богатый*

бедному не брат (the rich are not a brother to the poor); *душу в ад – будешь богат* (soul to hell – you will be rich); etc.

The value of "Truth" is demonstrated by phraseological units that have a positive assessment: *правда свое возьмет* (the truth will take its toll); *правды не спрячешь* (truth will break out (will come to light, will out); *зерно истины* (a kernel of truth); *двух правд не бывает* (there are no two truths); *доброе дело – правду говорить смело* (speak the truth bravely, cost as it may); *правду красить не нужно* (truth needs no colo(u)rs); *честные глаза в бок не глядят* (honest eyes do not look sideways); *правда – свет разума* (truth is the light of reason); *мир правдой держится* (the world holds true); *ищи правды в других, коли в тебе ее нет* (look for the truth in others, if you don't have it in you); *на правду слов немного* (there are few words for the truth); *правда всего дороже* (the truth is most expensive);

Analyzing the phraseological fund of different languages, one can see both how the similarity of views on spiritual and moral values, on the cultural component of the world influence the outlook of their representatives and differences. For example, the value of "Happiness" in Russian and Kazakh phraseology largely coincides in the compared phraseological structures of the language and represents "a good part and share" (M. Fasmer):

Thus, Russian axiological phraseological units with a positive or negative assessment reveal the content of conventional values and anti-values.

The value of "Happiness" in the Russian and Kazakh languages.

What is happiness? Judging by the data of the etymological dictionary of N.M. Shansky, the word "happiness" is of common Slavic origin. "Formed with the prefix съ (meaning "good"...) and суф. -ијот ч сть. Literally "good part, share". M. Fasmer supplements these data of his etymological research, quoting Bernecker – «счастье – первоначально «доля, совместное участие» (happiness is originally a share, joint participation).

Analysis of the Russian phraseological language showed that "Happiness" in Russian and Kazakh phraseology and paremia is understood as follows.

1. In everyday consciousness, the views on Happiness as a condition (or synonym) of wealth are rooted: *счастливому и промеж пальцев (в зубах) вязнет* (happy and between the fingers (in the teeth) gets stuck); *кому счастье служит, тот ни о чем не тужит* (to whom happiness serves, he not grieve about anything) ; *кто запаслив, тот и счастлив* (who is hoarding, he is happy); тот счастлив, у кого есть хлеба с душу, платье с тушу, денег с нужу и под *(he is happy who has bread with a soul, a dress with a carcass, money with a need and under)* .

At the same time, the point of view is fixed, according to which money is not necessary attribute of Happiness: *не в деньгах счастье* (happiness is not in money), *счастье не в кошельке* (happiness is not in your wallet), *счастье в руках* (happiness is in your hands); *счастье за деньги не купишь* (money cannot buy happiness); *счастье лучше (дороже) богатства* (happiness is better (more expensive) than wealth) and so on.

Бақытсыз күн де өтер,
Молшылық та жетер.
Бар байлықты жинауға тырысқан адам бақытсыз.
(The unfortunate day will also pass,
There is enough abundance.
A person who tries to accumulate all his wealth is unhappy)

2. Happiness is often identified luck and a certain privilege: *со счастьем на клад набредешь* (with happiness you will come across a treasure), *без счастья и гриба не найдешь* (without happiness and you will not find a mushroom); *в схватке – счастье великое дело* (in a fight – happiness is a great thing); *счастливый на коне, бессчастный пеш* (happy on horseback, unhappy pesh*); счастье на коне, бессчастье под конем* (happiness on horseback, unhappiness on horseback); *не родись красивый, а родись счастливый* (not be born beautiful, but be born happy); *не родись ни умен, ни красив, а родись счастлив* (be born neither clever nor handsome, but be born happy); *тот счастлив плут, где сыщет кривой суд* (he is a happy rogue, where he finds a crooked court) .

Асқан сұлулықтан
Аз ғана бақыт артық.
Бақыт қайда болса, тыныштық сонда.
(From the beauty of excess
A little more than happiness.
Where happiness is, there is peace).

3. A group of paremias was identified, which reflected the point of view that Happiness is the result of labor, personal merits of a person: *счастье у каждого под мозолями лежит* (everyone has happiness under the corns); *там счастье не диво, где трудятся нелениво* (there is no wonder where happiness is, where work is not lazy); *паши нелениво – проживешь счастливо* (work not lazily you will live happily); *каждый человек кузнец своего*

счастья (each person is a blacksmith of his own happiness); *счастье не в кошельке, счастье в руках* (happiness is not in your wallet, happiness is in your hands); *нового счастья ищи, а старого не теряй* (look for new happiness, but do not lose the old one).

Бақыт кілті – еңбекте. Өнерлі қол – бақытқа жол.
Еңбек пен бақыт – егіз.
Қайратты ерге мал тұрар,
Өнерлі ерге бақ тұрар.
(The key to happiness lies in work.
A skilled hand is the way to happiness.
Work and happiness are twins).

4. At the same time, Russian everyday self-awareness is characterized by the perception of Happiness as a kind of unpredictable element, and, as a consequence, an unreliable element, as evidenced by the following paremiological units: *счастье не лошадь: не везет по прямой дорожке* (happiness is not a horse: no luck along a straight path); *счастье, что трясье: на кого захочет, на того и нападет* (happiness that shaking: whoever he wants, he will attack); *счастье легко на помине не бывает* (happiness does not happen easily at a glance); *счастье вольная пташка: где захотела, там и села и под* (is a free bird: wherever she wanted, she sat down there); *счастье, что волк: обманет, да в лес уйдет* (happiness that the wolf: deceives, but goes into the forest); *счастье – вешнее ведро* (happiness is a spring bucket); *счастье с несчастьем двор обо двор живут* (happiness with misfortune living yard and yard); *счастье без ума – дырявая сума* (happiness without mind – full of holes); *мужик на счастье сеял хлеб, а уродилась лебеда* (the man sowed bread for good luck, but quinoa was born); *легче счастье найти, чем удержать* (it is easier to find happiness than to keep it); *первое счастье не меняют на последнее* (the first happiness is not exchanged for the last) and so on.

Байқасаң, бақыт бір жерде тұрмайды.
Бақыт көктемгі бұлт сияқты,
Ол көрген түстей, ұшқан құстай өте шығады
Бақыттың да басы айналар кез келер,
Мінезі айнып, құлқы сонда өзгерер.
(You will notice that happiness does not live in one place.
Happiness is like a Spring Cloud,
He is very much like a flying bird, as he sees it
And happiness will spin one day and then it will change).

5. Against the background of such ideas about Happiness, it seems quite natural that the Russian people have developed and is reflected in the "phraseological language" a certain "distrust" of Happiness, a cautious attitude to his searches, a kind of "warning" from him: *счастью не вовсе верь, на счастье не надейся* (do not believe in happiness at all, do not hope for happiness) ; *счастью не верь, а беды не пугайся* (do not believe in happiness, and do not be afraid of trouble); *счастье пытать – деньги терять; не отведывай счастья, не купи коня хрома* (happiness torture – to lose money; do not taste happiness, do not buy a horse of chrome*); счастье искать – от него бежать* (to seek happiness – to run from it) and etc.

Бұ бақытқа сенбе,
Келер, кетер демде
Бақыт шыбын сияқты –
Бірде гүлге қонса,
Бірде көңге қонады.
Адам бақтың қонғанын білмейді, ұшқанын біледі.
(Don't believe this happiness,
Come on, Keter is breathing
Happiness is like a fly –
Once planted in a flower,
One day it will settle on manure.
A person does not know that the garden has landed, he knows that he has flown).

6. As a result, in the people around them, the happiness of another person can cause negative feelings: *счастливым быть, всем досадить* (to be happy, to annoy everyone*); где счастье, там и зависть* (where there is happiness, there is envy) and so on.

Бақыттың көзі соқыр: не тазға, не ақылы азға қонады.

(The source of happiness is blind: it either lands on the bald, or on the paid little).

7. It should also be noted that Happiness in Russian self-awareness and phraseological picture of the world is very often opposed to the mind of its owner: *глупому счастье, а умному бог дает* (to stupid happiness, but God gives to the clever); *счастье везет дураку, а умному бог дал* (happiness is lucky for the fool, but God gave the clever one); *счастье без ума – дырявая сума* (happiness without mind – full of holes); *счастье со счастьем сойдется, и то без ума не разминется* (happiness will converge with happiness, and then it will not warm up without mind); *глупому счастье, а умному напасть* (a stupid happiness, but a clever one to attack); *(но, счастье ума прибавляет, несчастье последний отымает; мудреному и счастье к лицу)* (but, the happiness of the mind adds, the latter

takes away the misfortune; tricky and happiness to the face) and so on.

Бақыт белгісі – ғылым мен ақыл.

Бармақтай бақыт қара суды теріс айналдырған ақылдан артық.

Білсе білім, күнде бақыт кісіге,

Үлкен атақ содан келер кішіге.

Ақыл қонбаған жігітке,

Бақытта қонбайды.

Білім – бақтың жібермейтін қазығы,

Білімсіз бақ – әлдекімнің азығы

(The sign of happiness is science and reason.

Happiness with a finger is more than a mind that turns black water into negativity.

Knowledge, happiness every day for a person,

A big name for the younger one.

To the crazy guy,

Happiness does not land.

Education is the key to success,

Uneducated media-someone's food).

8. A characteristic feature of Russian everyday consciousness is the opposition of Happiness and Unhappiness in many cases as dream and reality, past and present:

Счастлив бывал, да бессчастье в руки поймал (I used to be happy, but I caught unhappiness in my hands); *во сне счастье, наяву ненастье* (in a dream, happiness, in reality bad weather); *во снах счастье, а в быль напастье* (in dreams, happiness, but in reality, misfortune) and etc.

Тату үйдің бақыты тасыр,

Араз үйдің ырысы нашар. (there is a lot of happiness in a friendly house, a hostile house is poor).

For Russian language:

1. Quite typical in the language of proverbs and of the Russian people can be considered the comparison of Happiness and Unhappiness as an inseparable whole: *счастье с несчастьем двор обо двор живут (в одних санях ездят)* (happiness and misfortune live yard by yard (they ride in the same sleigh)); *счастье с несчастьем смешалось – ничего не осталось* (happiness mixed with unhappiness – there is nothing left); *счастье ума прибавляет, несчастье последний отымает* (the happiness of the mind adds, the latter takes away the misfortune); *кто в горе руки опускает, тот счастья никогда не узнает* (who his hands in grief, he will never know happiness even) etc.

2. An interesting fact is that in Russian proverbs and sayings, Happiness is often defined through negative rather than comparative constructions with the conjunction "how": *счастье не батрак: за вихор не притянешь* (happiness is not a farm laborer: you cannot pull it for a whim); *счастье не кляп: в руки не возьмешь* (happiness is not a gag: you can't take it in your hands); *в счастье – не в бабки: свинчаткой кону не выбьешь* (in happiness – not in the money: you can't out the game with a lead); *счастье не корова: не выдоить;* (happiness is not a cow: do not milk; *счастье не конь: хомута не наденешь* happiness is not a horse: you can't put on a collar) etc.

3. Also in the ordinary consciousness a number of conditions have become entrenched, without which Happiness is impossible, the most widespread of them are such as friendship, communication, however: *счастлив тот, у кого совесть спокойна* (happy is the one whose conscience is calm); *неволя счастья не дает* (captivity does not give happiness); *седина напала, счастье пропало* (gray hair fell, happiness was gone); *к людям ближе, счастье крепче* (closer to people, happiness is stronger); *кто дружбу водит, счастье находит* (who leads friendship, finds happiness); *гость на порог – счастье в дом* (a guest on the threshold – happiness to the house); *тому будет всегда счастливо, кто пишет нельстиво* (he will always be happy who writes dishonestly); *где правда, там и счастье* (where there is truth, there is happiness) and so on.

4. A small group of proverbs was identified in which Happiness was associated with positive emotions: *где счастье, там и радость* (where there is happiness, there is joy); *нет счастья, не жди и радости* (there is no happiness, do not wait for joy) and so on.

This, in our opinion, may indicate that in the everyday consciousness of the Russian people a complete understanding of Happiness as the fullness and joy of being has not taken shape, which found its expression in the "phraseological language". Most likely, this is due to the difficult living conditions of the serf peasantry and the religious beliefs of the Russian people as a whole.

For Kazakh language:

Happiness is fate, luck and family happiness:

бақыты ашылу; бақытыма қарай Жақсы жұбай – жарым бақыт (happiness is discovery; a good spouse is happiness.)

Азат елін сүйген ұл – бақытты,

Жаңа жұртын сүйген қыз – бақытты.

Бақыт балалы үйге үйір,

Баласыз үйде бақыт тұрмайды

Жақсы әйел – жігітке біткен бақ,

Жақсы жер, жайлы қоныс – алтын тақ

(A son who loves the country is happy, a girl who loves a new family is happy.

Happiness at home with children, Happiness does not live in a house without , a good woman is a garden for a guy, a good place, a cozy settlement – the golden throne).

Happiness – Unity:

Тату үйдің бақыты тасыр, Ұрыс-керіс үйдің ырысы кашар happiness (lives in a friendly house, but poverty lives in a non-friendly house).

Ұрыс бар жерде ырыс тұрмайды (where there is a quarrel there is no happiness).

Татулық – табылмас бақыт (unity is more expensive than gold).

Ынтымақ бар жерде бақыт бар (where there is unity there is happiness).

Happiness is often measured by the courage, courage of a man, by his name:

Бақ келдідеп таспа, Жау келді деп саспа ,

Ер бақыттың қонғанын білмейді, Ұшқанын біледі,

Бағы тайған батырдың еті жара, байы өлген қатынның беті жара

Ер жігіттің аты жақсы болса – бір бақыт, Алған жары жақсы болса – мың бақыт

(A man does not know that happiness has landed, he knows that it has flown,

If a man has a good name – one happiness, if he has a good wife – a thousand happiness)

Happiness is measured by the presence and number of livestock:

Малды жақсы баққаның – өзіңе абырой тапқаның. Малды жаман баққаның – келген бақты қаққаның

Егіниңді ел салысар, Қырманыңды ел салысар, Малыңды ел бағар,

Бақ кеткенде басыңнан, Жоқтан бәле жабысар,

Базар бар да, малың сат, Базар білмес бақ білер.

Conclusion

According to the results of the analysis of the "phraseological language" of the concept "Happiness", it can be concluded that the mirror of Russian paremiology reflects to a greater extent the negative aspects of understanding Happiness, etymologically not conditioned, but traditional for the ordinary Russian mentality, which is largely determined by extralinguistic factors and peculiarities of the Russian cultural and historical development.

The value of "счастье/bakyt/happiness" in the language has a constantly developing vector, in the process of expanding the associative perception of a person and the sphere of contextual connections, the field of sems.

Conclusion: the value of "happiness" has a constantly evolving vector, in the process of expanding the associative perception of a person and the sphere of contextual connections, the field of this.

Prospects: In the modern world, there is an extraordinary interest in the problems of the national mentality and the cultural identity of society, which are manifested in values – multidimensional mental formations that reflect the cultural and historical experience of the people and the peculiarities of their perception of the world, and have a verbal expression. Most of the information about the world comes to a person through the linguistic channel, value studies of phraseological units and proverbs, sayings – this is one of the priority areas of linguistics.

References

Ильин В.В. Аксиология. – М.: Издательство МГУ, 2005. – 216 с.

Гибатова Г.Ф. Аксиология в языке // Вестник ОГУ. 2011. – №2(121). – С. 127-132.

Дробницкий О.Г. Мир оживших предметов. Проблема ценности и марксистская философия. – М.: Политиздат, 1967. – 350 с.

Стерин И.А. Коммуникативное поведение в составе национальной культуры // Этнокультурная специфика языкового сознания. – М., 1996. – С. 97-112.

Багаутдинова Г.А. Аксиологическая лингвистика: языковая ценность языковых единиц и ценности, выражаемые языковыми единицами // III Международные Бодуэновские чтения: И.А. Бодуэн де Куртенэ и современные проблемы теоретического и прикладного языкознания (Казань, 23-25 мая 2006 г.): труды и материалы: В 2 т. / Казан. гос. ун-т; под общ. ред. К.Р. Галиуллина, Г.А. Николаева. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2006. Т. 2. – С. 132-135.

Петровский А.В. Амбивалентность // Большая советская энциклопедия. – 3-е изд. Т. 1. – 1970.

Бирих А.К., Мокиенко В.М., Степанова Л.И. Русская фразеология: историко-этимологический словарь. – М.: Астрель; АСТ: Люкс, 2005. – 926 с.

Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Три лингвистические концепции: лексического фона, рече-поведенческих тактик и сапиентемы / под ред. и с послесловием академика Ю.С. Степанова. – М.: Индрик, 2005. – 1040 с.

Байрамова Л.К. Аксиологизм человеческих эмоций (смех – плач) и его отражение в языке / Л.К. Байрамова, Г.А. Багаутдинова // Филологические науки. – 2006. – № 1. – С. 81-89.

Байрамова Л.К. Интерпретация фразеологизмов в словарях в свете когнитивистики и аксиологии / Л.К. Байрамова // Фразеология и когнитивистика: В 2 т. Т. 1: Идиоматика и познание / Под ред. Н.Ф. Алефиренко. – Белгород, 2008. – С. 298-302.

Байрамова Л.К. Аксиологический словарь фразеологизмов-библеизмов: структура и содержание [Электронный ресурс] / Л.К. Байрамова // Режим доступа: https://hdl.handle.net/20.500.12528/662.

Большой однотомный толковый словарь казахского языка «Қазақ сөздігі». Составители / Н.Уәли, Ш. Құрманбайұлы, М. Малбақов, Р. Шойбеков. – Алматы: «Дәуір» баспасы, 2013. – 1485 с.

Джусупов Н. Образность и национально-культурная специфика // Высшая школа Казахстана. – 2001. – №1. – С. 181-186.

Пименова М.В. К изучению оценочной семантики / М.В. Пименова // Категория ценности и культура (аксиология, литература, язык): Материалы Всерос. науч. конф. 13-15 мая 2010 г. – Владикавказ: Изд-во СОГУ, 2010. – С. 100-107.

Сабитова З.К., Жанкидирова Г.Т., Скляренко К.С., Шантаева Д.С., Шетиева А.Т. Словарь евразийской лингвокультуры Казахстана: учебный словарь. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 189 с.

Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 824 с.

Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – 43 с.

Andreyeva Y.A., Nazmieva E.I., Sakhibullina K.A., 2018. Axiological Phraseological Units at Foreign Language Lessons at University as a Reflection of National Mentality // The Journal of Social Sciences Research, Academic Research Publishing Group, pages 308-312:1. https://ideas.repec.org/a/arp/tjssrr/2018p308-312.html.

Onalbayeva A., Baishukurova G. Irgebayeva A. Verbalization of the Concept Family in the Content of School Textbooks on Russian Language and Literature // Review of international geographical education. – № 11(5), Spring, 2021. – Pp. 4450-4456.

Skacheva N.V. Axiological Phraseological Units As Representatives Of Values And Meanings Of The Culture. https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.10.05.321.

Zerkina N., Lomakina Y., Kostinac N. Axiological Linguistics and Foreign Language Teaching. https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.07.514.

References

Bagautdinova G.A. (2006) Aksiologicheskaya lingvistika: yazykovaya cennost' yazykovyh edinic i cennosti, vyrazhaemye yazykovymi edinicami [Axiological Linguistics: Linguistic Value of Language Units and Values Expressed by Language Units]. III Mezhdunarodnye Boduenovskie chteniya: I.A. Boduen de Kurtene i sovremennye problemy teoreticheskogo i prikladnogo yazykoznaniya (Kazan', 23-25 maya 2006 g.): trudy i materialy: v 2 t. Kazan.gos. un-t; pod obshch. red. K.R. Galiullina, G.A.Nikolaeva. Kazan': Izd-vo Kazan. un-ta. N.2. Pp. 132–135. (in Russian)

Bajramova L.K. (2006) Aksiologizm chelovecheskih jemocij (smeh – plach) i ego otrazhenie v jazyke [Axiologism of human emotions (laughter – crying) and its reflection in the language]. L.K. Bajramova, G.A. Bagautdinova. Filologicheskie nauki. № 1. Pp. 81–89. (in Russian)

Bajramova L.K. (2008) Interpretacija frazeologizmov v slovarjah v svete kognitivistiki i aksiologii [Interpretation of phraseological units in dictionaries in the light of cognitive science and axiology]. L.K. Bajramova. Frazeologija i kognitivistika. V 2 t. T.1: Idiomatika i poznanie. Pod red. N.F. Alefirenko. Belgorod. Pp. 298-302. (in Russian)

Bajramova L.K. (2013) Aksiologicheskij slovar' frazeologizmov-bibleizmov: struktura i soderzhanie [Axiological Dictionary of Phraseologisms-Bibleisms: Structure and Content] [Elektronnyj resurs]. L.K. Bajramova. Rezhim dostupa: https://hdl.handle.net/20.500.12528/662. (in Russian)

Birih A.K., Mokienko V.M., Stepanova L.I. (2005) Russkaja frazeologija: istoriko-jetimologicheskij slovar' [Russian Phraseology: Historical and Etymological Dictionary]. M.: "Astrel"; AST: Ljuks. 926 p. (in Russian)

Bol'shoj odnotomnyj tolkovyj slovar' kazahskogo jazyka "Қазақ sөzdigi" [Large one-volume explanatory dictionary of the Kazakh language "Kazakh sozdigi"]. (2013) Sostaviteli. N.Uәli, Sh.Құrmanbajұly, M. Malbaқov, R.Shojbekov. Almaty: «Dәuir» baspasy. 1485 p . (in Russian)

Drobnickij O.G. (1967) Mir ozhivshih predmetov. Problema cennosti i marksistskaya filosofiya [The world of living objects. The problem of value and Marxist philosophy]. M.: Politizdat. 350 p. (in Russian)

Dzhusupov N. (2001) Obraznost' i nacional'no-kul'turnaja specifika [Imagery and national-cultural specificity]. Vysshaja shkola Kazahstana. №1. Pp. 181-186. (in Russian)

Gibatova G.F. Aksiologiya v yazyke [Axiology in language] (2011). Vestnik OGU. №2(121). Pp. 127-132. (in Russian)

Il'in V.V. (2005) Aksiologiya [Axiology]: Izdatel'stvo MGU. 216 p. (in Russian)

Petrovskij A.V. Ambivalentnost' [Ambivalence] (1970). Bol'shaya sovetskaya enciklopediya. 3-e izd. T.1. (in Russian)

Pimenova M.V. (2010) K izucheniju ocenochnoj semantiki [To the study of evaluative semantics]. Kategorija cennosti i kul'tura (aksiologija, literatura, jazyk): Materialy Vseros. nauch. konf. Vladikavkaz: Izd-vo SOGU. Pp. 100-107. (in Russian)

Sabitova Z.K., Zhankidirova G.T., Skljarenko K.S., Shantaeva D.S., Shetieva A.T. (2011) Slovar' evrazijskoj lingvokul'tury Kazahstana [Dictionary of Eurasian Linguistic Culture of Kazakhstan]: Uchebnyj slovar'. Almaty: Қazaқ universiteti. 189 p. (in Russian)

Stepanov Ju.S. (1997) Konstanty. Slovar' russkoj kul'tury [Constants. Dictionary of Russian culture]. M.: Jazyki russkoj kul'tury. 824 p. (in Russian)

Sterin I.A. (1996) Kommunikativnoe povedenie v sostave nacional'noj kul'tury [Communicative behavior as part of national culture]. Etnokul'turnaya specifika yazykovogo soznaniya. M. Pp. 97-112. (in Russian)

Telija V.N. (1986) Konnotativnyj aspekt semantiki nominativnyh edinic [The connotative aspect of the semantics of nominative units]. M.: Nauka. 43 p. (in Russian)

Vereshchagin E.M., Kostomarov V.G. (2005) YAzyk i kul'tura. Tri lingvisticheskie koncepcii: leksicheskogo fona, reche-povedencheskih taktik i sapientemy [Language and culture. Three linguistic concepts: lexical background, speech-behavioral tactics and sapientema]. pod red. i s poslesloviem akademika YU.S. Stepanova. M.: Indrik. 1040 p. (in Russian)

Onalbayeva A., Baishukurova G. Irgebayeva A. Verbalization of the Concept Family in the Content of School Textbooks on Russian Language and Literature. Review of international geographical education, 2021. №11(5), Spring. Pp. 4450-4456.

Andreyeva Y.A., Nazmieva E.I., Sakhibullina K.A. Axiological Phraseological Units at Foreign Language Lessons at University as a Reflection of National Mentality. The Journal of Social Sciences Research, Academic Research Publishing Group, 2018. Pp. 308-312:1. https://ideas.repec.org/a/arp/tjssrr/2018p308-312.html.

Zerkinaa N., Lomakina Y., Kostinac N. Axiological Linguistics and Foreign Language Teaching, 2015. https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.07.514.

Skacheva N.V. Axiological Phraseological Units As Representatives Of Values And Meanings Of The Culture, 2020. https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.10.05.321.

ҒТАМР 16.21.07 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v188.i4.05

Гүлғайша Бейісқанқызы

Орталық ұлттар университеті, Қытай, Бейжің қ.
e-mail: gulihaixia520@126.com

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ *ТҰР* КӨМЕКШІ ЕТІСТІГІНІҢ ЖЕТЕКШІ ЕТІСТІКПЕН ТІРКЕСІМДІЛІГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ СЕМАНТИКАСЫ

Көмекші етістіктер көне жазба ескерткіштерден бастап, қазіргі түркі тілдерінің бәрінде кездесетін функционалды көмекшілердің бірі. Мақалада қазақ тіліндегі қалып етістігі деп аталып жүрген көмекші етістіктердің бірі – *тұр* көмекші етістігі негізгі зерттеу нысаны ретінде алынады. Өйткені, қалып етістігі деп атап әрі зерттеулерде бірге қарастырылып жүрген жат (жатыр), отыр, жүр көмекші етістіктерінің грамматикалық мағыналарында ортақтық болғанымен, олардың жетекші етістікпен тіркесу жилігі болсын, грамматикалық мағыналарында болсын өздеріне тән өзгешіліктері де бар. Сондықтан мақалада *тұр* көмекші етістігінің *-а/-е/-й, -п/-іп/-ып, -ғалы/-гелі/-қалы/-келі* көсемше тұлғалы жетекші етістіктермен тіркесу қабілеті нақты сандық мәліметтер арқылы көрсетіледі. Мұнан тыс *тұр* көмекші етістігімен тіркесетін жетекші етістіктерге талдау жасағанда, қазақ тіліндегі лексикалық топтарды негіз етіп қарастырмай, тіл ғылымындағы жаңа бағыттар бойынша яғни осы жетекші етістіктердің лексикасында қимыл-әрекеттің созылыңқы болуы, қайталануы, бірқалыпты дамуы, орындалу барысының болуы сияқты мағыналары негізге ала отырып талдау жасалады және оның қимылдың өту сипатын білдірген кездегі «нәзік» мағыналық айырмашылықтары көрсетіледі. Сонымен бірге *тұр* көмекші етістігінің сөйлемге үстейтін модальдылық мағыналары мен қалыптасып кеткен формаларына да талдау жасалады. Сол арқылы *тұр* көмекші етістігінің өзіне тән грамматикалық семантикасы жан-жақтылы ашылып көрсетіліп, *тұр* көмекші етістігі мен жат (жатыр), отыр, жүр көмекші етістіктері арасындағы айырмашылықтарын байқауға мүмкіндік туғызады.

Түйін сөздер: тұр көмекші етістігі, етістік, көмекші етістік, грамматикалық семантика, көмекші етістік пен жетекші етістіктердің тіркесімділігі, модальдылық мағына.

Gulihaixia Baisihan

Minzu University of China, China, Beijing
e-mail: gulihaixia520@126.com

Collocation of the auxiliary verb tur with the notional verb and its grammatical semantics in the Kazakh language

Auxiliary verbs are functional auxiliary words that have been widely used from the ancient inscriptions to the contemporary Turki. This study focuses on the written usage of the tur- auxiliary verb in Kazakh language, which belongs to a family of certain static and dynamic verbs. Explanations for tur- are frequently merged with zhat (zhatyr) otyr, and zhur on the grounds of their similarities in grammatical meaning, albeit the distinctions in each of their combination potential with notional verbs as well as grammatical meaning. In light of this, this study intends to make a data-based presentation of how Kazakh notional verbs beginning with tur- is used in conjunction with the suffixes *-a/-e/i, /p/-ip/-ïp, -γalï/-geli/-qalï/-keli.* Moreover, this study innovatively adopted a novel linguistic research method, i.e., determining whether the verbs' lexical meaning is continuous, static, repetitive, productive, and bounded, when analyzing the combination features of tur with notional verbs, instead of using the conventional analytical classification by the Kazakh verbs' lexical meaning. In addition to that, this study also systematically describes the subtle differences in the aspectual meaning of tur- as well as the implied mood and fixed expression of its usage in sentences. This research not only depicts the overall characteristics of the auxiliary verb tur but also contributes to distinguishing it from other auxiliary verbs such as zhat (zhatyr), otyr and zhur.

Key words: verbs, auxiliary verbs, grammatical meaning, combined usage of notional and auxiliary verbs, aspect, mood.

© 2022 Al-Farabi Kazakh National University

Гульгайша Беисхан
Университет Миньцзу Китая, Китай, г. Пекин
e-mail: gulihaixia520@126.com

Спряжение вспомогательного глагола *тұр* с основным глаголом и его грамматическая семантика в казахском языке

Вспомогательные глаголы являются одними из функциональных вспомогательных глаголов, встречающихся во всех современных тюркских языках, начиная с древних письменных памятников. Вспомогательные глаголы являются одними из функциональных вспомогательных глаголов, встречающихся во всех современных тюркских языках, начиная с древних письменных памятников. В статье в качестве основного объекта исследования взят один из вспомогательных глаголов *тұр*. Ведь вспомогательные глаголы *жат (жатыр), отыр, жүр*, которые в исследованиях рассматриваются как правильные глаголы и вместе, имеют общие грамматические значения, но в то же время имеют и свои отличия, будь то частота спряжения с ведущим глаголом или их грамматическая форма. Поэтому в статье показана способность вспомогательного глагола сочетаться с ведущими глаголами в предложном лице *-а/-е/-й, -п/-іп/-ып, -ғалы/-гелі/-қалы/-келі*. Кроме того, при анализе ведущих глаголов, сочетающихся со вспомогательным глаголом *тұр* вместо того, чтобы рассматривать в качестве основы лексические группы в казахском языке, согласно новому направлению в лингвистической науке, анализ основывается на характеристиках действия в лексике. Показаны такие ведущие глаголы, как длительность, повторение, равномерное развитие, наличие хода исполнения и его тонкие семантические различия при выражении переходного характера наклонения. В то же время анализируются модальные значения вспомогательного глагола *тұр*, добавленного к слову, и смешанных форм. Таким образом, характерная грамматическая семантика вспомогательного глагола *тұр* всесторонне раскрывается и позволяет проследить различие между его вспомогательными глаголами *жат (жатыр), отыр и жүр*.

Ключевые слова: глагол, вспомогательный глагол, грамматическая семантика, спряжение вспомогательного глагола и глагола-ведущего, вид, модальное значение.

Кіріспе

Етістік қазақ тіліндегі ең күрделі сөз таптарының бірі. Семантикалық жағынан қимылды, процсесті, әртүрлі өзгерістерді, құбылыстарды білдіреді. Етістіктер толық лексикалық мағынасының сақталу-сақталмауына қарай жетекші етістік және көмекші етістік деп бөлінеді. Жетекші етістік дегеніміз толық лексикалық мағыналы яғни қимылдың атауын білдіретін етістіктер. Көмекші етістіктер грамматикалық дамудың нәтижесінде алғашқы лексикалық мағынасынан айырылып грамматикалық қызметке көшкен етістіктер (Қазақ грамматикасы, 2002. 494, 534, 536). Қазақ тіліндегі көмекші етістіктердің ішінде грамматикалық жағынан да, семантикалық жағынан да ерекше бір тобы – қалып етістіктері. Қалып етістігі деп қазақ тіл білімінде әдетте жат (жатыр), отыр, жүр, тұр – төрт көмекші етістігі айтылады.

Бұл төрт көмекші етістік өзбек, ұйғыр, туа, хакас, алтай, қарақалпақ, түркімен, қарайым, гагауз, түрік қатарлы Алтай тілдері семиясындағы тілдердің барлығында жиі кездеседі. Бұл төрт көмекші етістіктің формаларындағы, функцияларындағы, семантикалық реңктеріндегі «нәзік» айырмашылықтары мен бәріне ортақ ерекшеліктері туралы қазақ тіл білімінде Қ.Жұбанов, А. Байтұрсынұлы, Н.Т. Сауранбаев, С. Аманжолов, Ы. Маманов, А. Ысқақов, М.Оразов, т.б. ғалымдар зеттеу жүргізген. Жақынғы жылдардағы маңызды зеттеулерден М.Жолшаева мен Чжан Динджин қатарлы ғалымдардың зеттеулерін атауымызға болады. М.Жолшаева қалып етістіктері заттың кеңістіктегі қозғалысқа қарама-қарсы қандай да бір көлденең немесе тік қалыпта орналасуды, амал-арекетті және қозғалысты, созылыңқықты білдірумен бірге, осы шақты білдіру семалары барын айта келіп, осы семалардың ішіндегі қалыпты білдіру мен созылыңқықты сема қалып етістігінің мағыналық негізін құрайды дейді (Жолшыбаева, 2011а: 268). Чжан Динджин «Қазіргі қазақ тілінің практикалық грамматикасы» атты еңбегінде бұл көмекші етістіктердің негізгі грамматикалық мағынасы қимылдың өту сипатын білдіру және сөйлемде басқа элементтермен бірге келіп, сөйлемге модальдық мағына үстеу дейді (Чжан Динджин, 2018: 960-970).

Қазақ тіл біліміндегі бұл төрт көмекші етістікке байланысты зерттеулерге үңілгенімізде, олардың грамматикалық дамудың нәтижесінде

пайда болғанын, шақ, қимылдың өту сипаты, модальдылық сияқты категориялармен байланысып жатқандығын байқауға болады. Көмекші етістіктердің грамматикалық семантикасы бұрын-соңды зерттелмей келе жатқан мәселе емес. Мұндағы мақсат, бұл төрт көмекші етістіктің әр қайсысының өзіне тән ерекшеліктерін байқау. Сондықтан, мақалада қалып етістіктерінің бірі – тұр көмекші етістігін зерттеудің обеьктісі етіп алып, тұр көмекші етістігінің қазіргі қазақ тіліндегі жетекші етістіктермен тіркесімділік қабылетін және грамматикалық семантикасын жан-жақтылы зерттеу көзделеді.

Зерттеудің міндеттері. Біріншіден, тұр етістігінің жетекші және көмекшілік ерекшелігіне тоқталу. Екіншіден, тұр көмекші етістігінің *-а\-е\-й, -п\-іп\-ып, -ғалы\ -гелі\қалы\-келі* көсемше тұлғалы жетекші етістікпен тіркесу қабылетіне нақты материал арқылы талдау жасау. Үшіншіден, тұр көмекші етістігімен тіркесетін жетекші етістіктердің ерекшеліктеріне талдау жасау. Төртіншіден, тұр көмекші етістігі көсемше тұлғалы жетекші етістікпен тіркескенде аңғартатын қимылдың өту сипаты мағыналарын талқылау. Бесіншіден, тұр көмекші етістігі сөйлемде басқада тілдік элементтермен бірге келгендегі, сөйлемге үстейтін модальдылық мағынасына талдау жасау.

Материал және әдістемелер

Етістік сөз таптарының ішіндегі грамматикалық категорияға ең бай сөз табы. Етістіктің таза грамматикалық категорияларына сипат, шақ, рай, модаль категориялары жатады. Ал тұр көмекші етістігі шақ, сипат, модаль категорияларымен байланысып жатады. Сондықтан, тұр көмекші етістігінің грамматикалық мағынасына талдау жасамай тұрып, алдымен, осы категориялар туралы мәлімет бере кетуді жөн көрдік. Қазақ тілінде осы шақ үнемі қайталанып тұратын, дағдылы іс-әрекетті, ертеректе басталғанымен, әлі аяқтала қоймаған, жалғасып жатқан іс-әрекетті, сөйлеп тұрған кезде болып жатқан іс-әрекетті және заттың, нәрсенің қалпын, статистикалық күйін білдіреді. Осыған байланысты осы шақ нақ осы шақ және ауыспалы осы шақ деп екіге бөлінеді. Нақ осы шақ қимылдың, іс-әрекеттің сөйлеп тұрған кезде істеліп, болып жатқанын білдіреді. Нақ осы шақ жалаң және күрделі болып бөлінеді. Нақ осы шақтың жалаң түрі отыр, тұр, жатыр етістіктерінің жіктелуі арқылы, күрделі түрі етістіктің *-а\-е\-й, -п\-іп\-ып* көсемше тұлғаларының отыр, тұр, жатыр, жүр көмекші етістіктермен тіркесуі арқылы жасалады делініп жүр. Бірақ *тұр* көмекші етістігінің шаққа қатысы жоқ, жетекші етістікпен тіркесіп келіп, қимылдың қандай қалыпта болып жатқанын ғана білдіреді.

Қимылдың өту сипатын лат. aspect деп атайды. Қазақ тілінде бұл сөз көрініс, түр, сипат деп те аталады. Қимылдың өту сипатына қатысты білімдердің негізін салушы Комри, қимылдың өту сипатына былай деп анықтама береді: Aspects are different ways of viewing the internal temporal constituency of a situation (Комри, 1967: 3). Міне, бұдан қимылдың өту сипаты дегеніміз қимылдың уақытқа қатысты сипатын білдіретін морфологиялық, сөз жасамдық, синтаксистік, лексикалық, лексика-грамматикалық, т.б тілдік құрамдардың жиынтығы екендігін байқауға болады.

Етістіктер мен қимылдың өту сипаты арасындағы байланыс ертеден бері тіл ғылымы мамандарының назарын аударып келеді. Уақыт пен қимыл-әрекеттің байланысын негіз ете отырып, етістіктерді Уильям Крофт, Зено Вендлердің (1967) топқа бөлу негізінде: қалыпты білдіретін етістіктер (state), қозғалысы білдіретін етістіктер (activities), қимыл-әрекеттің аяқталуын білдіретін етістіктер (achievements), нәтижелікті білдіретін етістіктер (accomplishments), қайталамалы нәтижелікті білдіретін етістіктер (cyclic achievements) және жасалу үстіндегі нәтижелікті білдіретін етістіктер (runup achievements) деп алты топқа бөледі (Крофт, 2012: 2-25-27). Бұл топқа бөлудегі етістіктердің мағыналық ерекшелігіне талдау жасайтын болсақ, мұнда қимыл-әрекеттің басталу, аяқталу, жалғасуы, қайталауы, күшеюі, бағыттылығы, лезділігі, бұрыннан бар қалыпы және нәтижелігі негіз етілген. Қазақ тіл білімінде қимылдың өту сипаты дербес грамматикалық категория ретінде XX ғасырдың екінші жартысында зерттеле бастаған. М. Жолшаева қазақ тіліндегі аспектуалды семантиканың мазмұны мен формасына арнайы зерттеу жүргізіп, қалып етістіктерді көсемше тұлғалы негізгі етістіктерге тіркесіп, көмекшілік қызметте қолданғанда, негізінен аспектуалдық семантиканы білдіретінін айтады.

Етістік грамматикалық категорияларға, сонымен қатар, модальдылық реңктерге бай күрделі сөз табы. Модальдылық (лат.modalis модальды, лат. modus шама, тәсіл) айтылған пікірдің шындық болмысқа, сонымен бірге оған сөйлеушінің әр түрлі субъективтік бағасын

білдіретін функционалдық, семантикалық категория (Қалиев, 2012:188). Модальдылық объективті және субъективті модальдылық деп екіге бөлінеді. Объективті модальдылық ашық райдың үш шағында көрінетін реалды іс-әрекетті де, қалау, бұйрық, шартты райлар формасымен қажеттілік, тілек, күмән тәрізді модаль мәнді сөздер арқылы білдіретін ирреалды іс сапаны да білдіреді. Субъективті модальдылыққа сөйлеушінің сөйлемде айтылған ойды құптауы, құптамауы, сенуі, жорамалдауды, т.б белгілері күшейту, экспрессивті бағалау тұрғысында беріледі. Сөйлемдегі модальдылықтың негізгі көрсеткіштері рай категориясы, модаль сөздер мен демеулер болады. Бірақ функционалды грамматикада модальдылық мәселесі мен көмекші етістіктердің қатысы да зерттеу обьектілерінің бірі болып табылады.

Мақалада «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» (2011) негізінде *тұр* жетекші етістігінің лексикалық мағынасына талдау жасалады. «Қазақ тіліндегі етістікер мен сөз тіркестерінің түсіндірме сөздігінен» (Құралұлы, 2008: 4-246) 5000 жетекші етістікті алып, оларға *-а\-е\-й, -п\-іп\-ып, -ғалы\-гелі\-қалы\-келі* тұлғалы көсемшенің қосымшаларын жалғап, *тұр* көмекші етістігімен тіркесімділік қабылеті нақты сандық мәлімет арқылы көрсетіледі. Қазіргі таңда қолданылып жүрген функционалды грамматиканың теориялық негіздері арқылы *тұр* көмекші етістігінің грамматикалық семантикасы яғни қимылдың өту сипатына қатысты әртүрлі мағыналық ерекшелікері мен тұлғасына ішкерлей талдау жасап, сөйлемге үстейтін модальдылық мағыналары мен қалыптасқан формалары көрсетіледі.

Әдебиеттерге шолу

Етістік категорияларының ішінде көмекші етістік функционалды көмекшілер тобына жатады. *Тұр* жетекші етістігінің төмендегідей лексикалық мағыналары бар. 1. Аяғын тік басып, бір орында болу. 2. Отырған орнынан көтерілу. 3. Белгілі бір жерді мекендеу, өмір сүру; болу. 4. Ұйқыдан оянып, төсегінен басын көтеру. 5. Белгілі бір сөздермен тіркесіп келіп, түзілу, жасалу, құралу мағыналарын білдіреді. 6. Кейбір сөздермен тіркесе айтылып орналасу, жайласу мағынасын білдіреді.7. Бөгелу, тоқтау, кідіру. 8. Болу, бар болу (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011: 484). Ал *тұр* көмекші етістік қызметін атқарғанда, көсемше тұлғасында келген жетекші етістіктермен тіркесіп, оларға әртүрлі грамматикалық мағына үстейді. *Тұр* көмекші етістігі туралы зерттеулер әдетте *жат (жатыр), отыр, жүр* көмекшілерімен бірге қарастырылады.

М. Оразов «Қазақ тіліндегі қалып етістіктер» атты еңбегінде түркі тілдеріндегі қалып етістіктерінің қолдану жиілігі мен аясы бір дәрежеде емес, қазақ тілінде бұл төрт етістік шақтық мағына береді, бірақ оларды бірінің орнына бірін қолдана беруге болмайды, кез келген контексте синоним бола алатын да сөздер емес дейді (Оразов, 1980: 31). Дегенмен, дәстүрлі грамматикада яғни жоғары оқу орындарына арналған «Қазақ тілі» оқулықтарында көбінесе бұл төрт етістікті осы шақ категориясымен бірге қарастырып, нақ осы шақ мағынасын береді делініп жүр (Бектұров, 2006: 129).

А. Ысқақов «Морфология» атты еңбегінде көмекші етістіктер мен аналитикалық формант-тарға талдау жасап, «*-п тұр* форманты жетекші етістікке қимыл-амалдың өзгеріссіз, бір қалыппен я үнемі болатынын немесе дағдылы бір қалыптағы күйін аңғартатын рең қосады. Ал *-й тұр* форманты жетекші етістікке амалдың белгілі бір мезетке дейін жалғаса беруін я істеле беруін білдіретін мағына үстейді дей келіп, амал-әрекеттің даму кезеңін, өту сипатын білдіруге дәнекер болады» деп тұжырымдайды (Ысқақов, 1991: 261-265).

Ы. Маманов *тұр* көмекші етістігі мен *отыр, жат, жүр* көмекші етістіктерін қимылдың созылыңқығын білдіретін көмекші етістіктер тобына жатқызады (Маманов, 2014: 73). М. Жолшаева «Қазақ тіліндегі етістіктер және аспектуалды семантика» деген еңбегінде қалып етістіктерді профессор М. Оразовтың етістіктерді лексика-семантикалық топтарға жіктеу негізінде, әрбір қалып етістіктерінің тіркесімділігіне тоқталады. «*Тұр* көмекші етістігі сөйлеу, эмоционалды қарым-қатынас, субъективті ойлау, сезіну, амал-әрекет, қалып-сапа, қозғалыс, дыбыс-сес, бейнелеу және табиғат құбылыстарына қатысты жетекші етістіктермен тіркеседі, тек өсіп-өну етістікерімен тіркеспейді. *Тұр* көмекші етістігі көсемше тұлғасында келген жетекші етістік білдіретін қимылдың жасалу кезеңінде екендігін, қимылдың созылыңқығын, қимылдың жол-жөнекей, немқұрайды, дағдылы қайталануын білдіреді» дейді (Жолшаева, 2011б: 135-137).

Чжан Динджин «Қазіргі қазақ тіліндегі көмекші сөздер» деген еңбегінде қазақ тіліндегі көмекші сөздерді 6 топқа бөліп, көмекші етістіктерді көмекші сөздердің тобына жатқызады. «Әрі *тұр* көмекші етістігі созылыңқы

сипат мағынасын білдірумен бірге, басқа да грамматикалық мағыналар береді» дейді (Чжан Динджин, 2002: 268-292).

Тұр көмекші етістігінің басқа да түркі тілдерінде сәйкесті формасы бар, әрі олардың да өздеріне тән зерттеу бағыттары мен көзқарастары қалыптасып үлгірген. Мысалы, ұйғыр тілінің маманы Литив Тохути «Қазіргі ұйғыр тілінің референттік грамматикасы» атты еңбегінде *тұр* көмекші етістігін созылыңқы сипат көмекші деп атайды (Тохути, 2012: 210). Ал Акму Сяньмуси *тұр* көмекші етістігі ағылшын тіліндегі *be* формалы көмекші етістікке (copula) ұқсас қызмет атқарады деген байымдауларды айтады (Сяньмуси, 2016: 23). Жалпы түрік тілдерін зерттеуші, профессор Ларс Юхансон «Түрікі тілдері» деген еңбегінде түрік тілдеріндегі жетекші етістік пен көмекші етістіктердің тіркесіне тоқталып, соңындағы көмекші етістік лексикалық мағынасынан айырылып, жетекші етістікке грамматикалық мағына үстейді. Өзбек тілі *yiylab yubar-* (жылай бастау), ұйғыр тілі *oqup kör-* (оқып көр), түрік тілі *yazip dur-* (жазып тұр) деген мысалдарда көмекші етістік алдындағы жетекші етістік білдіретін қимыл-әрекеттің созылыңқы не созылыңқы емес екенін, қайталану не қайталанбауын, қысқа мезетте орындалу-орындалмауын білдіреді дейді (Юхансон, 2006: 42).

Нәтижелер мен талқылар

Міне, жоғарыдағы байымдаулардан *тұр* көмекші етістігіне қатысты алғашқы зерттеулер оны шақ категориясымен байланысты деп келсе, соңғы қазақ тілі мен түрік тілдеріндегі зерттеулер оның негізінен қимылдың өту сипатын білдіреді деп қарайтынын, деседе, қазақ тіліндегі *тұр* етістігінің грамматикалық семантикасы тек сипат категориясымен ғана байланысты емес, модальдылық мағынаны беруге де қатысатынын, *тұр* көмекші етістігі туралы зерттеулердің әлі күнге дейін түбегейлі емес екендігін, әліде ішкерілей зерттеуді қажет ететіндігін көріп алуға болады. Сондықтан, *тұр* көмекші етістігінің жетекші етістікпен тіркесімділігі мен грамматикалық семантикасын терең зерттеу үшін, мақалада алдымен *тұр* етістігінің көсемше тұлғасында келген жетекші етістікпен тіркесу қабылетін тексеру мақсатында «Қазақ тіліндегі етістікер мен сөз тіркестерінің түсіндірме сөздігінен» (2011) бес мыңға жуық негізгі етістікке, көсемшенің *-а\-е\-й, -п\-іп\-ып, -ғалы\ -гелі\-қалы\-келі* қосымшаларын жалғап, *тұр* көмекші етістігімен тіркесімділігіне тексеру жүргізгенімізде, *тұр* көмекші етістігі жалпы 1680 жетекші етістікпен тіркесіп келген, оның ішінде *тұр* етістігінің *п\-іп\-ып* көсемше тұлғалы жетекші етістікпен тіркесу жиілігі ең жоғары (барлығы 1192 жетекші етістікпен тіркескен), ал, *-ғалы\ -гелі\ -қалы\-келі* көсемше тұлғалы жетекші етістікпен тіркесу жиілігі екінші орында болған (барлығы 389 жетекші етістікпен тіркескен). Салыстырмалы түрде айтқанда, *а\-е\-й* көсемше тұлғалы жетекші етістікпен тіркесімділігі ең төмен болған, не бәрі 64 жетекші етістікпен тіркескен. Нақты санды мәлімет төмендегі 1-суретте көрсетілгендей:

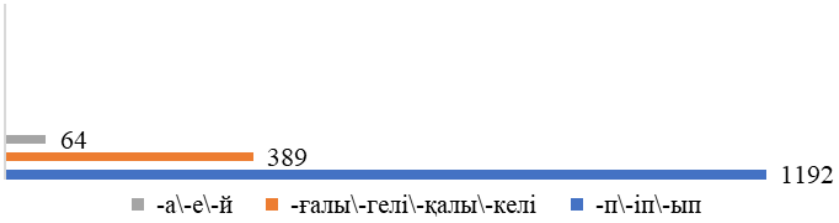

1-сурет – *п\-іп\-ып,а\-е\-й, ғалы-гелі\-қалы\-келі* тұлғалы жетекші етістіктерімен тұр көмекші етістігінің тіркесімділігі

Жоғарыдағы нақты санды мәліметтен *тұр* көмекші етістігі негізінен *п\-іп\-ып* көсемше тұлғалы жетекші етістіктермен тіркесіп келетінін байқауға болады. Енді *тұр* көмекші етістігі қандай ерекшелігі бар жетекші етістіктермен тіркеседі деген сұрауға келсек, қалып етістіктерінің жетекші етістіктермен тіркесімділігіне қатысты зерттеулер көбінесе етстіктің лексикалық топтарымен болған тіркесімділігін тегіз етеді де, *тұр* көмекші етістігі тек өсіп-өну етістігінен тыс, етістіктің барлық лексикалық топтарымен тіркеседі де-

ген тұжырым айтылады. Бірақ өсіп-өнуге байланысты етістіктіктермен тіркесетін жағдай да кездеседі. Мысалы, *қорада сиыр туғалы тұр* деген сөйлемде, ту етістігі өсіп-өнуге байдланысты әрі қимылдың нәтижесін білдіріп, бұл тіркесте енді басталғалы тұрған, бірақ әлі орындалмаған қимылды білдіргендіктен, *тұр* көмекші етістігі тіркесіп келіп тұр. Дегенмен мұндай етістіктердің саны көп емес. Мақалада зерттеуге тіркескен *тұр* көмекші етістігімен тіркесетін жетекші етістіктердің ортақ ерекшелігіне талдау барысында, жетекші етістіктің лексикасында қимыл-әрекеттің созылыңқы болуы, қайталануы, бір қалыпты дамуы, орындалу барысының болуы сияқы ерекшеліктері маңызды рөл атқарады. Мысалы, *біліп тұр, ән айтып тұр, келіп тұр* деген тіркестерде, *біліп тұр* бір қалыпты білдірсе, *ән айтып тұр* дегенде айту қимылының жалғасып жатқанын, ал *келіп тұр* дегенде келу қимылының үздік-создық қайталанып жалғасатынын білдіреді. Ал *ол өлді, мен жеңдім, аяғым сынды* деген тіркестердегі етістік *өл, жең, сын* қимыл-әрекеттің нәтижесін білдіретіндіктен, олардың соңынан *тұр* көмекші етістігі келмейтінін байқаймыз. Міне бұдан *тұр* көмекші етістігі барлық етістікпен дерлік тіркесе бермейтінін, оның тіркесімділігі жетекші етістік білдіретін қимыл-амалдың лексикалық мағынасында қимылдың созылыңқы болуы, қайталануы, қимылдың нәтижелі болмауы, бір қалыпта дамуы, орындалу барысы сияқты ерекшеліктерге байланысты екенін байқауға болады. *Тұр* көмекші етістігі өзі тіркесетін жетекші етістікке және сөйлемге төмендегідей грамматикалық мағыналар үстейді.

Біріншіден, қимылдың өту сипатын яғни созылыңқы сипатты білдіреді.

1) (Созылыңқы іс-қимыл, амал-әрекетті білдіретін) жетекші етістік *-п\-іп\-ып тұр* формасында келіп, іс-қимыл амалдың белгілі мерзім ішінде жалғасын тауып, созылыңқы болып жатқанын білдіреді. Мысалы, *олар сезіп тұр, теледидар қойылып тұр.* Бұл мысалдарда *тұр* көмекшісі сезу және қойылу қимылының жасалу үстінде екенін әрі жалғасып жатқанын, созылыңқы қалыпын білдіріп тұр.

2) (Қайталанатын іс-қимыл, амал-әрекетті білдіретін) жетекші етістік *-п\-іп\-ып тұр* формасында келіп, іс-қимыл амалдың белгілі мерзім ішінде қайталануын білдіреді. Мысалы, *біздің үйге келіп тұрыңыз. Бұл жерде көктемде боран соғып тұрады.* Бұл екі сөйлемде келу және соғу қимылы бір қалыпта жалғаспағанымен, ұдайы қайталанатынын білдіреді.

3) (Қысқа мерзім ішіндегі іс-қимыл, амал-әрекетті білдіретін) жетекші етістік *-п\-іп\-ып* немесе *-а\-е\-й тұр* формасында келіп, іс-қимыл амалдың қайталануын білдіреді. Мысалы, *көлігіңізді беріп тұрсаңыз? Әкем қазір келеді, сіз күте тұрыңыз.* Бұл сөйлемдерде беру және күту қимылы тек шектеулі қысқа уақыт ішінде болатынын білдіреді.

4) (Қысқа мерзім ішіндегі іс-қимыл, амал-әрекетті білдіретін) жетекші етістік *а\-е\-й тұр* формасында келіп, іс-қимыл, амалдың алдын ала жоспармен емес, қысқа мерзім ішіндегі жолжөнекей, немқұрайды жасалғанын білдіреді. Мысалы, *олар келгенше, біздің үйге бара тұр. Жаңбыр тоқтағанша, кітап оқи тұр.* Мұндағы бару қимылы олар келгенше, оқу қимылы жаңбыр тоқтағанша, яғни шектеулі қысқа мерзім ғана жалғасуын білдіреді. (Созылыңқы не нәтижелі іс-қимыл, амал-әрекетті білдіретін) жетекші етістік *-ғалы\-гелі-қалы\-келі тұр* формасында келіп, іс-қимыл амалдың басталу үстіндегі кезеңін білдіреді. Мысалы, *олар кеткелі тұр. Үй құлағалы тұр.* Бұл мысалдардағы кету және құлау нәтижелі қимыл болғанымен, соңынан *-келі\-қалы тұр* келіп, қимылдың орындалуға аз қалғанын, бірақ әлі басталмағанын, басталу алдында тұрғанын білдіріп тұр.

Екіншіден, сөйлемде өзінің тұрақты формалары қалыптасып, сөйлемге белгілі бір модальдылық мағынаны үстейді.

Сабақтас құрмалас сөйлемде бағыныңқы сыңарының баяндауышы *-п\-іп\-ып* немесе *а\-е\-й тұрып* формасында келіп, алдыңғы бағыныңқы сөйлемдегі жағдай шындық екенін, соңғы басыңқы сөйлемдегі жағдай онымен қайшы келетіндіктен, сөйлеуші оны орынсыз деп білетінін аңғартады. Мысалы, *менде ақша жоқ екенін біліп тұрып, сен төле дейсің бе? Өзің бастық болып тұрып, кетіп қалсаң болмайды.*

Сөйлем соңында ... *да\де тұрады* формасында келіп, белгілі бір іс-қимыл амалдың сөйлеушінің еркінен тыс болғандығын яғни өзі меңгере білмейтін жағдайда болып жатқандығын білдіреді. Мысалы, *қарным ашады да тұрады. Ұйқым келеді де тұрады*.

Қорытынды

Тұр көмекші етістігі дыбыстық жақтан өзіне сәйкес келетін жетекші етістік формасы бар, грамматикалық дамудың нәтижесінде лексикалық мағынасынан айырылып, грамматикалық қызметке өткен, грамматикалық мағынасы мол көмекші етістіктердің бірі.

Зерттеушілер алғашқы зерттеулерде оны шақ категориясымен байланыстырса, кейін оның шақ ұғымымен қатсы жоқ екені дәлелденіп, көбінесе *п\-ip\ып, а\-е\-й, ғалы\-гелі\-қалы\-келі* тұлғалы жетекші етістіктің соңынан келетіні белгілі болды. Сонымен бірге, оның *-п\-ip\-ып, а\-е\-й, -ғалы\-гелі\-қалы\-келі* тұлғалы жетекші етістікпен тіркесімділігін тексергенімізде, ол жиыны 1680 жетекші етістікпен тіркесіп келген. Мұның ішінде *п\-ip\-ып* тұлғалы жетекші етістікпен тіркесімділігі ең жоғары болған. *Тұр* көмекші етістігімен тіркесетін жетекші етістіктердің ортақ ерекшелігі, олардың лексикалық мағынасында созылыңқық, қалыптық, бір қалыпты даму, қайталану және қимылдың орындалу барысы сияқты мағыналарының болуы шешуші рөл атқарады. *Тұр* көмекші етістігі *-а\-е\-й, -п\-ip\-ып, -ғалы\-гелі\-қалы\-келі* тұлғалы жетекші етістікпен тіркесіп келіп, іс-қимыл амалдың белгілі ұзақ не қысқа мерзім ішінде жалғасын табуын, созылыңқығын, қайталануын, жол-жөнекей, немқұрайды жалғасуын, басталу үстіндегі кезеңін білдіреді. Сабақтас құрмалас сөйлемде *-п\-ip\-ып* немесе *-а\-е\-й тұрып* формасында келіп, алдыңғы бағыныңқы сөйлемдегі жағдай шындық екенін, соңғы басыңқы сөйлемдегі жағдай онымен қайшы келетіндіктен, сөйлеуші оны орынсыз деп білетінін аңғартады. Бұлардан тыс, ... *да\де тұрады* формасында келіп, белгілі бір іс-қимыл амалдың сөйлеушінің еркінен тыс болғандығын яғни өзі меңгере білмейтін жағдайда болып жатқандығын білдіреді. Яғни сөйлемдерге сәйкесті модальдылық мағынаны да үстейді.

Әдебиеттер

Акму. Сянмуси. Ұйғыр тілі лексика жүйесінің етістік құрылымы туралы зерттеу. – Бейжің: Ұлттар баспасы, 2016. – 23 б.

Бектұров Ш. К. Қазақ тілі. – Алматы: Атамұра. – 2006. – 129 б.

Жолшаева М. Аспектуалды семантика: Форма және мазмұн: филол. ғыл. докт. ...дис.: 10.02.02. – Алматы: 2011. – 268 б.

Жолшаева М. Қазақ тіліндегі етістіктер және Аспектуалды семантика. – Алматы: 2011. – 135-137 бб.

Комри, Б. Аспект. Кембридж: Кембридж университет баспасы. –1967. – 3 б.

Крофт, Виллиан. Етістіктер: Аспект және себеп-салдарлық құрылым. – Ұлыбритания: Оксфорд университет баспасы. 2012. – Б. 2, 25, 27.

Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – Б. 494, 534, 536.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі –14-том. – Алматы: Арыс, 2011. – 428 б.

Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің сөздігі. – Алматы: Фирма Орнак, 2012. – 188 б.

Құралұлы А. Қазақ тіліндегі етістікер мен сөз тіркестерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Өнер, 2008. – Б. 4, 246.

Литив Тохути. Қазіргі ұйғыр тілінің референттік грамматикасы. – Бейжің: Қытай әлеуметтік ғылымдар баспасы, 2012. – 210 б.

Маманов Ы. Қазақ тіл білімі мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 73 б.

Оразов М. Қазіргі қазақ тіліндегі қалып етістіктер. Алматы: Мектеп, 1980. – 31 б.

Чжан Динджин. Қазіргі қазақ тіліндегі көмекші сөздер. – Бейжің: Минзу баспасы, 2002. – 286 б.

Чжан Динджин. Қазіргі қазақ тілінің практикалық грамматикасы. – Бейжің: Орталық ұлтар университеті баспасы, 2018 – Б. 960, 970.

Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфлогия. – Алматы, 1991. – 261-265 бб.

Юхансон Л. – Ксато Е. А. Түркі тілдері. – Лондон және Нью-Йорк: Рутлеж, 2012. – 42 б.

References

Akmu Senmusi (2016) Wei Wu Er Yu Biao Yu Xi Dong Ci Jie Gou Yan Jiu [The Predicative Copula Structure of Uyghur]. Beijing: Ethnic Publishing House, p. 23. (in Chinese)

Bekturov Sh. K. (2006) Qazaq tili [Kazakh language]. Almaty: Atamura, p. 129. (in Kazakh)

Comrie, B. (1967) Aspect. Cambridge: Cambridge University Press, p. 3. (in English)

Croft, Willian (2012) Verbs: Aspect and Causal Structure. UK. Oxford University Press, pp. 2-25-27. (in English)

Qazaq adebi tili sozdigi, 14-tom [Dictionary of the Kazakh literary language, volume 14]. (2011). Almaty: Arys, p. 428. (in Kazakh)

Iskakov A. (1991) Qazirgi qazaq tili [Modern Kazakh language]. Morphology. A.: pp. 261-265. (in Kazakh)

Johanson, Lars & Eva A. Csato (2006) The Turkic Languages, London and New York: Routlege, p. 42. (in English)

Kaliyev G. (2012) Til bilimi terminderining sozdigi [Dictionary of linguistic terms]. Almaty: Firma Ornak, p. 188. (in Kazakh)

Qazaq gyramanikasy [Kazakh grammar]. (2002) Astana, pp. 494, 534, 536. (in Kazakh)

Kuraluly A. (2008) Qazaq tilindegi etistikter men soz tirkesterining tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of verbs and phrases in the Kazakh language]. Almaty: Oner, pp. 4-246. (in Kazakh)

Lytif Totti (2012) Xian dai Wei wu er yu Can kao Yu Fa [Modern Uyghur reference grammar]. Beijing: China Social Sciences Press, p. 210. (in Chinese)

Mamanov Y. (2014) Qazaq til bilimi maseleleri [Problems of Kazakh linguistics]. Almaty: Abzal-Ai, p. 73. (in Kazakh)

Orazov M. (1980) Qazirgi qazaq tilindegi qalyp etistikter [Form verbs in the modern Kazakh language]. Almaty: Mektep, p. 31. (in Kazakh)

Zhang Dingjing (2002) Xian Dai Ha Sa Ke yu Xu Ci [Modern Kazakh function words]. Beijing: Nationalities Publishing House, p. 286. (in Chinese)

Zhang Dingjing (2018) Xian Dai Ha Sa Ke Yu Shi Yong Yu Fa [Practical Grammar of Modern Kazakh]. Beijing: Minzu University of China Press, pp. 960-970. (in Chinese)

Zholshaeva M. (2011) Aspektwaldy sementika□Forma zhane mazmun [Aspectual semantics: Form and content]: philol. PhD thesis : 10.02.02. Almaty. p. 268 (in Kazakh)

Zholshaeva M. (2011) Qazaq tilindegi etistikter zhane aspektwaldy sementika [Verbs in the Kazakh language and aspectual semantics]. Almaty. pp. 135-137. (in Kazakh)

ҒТАМР 16.21.31 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v188.i4.06

Ә.Ә. Бияздықова

Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: biyazdykova@mail.ru

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ОРЫНБОР МЕКТЕБІНДЕ БІЛІМ АЛУЫ

Мақала Ахмет Байтұрсынұлының Орынбор орыс-қазақ мұғалімдер мектебінде білім алуындағы белгісіз беттерді сараптауға, білім берген ұстаздарының есімдерін және оқыған пәндерін анықтауға арналған. Олардың А. Байтұрсынұлының болашақтағы қазақ тілінің ұлы реформаторы, ұлт қайраткері, әдебиетші-тілші-ғалым болып қалыптасуына негіз болғандығы айғақталады. Зерттеудің мақсаты да ұлы қайраткер дүниетанымындағы «Ел бүгіншіл, менікі ертеңгі үшін» деген киелі қағиданың пайда болып, оның дамуына, жүзеге асуына себепші болған сабақ берген ұстаздары, білім алған пәндері мен араласқан адамдарының ықпалы қаншалықты дәрежеде болғаны анықталады. Шетелдік және отандық зерттеушілердің талдаулары мен тұжырымдарынан деректер келтіріле отырып, А. Байтұрсынұлының Орынбор мектебінде білім алуы нақты мысалдармен дәлелденеді. Орынбор орыс-қазақ мұғалімдер мектебінің тарихы, мектепті басқарған меңгерушілер, пән мұғалімдері туралы тың пікірлер айтылады. Сонымен қатар Ресей құрамына кірген халықтардың тілін, мәдениетін орыстандыру саясатына қызмет еткен А.В. Васильев, А.И. Тарнавский, Н.И. Ильинский сынды миссионерлердің еңбектері талданады. Олардың Орынбор орыс-қазақ мұғалімдер мектебіндегі қызметі мен еңбек жолдары жайлы тың деректер айтылады. Сондай-ақ мақалада талданатын барлық тарихи, тілдік деректер А. Байтұрсынұлының кейінгі ғылыми еңбектерімен салыстырыла талданып, нақты тұжырымдармен дәйектеледі. Мақаланың ғылыми және практикалық маңыздылығы А. Байтұрсынұлының өмірі мен шығармашылығын, туындыларын зерттеушілер үшін құнды.

Түйін сөздер: Ахмет Байтұрсынұлы, Орынбор орыс-қазақ мұғалімдер мектебі, төте жазу, әдебиеттану, тіл білімі, латын графикасы.

A.A. Biyazdykova

Kazakh National Academy of Arts named after T. Zhurgenov, Kazakhstan, Almaty
e-mail: biyazdykova@mail.ru

A. Baitursynov's education at Orenburg school

The article examines information, unknown to a wide audience about Akhmet Baitursynov's education at the Orenburg Russian-Kazakh Teacher's School, his teachers and the subjects studied by him, as well as their role in shaping the personality of the great reformer of the Kazakh language, a figure of a great nation, a literary critic, a linguist. The purpose of the study was to determine the influence of teachers, disciplines and people involved in the development and implementation of the sacred principle of the great figure "The people live for today, and I live for the future generation". Citing the analyses and conclusions of foreign and native researchers, the author of the work proves by concrete examples that A. Baitursynov was educated at the Orenburg school. The history of the Orenburg Russian-Kazakh Teacher's School, directors who led the school, subject teachers are discussed. The works of such missionaries as A.V. Vasilyev, A. I. Tarnavsky, N. I. Ilyinsky, who served in the policy of Russification of the language and culture of the people who became a part of Russia, are also analyzed. New facts about their work and career in the Orenburg Russian-Kazakh teacher's school are being investigated. Also, all the historical and linguistic data analyzed in the article are compared with A. Baitursynov's subsequent scientific works and are confirmed by concrete conclusions. The scientific and practical significance of the article is of value to researchers of A. Baitursynov's life and creative work.

Key words: A. Baitursynov, Orenburg Russian-Kazakh Teacher's School, writing, literary studies, linguistics, Latin alphabet.

© 2022 Al-Farabi Kazakh National University

А.А. Бияздыкова
Казахская национальная академия искусств имени Т. Жургенова, Казахстан, г. Алматы
e-mail: biyazdykova@mail.ru

Образование А. Байтурсынова в Оренбургской школе

В статье рассматриваются неизвестные широкой аудитории сведения об обучении Ахмета Байтурсынова в Оренбургской русско-казахской учительской школе, его педагогах и предметах, изучаемых им, а также их роль в формировании личности великого реформатора казахского языка, деятеля великой нации, литературоведа, ученого-лингвиста. Целью исследования было определить влияние преподавателей, дисциплин и людей, причастных к разработке и реализации сакрального принципа великого деятеля «Народ живет сегодняшним днем, а я для будущего поколения». Приводя анализы и выводы зарубежных и отечественных исследователей, автор работы на конкретных примерах доказывает получение образования А. Байтурсыновым в оренбургской школе. Обсуждается история Оренбургской русско-казахской учительской школы, директора, руководившего школой, учителей-предметников. Также анализируются труды таких миссионеров, как А.В. Васильев, А.И. Тарнавский, Н.И. Ильинский, служивших в политике русификации языка и культуры народов, которые вошли в состав России. Исследуются новые факты об их работе и карьере в Оренбургской русско-казахской учительской школе. Также все анализируемые в статье исторические и лингвистические данные сопоставляются с последующими научными работами А. Байтурсынова и подтверждаются конкретными выводами. Научная и практическая значимость статьи представляет ценность для исследователей жизни и творчества А. Байтурсынова.

Ключевые слова: А. Байтурсынов, Оренбургская русско-казахская учительская школа, письменность, литературоведение, языкознание, латиница.

Кіріспе

Қазақ халқының қоғам қайраткері, ағартушы, тілші ғалым, әдебиеттанушы Ахмет Байтұрсынұлының 150 жылдық мерейтойы ЮНЕСКО көлемінде аталып өтіп, мерекеленіп жатыр. Қазақ халқы үшін ұлт ұстазына айналған ұлы тұлға есімі бүгінде тек Қазақстанмен шектеліп қалмаған. Түркі халықтары мен Ресейдің өзіне XX ғасырдың басында-ақ танымал болып үлгерген ол батыс ғалым-ғұламаларының арасында білімі терең, жан-жақты дамыған тілші әрі әдебиетші ғалым ретінде мойындалған.

Ахмет бала кезінде, яғни 1882-1884 жылдар аралығында ауыл молдасынан мұсылманша сауат ашқан (Дулатов, 1922). А.Байтұрсынұлы өз «Өмірдерегінде» де: «1882-1884 жылдар аралығында сол кездегі сауаты бар адамдардан үй жағдайында, кейде ауыл мектебінде қазақша сауат аштым» дейді (Байтұрсынұлы, 2013а: 37). Ғалымның өзі айтқан «қазақша сауат ашу» – X ғасырдан бері түркі халықтарында қолданылып келген араб графикасы, яғни арабша жазу. Қазақ сөздері, мәтіндері, жеке туындылар осы араб графикасымен жазылған. Ахмет Байтұрсынұлы кейін осы араб графикасын негізге ала отырып, қазақтың төл әліпбиін жасап шықты.

Молданы шақырып, үйде бала оқыту қазақ отбасыларында кеңінен таралған. Нақтырақ айтқанда, үйде білім алу. Үйде білім алу – мектаб немесе мектеб деп аталды. Сол кездерде бұлардың екі түрі болған: стационарлық, яғни, ауқатты байлар молдаларды мұғалім ретінде шақырып, бала оқыттырған; екіншісі – жылжымалы шаруашылықты жүргізудің көшпенділік әдісіне негіздеп бала оқыту. Шамалауымызша, жас Ахмет жылжымалы мектепте оқыған, себебі естелігінде оларды көпше түрде «сол кездегі сауаты бар адамдардан» деп көрсетеді (Байтұрсынұлы, 2013а: 37). Молда-мұғалімдер оқушылардың ата-аналарының есебінен күн көрген. Оларда ешқандай оқыту бағдарламасы болмаған. Молда-мұғалімдердің де арасында сауаттылары және қалай оқыту керек екендігін білмеген дүмше молдалары да болды. Молдалардың көбі татар ұлтынан болды. Олардың барлығына дерлігі балаларға араб алфавитін, Құран сүрелері мен аяттарын жаттатқызған.

1885 жылы Ахметтің отбасы қайғыға ұшырайды. Әкесі ағаларымен бірге уезд басшысына және беделді офицерге (сардарға) қарсы күреске шығып, түрмеге жабылады. Осы оқиғаның салдарынан 1886 жылы әкесіне, ағалары мен жолдастарына 15 жылдық каторгалық жұмыс деген үкім шығарылып, бүкіл мал-мүлкі тәркіленеді (Байтұрсынұлы, 2013а: 37). Ахметтің отбасы асыраушысыз және күндерін көрусіз қалады. Кейін Ахмет Байтұрсынұлы Семей түрмесіне жабылған кез-

де ұмытылмас осы қайғысы жайлы «Анама хат» өлеңінде: «Оқ тиіп он үшімде, ой түсіріп, Бітпеген жүрегімде бар бір жарам» деп жазады.

Ахметтің әкесінің Ерғазы есімді ағасы жазасын өтеп шыққан соң орыс тілін білу керек деген пікірмен өзінің інілері Аспандияр мен Ахметті мектепке оқуға береді. Себебі Ахметтің әкесі мен ағаларының сот үрдісі кезінде уезд басшысынан қорыққан аудармашы сотталушының сөздерін толық және нақты жеткізбеген. Осыдан барып, Ахаңның ағасы Ерғазы орыс тілін білу керектігін түсінеді. Сонымен, Ахмет Байтұрсынұлы 1886 жылы Торғай уезіндегі екі кластық орыс-қазақ училищесіне оқуға түседі.

Ахмет Байтұрсынұлы туралы зерттеулерде оның өмірбаянындағы дәл осы білім алған кезеңіне көп көңіл аударылмайды. Зерттеуші-авторлардың кейбіреулері Ахмет Байтұрсынұлы білім алған «Торғай уездік екі класстық орыс-қазақ училищесі» деген тіркестердегі «екі класстық» деген сөз тіркесін екі жылдық білім алу (кейбір мақалаларда солай деп жазылады да) деп ойлайды. Ондай қысқа мерзім оның өмірінде сондайлық қомақты із қалдыруы мүмкін емес. Сол кезде уездік училищелерде білім алу екі емес, алты жылдық болған. Бұл жайында Ахмет Байтұрсынұлының мұнда 1886-1891 жылдар аралығында оқығандығы туралы дәлел нақтылайды. I класстың оқу курсы 4 жылға созылған, сол себепті оқушылар онда екі бірізді бөлімге бөлінген; ал II класстың оқу курсы 2 жылға созылған. Әр класстар мен бөлімдерге арналған оқу материалдары қарапайымнан күрделіге қарай дамытылып беріліп отырған. Осындай оқыту жағдайында училищені бітірушілер курсты бітіргенге дейін аяқталған және жүйелі білім шеңберін алып шығады. Торғай орыс-қазақ училищесіндегі оқыту жүйесі өзіндік ерекшелігімен және икемділігімен ерекшеленді. Бұндағы оқу жарты жыл сайынғы семестрлік жүйені еске түсіреді.

Қазақтардың орысша білім алуы өздігінен бастау алмаған. Ресей патшасы Александр II-ші 1864 жылдың 14 шілдесінде «Халықтық бастауыш училищелер туралы Жарлыққа» қол қояды. Ресейдегі бұл реформаны жасаған халық ағарту министрі А.В.Головнин болған. Халықтық мектептер туралы бұл Жарлық патша отаршылдығындағы ірілі-кішілі елдердегі бастауыш мектептердің жаппай пайда болуына әкелді. Бұл мектептің ресми атауы «Халық ағарту министрлігі ведомоствосындағы бір класстық халық училищесі» деп аталды. Кейін бір класстық деген атау екі класстық болып өзгереді. Бұл Ресей патшалығының орыстандыру саясатының ең негізгі құралы болды. Сөйтіп патша әкімшілігінің орыс емес халықтарды қинап орыстандыруы, исламмен күрес, педагог-миссионерлердің мұсылман мектептерін жауып, оның орнына қазақ-орыс мектептерін ашуға деген ниеттері осылайша басталған еді. Көптеген зерттеулерде қайталанғандай (қайталанады да) ондай мектептердің мақсаты – «отаршылдық әкімшілік» үшін ұлттық кадрларды даярлау болған (Галиуллина, 2012). Алайда күшпен ешкім өз балаларын орыс мектептеріне жазбаған. Ауылдан шығып, азаматтық қызметке талпынудағы ең жалғыз жол екендігін түсінген ата-аналар өздері таңдау жасаған.

Уездік (қалалық) училищелер бастауыш пен орта білім берудің аралығындағы звено болды. Түлектердің алдында мынадай таңдаулар болды: алғашқы класстық чин (кіші чиновник) дәрежесіндегі азаматтық қызметке түсу, гимназияда немесе шынайы училищеде оқуын жалғастыру немесе мұғалімдік институттың (мектептің) бірінші класына тапсыру. Ы.Алтынсарин негізін қалаған Торғай уездік екі класстық орыс-қазақ училищесін аяқтаған түлектердің ішінде Байқадам Қаралдин алғашқы жолды таңдады, ал Ахмет Байтұрсынұлы мен Міржақып Дулатұлы соңғысын таңдады. Сонымен қатар бұл мектепте ғалым-экономист, «Алаш» қозғалысының мүшесі Тел Жаманмұрынов, А.Байтұрсынұлының мұраларын зерттеуші Елдес Омаров білім алған. Ал 1891 жылы Қостанай екі класстық училищесін алғашқы қазақ журналы «Айқапты» жарыққа шығарған, жазушы, ақын, публицист Мұқаметжан Сералин үздік аяқтаған. Бұлардың бәрі Ы.Алтынсарин ашқан мектептердің түлектері болды (Encyclopedia of Modern Asia, 2002: 221).

Алашордашылардың балалық шағы XIX ғасырдың соңғы ширегінде Ресейдегі Ұлы реформалардың пайда болған уақытына дәл келді. 1864 жылы жарияланған ең алғашқы Мектептік деп аталатын білім берумен байланысты реформа империядағы, әсіресе Ресей құрамына кірген ұлттарға бастауыш білім беруге мықты серпін болды. Осыған орай Ахмет Байтұрсынұлының училищедегі білім алуы уақыт бойынша Торғай облысындағы алғашқы қазақ педагог-ағартушысы Ыбырай Алтынсариннің белсенді қызмет еткен жылдарына (1864-1889), сонымен қатар В.В. Катаринский, А.В. Васильев, А.Е. Алекторов, И.И.Крафт секілді ағартушы чиновниктердің қызмет еткен уақыттарына сәйкес келді.

Орынбор орыс-қазақ мұғалімдер мектебіне келер болсақ, мектеп Ы.Алтынсарин бастамасымен 1883 жылдың 10 сәуірінде алдымен Орскіде ашылған. Бірақ одан кейін өрт шығуына байланысты 1889 жылы Орынборға, бұрынғы татар мұғалімдік мектебінің ғимаратына, нақтырақ айтқанда Орынбор шекара комиссиясы жанындағы қазақ балаларына арналған мектепке көшіріледі. Бір кезде мұнда Ы.Алтынсариннің өзі де білім алған және бүгінгі күні бұл ғимаратқа (Советская, 7) ескерткіш тақта орнатылған.

А. Байтұрсынұлының 1891-1895 жылдары білім алған уақыттары туралы бағалы дереккөз ретінде А.В.Васильевтің «Торғай облысындағы орысша білім берудің тарихи очеркі және оның қазіргі жағдайы» атты еңбегін атауға болады. Мұнда аталған мектепке жеке бір тарау арналған (Васильев, 1896: 192-205). Очерк 1896 жылы жарық көрді және онда дәл Байтұрсынұлы оқыған кезең туралы ақпарат беріледі. Оның есімі Торғай облысынан шыққан 14 түлектің ішінде аталады (Васильев, 1896: 195).

Оқуға тапсыратын сәтте Байтұрсынұлының жасы 19-да болған.

Мынадай құнды дерекке тоқталайық. Ол – М.Дулатұлының ғалымның 50 жылдық мерейтойына арнап, 1922 жылы жазған «Ахмет Байтурсунович Байтурсунов» атты биографиялық очеркі. М.Дулатұлы өз очеркінде: «Ахмет Байтұрсынұлы үлкен қиыншылықтармен және мұқтаждықпен Торғай училищесі курсын аяқтап, 1891 жылы оқуын жалғастыру үшін Орынборға баруды ойлайды. Ломоносов секілді А.Байтұрсынұлы да кездейсоқ жол тосушылармен бірге Орынборға жетеді де, қазақ мұғалімдер мектебіне оқуға түседі. Орынбордағы төрт жыл мен жыл сайынғы демалыстағы еліне оралу және Орынборға қайтадан қайту ол үшін қиын жағдайларда өтеді. Алайда А.Байтұрсынұлының өзінің тұрақты, шыдамды табиғаты материалдық қажеттіліктің жетіспеушілігі сынды кездескен қиындықтарға қарсы тұрып, «ептеп-септеп күн көре» отырып, ол 1895 жылы мұғалімдер мектебіндегі курсын аяқтайды» делінеді (Дулатов, 1922), (Arch Tait, 2022).

Міржақып Дулатұлы Байтұрсынұлының мұғалімдер мектебіне келуі туралы әңгімені «осымен Ахмет Байтұрсынұлының мектептегі білім алуы аяқталады. Ары қарай ол европа әдебиетін оқи отырып, өз бетімен білім алумен айналысады» деп аяқтай келіп, дәл оқуы туралы ешнәрсе жазбайды (Дулатов, 1922). Ал А.Байтұрсынұлының өз «Өмірдерегінде»: «Аталған училищенің курсын бітіргеннен кейін, Орынбор қазақ мұғалімдер мектебіне оқуға түстім, онда 1891-1895 жылға дейін оқыдым. Бұл мектепті бітіргендер 6 жыл мұғалім болып жұмыс істеуге міндетті» (Байтұрсынұлы, 2013а: 37) деген фактіні келтіріп қана кетеді. Сол себепті мақаланың мақсатында айтылғандай, Ахаң білім алған мектептегі оқу үрдісін көз алдымызға келтіру, қандай мұғалімдерден сабақ алғандығы және қандай пәндер оқытылғандығын қарастыру қажетпіз.

Материал және әдістер

Мәселені нақтырақ айқындау мақсатында жоғарыда аталған А.В.Васильевтің еңбегіне шолу жасайық. А.Байтұрсынұлы осы мектепке оқуға түскен жылдан бір жыл өткен соң, 1892 жылдан мектепте орыс балалары да оқи бастады. Осы кезден бастап оларға арнап оқу жоспарына Құдай Заңы және шіркеулік ән салу пәндері енгізіледі. Осы кезден бастап қазақ оқушыларының саны біртіндеп азая бастайды. Егер 1889 жылы мектепте 47 қазақ баласы оқыса, 1896 жылы 45 баланың жалпы санынан 30 болған, ал 1913 жылы 20 бала – барлығы 70 оқушы қалған. А.В.Васильевтің белгілеуіндей, «қазақ және орыс тәрбиеленушілері жалпы тату тұрды, орыстарды енгізу кейбір қазақтардың адамгершілік жақтан әлсіреуіне әкеп соқты деп анықтайды» (Васильев, 1896).

Бірақ Орынбор мұғалімдер мектебіндегі білім алу ақысыз болды, тәрбиеленушілердің күн көрісі қазыналық есептен бөлініп тұрды. Бюджеттен бөлінген 18113 рубль 15 тиын қаржы мұғалімдер құрамы мен тәрбиеленушілердің күнкөрісінің бір жылдық шығындарын құрады. Өндіріс пен оқушылардың жалпы күн көрісіне, – деп жазады Васильев, – мектепте әрқашан ең көп көңіл бөлінеді. Тек аптасына екі күн (сәрсенбі және жұма күндері) балық тағамдары, ал басқа күндері ет тағамдары дайындалды. Күні бойғы күн тәртібімен таныса отырып, тек сабақ барысы ғана емес, намаздармен (таңғы және кешкі) қоса, гимнастикалық жаттығулар, қол еңбегі мен ойындар өткізумен қатар, оқушыларды күніне бес рет тамақтандырып отырды. «Ақ нанмен» ішкен екі жеңіл шайдан басқа толыққанды таңғы ас, түскі ас және кешкі ас болды (Васильев, 1896: 194).

Сонымен қатар, А.В. Васильев өз еңбегінде жыл сайын мектеп пайдаланатын аз ғана қазыналық шәкіртақы берілгендігін айтады. Алайда бұл шәкіртақыға білім алушылар жақсы оқу, тәртіпті болу сынды жоғары талаптарға сай

болғанда ғана қол жеткізетіндігін ескертеді (Васильев, 1896: 193).

Тарихи деректерді талдай отырып, Орынбор орыс-қазақ мұғалімдер мектебіндегі оқыту қай тілде жүргізілді, қандай пәндер және ол пәндерден кімдер сабақ бергендігіне шолу жасайық. Татар мұғалімдер мектебі мен орыс мұғалімдер семинарияларына арналған бағдарлама бойынша оқыту орыс тілінде жүргізілді. Алтынсарин мектеп аша отырып, алғашқы кезекте педагогикалық ұжымды Н.И. Ильминскийдің миссионерлік Қазан мұғалімдер семинариясы түлектерінен жинақтады. Бірағымен де, А.В.Васильев атап көрсеткендей, «ерекше христиандық заң оқуға деген қажеттілік» тек қана мектепке орыс тәрбиеленушілерін ала бастаған кезден басталды, яғни бұл саясат 1892 жылдан бастау алған. Ал «мұсылмандық» сенімдегі мұғалім мектеп пайда болған сәттен бастап оқу мекемесінің штатында болды, бұл қызметті М.Баранқұлов атқарды. Қазақ тілі мектептің тек орыс оқушыларына ғана «сөйлеу және практикалық жолмен» оқытылды, және Васильев болашақ орыс-қазақ мектептерінің мұғалімдері үшін бұл тілді оқудың қажеттілігіне қатты көңіл бөлді (Васильев, 1896: 194), (R.Kindler, 2018: 237).

Мұғалімдер мектебінің қалыптасуынан бастап оның әр кезеңдерінде қазақ мұғалімдері сабақ берді: Бергали Бақтыкерейұлы Бақтыкереев, Ғұбайдулла Әлбекұлы Әлбеков, Төлеген Иманғазиұлы Иманғазиев және Батырша Сұлтанкерейұлы Есмұқанов (Моргунов, 2016). XIX ғасырдың 80-жылдары Орынбор қазақ мұғалімдер мектебіндегі оқытушылық қызметте Қазан университетінің түлегі, заңгер дипломын алған Сүйінішқалиев болды (Васильев, 1896: 143). Санкт-Петербург университетінің шығыс тілдері факультетін тәмамдаған П.Крылов есімді мұғалім тілдерді үйренуден сабақ берді. Сонымен қоса, ол Торғай облысы қазақтарының тұрмысын зерттеумен айналысты. Кейін ол Уфа губерниясындағы Қазан оқу округіндегі, Торғай облысы Пермь губерниясындағы мектабтар мен медреселерге қарайтын инспектор қызметін атқарды (Васильев, 1896).

Ахмет Байтұрсынұлына сабақ берген ұстаздарға келетін болсақ, болашақ ұлт қайраткеріне орыс тілінен 1884 жылдан осы мектепте жұмыс істеп келе жатқан екі педагог сабақ берді. Алғашқы екі сыныпта – Юркевич, ал үшінші-төртінші сыныпта – Шустиков, ол тарихтан да сабақ берді. Математика пәнінің мұғалімі Лебенский болды, география мен геометриядан Кирпишиков сабақ берді. Бұл сабақтармен қатар таза жазу және суреттен – Бочаров, гимнастикадан – Дорман деген мұғалімдер болды. Оқушылардың әртүрлі конфессионалды құрамының есебінен ән салу сабағын Федотов жүргізді. Ән салудан аптасына бір сабақ тек орыс оқушыларымен шіркеулік ән айту болса, екіншісі – қазақ балаларымен бірге салатын ән – дүнияуи ән болды. Басқа мұғалімдер семинариясында маңызды болып саналған бұл пәннің Орынбор мектебінде мұғалімнің еңбекақысы аз, яғни жылына 80 рубль ғана төленгендіктен бұған қатты көңіл бөлінбегендігін Васильев өз жазбасында уайыммен жазады (Васильев, 1896: 198). Васильевтің өзі Орынбор рухани семинариясында жұмыс істеген кезеңдерінде ән салған. 1894 жылы «мақсатына жетпей қалған» станокті шеберлік сабағының орнына қол еңбегі сабағын енгізеді және ол түстен кейін жүргізілді. Қол еңбегі сабағының бағдарламасына бақша жұмысы мен ауылшаруашылығы бойынша сабақтар енгізілді. Орынбор оқу округі қамқоршысының ходатайствосы бойынша қалалық Дума Орал өзенінің бойындағы босаған жерлерді Рухани семинарияға уақытша қолдануға береді.

Сонымен қатар, тағы да бір жаңадан практикалық медицинадан қысқаша мәліметтері бар тазалық курсы енгізіледі. Бұл курс III және IV класстарда 3 апталық сағат көлемінде жүргізілді. Орыс-қазақ училищесі мұғалімдерінің арнайы жағдайын ескере отырып, жергілікті жердегі тұрғындардарда ешқандай медициналық көмектің болмауы себебінен Орынбор мұғалімдер мектебі осы пәнді өзінің бағдарламасына енгізеді. Тәрбиеленушілер анатомия мен физиологияны өтеді, адамдарда кездесетін жалпы және жұқпалы аурулармен танысады, айырықша айтқанда, олардың таралу жолдары мен күресу амалдарын оқып танысты. Одан басқа оқушылар уланған кезде, газбен уланғанда, суға кеткенде және күн өткенде қандай алғашқы көмек көрсету керектігінің әдістерін үйренеді. Шешекті емдеу және шешекке қарсы егуге ерекше көңіл бөлінді. А.Байтұрсынұлы білім алған кезең аралығында бұл курсты, Н.А. Аделбаеваның жазуынша, мектеп емшісі емес, медицина докторы Атласов жүргізген дейді (Адельбаева, 2013).

Әдебиетке шолу

Бұл мақалада мектепті ұйымдастыру мен оның қызмет етуінде ерекше рөл атқарған оның инспекторы, кейін Орынбор губерниясындағы халық училищелерінің директоры болған

штаттық кеңесші Александар Иванович Тарнавскийдің еңбегін айтпай кетпеуге болмайды. Оның сан қырлы қоғамдық және саяси қызметі әлі де толық зерттелмеді. Ол сол кездегі халықтық училищелер жүйесін басқарушы В.И. Фармаковскийдің «бай мұмылмандардың жинаған қаржыларына мұғалімдер семинариясын» ашу туралы өтінішін алдыға тарта отырып, Алтынсариннің орыс-қазақ мұғалімдер мектебін құруына қолдау көрсеткен. Гимназияның, шынайы училищелердің, мұғалімдер семинариясының, қалалық және ауылдық екі класстық училищелердің дамымаған класстарына Тарнавский тамаша орыс жазушыларының шығармаларынан, оны портреттермен және көптеген суреттермен безендіре отырып, «Хрестоматия» құрастырып шықты. Ол Петербургте жарық көрді және бес рет қайтадан басылып шықты. Орынбор газеттерінің бірінде ол алдын ала мұғалімдерден сауалнама жинастырып, приходтық, қалалық және ауылдық училищелердің жұмыскерлерінің бюджеті туралы үлкен екі беттік мақала жариялайды. Мұғалімдер бюджетінің мардымсыздығының себептері туралы жасаған қорытындысы бүгінгі таңда да өзінің маңыздылығын жоғалтқан жоқ. Тарнавский «Н.И. Ильинскийге хат» басылымына мақала жазады. Бірнеше жыл орыс географиялық қоғамының Орынбор бөлімі істерінің билеушісі болады. Орыс-жапон соғысы кезінде губернияның қалалары мен ауылдарын аралап, лекция оқиды. 1905-1907 жылдар аралығындағы революция кезеңінде «17 қазандағы Орынбор одағы» атты октябристер партиясындағы Орынбор бөлімі ұйымдастырушыларының бірі болды. (Купенова, 2013).

А.И. Тарнавский Орынбор орыс-қазақ мұғалімдер мектебіндегі инспекторлық, яғни директор қызметін 1891-1893 жылдары атқарды. Бұл мерзім А.Байтұрсынұлы оқыған жылдарға сәйкес келеді. Ол мектептегі оқу және тәрбие жұмысына көп жаңалықтар қосты. А.И. Тарнавскийдің қызықты бір шарасы туралы зерттеуші кездейсоқ біліп қалғандығын жазады: «Ресей мемлекеттік кітапханасы каталогынан «Орынбор қазақ мұғалімдер мектебі оқушыларының Мәскеуге сапары: мектеп инспекторы А.Тарнавскийдің алғысөзімен жазылған оқушылардың естеліктері мен әсерлері – Орынбор: Ефимовский–Мировицкийдің тип–әдеб. 1893. –63с.» Өкінішке орай, техникалық себептерге байланысты құжатты қарау уақытша жабық, сол себепті біз онымен таныса алмадық» – дейді автор (История западного отделения Алаш-Орды, 2012: 318-330). Егер бұл 1893 жылы болса, осы сапарға А.Байтұрсынұлы да қатысуы мүмкін. Кешегі қазақ ауылдары тұрғындарының Мәскеуге жасаған экскурсиялары қандай әсер қалдырғандығын әзірге тек болжауға ғана болады.

А.В. Васильевтің очеркінен біз А.И.Тарнавскийдің болашақ мұғалімдерге ең қажет пәндер – педагогика мен дидактикадан сабақ бергендігін байқаймыз. Автор А.И.Тарнавскийдің теориялық сабақтар жүргізумен қатар, оқыту әдістемесінен де дидактикалық жаттығулар жүргізгендігін мысалдар келтіре отырып талдайды. Қазіргі тілмен айтқанда, бұл мектеп жанындағы бастауыш училище базасында жүзеге асқан педагогикалық тәжірибе болып табылады. Әр сабақтың алдында нақты конспект құрастырылды. Оқушылар кезектесіп сабақ жүргізді. Әр сабақта инспектордан (ол кезде мектеп директорын инспектор деп атаған) бөлек сыныптың барлық оқушылары өздерімен бірге оқитын жолдастарының сабақ беру үрдісіне қатысып, сабақ беру кезіндегі қажетті мәліметтерді жазып алып, келесі талқылауда айту үшін ондағы ескертулерді жазып отырған. Мұндай форма қазіргі педагогикалық жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына жақсы таныс. Барлық сондай сабақтар жыл бойы 150-ден 170-ке дейін берілді. Бұл «оқытудағы жақсы дағды және тәжірибені өңдеу үшін нақты жеткілікті сан», – деп қорытындылайды Васильев өз талдауын (Васильев, 1896: 197).

Нәтижелері және талқылама

Инспектор Тарнавский тұлға және педагог ретінде оқушыларының есінде, оның ішінде, Байтұрсынұлының есінде терең із қалдырмауы мүмкін емес. Соның арқасында оқушылар кейін өзінің практикалық қызметінде қолдана алатын педагогикалық шеберліктің шыңына жетті. Атап айтар болсақ, А.Байтұрсынұлының әліпби жасаудағы, оқулық құрастырып, оқу құралдарын шығарудағы әдістемелік шеберліктері, танымал болған білімді қарапайымнан күрделіге қарай түсіндіру сынды әдістерін енгізуі мен қолдануы Тарнавский шеберлігінің әсері деп айтуға болады. Жоғарыда Васильевтің талдауында келтірілгендей, оқушылардың өздерінің сабақ өткізуі жылына 150-ден 170-ке дейін болса, онда балалар аптасына 5 реттен сабақ өткізіп тұрған.

Кейін, Байтұрсынұлы оқу бітірген соң, мектептегі оқу пәндерінің саны арта бастайды: химия мен минерология бойынша

қысқа мәліметтер енгізіледі, жаратылыстану пәндерінің өткізілу жүйесі реттеледі. Зоология 1-сыныптың бірінші жарты жылдығынан II-сыныптың екінші жарты жылдығына ауыстырылды. Себебі оны оқыту ботаниканы өткеннен кейін бірізді жалғастыру керек болды. Сонымен қатарлас орыс тілі мен математиканың бағдарламасы кеңейтілді. Оқу жоспары орыс әдебиеті тарихының қысқа курсымен, әдеби шығарма теориясымен толықтырылды, ал арифметика курсы – алгебраның мәліметтерімен толықты. Соңында мектептің III және IV сынып тәрбиеленушілері физиканы өте бастады [5].

Қазақ мұғалімдер мектебі ақырындап министрлік мұғалімдер деңгейіне жоғарылап келе жатты, бірақ оның гимназия ретіндегі ресми танылуы және соған сәйкес штатындағы барлық қадамдары сәттілікпен аяқталмады (Моргунов, 2016).

Васильев өзінің очеркінде мынадай салыстыруды келтіреді: Қазан мұғалімдер семинариясы 150 тәрбиеленушіге есептелген, Закавказдық – 100, Түркістан мен Иркутскінің әрқайсысы 70-ке жуық, Сібір мұғалімдер мектебі –120 тәрбиеленушіге, ал Орынбордікі мектепке 25-ке жуық қазыналық стипендиант ала алмады. Есептердің бірінде оны қазақ мұғалімдерінің тырбиған тәлімбағы деп атайды (Моргунов, 2016). Орынбор орыс-қазақ мұғалімдер мектебінің пайда болуы кезінен бастап, 90-ға жуық бастауыш училищелердің мұғалімдері даярланған.

Мұғалімдер мектебі түлектерінің арасынан жарқын тұлғалар аз болған жоқ. 1894 жылы мектепті Т.Иманғазиев аяқтайды. Ізінше ол Орынбор мұғалімдер мектебі жанындағы бастауыш училищеде қазақ тілінің мұғалімі болып жұмыс істеді. Тағы бір түлек – Нұрғали Құлжанов Орал және Торғай облыстарындағы орыс-қазақ мектептерінде меңгеруші болды. XX ғасырдың басында ол Семей семинариясында мұғалім болып жұмыс істеді, осында ол колледж секретары дәрежесін алады. Мектеп түлегі Ғабдуали Балғымбаев өзінің карьерасын болыстық мектепке жетекші болудан бастап, кейін Торғай уезі халық училищесінің инспекторы болады (Моргунов, 2016). Алаш қозғалысының белсенділерінің бірі – Ғалымжанов Файзолла Ғалымжанұлы 1916 жылы мектепті аяқтап, «Қазақ» редакциясында жұмысын бастайды, революциядан кейін ҚАССР Халық ағарту коммисариатында қызметкер болды.

ҚазАССР-нің бірінші кеңестік Халық ағарту комиссариатының құрамында алашордашы Молдағали Жолдыбаев (1887-1938) жұмыс істейді. Ол Орынбор мұғалімдер мектебін 1910 жылы бітіреді, одан кейін бастауыш мектепте мұғалім болып жұмыс істейді. Кеңес билігі орнағаннан кейін Жолдыбаев оқу-әдістемелік кеңестің төрағасы болып тағайындалады, 1922 жылы – ҚАССР Халық ағарту коммисариаты жанындағы ғылым, баспа және әдебиет орталығының төрағасы болып сайланады. Ол да А.Байтұрсынұлы секілді оқулықтар мен оқу құралдарын құрастырумен айналысады, педагогика мәселелеріне арналған 50-ге жуық мақалалар жариялайды, ал 1927 жылы А.Байтұрсынұлы қызмет еткен Академиялық орталық төрағасы қызметіне ауысады.

Тағы бір Халық ағарту коммисариаты мен Академиялық орталықтың қызметкері, бұрынғы Алашорда үкіметін құруға қатысушы – Елдес (Илдес) Омаров 1911 жылы Орынбордағы орыс-қазақ мұғалімдер мектебін бітіреді. Ол алғашқы болып А.Байтұрсынұлы әліпбиіне толық зерттеу жасайды (Труды Общества по изучению Киргизского края, 1922). Әлеуметтік саясат, оқу-ағарту, тіл білімі мәселелері бойынша мақалалар жазады, физика мен геометрия бойынша қазақ тіліндегі оқулықтарды, қазақ мектептері үшін орыс тілінің грамматикасы бойынша оқулықтар жазады. Елдес Омаров математикалық терминдердің тезаурусын қалыптастыруда үлкен еңбек сіңірді. (Ұлттық Энциклопедия, 1998).

Кеңес билігі кезінде бұл мектеп Орынбордағы Қазақ халыққа білім беру институты болып аталды. Енді бұл білім ордасына А.Байтұрсынұлы, А.Кенжин және Е.Омаров оқытушы болып қайта оралады. Институт Орынбордан Алматыға Қазақ педагогикалық институты болып көшеді. Алматыдағы Қазақ педагогикалық институтында тек орта білімі болу себебінен А.Байтұрсынұлы профессор қызметінде жұмыс істейді. 1937 жылғы «Тұтқынның анкетасындағы» «білімі» деген графаға ол «орта» деп жазады, ал А.Кенжин – «Орынбор мұғалімдер мектебін бітірген» деп жазады (Тугай, 2017: 76).

Қорытынды және тұжырымдама

Ахмет Байтұрсынұлының Орынбор орыс-қазақ мұғалімдер мектебінде білім алуын, ондағы оқыту үрдісін, ұстаздық еткен мұғалімдердің қызметін, оқытылған пәндердің мазмұнын талдап, сараптап қорытындылай келе, Орынбор орыс-қазақ мұғалімдер мектебі берген орта білім деңгейінің жоғары болғандығы соншалық, онық түлектері университет бітір-

мей-ақ педагогикалық және ағартушылық қызметті сәтті жалғастыра берген деген тұжырымға тоқталамыз. Жоғарыдағы талдаулардан ұлт ұстазының мектеп қабырғасында оқыған әр пәнін асқан ыждағаттылықпен бойына сіңіре білгендігін байқауға болады. Мектеп қабырғасында оқып жүріп-ақ орыс тілін сауатты меңгеріп алған. Орыс тілін оқып, орыс тілінде білім алуы оның кейін И.А.Крыловтың мысалдарын қазақ тіліне аударуына, әлем әдебиетін оқып, онымен танысып, «Әдебиет танытқыш», «Әдебиет тарихы» еңбектерін жазуына үлкен көмегін тигізген (Байтұрсынұлы, 2013б). «Әдебиет тарихы» еңбегі жоғалып кеткен. Халқымыздың дыбыс үндестігін ескере отырып, араб графикасы негізінде жаңа әліпби – төте жазуды жасауына, оны қалай оқыту керектігін түсіндіріп беретін «Тіл жұмсар», «Баяншы», «Оқу құралы» (Байтұрсынұлы, 2013в). атты оқулық, әдістемелік құралдарды, «Тіл – құралды» жазуына алғашқы және басты себепші болған – мектеп қабырғасында алған білімі мен мектепте білім берген ұстаздарының әсері. А.Байтұрсынұлының жалғыз өзі осы алған білім дәрежесімен үлкен бір университет ұжымы тындыратыннан да көл-көсір, ұшан-теңіз міндетті атқарып кеткен. Жоғарыда өзі толтырған саулнамада айтып кеткендей, білімі «орта» бола тұрса да, ұлтының болашағы үшін тынбай еңбек еткен (Smagulova K., 2022). А.Байтұрсынұлының мектеп қабырғасында алған білімі оның болашақта баспа ісін қолға алып, баспахана ашуына, «Қазақ» газетін шығаруына, ол газетке өзі жанашыр болып, оның қатесінен бастап жарыққа шығуына дейін басы-қасында жүруіне, халқы үшін үйренуге де, жазуға да қолайлы жаңа әліппе құрастыруына, тіл білімі мен әдебиеттану ғылымының негізін қалаушы ғалым болуына, аудармашы, түркітанушы, ұлты сыйлайтын қоғам қайраткері, ұлт ұстазы деген ғажап атқа жетуіне негіз болған.

Әдебиеттер

Галиуллина С.Д. Персональный состав попечителей Оренбургского учебного округа // Вестник Томского государственного университета. – №356. Март 2012. – С. 58-61.

Encyclopedia of Modern Asia. – 2002. 592: pp. 221-222.

Васильев А. Исторический очерк русского образования в Тургайской области и современное его состояние. – Оренбург: Издательство Тургайского областного статического комитета, 1896. – 226 с.

Дулатов М. Ахмет Байтурсунович Байтурсунов (биографический очерк) // Труды Общества по изучению Киргизского края. – Вып. III. Оренбург. – 1922. – С.10-14.

Arch Tait. Akhmet Baitursynuly and Alash. – London, 2022.

А. Байтұрсынұлы шығармалары. Алты томдық шығармалар жинағы. 6-том. Алматы: «Ел-шежіре», 2013. – 384 б.

Моргунов К.А. Становление системы казахского образования в Оренбургской губернии и на территории оренбургских казахов // Этнопанорама. – 2016. №1-2. – С. 102-116.

Адельбаева Н.А. Очерки по истории школьного образования в Казахстане в XIX – начале XX веков: монография. – Уральск: Редакционно-издательский центр ЗКГУ им. М. Утемисова, 2013. – 178 с.

Купенова Г.Ы. Оренбургский учебный округ в истории реформирования школы во второй половине XIX века // Педагогическое мастерство: материалы III Международной научной конференции. – М.: Буки-Веди, 2013. – С. 23-25.

Автобиография Кенжина А.К. // История западного отделения Алаш-Орды: сборник документов и материалов / под общ. ред. М.Н. Сдыкова. Т. 1. – Уральск: Западно-Казахстанский центр истории и археологии, 2012. – С. 318-330.

Омаров Ил. Ученая деятельность А.Б. Байтурсунова // Труды Общества по изучению Киргизского края. Оренбург. – Вып. III. – 1922. – С. 7-9.

Қазақстан. Ұлттық Энциклопедия. 3 том. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясы, 1998. – 720 б.

Тугай Т.И. Оренбургский путь Ахмета Байтурсунова. – Оренбург: ООО ИПК «Университет», 2017. – 188 с.

А. Байтұрсынұлы шығармалары. Алты томдық шығармалар жинағы. 1-том. Алматы: «Ел-шежіре», 2013. – 384 б.

А. Байтұрсынұлы шығармалары. Алты томдық шығармалар жинағы. 2-том. Алматы: «Ел-шежіре», 2013. – 384 б.

Kindler R. Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan. – 2018. – P. 360 [377].

Smagulova K. https://cabar.asia/en/echo-of-alash-orda-in-the-21st-century-influence-and-connection-with-modernity // Echo of Alash-Orda in XXI Century: Influence and Connection with Modernity. 03.02.2022.

References

A.Bajtursynuly shygarmalary (2013) 1-tom [Works of A. Baitursynov. Collection of works in six volumes]. Volume 1 (in Kazakh).

A.Bajtursynuly shygarmalary (2013) 2-tom [Works of A. Baitursynov. Collection of works in six volumes]. Volume 2 (in Kazakh).

A.Bajtursynuly shygarmalary (2013) 6-tom [Works of A. Baitursynov. Collection of works in six volumes]. Volume 6 (in Kazakh).

Adel'baeva N.A. (2013) Ocherki po istorii shkol'nogo obrazovanija v Kazahstane vXIX – nachale XX vekov: monografija [Essays on the history of school education in Kazakhstan in the XIX – early XX centuries: monograph] (in Russian).

Arch Tait. Akhmet Baitursynuly and Alash. London. 2022. pp. 30 (In English).

Avtobiografija Kenzhina A.K. (2012) Istorija zapadnogo otdelenija Alash-Ordy: sbornik dokumentov i materialov, pod. obshh. red. M.N.Sdykova [The history of the western branch of the Alash-Orda: a collection of documents and materials; under the general editorship of M.N.Sdykov] (in Russian).

Vasi'ev A. (1896) Istoricheskij ocherk russkogo obrazovanija v Turgajskoj oblasti i sovremennoe ego sostojanie [Historical sketch of Russian education in the Turgay region and its current state] (in Russian).

Galiullina S.D. (2012) Personal'nyj sostav popechitelej Orenburgskogo uchebnogo okruga [Personal composition of the trustees of the Orenburg Educational District] (in Russian).

Dulatov M. (1922) Ahmet Bajtursunovich Bajtursunov: biograficheskij ocherk. Trudy Obshhestva po izucheniju Kirgizskogo kraja [Akhmet Baitursunovich Baitursunov: biographical sketch. Proceedings of the Society for the Study of the Kyrgyz Territory] (in Russian).

Encyclopedia of Modern Asia, Editors David Levinson, Karen Christensen. 2002. 592: pp. 221-222 (In English).

Kindler R. Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan. Pages 360 [377]. 2018. (In English).

Kupenova G.Y. (2013) Orenburgskij uchebnyj okrug v istorii reformirovanija shkoly vo vtoroj polovine XIX veka [Orenburg Educational District in the history of school reform in the second half of the nineteenth century] (in Russian).

Qazaqstan (1998) Ulttyk Jenciklopedija [Kazakhstan. National Encyclopedia] (In Kazakh).

Morgunov K.A. (2016) Stanovlenie sistemy kazahskogo obrazovanija v Orenburgskoj gubernii i na territorii orenburgskih kazahov. Jetnopanorama [Formation of the Kazakh education system in Orenburg province and on the territory of Orenburg Kazakhs. Ethnopanorama] (in Russian).

Omarov Il. (1922) Uchenaja dejatel'nost' A.B.Bajtursunova. Trudy Obshhestva po izucheniju Kirgizskogo kraja [Scientific activity of AB Baitursunov. Labor of the Society for the study of the Kyrgyz region] (in Russian).

Smagulova K. https://cabar.asia/en/echo-of-alash-orda-in-the-21st-century-influence-and-connection-with-modernity. Echo of Alash-Orda in XXI Century: Influence and Connection with Modernity. 03.02.2022. (In English).

Tugaj T.I. (2017) Orenburgskij put' Ahmeta Bajtursunova [Orenburg way of Akhmet Baitursunov] (in Russian).

ҒТАМР 16.21.07 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v188.i4.07

Г.С. Ешнияз*[1], М.С. Жолшаева[2], Л.Т. Алимтаева[3]

[1]Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар
және әлем тілдері университеті, Қазақстан, Алматы қ.
[2] Сулейман Демирель атындағы университет, Қазақстан, Алматы қ.
[3]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: yeshniyaz@gmail.com

МОДАЛЬДІЛІК КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ТИПОЛОГИЯСЫ

Мақалада күрделі семантикалық категория саналатын модальділікке қатысты типология жасау және оның ұстанымдары қарастырылады. Кез келген сөйленімге модальдік реңк тән болып келеді. Модальдік мағына сөйлемнің бейтарап негізі саналатын пропозицияға түрлі қосымша мағына үстеп, қарым-қатынасты жандандыруға ықпал етеді. Сөйленім іс-әрекеттің іске асуының мүмкіндігін болжайды, міндеттілігін, қажеттілігін анықтап, сөйлем субъектісінің сөйленімде берілген іс-әрекетті орындай алуға қабілетінің бар-жоғын, қалауын және басқа да түрлі үстемелі мағыналармен зерделенеді. Осы сөйленім реңкінің әр алуандығы және бұл реңктердің субъектінің көзқарасына тәуелділігі модальділік категориясының өзектілігі мен күрделілігін анықтайды. Сондықтан модальділік категориясының мәнін дұрыс тану мен түсіну сала мамандары үшін ғана емес, тілді тұтынушылар үшін де маңызды. Философия мен логикадан бастау алып, лингвистикада жалғасын тапқан модальділік категориясына қатысты өзекті мәселелердің бірі – модальділік категориясының типологиясы. Бұл еңбекте мақала тақырыбына қатысты отандық және шетелдік тіл біліміндегі зерттеулер жан-жақты талданып, аталған категорияның теориялық негізін анықтау мақсаты қойылды. Жасалған талдаулар негізінде модальділік категориясының мазмұны, субъкатегориялары көрсетіліп, осы саладағы типологиялық, салыстырмалы-салғастырмалы талдаулар мақалаға ғылыми теориялық негіз болды. Зерттеу барысында сипаттама, талдау, қорыту, салыстыру әдістері қолданылды. Нәтижесінде, модальділік категориясы сөйлем пропозициясына үстелген мағыналық реңктер ретінде түсіндіріліп, олар қажеттілік және мүмкіндік ұғымдары тұрғысынан зерделенді. Модальділіктің ішкі және сырқы, эпистемологиялық модальділік түрлері ажыратылып, олар қажеттілік және мүмкіндік парадигмалары негізде жіктелді.

Түйін сөздер: модальділік, ұстаным, типология, объективті модальділік, субъективті модальділік, субкатегория.

G.S. Yeshniyaz[1]*, M.S. Zholshayeva[2], L.T. Alimtayeva[3]

[1]Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Kazakhstan, Almaty
[2]Suleiman Demirel University, Kazakhstan, Almaty
[3]Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: yeshniyaz@gmail.com

Typology of modality category

The article studies the typology and the domain of one of the complex linguistic categories – modality. Our speech is glossed with a modal meaning. Modal meaning is defined as an overlaying meaning added to the proposition which is considered as the most neutral base of a sentence and enlivens our communication. Speech can predict the possibility, obligation and necessity of the action fulfillment and examine the ability, and desire of the subject of the sentence to perform the action given in the sentence including other overlaying meanings. The diversity of these connotations of speech and the dependence of them on the subject determines the relevance and complexity of the category of modality. Therefore, it is of paramount importance to understand the essence of modality not only for linguists, but also the language users. Despite the fact that studies of modality hacks back to philosophy and logic, there are still relevant issues which require attention in the field. One of those topical issues is typology of modality. The article aims to examine foreign and local scientific works on modality and identify the theoretical architecture of modality category. In the result of our analysis, the scope and subcategories of modality were defined, and typological, cross-linguistics analysis served as a theoretical base for the article. The descriptive, analytical and comparative methods of linguistics were used in the study. As a result of the study, we define the category of modality as an overlaying meaning to the proposition and analyze it using necessity and possibility concepts. Distinguishing in-

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

ternal and external modality, as well as epistemological modality types, we classify them on the basis of necessity and opportunity paradigms.

Key words: modality, scope, typology, objective modality, subjective modality, subcategory.

Г.С. Ешнияз[1]* , М.С. Жолшаева[2], Л.Т. Алимтаева[3]

[1]Университет Международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Казахстан, г. Алматы

[2] Университета имени Сулеймана Демиреля, Казахстан, г. Алматы

[3]Казахский национального университета имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: yeshniyaz@gmail.com

Типология категории модальности

В статье исследуется типология и предметная область одной из сложных лингвистических категорий – модальности. Наша речь наполнена модальным значением. Модальное значение определяется как дополнительное значение, добавленное к пропозиции, которое считается наиболее нейтральной основой предложения и оживляет наше общение. В речи мы можем предсказать возможность, обязанность и необходимость совершения действия и определить способность, желание субъекта предложения совершить данное в предложении действие, в том числе и другие накладывающиеся значения. Разнообразие этих речевых коннотаций и зависимость их от субъекта определяет актуальность и сложность категории модальности. Поэтому понимание сущности модальности имеет первостепенное значение не только для лингвистов, но и для пользователей языка. Несмотря на то, что исследование модальности берет свое начало от философии и логики, все еще остаются актуальными вопросы, требующие внимания в этой области. Одной из таких проблем является типология модальности. В статье ставится задача изучить зарубежные и отечественные научные работы по модальности и выявить теоретическую основу категории модальности. В результате нашего анализа были определены объем и субкатегории модальности, а теоретической базой статьи послужил типологический, кросс-лингвистический анализ. В исследовании использовались описательный, аналитический и сравнительный методы языкознания. В результате исследования мы определяем категорию модальности как наложенные значения на пропозицию и анализируем его с использованием понятий необходимости и возможности. Выделяя внутреннюю, внешнюю модальности, а также эпистемическую модальность, мы классифицируем их на основе парадигмы необходимости и возможности.

Ключевые слова: модальность, сущность, типология, объективная модальность, субъективная модальность, субкатегория.

Кіріспе

Модальділік – күрделі семантикалық категория және бірнеше зерттеу еңбегіне нысан болуына қарамастан оның табиғатын тануға қатысты ғылыми пайымдауларда әлі де бірізділік жоқ. Байби мен Перкинс атап көрсеткендей, модальділік категориясына нақты анықтама беру мүмкін емес (Bybee & Perkins, 1994:176). Мұндай қорытынды жасаудың өзіндік себептері бар: модальділік категориясының негізгі мәні мен болмысын анықтаудағы бірізді тұжырымның болмауы, бірқатар ғалымдар модальділікті субъектілікпен бір деп таныса, енді бір тобы модальділіктің субъективті және объективті болмысын теңестіре қарастыруы; модальділік мағынасының кең ұғымда түсінілуі және оның шегінің нақты анықталмауы; модальділіктің семантикалық мазмұн аясында қамтылатын мағыналар мен ол шеңберден тыс қалатын мағыналық реңктердің айқындалмауы; модальділік категориясының бірқатар еңбектерде түрлі субкатегориялардың жиынтық мағынасы тұрғысынан анықталуы. Бұл айтылған жайттар модальділік категориясының табиғатын тануды қиындата түседі. Перкинс модальділік мағынасының құрылымын анықтауды «әр адамның бір бәлішті түрліше кесу» әрекетімен теңестіре қарайды (Perkins, 1983:10). Ал Ф.Науце модальділіктің нақты, дұрыс типологиясының болуы мүмкін еместігін айта келе, дегенмен зерттеу жұмысының мақсатына сай келетін типология жасауға болатындығын ескертеді (Nauze, 2008:12).

Модальділік категориясы, көбінесе, ортақ мағыналы категориялар немесе ұғымдарды біріктіретін гиперкатегория ретінде анықталады. Солай бола тұра, гиперкатегория құрамына енетін категорияларға байланысты қолданылатын терминдерде бірізділік жоқ. Нәтижесінде бір субкатегория түрлі терминдермен аталып жүрсе, керісінше, мағына жағынан

айырмашылыққа ие болып келетін категорияларды атауға бір термин қолданылады. Мәселен, батыс тіл білімінде модальділік категориясы үш *динамикалық* (ағыл. dynamic), *деонтикалық* (ағыл. deontic) және *эпистемологиялық* (ағыл. epistemic) аспектіден қарастырылады. Фон Райт эпистемологиялық модальділікті «білу пайымы», деонтикалық модальділікті «міндеттеме пайымы» деп анықтаса, динамикалық модальділікке «қабілеттілік пен икемділікті» білдіретін ұғымдарды жатқызады (G. Von Wright, 1951:4). Модальділікке қатысты бұл жіктеме лингвистикада кең қолданылады.

Тіл білімінде эпистемологиялық модальділіктің семантикасы сөйлеушінің айтылған ойдың ақиқаттығына сенімділік деңгейін көрсетеді. Ал деонтикалық, әсіресе динамикалық модальділік мағыналарын анықтауда бірізді тұжырым жоқ. Сонымен қатар, зерттеушілер арасында модальділікті *объективті* және *субъективті* деп ажыратып, түрлі субкатегорияларды осы екі макрокатегориядан тарату үрдісі де бар.

Қазақ тіл білімінде модальділік категориясы алғашқы кездері жеке категория ретінде емес, осы категорияның тұрпат межесін құрайтын жеке тілдік бірліктер тұрғысынан зерттелді. Мәселен, Е. Жанпейісов (1959) және Қ.Мамаділов (1996) зерттеулеріне модальді етістікті құрылымдар мен олардың мағыналары нысан болса, О.Төлегенов (1968) еңбегінде рай категориясы модальділік категориясының көрсеткіштері ретінде талданады және бұл зерттеу жұмыстарында тілдің формальды жағына басымдық беріліп, тіл белгілі бір құрылымдардан тұратын жүйе ретінде қарастырылады. Тілтанымдағы бір ғана модальділік категориясының эпистемологиялық және бейэпистемологиялық модальділік тұрғысынан түсіндірілуі, объективті және субъективті модальділік деп қарастырылуы аталған категория типологиясына қатысты түрлі ұстанымдардың басшылыққа алынғанын байқатады. Десек те, тілдік категорияның толыққанды сипатын тануда көрсетілген бағыттағы зерттеулерді талдап, типологиясын көрсету модальділік категориясының табиғатын толық әрі жан-жақты түсіну үшін маңызды. Категорияның мазмұн межесінің айқын болуы сөйлеуші мен тыңдаушы (автор мен оқырман) арасындағы коммуникативтік қатынастың мақсатқа жетуін қамтамасыз етсе, аударма саласы үшін түпнұсқа мәтіндердің дәлдігін сақтауға оң ықпалын тигізеді.

Материал және әдістер

Мақалада тақырыпқа қатысты отандық және шетелдік зерттеу еңбектеріндегі теориялық пайымдаулар талдау материалдары ретінде нысанға алынды. Олар түсіндіру, сипаттау, талдау және қорыту, салыстыру, салғастыру әдіс-тәсілдері арқылы зерделеніп, тиісті тұжырымдар жасалды. Нәтижесінде модальділік категориясын сөйлем пропозициясына үстелген қосымша мағынаны ретінде интерпретацияланды. Модальділіктің ішкі және сыртқы түрлері ажыратылып, атап айтқанда, модальділік категориясына қатысты екі бағыттағы зерттеулер талданды.

Әдебиеттерге шолу

Модальділік категориясының типологиясына қатысты еңбектерді топтастыра отырып қарастыруға болады. Бұл топтау модальділікке қатысты типология жасаудағы ұстанатын бағыттарға қатысты болып келеді. Жалпы модальділік категориясы зерттеу жұмыстарында екі бағытта қарастырылады. Бірінші топ өкілдері модальділікті үш субкатегорияға сараланса, екінші топ модальділіктің объективті және субъективті сипатын бірінші орынға қояды. Ал үшінші топ осы көрсетілген екі бағытты біріктіре отырып, модальділікті екі өлшем тұрғысынан зерттейді: бағалау нысаны және бағалау аймағы (Hengeveld Kees, 2001:1190]. Алғашқы бағыт өкілдері модальділік категориясын үшке саралап қарастырады: эпистемологиялық, деонтикалық және динамикалық модальділік. Бұл бағыттағы топтың өкілдерінен Палмер (1986; 1990; 2001), Байби және Перкинс (1994), Дж. Коутс (1983), Аувера мен Плунгиан (1998) еңбектеріне талдау жасалып, ондағы модальділік типологиясына қатысты тұжырымдар өзара салыстырылды. Екінші бағыттың өкілдері бұл категорияның типологиясына жасауда модальділікке объективтілік және субъективтілік белгілерді негіз етіп алады. Осыған сәйкес модальділік түрлерін субъективті модальділік және объективті модальділік деп ажыратады. Үшінші топтың өкілдері алғашқы екі бағытты біріктіре отырып, модальділікті бағалау нысаны және бағалау аймағы тұрғысынан қарастырады. Бұл орайда Хенгевельдтің (2001) еңбектеріндегі тұжырымдар талданып, салыстырмалы қорытынды түйіндер жасалды.

Нәтижелер мен талқылау

Модальділік категориясының типологиясына қатысты екі түрлі жіктеме бар. Біріншісі – эпистемологиялық, деонтикалық және динамикалық модальділік; екінші субъективті және объективті модальділік. Алғашқы бағыттың өкілдерінің бірі Палмер модальділік категориясының негізін субъективтілік деп анықтап, модальділіктің өзін «сөйлеуші ойы мен көзқарасының грамматикалануы» деп таниды, модальділіктің екі түрін көрсетеді: эпистемологиялық және деонтикалық модальділік. Эпистемологиялық модальділік семантикасына сөйлеушінің пропозицияға қатысты тұжырымын және «өз ойын негіздеген ақпаратты» жатқызады. Деонтикалық модальділікті рұқсат беру, міндеттеу және уәде беру немесе қорқыту мағыналарына ажыратады (Palmer, 1986). Модальділіктің ұсынылған екі түрінде де тұжырым мен міндеттілік сөйлеушіден шығады. Палмер динамикалық модальділік сөйлеушімен байланыссыз деп санап, онда субъективтілік рөнтің болмауына байланысты модальділік мағына қатарына енгізбейді. Алайда ғалым өзінің “Modality and English modals” еңбегінде жіктемесін қайта қарап, модальділікті үшке бөледі: *эпистемологиялық, деонтикалық* және *динамикалық* модальділік. Модальділіктің бұл үш түрі мүмкінділік пен қажеттілік мағыналары тұрғысынан байланыстырылып, іштей сараланады: эпистемологиялық мүмкіндік және эпистемологиялық қажеттілік; деонтикалық мүмкіндік және қажеттілік; динамикалық мүмкіндік пен қажеттілік (Palmer, 1990). Мысалы, 1А және 1Б мысалдары эпистемологиялық және деонитикалық мағынаға ие, 1А мүмкіндік деңгейін білдірсе, 1Б қажеттілік деңгейін көрсетеді: 1А) *Meruert may be there now. It is possible that Meruert is there – Меруерттің сол жерде болуы мүмкін* (эпистемологиялық мүмкіндік); *It is possible for Meruert to be there – Мерует сол жерде бола алады* (деонтикалық мүмкіндік). 1b) *Meruert must be there now. It is necessary that Meruert is there – Меруерт сол жерде болуы керек* (эпистемологиялық қажеттілік); *It is necessary for Meruert to be there – Меруерт сол жерде болуы қажет* (деонтикалық қажеттілік). Палмер сұраулы сөйлемдерде және рұқсат сұрау мағыналарында деонтикалық мағына сөйлеушіден емес тыңдаушыдан бастау алады деп, модальділікті субъектіге емес, дискурсқа бағытталған деп тұжырымдайды. Бұл тұжырым автордың ‘Mood and modality’ жұмысында ұстанған модальділіктің субъективтілік болмысына қайшы келеді. Алайда Палмер соңғы еңбектерінің бірінде модальділіктің субъективтілік болмысын жоққа шығарып, «модальділік іс-әрекетті сипаттайтын пропозицияның статусымен байланысты» анықтайды (Palmer, 2001:1).

Модалділік категориясының зерттелу тарихында динамикалық және деонтикалық модальділікті бірге қарастырылуының өзіндік ұзақ тарихы бар. Бұл жайында Н.Р.Хофманн (1976), Н.Дженкис (1972:25), Р.Д.Хаддлстон (1976:85), Е.Е. Суестер (1982:484) еңбектерінде айтылған. Негізгі модальділік деп атай отырып, динамикалық және деонтикалық модальділікті бірге қарастыратын Дж. Коутс модальділік категориясының табиғатын түсіндіруде модаль мәнді етістіктерге функционалды-семантикалық өріс теориясы тұрғысынан келеді. Оның пайымдауында, өріс ядросында негізгі модальді мағына орналасса, периферияда жалпы модальдік мәні көрініс табады. Мысалы, ағылшын тіліндегі *may* негізгі модальділік мағынасында өріс ядросына «рұқсат беру» мағынасы орналасса, перифереяда жалпы «мүмкіндік» мағынасы көрініс береді (Coates, 1983:13). Ғалым модальді етістік мағыналары өзара байланысты үзіктерден тұратындығын айта келе, Палмер ұсынған әр мағынаны бөліп қарастыру ұстанымын қолдамайды (Coates, 1983:20-21). Бұл зерттеу эмперикалық мысалдарға негізделгенмен, модальділік категориясына анықтама берілмейді, модальдік мағына модаль мәнді етістіктердің мағыналары жиынтығынан тұрады деген қорытынды жасалады.

Байби және Перкинс динамикалық және деонтикалық модальділікке өзгеше атау ұсынады: *агенске бағытталған модальділік* және *сөйлеушіге бағытталған модальділік*. Агенске бағытталған модальділік «баяндауышта берілген іс- әрекетті агеністің іске асыруына қолайлы ішкі және сыртқы жағдайлардың болуын білдіреді» (Bybee & Perkins, 1994:132). Сөйлеушіге бағытталған модальділікте сөйлеуші тыңдаушыға шарт қояды. Мұнда агенске бағытталған модальділік Палмер ұсынған динамикалық модальділік мағынасына сәйкес келеді және қабілеттілік, мүмкіндік және қажеттілік мағыналарын қамтиды. Сонымен қатар, аталған модальділік мағынасына ғалым «баяндауышта берілген іс-әрекетті агенстің орындауына итермелейтін сыртқы, қоғамдық жағдайлардың болуын» білдіретін міндеттілік мағынасын да жатқызады. Сөйлеушіге

бағытталған модальділік деонтикалық модальділік мағынасымен сәйкес келеді және іштей императив, пермиссив, прохибитив, оптатив, хортатив деп сараланады, авторлар өз тарапынан бағыныңқы сөйлемде болатын бағыныңқы модальділік пен эпистемологиялық модальділікті қосады (Bybee & Perkins, 1994:177). Модальділікке қатысты бұл типологияда мынандай екі жайт байқалды: а) ұсынылған жіктеуде агенске бағытталған міндеттілік пен сөйлеушіге бағытталған міндеттіліктің аражігі ашылмаған. Біздіңше, агенске бағытталған міндеттілікте іс-әрекеттің іске асуына сыртқы фактор ықпал етсе, сөйлеушіге бағытталған міндеттілікте сөйлеуші итермелеуші фактор болады да, жалпы қажеттілік сыртқы және ішкі қажеттілікті қамтиды; ә) ал императив, пермиссив, прохибитив, оптатив, хортатив мағыналарын негізгі иллокуция деп таныған жөн сияқты, себебі «иллокуция сөйлемді сөйлеу актісінің бір түрі ретіне қарастырса, модальділік сөйлеу актісінің мазмұнын түрлендірумен байланысты» (Hengeveld Kees, 2001:1190).

Байби мен Перкинстің ойын толықтыра отырып, Аувера мен Плунгиан “Modality’s semantic map” атты мақалаларында модальділік категориясына өз көзқарастарын ұсынады. Аталған ғалымдар модальділікті «екі баламалы таңдаудан яғни, мүмкіндік және қажеттілік мағынасынан тұратын парадигма» ретінде анықтап, бұл категорияны төрт түрге жіктейді: ішкі модальділік, сыртқы модальділік, деонтикалық және эпистемологиялық модальділік (Auwera & Plugian, 1998:80). Бұл модальділік түрлері мүмкіндік және қажеттілік деңгейлеріне бөлінеді. Ішкі мүмкіндік модальділігінде сөйлемде көрсетілген іс-әрекетті орындауға сөйлем субъектісінің қабілеттілігі мүмкіндік берсе, сыртқы мүмкіндік модальділігінде мүмкіндік субъектіден тыс факторлардан туындайды. Ішкі қажеттілік модальдігінде субъектінің ішкі қажеттілігі іс-әрекетті жүзеге асыруға итермелесе, сыртқы қажеттілік модальділігінде субъектіден тыс жағдайлар пропозицияда көрсетілген іс-әрекеттің жүзеге асуына алғышарт болады. Деонтикалық модальділік сырқы модальділіктің субкатегориясы ретінде қарастырылады. Себебі «мүмкіндік туғызушы немесе қажеттілік туғызатын жағдайлар субъектіден тыс яғни, басқа адамдар, көбінесе сөйлеуші және/немесе қоғамдық немесе этикалық қағидалар субъектіге іс-әрекетті жүзеге асыруға рұқсат береді немесе міндеттейді» (Auwera & Plugian, 1998:81). Эпистемологиялық модальділікте мүмкіндік және қажеттілік деңгейлері сөйлеушінің өзі айтқан ойына сенімділігінің деңгейі ретінде көрсетіледі.

Аувера және Плунгиан зерттеуінде модальділік категориясының жіктеуі нақты және анық, сонымен қатар мүмкіндік және қажеттілік парадигмаларымен шектеледі.

1-кесте – Аувера және Плунгиан ұсынған модальділік түрлерінің жіктемесі

<table>
<tr><td colspan="4">Мүмкіндік</td></tr>
<tr><td colspan="3">Бейэпистемологиялық мүмкіндік</td><td rowspan="3">Эпистемологиялық мүмкіндік (сенімсіздік)</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Ішкі мүмкіндік (динамикалық, қабілеттілік)</td><td colspan="2">Сыртқы мүмкіндік</td></tr>
<tr><td>бейдеонтикалық мүмкіндік</td><td>Деонтикалық мүмкіндік (рұқсат беру мағынасы)</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Ішкі қажеттілік</td><td>Бейдеонтикалық қажеттілік</td><td>Деонтикалық қажеттілік (міндеттеу мағынасы)</td><td rowspan="3">Эпистемологиялық қажеттілік (айқындық)</td></tr>
<tr><td colspan="2">Сыртқы қажеттілік</td></tr>
<tr><td colspan="3">Бейэпистемологиялық қажеттілік</td></tr>
<tr><td colspan="4">Қажеттілік</td></tr>
</table>

Модальділік категориясының типологиясына келесі бір топ зерттеушілер оны төмендегідей екі түрге бөледі: *субъективті модальділік* және *объективті модальділік*. Субъективті модальділік сөйлеушінің пікіріне қатысты болса, объективті модальділік сөйлеуші пікірінен тыс болады. Модальділікке қатысты объективтілік және субъективтілік термині Лайонез (1977) еңбегінде қолданылғанымен, жіктеу Халлидей (1970) зерттеуінен басталып, Хенгевельд (2001), Г.А.Золотова (1973), Верстрит (2001) зерттеулерінде жалғасын тапты. Мәселен, модальділік категориясына берілген мына анықтамаға назар аударайық: 1)

пропозиясияның ақиқат шындыққа жанасымдылығы; 2) сөйлем субъектісінің пропозицияда берілген іс әрекетке қатысы (яғни, субъект іс әрекетті жасай алады, жасауы керек немесе жасағысы келеді); 3) сөйлеушінің пропозицияда айтылған ойға сенімділік деңгейі (Золотова, 1973:93-97). Мұндағы алғашқы екі қатынас объективті модальділіктің мазмұнын құраса, үшіншісі субъективті модальділік болып табылады. Дегенмен, ғалымдар модальділіктің объективті және субъективті түрлерін субъектіге қатыстылық өлшеміне қоса, қосымша өлшемдер ұсына отырып ажыратады.

Модальділіктің объективті және субъективтілік түрлерін алғаш көрсетушінің бірі Халлидей бұл категорияны функционалды аспектіден қарастырып, «модальділік» және «модуляция» терминдерін ұсынып, аражігін ашып көрсетеді. Ол модальділікті тілдің коммуникативтік, яғни « сөйлеушінің қоғам мүшесі және тұлға ретінде коммуникацияға түсу» қызметімен байланыстырады (Halliday, 1970:325). Модуляция тілдің когнитивтік қызметі, «мазмұн элементін» беретін тіл қызметімен байланысты болады (Halliday, 1970:326). Осылайша модальділік «сөйлеушінің мүмкінділік пен ықтималдылықты болжауы. Бұл болжам сөйлем мазмұнынан тыс және сөйлеуші көзқарасын, сөйлеушінің «мәлімдеуші» ретіндегі өзі айтқан ойға көзқарасын білдіреді деп анықтайды (Halliday, 1970:349). Бұл модальділікке берілген анықтамада эпистемологиялық модальділік те қамтылған. Ал «модуляция» сөйлем мазмұнын құрайтын жартылай модальділік ретінде қарастырылып, «сөйлем субъектісінің сөйлемде берілген іс әрекетке қатысын білдіреді» деп анықталған (Halliday, 1970:349). Модуляция Палмер ұсынған динамикалық модальділікті, атап айтқанда, қабілеттілік пен қалау мағынасын және деонтикалық модальділікті қамтиды. Халлидейдің көзқарасы бойынша модальділік пен модуляция қызмет ерекшеліктерімен қатар шақ, болымсыздық, етіс категорияларымен қатысы тұрғысынан және сөйлемде түрлі сипатталуымен ерекшеленеді. Модальділік пропозиция мазмұнынан тыс болғандықтан шақ, болымсыздық, етіс категориялары әсерінен де тыс. Алайда, модуляция шақтық өзгеріске түседі, болымды болымсыздық мағыналарына ие бола алады. Сондай-ақ, модуляциядағы қабілеттілік мағынасы үнемі өздік етіс формасында болса, міндеттілік/рұқсат беру мағыналары өзгелік етіс формасын қабылдайды.

Лайонез Халлидей ұсынған жіктемені теріске шығарып, эпистемологиялық модальділіктің субъективті ғана болмайтынына тоқталады. Субъективті және объективті эпистемологиялық модальділік сөйлеушінің ойының негізделу сапасына қарай ажыратылады. Объективті эпистемологиялық модальділікте сөйлеушінің ойы санауға болатын дерекке не мәліметке негізделсе, субъективті модальділікте сөйлеушінің ойы «жеке көзқарасына, естігеніне» негізделеді (Lyons, 1977:799).

Модальділік категориясының объективті және субъективті түрлерін бөліп көрсететін Верстрит өз жіктеуін үш грамматикалық шартқа негіздейді: 1) субъективті және объективті модальді етістіктердің шартты сөйлемнің бағыныңқы бөлімінде қолданылу ерекшеліктері; 2) модальді етістіктердің сұраулы сөйлемдерде қолданылу ерекшеліктері; 3) модальді етістіктердің шақпен қатынасы. Бірінші шарт бойынша объективті және субъективті модальділік айырмашылығы бағыныңқы сөйлемнің модальді етістік мағынасына әсері арқылы анықталады. Субъективті модальділік бағыныңқы сөйлемде қолданылғанда, ол сөйлем сөйлеушісінің ойын емес, алдыңғы сөйлемде айтылған ойды қайталайды (Verstraete, 2001: 1518). Объективті модальділік бағыныңқы сөйлемде ешқандай өзгеріссіз қолданылады, яғни шартты сөйлем құрылымы модальділік мағынаға әсер етпейді. Нәтижесінде, қабілеттілік және қалау мағыналары үнемі объективті модальділік мағынаға ие болса, эпистемологиялық модальділік субъективті мағынада тұрады. Алайда деонетикалық модальділік мағынасының мәртебесін анықтау қиындық туғызады, себебі ол объективті және субъективті мәнге ие, яғни деонтикалық модальді етістік алдыңғы сөйлемде айтылған ойды қайталайды, кейде сөйлеушіден тыс қажеттілікті білдіреді. Екінші белгі бойынша объективті және субъективті модальділік сұраулы сөйлемдегі қызметі арқылы ерекшеленеді: «субъективті модальділік мағынасы сұраулы сөйлем құрылымы әсерінен тыңдаушыға бағытталса, объективті модальділік мағынасы өзгеріссіз қалады» (Verstraete, 2001:1521). Екінші белгі нәтижесі бойынша деонтикалық модальділік объективті және субъективті модальділік түріне жатады. Үшінші белгі шақ пен модальділік арақатынасына негізделген. Ғалым объективті модальділік шақтық мағынаға ие, алайда субъективті модальділік шақ мағынасынан тыс

болатындығын айтады. Жоғарыда талданған екі белгі бойынша үнемі объективті мағынаға ие қабілеттілік және қалау мағыналары өткен шақта өткен шақтағы қабілеттлік пен қалауды білдірсе, эпистемологиялық модальділік өткен шақ формасында сөйлеушінің өткен шақта жасаған болжамын емес, сенімсіздік мағынасын білдіреді. Деонтикалық мағынаға келер болсақ, жалпы қажеттілік пен мүмкіндікті білдірсе, өткен шақ мағынасына ие болады, егер қажеттілік мен мүмкіндік сөйлеушіден туындаса, сөйлеушінің осы шақтағы қалауын білдіреді. Сондықтан деонтикалық модальділік объективті және субъективті сипатқа ие болып келеді. Верстрит ұсынған жіктеме кесте түрінде төменде көрсетілді.

2-кесте – Эпистемологиялық, деонтикалық және динамикалық модальділіктің субъективті-объективті сипаты

Модальділік түрі	Субъективті	Объективті
Эпистемологиялық	+	_
Деонтикалық	+	+
Динамикалық (қабілеттілік және қалау мағынасы)	_	+

Жоғарыда талқыланған Халлидей мен Лайонездің модальділікті объективті және субъективті түрлерге жіктеуінің айқындауды қажет ететін тұстары көп. Верстрит, бұл жіктемені қайта қарастырып, объективті және субъективті модальділік түрлерін нақты белгілер арқылы ажыратты. Алайда деонтикалық модальділіктің сипаты толық анықталған деп айту қиын.

Жалпы модальділік категориясының типологиясын жасауда жоғарыда талданған екі бағытты біріктіре отырып, модальділікті бағалау нысаны және бағалау аймағы тұрғысынан қарастырады. Бағалау нысаны сөйлемнің модальділік мағынасына ие бөлігін құрайды және бұл бағыттың өкілі Хенгевельд осы өлшемге сәйкес модальділіктің үш түрін бөліп көрсетеді: 1) субъектіге бағытталған модальділік; 2) іс-әрекетке бағытталған модальділік; 3) пропозцияға бағытталған модальділік. Субъектіге бағытталған модальділік «іс әрекет субектісі (қасиеттері) мен іс әрекеттің іске асу мүмкіндігі арасындағы қатынасты сипаттаса», іс-әрекетке бағытталған модальділік «сөйлеуші тұжырымынан тыс мүмкіндіктің және жалпы міндеттеулердің болуын сипаттайды», пропозцияға бағытталған модальділік сөйлеушінің пропозицияға субъективті көзқарасын білдіреді (Hengeveld, 2001:1193-1996). Екінші өлшем, бағалау аймағы бағалаудың қай тұрғыдан жасалуымен байланысты. Хенгевельд модальділікті екінші өлшем бойынша бес түрге ажыратады: 1) факультативті модальділік: ішкі және жүре пайда болған қабілеттілік мағыналарымен байланысты; 2) деонтикалық модальділік (заңды түрде, әлеуметтік тұрғыдан, моральды) рұқсат берумен байланысты; 3) қалау модальділігі тілек, ықыласпен байланысты; 4) эпистемологиялық модальділік ақиқат шындық туралы біліммен байланысты; 5) сөйлемде берілген ақпарат көзімен байланысты (эвиденшл) модальділік (Hengeveld, 2001:1193).

3-кесте – Модальділік түрлерінің синтезі

Нысан / Аймақ	Субъект	Іс-әрекет	Пропозиция
Факультативті модальділік	+	+	-
Деонтикалық	+	+	-
Қалау	+	+	+
Эпистемологиялық	-	+	+
Сөйлемде берілген ақпарат көзімен байланысты (эвиденшл)	-	-	+

Ғалымның жоғарыда ұсынған жіктеуі бойынша факультативті және деонтикалық модальділік объективті модальділік түріне жатса, эвиденшл субъективті модальділік болып табылады. Алайда эпистемологиялық және қалау модальділік мағыналары субъективті және объективті болып келеді. Ғалым осылайша модальділік категориясының семантикалық құрылымын анықтайды. Сонымен қатар, автор жоғарыда көрсетілген модальділік мағыналары тілде грамматикаланған формалар арқылы сипатталатынын айтады. Хенгевельд ұсынған модальділік жіктеуінде Лайонез, Халлидей және Верстрит жіктеулеріндегідей кей модальділік түрлері объективтілікпен қатар субъективтілік болмысқа ие.

4-кесте – Объективті және субъективті модальділік түрлерінің салыстырмалы жиынтығы

Автор	Объективті модальділік	Субъективті модальділік
М.А.К. Халлидей	қабілеттілік қалау деонтикалық	эпистемологиялық
Дж. Лайонез	эпистемологиялық	эпистемологиялық
Дж.С. Верстрит	Деонтикалық-динамикалық (қабілеттілік және қалау)	эпистемологиялық -деонтикалық
К. Хенгевельд	факультатив (қабілеттілік және жалпы мүмкіндік) деонтикалық қалау эпистемологиялық	қалау эпистемологиялық эвиденшл

Кестеде көрсетілгендей қабілеттілік мағына үнемі объективтілік болмысқа ие болса, деонтикалық және қалау мағыналары, көбіне, объективті модальділік түріне жатқызылады. Ғалымдар эпистемологиялық модальділікті субъективті модальділік құрамында қарастырады. Дегенмен эпистемологиялық модальділікте сөйлеуші пропозицияның ақиқат шындыққа жанасымдылығын өз білімі мен көзқарасына негіздейді. Сондықтан эпистемологиялық модальділікке субъективтілік тән, яғни объективті емес деп санаймыз.

Тіл қарым-қатынас құралы болғандықтан, оның барлық мүмкіндіктері сөйлеуде толық көрінеді. тілді бұл қырынан, функционалды бағытта зерттеу маңызды және ғылыми зерттеу парадигмасының антропоцентрлік ұстанымына сәйкес келеді. Қазақ тіліндегі модальділік категориясын функционалды бағытта С. Құлмановтың еңбегінде қарастырылған. Оның «Модальділік категориясының функционалды-семантикалық өрістері» атты мақаласында модальділік категориясының мынадай түрлері көрсетілген: міндеттілік модальділігі “сөйлеу мезгіліне қатысты келер шақта жүзеге асырылуы/асырылмауы тиіс реалды емес, потенциалды жағдаяттар” деп анықталады (Құлманов, 2011:525). Бұл ұсынылған «міндеттілік модальділігі» мазмұны ішкі және сыртқы қажеттілік модальділіктерінің мазмұнымен сәйкес. Алайда автор міндеттілік модальділік мазмұнына деонтикалық модальділікті қоспайды; «айқындық модальділік» эпистемологиялық және эвиденшл модальділігімен мәндес және “сөйлеушінің көзқарасы тұрғысынан сөйлем мазмұнының ақиқат болмысқа сәйкестік дәрежесін білдіретін тілдік құралдар арқылы білдірілетін категория (Құлманов, 2011:551); «қалаулық модальділігі» сөйлеушінің қалауын, ынтасын көрсетіп, қазақ тілінде қалау рай мен оптатив райлары арқылы беріледі (Құлманов, 2011:580); «бұйрықтық модальділігі» болашақта іске асырылу керек іс- әрекетті білдіреді, қажеттілік, көбінесе, сөйлеуші тұрғысынан туындайды. Автор анықтамасында бұйрықтық модальділік мағынасы бір жағынан деонтикалық қажеттілік пен мүмкіндік мағынасымен сәйкес келеді. Себебі істі орындауға рұқсат беретін де, міндеттейтін де сөйлеуші болып табылады. Сонымен қатар, бұйрықтық модальділік өтініш және кеңес беру мағыналарын қамти отырып, сөйлеушінің қалауын білдіреді. «Мүмкіндік модальділігінің» семантикалық құрылымы мен қазақ тілінде берілу жолдары да С.Құлмановтың кандидаттық диссертациясында жан-жақты зерттелген. Ғалым мүмкіндік модальділігін “бір нәрсенің жүзеге асырылу/асырылмай мүмкіндігі” (Құлманов, 2006:51] деп анықтап, мүмкіндік модальділігінің семантикалық құрылымын жіктеуде Е.И. Беляева жұмысын негізге алады. Бұл тұста айта кететін бір жайт, С.Құлманов мүмкіндік модальділігі мазмұнына

ішкі және сыртқы мүмкіндік модальділгі және деонтикалық мүмкіндік мағыналарын біріктіреді. Автордың зерттеуі бай эмпирикалық мысалдарға негізделген, автор модальділік категориясының мүмкін деген берілу жолдарын, грамматикаланған және грамматикаланбаған тіл бірліктерін қоса қарастырған. Осы тұста бұйрықтық модальділігімен байланысты мына жайтты айтып өткіміз келеді. Бұл модальділік мазмұны "міндеттілік", "қалау" және "мүмкіндік" модальділік мағыналарымен астасып жатыр. Бұл аталған модальділік мағыналарын беретін ортақ категорияның болуымен, яғни бұйрық рай қызметімен байланысты. Бұйрық рай деонтикалық мағынамен қатар сырқы қажеттілік пен мүмкіндік мағыналарын және сөйлеушінің іс-әрекетке бағытталған жоғары деңгейдегі қалауын білдіреді.

Қорытынды

Қорыта келе, шетел тіл білімінде модальділік қажеттілік және мүмкінділік ұғымдарымен тығыз байланысты қарастырылады. Сонымен қатар, модальділік субъективтілік сипаты жағынан да түсіндіріледі. Модальділік категориясын зерттеуге арналған жұмыстарға шолу жасау нәтижесінде модальділік категориясының сипаты мен мағыналық түрлерін анықтауда талас туғызатын тұстардың бары анықталды. Біріншіден, «модальділік» ұғымына берілген анықтама. Бұл сұраққа жауап беруде Байби мен Фличманның еңбегін негізге алып, модальділік категориясына былайша анықтама береміз: «Модальділік міндеттілік, қалау, болжау, ықтималдылық, сенімсіздік, уағыз, таңғалу сияқты түрлі семантикалық мағыналарды қамтиды. Бұл семантикалық мағыналардың негізгі қызметі сөйлем пропозициясының ең бейтарап қалпына қосымша, үстемелі мағына қосу болып табылады» (Bybee& Fleishman, 1995:2). Екіншіден, модальділік мағынасының шекарасын анықтау. Жоғарыда айтылғандай, жалпы эпистемологиялық модальділік сипаты модальділік категориясы ауқымында жан-жақты анықталған, ол сөйлеушінің пропозицияның ақиқат шындыққа жанасымдылығына көзқарасын білдіреді.

Әдебиттерге жасалған талдаулар деонтикалық және динамикалық модальділіктің толық анықталмағанын көрсетті. Деонтикалық және динамикалық мағыналарды Аувера мен Плунгианның модальділікке берген анықтамасын негізге ала отырып анықтауға болады. Төмендегі кестеде модальділік категориясының болмысын зерделеуге қажет модальділік категориясының типологиясы көрсетілді.

5-кесте – Модальділік типологиясы

<table>
<tr><td colspan="4">Мүмкіндік</td></tr>
<tr><td colspan="3">Бейэпистемологиялық мүмкіндік</td><td rowspan="3">Эпистемологиялық мүмкіндік (сенімсіздік)</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Ішкі мүмкіндік (динамикалық, қабілеттілік)</td><td colspan="2">Сыртқы мүмкіндік</td></tr>
<tr><td>бейдеонтикалық мүмкіндік</td><td>Деонтикалық мүмкіндік (рұқсат беру мағынасы)</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Ішкі қажеттілік</td><td>Бейдеонтикалық қажеттілік</td><td>Деонтикалық қажеттілік (міндеттеу мағынасы)</td><td rowspan="3">Эпистемологиялық қажеттілік (айқындық) Эвиденшл</td></tr>
<tr><td colspan="2">Сыртқы қажеттілік</td></tr>
<tr><td colspan="3">Бейэпистемологиялық қажеттілік</td></tr>
<tr><td colspan="4">Қажеттілік</td></tr>
</table>

Сонымен, сөйлем пропозициясына үстелген қосымша мағынаны, яғни модальділікті қажеттілік және мүмкіндік ұғымдары тұрғысынан түсіндіру маңызды. Модальділіктің ішкі және сыртқы, сондай-ақ, эпистемологиялық модальділік түрлері қажеттілік және мүмкіндік парадигмалары негізде сараланды. Ішкі мүмкіндік модальділігі сөйлем субъектісінің қабілеттілігімен байланысты болса, ішкі қажеттілік модальдігінде субъектінің ішкі қажеттілігі әрекетті жүзеге асыруға итермелейді. Сыртқы мүмкіндік модальділігінде іс-әрекеттің жүзеге асуына мүмкіндік жасайтын фактор сөйлем субъектісінен тыс, яғни ол сөйлеушіден шығуы

мүмкін немесе жағдайға байланысты болуы мүмкін. Сыртқы қажеттілік модальділігінде іс-әрекеттің жүзеге асуын сөйлеуші немесе жағдай қажет етеді. Эпистемологиялық мүмкіндік сөйлеушінің өз ойының ақиқат шындыққа жанасымдылығына сенімсіздігін білдірсе, эпистемологиялық қажеттілікте өз ойын қандай да бір дерекке немесе білімге негіздегендіктен жоғары сенімділік көрінеді.

Әдебиеттер

Bybee J., & Perkins R. Mood and modality. In The evolution of grammar: Tense, aspect, and modality in the languages of the world. – Chicago: University of Chicago Press, 1994.

Perkins M. Modal expressions in English. – London: F. Pinter, 1983.

Nauze F. Modality in Typological Perspective: Ph.D. thesis. −Amsterdam, Netherlands, 2008.

Von Wright G. An Essay on modal Logic. −Amsterdam: North-Holland Publishing Company, 1951.

Жанпейсов Е. Сөйлем модальділігі және оның қазақ тілінде берілу жолдары // Вестник Казахской Академии Наук ССР, 1959. −Выпуск. 1-2(8-9).−167-170 бб.

Мамаділов Қ.А. Қазіргі қазақ тіліндегі модальдік конструкциялар: филол. ғыл. кандид.... дисс. −Алматы, 1996.

Төлегенов О. Қазіргі қазақ тіліндегі жалпы модальдық және мақсат мәнді жәй сөйлемдер типтері.−Алматы: Мектеп, 1968. – 163 б.

Hengeveld K. Illocution, mood and modality, in Wiegand, H.E. and Steger.H. (eds) Handbücher zur Sprach – und Kommunicationswissenschaft. −Berlin,New York: Walter der Gruyter6 2001.−Pp. 1190-1201.

Palmer F.R. Mood and modality. −London: Cambridge university Press, 1986.

Palmer F.R. Modality and the English modals. −London and New York: Longman,1990.−P. 220.

Palmer F.R. Mood and modality. −London: Cambridge university Press, 2001.

Coates J. The semantics of the modal auxiliaries. −London: Croom Helm, 1983.

Van Der Auwera, J. & Plugian V.A. Modality's semantic map. // Linguistic Typology.−1998.−Vol. 2. −P. 79-124.

Hofmann N.R. 'Past tense replacement and the modal system', in McCawley, J.D. (ed.) Syntax and Semantics 7, Notes from the linguistic underground.−New York: Academic Press, 1976.

Jenkins L. Modality in English Syntax.−Indiana: Indiana University Linguistics Club, 1972. −114 p.

Huddleston R.D. An introduction to English transformational syntax. −London: Longman, 1976.

Sweetser E.E. Root and epistemic modality: causality in two worlds // Berkeley Linguistic Society Papers. −1982.−Vol 8. – Pp. 162-185.

Lyons J. Semantics. −Cambridge: Cambridge University Press, 1977.

Halliday M.A.K.Functional diversity in Language as Seen from a Consideration of Modality and Mood in English // Foundations of Language.−1970.−Vol.6. −Pp. 322-361.

Золотова Г.А. Модальность в системе предикативных категорий // Otazky slovanske syntaxe. – Brno, 1973. – С. 93-97.

Verstraete J.C. Subjective and objective modality: Interpersonal and ideational functions in English modal auxiliary system. // Journal of Pragmatics. −2001. −Vol.33.−Pp. 1505-1528.

Құлманов С. Модальділіктің функционалды-семантикалық өрістері. Қазақ тілінің функционалды грамматикасы. − Алматы, Dike Press, 2011.−225-265 бб.

Құлманов С. Қазақ тіліндегі мүмкіндік модальділігінің функционалды-семантикалық өрістері: филол. ғыл. кандид.... дисс. −Алматы, 2006.

Bybee J., & Fleishman S. Introduction. In Modality in grammar and discourse. −Amsterdam: J. Benjamins, 1995.

References

Bybee J., & Perkins R. (1994) Mood and modality. In The evolution of grammar: Tense, aspect, and modality in the languages of the world. −Chicago: University of Chicago Press.

Bybee J., & Fleishman S. (1995) Introduction. In Modality in grammar and discourse. −Amsterdam: J. Benjamins.

Coates J. (1983) The semantics of the modal auxiliaries. −London: Croom Helm.

Jenkins L. (1972) Modality in English Syntax.−Indiana: Indiana University Linguistics Club. −114 p.

Hofmann N.R. (1976) Past tense replacement and the modal system, in McCawley, J.D. (ed.) Syntax and Semantics 7, Notes from the linguistic underground. −New York: Academic Press.

Huddleston R.D. (1976) An introduction to English transformational syntax. −London: Longman.

Halliday M.A.K. (1970) Functional diversity in Language as Seen from a Consideration of Modality and Mood in English // Foundations of Language. −Vol.6. −Pp. 322-361.

Hengeveld K. (2001) Illocution, mood and modality, in Wiegand, H.E. and Steger.H. (eds) Handbücher zur Sprach –und Kommunicationswissenschaft.−Berlin,New York: Walter der Gruyter. −Pp. 1190-1201.

Lyons J. (1977) Semantics. −Cambridge: Cambridge University Press.

Mamadilov Q.A. (1996) Qazirgi qazaq tilindegi modal'dik konstrukciyalar: filol. gyl. kandidat…. disser. [Modality constructions in modern Kazakh language: thesis for the degree of candidate of philology sciences]. −Almaty, Kazakhstan (in Kazakh).

Nauze F. (2008) Modality in Typological Perspective: Ph.D. thesis −Amsterdam, Netherlands.

Perkins M. (1983) Modal expressions in English.−London: F. Pinter.

Palmer F.R. (1986) Mood and modality. −London: Cambridge university Press.

Palmer F.R. (1990) Modality and the English modals. −London and New York: Longman.−p. 220.

Palmer F.R. (2001) Mood and modality. −London: Cambridge university Press.

Qulmanov S. (2006) Qazaq tilindegi mümkindik modaldiliginiŋ funkcïyonaldï-semantikalïq öristeri: diss … kand.filol. nauk [Functional-semantic field of possibility modality in Kazakh]−Almatï. −Pp. 1-155. (in Kazakh).

Qulmanov S. (2011) Modaldiliktin funkcïyonaldï-semantikalïq öristeri. Malbaqov M. (Redaktor) Qazaq tilinin funkcionaldi grammatikasi [Functional-semantic fields of modality. In M. Malbaqov (Ed), Functional grammar of Kazakh language]. −Almaty: Dike Press, 2011.−Pp. 225-265 (in Kazakh).

Tölegenov O. (1968) Qazirgi qazaq tilindegi žalpï modal'dïq žäne maqsat mändi žay söylemder tiypteri [Modality and types of clauses of purpose in Kazakh] −Almatï: Mektep.−p. 163. (in Kazakh).

Sweetser E.E. (1982) Root and epistemic modality: causality in two worlds // Berkeley Linguistic Society Papers.−Vol 8. – Pp. 162-185.

Von Wright G. (1951) An Essay on modal Logic. −Amsterdam: North-Holland Publishing Company.

Van Der Auwera, J. & Plugian V.A. (1998). Modality's semantic map. // Linguistic Typology. −Vol. 2. −Pp. 79-124.

Verstraete J.C. (2001) Subjective and objective modality: Interpersonal and ideational functions in English modal auxiliary system. // Journal of Pragmatics. −Vol.33. −Pp. 1505-1528.

Žanpeysov E. (1959) Soylem modal'diligi jane onin qazaq tilinde berilu zholdari [Sentential modality and its means of expression in Kazakh]. // Herald of Kazakh SSR Science Academy. −Vol. 1-2(8-9). −Pp. 167-170.

Zolotova G. A. (1973) Modalnost' v systems predikativnych kategorii [Modality in the predicative category] – Otazky slovanske syntax. – Brno – Pp. 93-97 (in Russian).

IRSTI 16.01.21 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v188.i4.08

N.B. Kaldybekova[1*], A.A. Zagidullina[1], A.S. Seidikenova[2]

[1]Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Kazakhstan, Almaty
[2]Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: nazerkekaldybekova.13@gmail.com

THE IMPLEMENTATION OF MANIPULATIVE INFLUENCE IN INDIRECT COMMUNICATION

This article reveals the problem of indirect communication through the implementation of verbal manipulative influence in political discourse. Indirect communication can be classified as one of the most dynamic areas of modern linguistic research.

Increasingly, indirect ways of expressing communicative meanings are associated with the implementation of verbal manipulative influence.

Our understanding of verbal manipulation in political discourse comes from the understanding of language as a tool of thinking, a tool for obtaining knowledge about a person, culture and society, and discourse as a social practice, being determined by social structures, simultaneously creates and reproduces them.

The relevance of the topic of this article is due not only to the constant interest in political discourse both in the scientific community and in society as a whole, but also by a number of factors indicating the need to study this type of discourse as a kind of indirect communication in close connection with the discursive practices of verbal manipulation.

The verbal manipulation is considered in the article within the framework of pragmalinguistics as a psychological impact, as well as through the prism of cognitive linguistics. The article presents the results of the analysis of the pre-election and subsequent public speeches of D. Trump and H. Clinton in order to identify verbal manipulative influence, at the phonetic (acoustic analysis of sound and spectral analysis of tone, carried out using the PRAAT program), morphemic-morphological and lexical levels.

Key words: indirect communication, manipulation, verbal influence, discourse, political discourse.

Н.Б. Қалдыбекова[1*], А.А. Загидуллина[1], А.С. Сейдикенова[2]

[1]Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар
және әлем тілдері университеті, Қазақстан, Алматы қ.
[2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: nazerkekaldybekova.13@gmail.com

Жанама коммуникациядағы манипуляциялық әсердің жүзеге асырылуы

Мақалада саяси дискурстағы жанама коммуникация мәселесі сөйлеу манипуляциялық әсерінің жүзеге асырылуы арқылы айқындалады. Жанама коммуникация заманауи тілдік зерттеулердің ең белсенді бағыттарының біріне жатады.

Соңғы уақытта коммуникативті мағынаны білдірудің жанама тәсілдері сөйлеу манипуляциялық әсерінің жүзеге асырылуымен байланысты.

Саяси дискурстағы сөйлеу манипуляциялық әсері туралы біздің түсінігіміз тілді ойлау құралы, адам, мәдениет және қоғам туралы білім алу құралы ретінде түсінуден, ал дискурсты әлеуметтік құрылымдардан туындайтын және оны тудыратын әлеуметтік тәжірибе ретінде түсінуден туындайды.

Бұл мақала тақырыбының өзектілігі ғылыми қоғамдастықта да, жалпы қоғамда да саяси дискурсқа деген тұрақты қызығушылық ғана емес, сонымен қатар дискурстың аталған түрінің жанама коммуникацияның сөйлеу манипуляциялық әсерімен тығыз қарым-қатынасын зерттеудің қажеттілігін көрсететін факторлармен де байланысты.

Мақалада сөйлеу манипуляциясы прагмалингвистика аясында психологиялық әсер ретінде, сонымен қатар когнитивтік лингвистика тұрғысынан да қарастырылады. Мақалада Д.Трамп пен Х.Клинтонның сайлауалды және кезекті көпшілік алдында сөйлеген сөздерін фонетикалық (дыбыстың акустикалық талдауы және үннің спектралды талдауы), морфемді-морфологиялық және лексикалық деңгейлерде сөйлеу манипуляциялық әсерін анықтауға бағытталған талдау нәтижелері ұсынылған.

Түйін сөздер: жанама коммуникация, манипуляция, сөйлеу әсері, дискурс, саяси дискурс.

© 2022 Al-Farabi Kazakh National University

Н.Б. Калдыбекова[1*], А.А. Загидуллина[1], А.С. Сейдикенова[2]
[1]Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Казахстан, г. Алматы
[2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: nazerkekaldybekova.13@gmail.com

Реализация манипулятивного воздействия в непрямой коммуникации

Настоящая статья раскрывает проблему непрямой коммуникации через реализацию речевого манипулятивного воздействия в политическом дискурсе. Непрямая коммуникация может быть отнесена к наиболее активным направлениям современных лингвистических изысканий.

Все чаще непрямые способы выражения коммуникативных смыслов связывают с реализацией речевого манипулятивного воздействия.

Наше представление о речевом манипулятивном воздействии в политическом дискурсе исходит из понимания языка как орудия мышления, инструмента получения знаний о человеке, культуре и обществе, и дискурса, как социальной практики, которая, будучи детерминирована социальными структурами, одновременно создает и воспроизводит их.

Актуальность темы настоящей статьи обусловлена не только постоянным интересом к политическому дискурсу как в научном сообществе, так и в обществе в целом, но также рядом факторов, указывающих на необходимость исследования данного вида дискурса как разновидности непрямой коммуникации в тесной связи с дискурсивными практиками речевого манипулирования.

Речевая манипуляция рассматривается в статье в рамках прагмалингвистики как психологическое воздействие, а также через призму когнитивной лингвистики. В статье представлены результаты анализа предвыборных и последующих публичных выступлений Д. Трампа и Х. Клинтона на предмет выявления речевого манипулятивного воздействия, на фонетическом (акустический анализ звука и спектральный анализ тона, проведен посредством программы PRAAT), морфемно-морфологическом и лексическом уровнях.

Ключевые слова: непрямая коммуникация, манипуляция, речевое воздействие, дискурс, политический дискурс.

Introduction

The relevance of this article is due to the need to identify and describe the specifics of manipulative speech influence at the phonetic, morhemic-morphological and lexical levels in political discourse. The results of the analysis are, in turn, a contribution to the development of a systematic, scientifically based set of complementary methods for studying manipulation using the conceptual apparatus of linguistics, contribute to the deepening of ideas about language as a means of constructing social reality and a tool for influencing public opinion.

The article seeks to identify the features of the implementation of speech manipulative influence in indirect communication on the material of political discourse.

The formulated goal dictates the solution of the following tasks:

- to define the phenomenon of indirect communication and manipulative influence;
- to analyze the pre-election and subsequent public speeches of D. Trump and H. Clinton to reveal the means of verbal manipulative influence in indirect in indirect communication;
- to establish the specifics of manipulative speech influence at the phonetic, morphemic-morphological and lexical levels;
- to establish a manipulative effect at the phonetic level, conduct an acoustic analysis using the PRAAT program.

The object of the study is the pre-election discourse of US presidential candidates D. Trump and H. Clinton during the election campaign (2015-2016), as well as their following public remarks.

This article discusses discursive aspects of the use of speech manipulation in indirect communication employing linguistic tools and speech techniques at the phonetic, morphemic-morphological, and lexical levels.

The importance of this paper rests in the fact that it offers a method for studying verbal manipulation in indirect communication that may also be applied to other discourses based on different linguistic bases.

Literature review

In this work under indirect communication, we follow the definition given by V. V. Dementiev: “It

is a substantially complicated communication, in which the understanding of the utterance includes meanings that are not contained in the utterance itself, and requires additional interpretive efforts on the part of the addressee" (Dementiev 2006: 376).

The essential features of indirect communication, in the sources we used, are:

1) complicated interpretative activity of the addressee (we are talking about indirect ways of expressing speech intentions by the speaker, which are decoded by the listener as a result of the logical operation of implication, taking into account the context, pragmatic information, background knowledge");

2) non-conventionality (if conventional implicatures are derived on the basis of the meanings of the words and constructions used in them and are associated with different types of presuppositions, then non-conventional implicatures are not part of the conventional meanings of linguistic forms, when decoding which, it is necessary to rely on the parameters of the communication situation;

3) situational conditioning (the use of language and speech means of different levels in a particular communicative situation to solve certain communicative tasks);

4) creativity (speech creation, occasional formations, anomalies, jokes, anecdotes, pun-reinterpreted statements, playful-ironic speech acts, within the framework of Grice's principle of cooperation).

Manipulative speech impact, which is the subject of this article, is among speech acts of non-conventional contextual nature.

Literally, "to manipulate" means to use the hands to handle an object (from Latin *manus,* hand). It should be noted that the category of manipulation in the discursive process can be considered quod different attitudes of research.

In the works of E. L. Dotsenko, manipulation is defined as "a type of psychological influence used to achieve a one-sided gain through the hidden motivation of another to perform certain actions" (Dotsenko 1997: 344). Nevertheless, the utterances in the speeches are usually choosen by the manipulator intentionally, so the manipulated is not able to guess the true meaning of the message nor the content.

The analysis of different definitions given by E. L. Dotsenko made it possible to itemize seven signs of manipulation:

1) psychological influence;

2) being under manipulation in order to fulfill one's desire to win;

3) the desire to get a biased win;

4) the covert being of the manipulation (both the fact of the impact and its direction);

5) the use of addressee's psychological weeknesses;

6) advancing presentation;

7) the use of different skills to realize manipulative actions.

According to the features, mentioned above, the manipulation was considered as a variety of psychological impact, the expert implementation which gives on to the concealed anticipation of other person's intentions that do not match with his current desires (Dotsenko 1997:344).

In their works, I. A. Sternin, O. N. Bykova, A. A. Lyubimova refer to manipulation within the framework of pragmalinguistics, and put forward the following definitions of this phenomenon:

1) manipulating the addressee to persuade him to do something (describe information, to be engaged in an act, convert the actions) unintentionally to his own desire, opinion, or purpose (Sternin 2001: 172);

3) the kind of language manipulation used for covert introduction into one's mind, existing at the moment (Bykova 1999);

3) a hidden influence on the listener in order to fullfill a certain effect (Lyubimova 2004: 66)

Many foreign researchers dealing with the pragmatic side of the language, one way or another, also touch upon the problem of language manipulation. In particular, K Mankeltow and D. Over (Mankeltow; Over 1990: 276) correlate manipulation with problems of meaning derivation ("cognitive information processing is perturbed when dealing with words with vague, not understandable, vacuous meaning or whose content is inappropriate with regard to the context").

M. Taillard (Taillard 2000:145) and R. Blass (Blass 2002) develop in detail the pragmatic aspects of manipulative communication and analyze the relationship between informative and manipulative intentions.

According to L. de Saussure, manipulation is "the use of a technique or strategy without which the speaker could not change the mind and behavior of the recipient" (L. de Saussure 2005: 58). According to L. de Saussure, manipulation is a case of covertly transmitted information, because if the recipient recognized the speaker's manipulative intention, the latter would not be able to achieve the goal. Manipulation also blocks the recipient's ability to think rationally, which allows the manipulator to control the process of emergence of certain beliefs in the addressee.

In the studies of the theorist of critical discourse analysis T.A. van Dijk defines manipulation as "a communicative and interactional practice based on the exercise of control by the manipulator over other people, usually against their will and against their interests" (van Dijk 2001: 359). Taking into account these definitions, we highlight the main characteristics of linguistic manipulation:

- hidden nature of the impact;
- the presence of interest on the part of the manipulator;
- focus of achieving a goal that meets the interests and intentions of the manipulator;
- impact on the listener, most often against his will interests.

Three types of manipulation are taken into account within the context of cognitive linguistics: manipulation of short- term memory information processing mechanisms, manipulation of episodic memory mental models, and manipulation of social cognition, including social representations and sociocultural knowledge.

1. Manipulation of information processing mechanisms in short- term memory.

Since information processing in short- term memory involves different forms of analysis (phonetic, phonological, morphological, syntactic and lexical operations) aimed at providing effective understanding, each of these processes happening in short-term memory can be influenced through various means. If dominant groups aim to facilitate the understanding of information that does not contradict their interests, and make it difficult to understand information that is undesirable for them, they will use this form of manipulation.

2. *Manipulation of mental models in episodic memory.*

The object of manipulation is long- term memory, which inclines knowledge, attitudes, ideologies. Part of long- term memory is personal memories that define various types of experiences (Neisser and Fivush 1994:141), or representations that are traditionally associated with long-term memory (Tulving 1983:89).

Manipulation aims at creating, activating, and applying the required mental models. In order to limit the recipient's understanding of the discourse will be in opposition to the manipulator's objectives, the manipulator must develop the proper mental models in the recipient.

3. Manipulating social cognition: social representations and sociocultural knowledge.

In consonance with T.A. van Dijk, the most influential form of manipulation is aimed at forming and modifying socially important abstract beliefs or "social representations" (Moscovici 2001:234), which include knowledge, attitudes and ideologies, since they are more solid than personal mental models. Social representations are acquired across the generalization and abstraction of mental models formed by different classifications of discourse. The manipulation of sociocultural knowledge makes it possible to one to impact social values, which are used to assess events or people, as well as to authorize or denounce actions and deeds(van Dijk 2001:96).

Taking into account these characteristics, we propose a definition of the concept of manipulation, which will be used in this article.

Manipulation is a type of hidden influence carried out in the interests of the speaker and aimed at introducing new knowledge, opinions, beliefs into the recipient's model of the world or revising existing ones through various strategies. By manipulative speech influence, we understand the type of speech influence that makes the individual act in accordance with the interests of the manipulator. As a person has a mindset that permits him to achieve his own interests, the manipulator (addressee) is forced to enterprise such features as human thinking as making conclusions and checking information for compliance with reality, and the different emotions too (L. de Saussure 2005:58).

The exploitation of aspects of the human psyche and language devices for manipulative ends is known as speech manipulative influence.

It should be emphasized that manipulation differs from the other speech influence types, such as phatic, informational, and suggestion. Argument-based persuasion refers to an influence on a person's awareness by an appeal to her own critical reasoning. Contrary to manipulation, informative and phatic effects are characterized by openness and aren't necessarily intended to further a cause that isn't in the recipient's best interests (the recipient may feel the need to obtain information or establish contact with the speaker).

Materials and methods

The study uses the following research methods: cognitive- conceptual method, pragmalinguistic method, discursive analysis, contextual analysis, descriptive method.

We used the PRAAT acoustic sound analysis program to determine how speech manipulation was implemented at the phonetic level and to calculate the formant speeches of D. Trump and H. Clinton. This program authorizes to examine, reconstruct

and inspect the speech signals, also creating a first-rate illustrations for research.

PRAAt encompasses the following types of analysis:

- Spectral analysis (acoustic characteristic (frequency, sound power, the ability to edit audio segments, the ability to print a spectrogram);
- Tone analysis (formant analysis (acoustic index in speech recognition, (spectrogram, tone contour, formant contour, power).

Results and discussion

Political discourse differs from other types of discourse in that it aims to divulge the political manipulation, which is defined as " hidden control of people's political consciousness and behavior in order to force them to act (or remain inactive) against their own interests while creating the appearance of free choice" (Pugachev, Solovyov 2002:156).

It should be mentioned that political discourse has a great pragmatic potential. It can influence the listener by manipulating his awareness because it contains a political figure' stated and implicit goals.

Political manipulation involves the following actions:

1) The introduction of desired content into the public consciousness under the guise of objective information;

2) Impact on sensitive areas of the public consciousness that arouse fear, anxiety, hatred, and other negative emotions:

3) The implementation of both openly and covertly stated plans, the accomplishment of which the manipulator associates with public support for his position (Amelin 2001: 25).

Examples from D. Trump and H. Clinton's electoral speeches in the area of the "problem of immigration were chosen in this respect to explore the issue of speech manipulation in political discourse in order to identify speech actualizers that can generate the desired perlocutionary effect (Polyakova 2019: 114).

Following the analysis, instances of speech manipulation implementation were taken into consideration, including a complex of manipulative language techniques used at the phonetic, morphemic- morphological, and lexical levels.

- Implementation of speech manipulative influence at the phonetic level

"This will be a little bit different. This won't be a rally speech, per se. Instead, I'm going to deliver a detailed policy address on one of the greatest challenges facing out country today, illegal immigration"

(https:// www.donaldgtrump. com/ policies/ foreign- policy –and-defeating –isis)

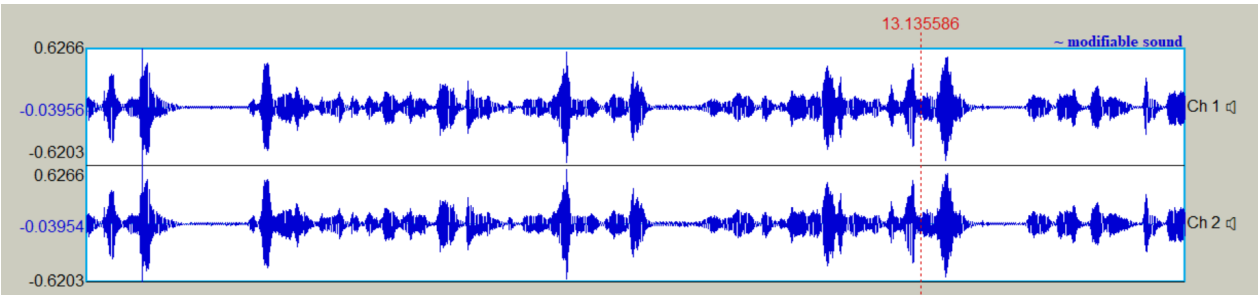

Figure 1 – Phonetic analysis of D. Trump's speech

As we can see, the phonetic pattern of D. Trump's speech has a peculiar phonetic design. This segment of the speech is the beginning of D. Trump's address on illegal immigration. The speaker needs to capture the attention of the listener from the first words, which is facilitated by the assonance of the vowel [i] in lexemes that, expressing a new semantic message (a little bit different), are able to interest the audience. Having fully captured the attention of the electorate, the candidate places the semantic accents he needs, resorting to phonetic means. Thus, the willingness to provide a detailed plan of immigration policy is expressed using lexemes with alliteration of the consonant sound [d]. This phonetic technique gives speech a special sonority and confidence. The peak of the speaker's message is crowned with the assonance of the vowel [i], which places emphasis on especially significant lexemes (illegal immigration) located at the end of the introductory part of the address, which emphasizes the main theme of the politician's speech.

"Today, on a very complicated and very difficult subject, you will get the truth.

The fundamental problem with the immigration system in our country is that it serves the needs of wealthy donors, political activists and powerful politicians"

(https:// www.donaldgtrump. com/ policies/ foreign- policy – and- defeating – isis)

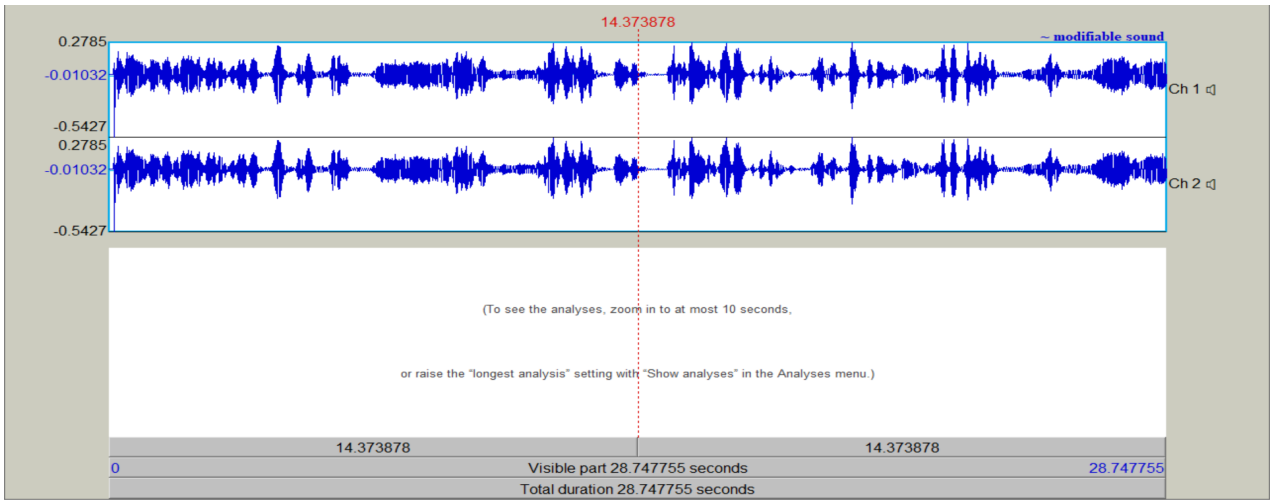

Figure 2 – Phonetic analysis of D. Trump's speech

The above example demonstrates the possibilities of an integrative impact on the consciousness of the electorate at the phonetic, lexical and syntactic levels. The rhythm of the speech is supported by the alliteration of consonants [v], [p] in lexically significant units (*very, powerful, politicians*). The repetition of the adverb *"very"* with synonymous attributes (*complicated, difficult*) enhances the effect of the impact, the purpose of which is to focus the audience's attention on the problem of immigration. Listening to D. Trump's speech, one can notice the intonational emphasis placed on the word *"truth"*. Undoubtedly, this lexeme has a powerful manipulative potential, is able to attract the attention of the audience and make them ready to hear the truth in D. Trump's speech, whatever it may be.

"I'm against large scale raids that tear families apart and sow fear in communities"

(http://www.vox.com/a/ hillary- clinton- interview)

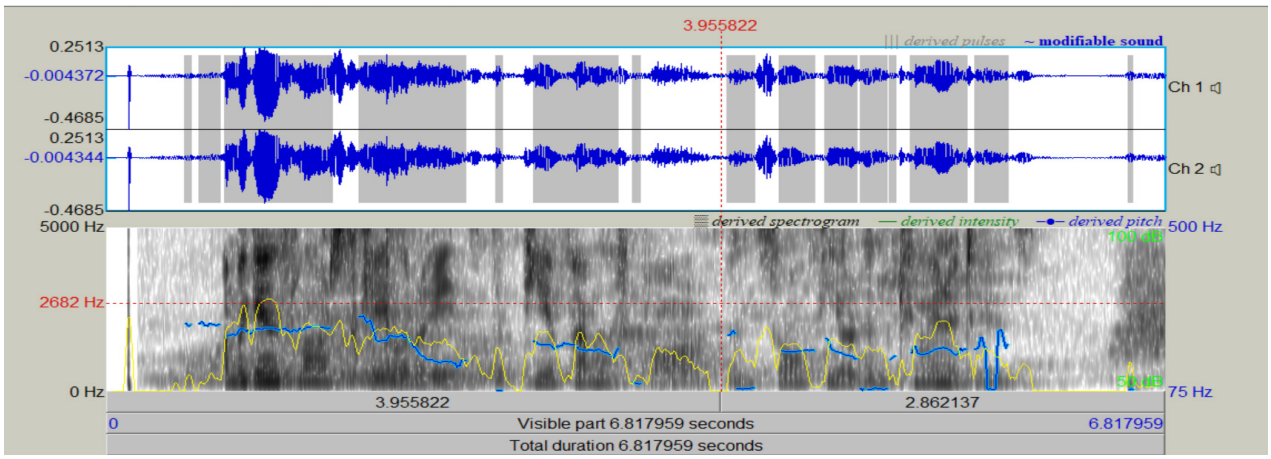

Figure 3 – Phonetic analysis of H. Clinton's speech

This example is taken from H. Clinton's speech on the problem of immigration and reflects criticism of the position of her opponent D. Trump, whose election program proposes the deportation of illegal immigrants. The assonance of diphthongs [ei] / [iə] and the alliteration of the consonant [f] can be considered as a means of implementing a manipulative effect at the phonetic level: the selected lexemes have a sound design that is harmonious for listening to and carry the main semantic message of the speaker. The lexemes *"against large scale raids", "tear families apart", "sow fear"* reflect H. Clinton's personal position von the issue of immigrants and their families. The use of idioms (*tear families apart, sow fear*) with a phonetically emphasized fear component should awaken the parental instinct in the audience and cause a feeling of fear.

Since the speaker's primary objective is speech manipulation, these techniques draw the listener's attention to lexemes that are particularly important from the standpoint of the statement's meaning.

- Implementation of speech manipulative influence at the morphemic-morphological level

Morphemic are often used to manipulate the audience. Let us consider examples of morpheme-level means used pragmatically to achieve a certain goal in the speeches of D. Trump and H. Clinton.

"Countless innocent American lives have been stolen because our politicians have failed in their duty to secure our borders and enforce our laws like they have to be enforced. Countless Americans who have died in recent years would be alive today if not for the open border policies of this administration and the administration that causes this horrible, horrible thought process"

(https:// www.donaldjtrump.com/policies/ foreign-policy-and-defeating-isis)

In this example, D. Trump accuses President B. Obama and his government of failing to fulfill their obligations to protect the country's borders and strengthen laws in this area, which led to the death of many Americans. The drama of the situation is emphasized by the anaphoric repletion of the attribute with the negative affix "-less" (*countless*), as well as the attribute with the prefix " in" (innocent) in combination with the lexeme " American". Talking about the countless Americans who died because of immigrants should make the electorate seriously think about the problem of immigration in a country where immigrants are favorably received.

"Approximately half of new illegal immigrants came on temporary visas and then never, ever left"

(https:// time. Com/4355797/ Hillary- Clinton-Donald- trump- foreign- policy- sspeechtranscript)

In the above example, D. Trump points to the real situation with illegal immigrants who, with only a temporary visa, remain in the country forever. The morpheme means of promotion here is the negative prefix "il-" (*illegal*), which contributes to the hyperbolization of the description and enhances the manipulative effect. Such tactics of the candidate are intended to cause a sense of fear for their safety among US citizens and force them to reconsider their views on immigration policy.

"*It is certainly the case that immigration has been and continues to be good for our economy. Immigrants start businesses at a faster rate; they seem to grow those businesses more successfully: they do fill certain gaps in skills and knowledge that are good for the overall economy*"

(https: www. vox. com/a/ hillary- clinton-interview)

H. Clinton, speaking is defense of immigrants, justifies their life in the United States, pointing to the benefits that the state receives through immigration. First, regarding the problem of immigrants, the candidate uses a large number of cognate lexemes with the stem "*migrate*" in different word forms (*immigration, immigrants*). The success of immigrants in business is characterized by a combination of adverbs "*more*" and " *success+ full+ ly*". The use of the bimorphemic lexeme "*overall*" allows the candidate to reassure the electorate of the importance of immigrant activities for the American economy.

Despite the limited range of morphemic tools at their disposal in the English language system, D. Trump and H. Clinton are adept at using prefix and suffix morphemes to influence political outcomes.

- Implementation of speech manipulative influence at the lexical level

the English language has a rich repertoire of lexical means and methods of manipulative influence that a speaker can resort to in order to create a planned perlocutionary effect.

"*We are importing Radical Islamic Terrorism into the West through a failed immigration system – and through an intelligence community held back by our president*"

(https:// www. donaldjtrump. com/ policies/ foreign- policy- and- defeating- isis)

In the example, D. Trump links the spread of radical Islamic terrorism with an ill- conceived immigration policy. At the same time, the speaker severely criticizes the passivity of B. Obama, who, realizing the scale of the existing threat, does not

take steps to prevent or eliminate it. The impact is realized through the use of associated lexemes (*Radical Islamic Terrorism, immigration system*). The US immigration system in the candidate's appeal takes on a sharply negative connotation (*a failed immigration system*) and is characterized as unsuccessful and a failure. The feeling of fear and uncertainty about one's own security, evoked in the recipient, is also supported by the associated lexeme "*into the West*", denoting the direction of the spread of the terrorist threat.

"We agree on the importance of ending the illegal flow of drugs, cash, guns, and people across our border, and to put the cartels out of business"

The example demonstrates lexical means of change that can have a speech impact on the audience. D. Trump focuses on the importance of resolving the issue of stopping the illegal flow of drugs and weapons, and illegally crossing US borders. His intention is provided by a complex of lexemes-associates and lexemes-nominators (*illegal flow of drugs, cash, guns, and people*), the enumeration of which occurs according to the principle of growth. The combination of the action verb "end" with the associate lexeme "importance" is capable of manipulating the consciousness of the electorate, inspiring hope to stop the entry of illegal workers, as well as the importation of dangerous goods across us borders.

"The little girl I met in Las Vegas who is living in fear that her parents are going to be deported, she's got stomachaches and all kinds of physical ailments. And she should be a kid and she should be enjoying school and learning and deciding what she's going to do. So I do think we have to very understanding and accepting of the human stories that are behind these statistics that people like Donald Trump throw around"

(http;//www.vox.com/a/hillary-clinton-interview)

In the example, D. Trump's opponent plays on the emotions of the audience, trying to evoke feelings of empathy, compassion for illegal immigrants. For example, such nominating lexemes as *fear, deported, stomachaches and all kinds of physical ailments* appeal to the feeling of compassion. H. Clinton calls for sympathy and understanding for such stories and uses nominating lexemes (*understanding, accepting*) in his speech as contextual synonyms. At the same time, H. Clinton expresses a critical assessment of the position of his opponent. She accuses him of being too keen on immigration statistics, and characterizes his statements using the phrasal verb *throw around*, which emphasizes H. Clinton's disregard for the competitor's position.

"Our country's motto is e pluribus unum: out of many, we are one. Will we stay true to that motto?"

The use of the expression, of Latin origin *e pluribus unum* (these words belong to Cicero)< which in translation means "Out of many – one" calls the people of America to unit, that together they are stronger. Also in this segment of the speech, H. Clinton uses a rhetorical question, trying to evoke a feeling or patriotism, thereby enhancing the perlocutionary effect.

There are a lot of connotative units, modal lexemes, and ideologically specific terminology in candidates' pre-election statements. In D. Trump's speeches, there is propensity to frequently use lexemes that create existing and potential threats that emply intimidation tactics, appealing to the fear response, as well as destructive lexemes that serve the purpose of manipulation, emphasizing the decisiveness, confidence in victory, and purposefulness of D. Trump in the fight against external threats. H. Clinton concentrates on the words *"empathy", "compassion"* and *"creation"* arousing the feelings of pity, security, and hope for the future.

Conclusion

The examined speeches demonstrate how meanings that are not directly present in them, such as dread, anxiety, panic, hatred, and depression, along with compassion and trust, emerge in the thoughts of listeners.

An investigation of instances of verbal manipulation in indirect communication revealed a variety of manipulative linguistic techniques used at the phonetic, morphemic-morphological, and lexical levels.

It was possible to describe the characteristics of the phenomenon under study as a type of speech impact intended to introduce new knowledge, opinions, and beliefs into the recipient's model of the world and/or modify existing ones through indirect speech acts thanks to the method of studying linguistic manipulation.

The strategy utilized in the paper worked well enough to explain the mechanisms that cause manipulative influence. The article supports the idea that a manipulative attitude can be successfully used if the author can foresee how a speech would affect a large audience by creating a psychological chain of anticipated behavioral responses.

The expanding knowledge of linguistic manipulation's prevalence in a variety of human endeavors and the pressing need to create safeguards against manipulative effects account for the rise in interest in language manipulation research over the past few decades. In this regard, the study of linguistic manipulation appears to be a significant and promising area, allowing us to deepen our understanding of the social phenomena and processes that are reflected in and influence language.

Since the influencing function in political speech is continually expanding and the tools of manipulation alter with the emergence of each new leader, research in this area should undoubtedly continue.

References

Дементьев В. В. Непрямая коммуникация: монография. – М.: Гнозис, 2006. – С. 376.

Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. – М.: ЧеРо, 1997. – С. 344.

Стернин И. А. Введение в речевое воздействие. – М.: Воронеж, 2001. – С.172.

Быкова О.Н. Языковое манипулирование. URL: http://library. krasu.ru/ft/ft/_articles/0070503.pdf (дата обращения: 02.05.2016).

Любимова А.А. Интерпретация текста и языковое манипулирование в текстах современных западных средств массовой информации. Вопросы интерпретации текста. Лингвистика и история литературы. – М.: МАКС Пресс, 2004. – С. 66.

Mankeltow K., Over D. Inference and Understanding: A Philosophical and Psychological Perspective. – London and New York: Routledge, 1990. – 276 p.

Taillard M. Persuasive communication: the case of marketing // UCL Working papers in linguistics / Ad Neeleman and Mary Pearce, 2000. – 145 p.

Blass R. Manipulation in the Speeches and Writings of Hitler and the NSDAP / R. Blass // Paper delivered at the International Conference on Manipulation in the Totalitarian Regimes of the XXth Century, Ascona, Switzerland, Sept. 29th – Oct. 3rd, 2002.

de Saussure L. Manipulation and Cognitive Pragmatics: Preliminary Hypotheses. / Louis de Saussure // Manipulation and Ideologies in the Twentieth Century: Discourse, Language, Mind / L. de Saussure, P. Schulz. – Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 2005. – 58 p.

Van Dijk T.A. Multidisciplinary CDA: A Plea for Diversity // Methods of Critical Discourse Analysis / R. Wodak, M. Meyer. – London: Sage, 2001. – 95 p.

Neisser U., Fivush R. The Remembering Self: Construction and Accuracy in the Self-Narrative. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 141 p.

Tulving E. Elements of Episodic Memory. – Oxford: Oxford University Press, 1983. – 89 p.

Moscovici S. Social Representations: Explorations in Social Psychology. – New York: New York University Press, 2001. – 234 p.

Пугачев В.П., Соловьев А. И. Введение в политологию. – М.: Аспект Пресс, 2005. – С. 156.

Амелин В.Н. Выборы – институт свободы или институт подавления. Избирательные технологии или избирательное искусство. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2001. – С. 25.

Полякова А.А. Средства речевой манипуляции в американском предвыборном дискурсе. – М.: Уфа, 2019. – С. 114.

References

Amelin V.N. (2001). Vybory – institut svobody ili institut podavleniya. Izbiratel'nye tekhnologii ili izbiratel'noe iskusstvo [Elections – an institution of freedom or an institution of suppression. Electoral technologies or electoral art]. Rossijskaya politicheskaya enciklopediya. 25 p. (in Russian)

Blass R. (2002). Manipulation in the Speeches and Writings of Hitler and the NSDAP / R. Blass // Paper delivered at the International Conference on Manipulation in the Totalitarian Regimes of the XXth Century, Ascona, Switzerland, Sept. 29th – Oct. 3rd.

Bykova O.N. (2016). Yazykovoe manipulirovanie. [Linguistic manipulation]. URL: http://library. krasu.ru/ft/ft/_articles/0070503.pdf (data obrashcheniya: 02.05.2016). (in Russian)

de Saussure L. (2005). Manipulation and Cognitive Pragmatics: Preliminary Hypotheses. Louis de Saussure. Manipulation and Ideologies in the Twentieth Century: Discourse, Language, Mind. L. de Saussure, P. Schulz. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins. 58 p.

Dement'ev V. V. (2006). Nepryamaya kommunikaciya: monografiya. [Indirect communication:monograph]. M.: Gnozis. 376 p. (in Russian)

Docenko E. L. (1997). Psihologiya manipulyacii: fenomeny, mekhanizmy i zashchita [Psyhology of manipulation: phenomena, mechanisms and protection]. M.: CHeRo. 344 p. (in Russian)

Lyubimova A.A. (2004). Interpretaciya teksta i yazykovoe manipulirovanie v tekstah sovremennyh zapadnyh sredstv massovoj informacii. Voprosy interpretacii teksta. Lingvistika i istoriya literatury. [Text interpretation and linguistic manipulation in modern Western media texts. Questions of text interpretation. Linguistics and history of literature.]. M.: MAKS Press. 66 p. (in Russian)

Mankeltow K., Over D. (1990). Inference and Understanding: A Philosophical and Psychological Perspective. London and New York: Routledge. 276 p.

Moscovici S. Social Representations: Explorations in Social Psychology. New York: New York University Press, 2001. 234 p.

Neisser U., Fivush R. (1994). The Remembering Self: Construction and Accuracy in the Self-Narrative. Cambridge: Cambridge University Press. 141 p.

Polyakova A.A. (2019). Sredstva rechevoj manipulyacii v amerikanskom predvybornom diskurse [Means of speech manipulation in American pre-election discourse.]. M.: Ufa. 114 p. (in Russian)

Pugachev V.P., Solov'ev A. I. (2005). Vvedenie v politologiyu [Introduction to political science]. M: Aspekt Press. 156 p. (in Russian)

Sternin I. A. (2001). Vvedenie v rechevoe vozdejstvie [Introduction to speech influence]. M.: Voronezh. 172 p. (in Russian)

Taillard M. (2000). Persuasive communication: the case of marketing. UCL Working papers in linguistics / Ad Neeleman and Mary Pearce. 145 p.

Tulving E. (1983). Elements of Episodic Memory. Oxford: Oxford University Press. 89 p.

Van Dijk T.A. (2001). Multidisciplinary CDA: A Plea for Diversity. Methods of Critical Discourse Analysis / R. Wodak, M. Meyer. London: Sage. 95 p.

ҒТАМР 16.21.47 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v188.i4.09

Қ.К. Кенжалин*, Ә.Қ. Таңсықбай

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.
*e-mail: kenkk@mail.ru

«БАСЫ – БАПАН, АЯҒЫ – САПАН» МӘТЕЛІНДЕГІ КӨНЕРГЕН СӨЗДЕР

Қазақ тілі лексикасындағы динамикалық өзгерістер мәселесі соңғы жылдары ерекше өзектілікке ие болып отыр. Көптеген зерттеушілер көнерген сөздерді терең және жан-жақты зерттеу сөзсіз қызығушылық тудыратынын айтады, өйткені бұл сөздер тілдің сөздік құрамының дамуына әсер етеді. Үнемі жаңа сөздермен толықтырылатын тіл белгілі бір себептерге байланысты қажет болмай қалған сөздерден бас тартады. Ал бұл сөздерді тілде сақтап қалатын – мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер. Олар көнерген сөздер үшін саркофаг іспеттес. Бұл мақалада «Басы – бапан, аяғы – сапан» мәтелінде сақталған «бапан» және «сапан» көнерген сөздеріне талдау жүргізіледі. Қазақ тіл білімінде аталған сөздердің беретін мағынасына, этимологиясына қатысты пікірлердің бұрыс екені сөз болады. Тілдік талдау нәтижесінде «бапан» сөзінің – қамыстың басы, ал «сапан» сөзінің – қамыстың сабағы екеніне көз жеткізіледі. Қазақ тілінің деректері қырғыз тілі және басқа да түркі тілдерінің деректерімен салыстырылады. Зерттеудің мақсаты – мақал-мәтелдер құрамындағы көнерген сөздерді жеке алып қарастырудан гөрі, мәнмәтін аясында зерттеудің тиімділігін көрсету. Осы мақсатқа сәйкес аталған мәтелдегі көнерген сөздердің шығу төркінін және мағынасын анықтауға талпыныс жасалды.

Түйін сөздер: көнерген сөз, мақал, мәтел, этимология, паремиология.

K.K. Kenzhalin*, A.K. Tansykbai

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana
*e-mail: kenkk@mail.ru

Archaisms in the proverb «Basy – bapan, ayagi – sapan»

The problem of dynamic changes in the vocabulary of the Kazakh language has become particularly relevant in recent years. Many researchers note that a deep and comprehensive study of obsolete words is of undoubted interest, since these words affect the development of the vocabulary of the language. The language, which is constantly updated with new words, also refuses words that have become unnecessary for certain reasons. And what keeps these words in the language-proverbs and sayings, phraseological units. They are similar to sarcophagi for obsolete words. This article analyzes the obsolete words «bapan» and «sapan», preserved in the proverb «Basy – bapan, ayagi – sapan». In Kazakh linguistics, opinions about the meaning and etymology of these words are erroneous. As a result of the language analysis, it was determined that the word «bapan» is the fluffy top of the reed, and the word «sapan» is the stem of the reed. The data of the Kazakh language is compared with the data of the Kyrgyz and other Turkic languages. The aim of the study is to show the effectiveness of the research in the context, and not in the individual selection of obsolete words in the composition of proverbs and sayings. In accordance with this goal, an attempt was made to determine the origin and meaning of obsolete words in this proverb.

Key words: archaisms, proverbs, sayings, etymology, paremiology.

К.К. Кенжалин* , А.К. Тансыкбай

Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана
*e-mail: kenkk@mail.ru

Устаревшие слова в поговорке «Басы – бапан, аяғы – сапан»

Проблема динамических изменений лексики казахского языка приобретает особую актуальность в последние годы. Многие исследователи отмечают, что глубокое и всестороннее изучение устаревших слов представляет несомненный интерес, так как эти слова влияют на развитие словарного состава языка. Язык, который постоянно пополняется новыми словами, также отказывается от слов, которые стали ненужными по определенным причинам. Сохраняют подобные слова в языке пословицы и поговорки, фразеологизмы. Они схоже с саркофагами для устаревших слов. В данной статье проводится анализ устаревших слов «бапан» и «сапан»,

© 2022 Al-Farabi Kazakh National University

сохранившихся в поговорке «Басы – бапан, аяғы – сапан». В казахском языкознании мнения относительно значения, этимологии данных слов являются ошибочными. В результате языкового анализа определилось, что слово «бапан» – это пушистый верх камыша, а слово «сапан» – это стебель камыша. Данные казахского языка сопоставляются с данными кыргызского и других тюркских языков. Цель исследования – показать эффективность исследования в контексте, а не в индивидуальном отборе устаревших слов в составе пословиц и поговорок. В соответствии с этой целью была предпринята попытка определить происхождение и значение устаревших слов в данной поговорке.

Ключевые слова: архаизмы, пословица, поговорка, этимология, паремиология.

Кіріспе

Тіл – қарым-қатынастың маңызды құралы, ойды жеткізу құралы. Сонымен қатар тіл ұлттық мәдениеттің айнасы ретінде әрекет етеді. Тілде бар кейбір сөйлемдер тіпті бірнеше ғасыр уақыт өткеннен кейін де өз мағынасын (туралы, астарлы) сақтап қалған және әлі де қолданылып жүр. Бұл сөйлемдер әдеттегі сөйлемдерден айтарлықтай ерекшеленеді. Бұл сөйлемдер қандай да бір халықтың басынан кешірген оқиғаларына не жағдайларына қатысты бағзы заманда туындаған. Егжей-тегжейлі түсініктеме берер болсақ – бұл өткен оқиғалардың нәтижелерінен туындаған, тиісті уақытта берілген ақыл-кеңестерді көрсететін үлгі түріндегі сөйлемдер. Бұл түсініктеме халық даналығы боп саналатын мақал-мәтелдерге қатысты берілген. Мақал-мәтелдердің маңызы зор, себебі мақал-мәтелдер халықтың болмысын бейнелейді. Мақал-мәтелдер өте алуан түрлі. Біз оларды өмірдегі түрлі оқиғалар мен жағдайларға қатысты қолдана аламыз. Мақал-мәтелдер – ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан асыл мұра.

Мақал-мәтел тілдік бірлік ретінде ықшам болуымен ерекшеленеді. Әдетте бір-екі сөйлем түрінде қысқа да нұсқа қандай да бір ой, мән беріледі. Мақал-мәтелдер – халықтың өмірлік тәжірибесіне негізделген дана ойларды жинақтайтын, сақтайтын туындылар. Мақал-мәтелдер халықтың келбетін, оның үміті мен ұмтылысын шынайы және жанды сипаттайды. Олар көркемдік ресімделудің нәзіктігімен таң қалдырады. Мақал-мәтелдер мысалында түрлі дәуірлерде адамдарды өмірдің қай қырлары толғандырғанын, ұлттық ой түрлері қалай ерекшеленетінін байқауға болады. Кейбіреулер үшін ойдың қысқаша түрі тәрбиенің немесе мәдениеттің бөлігі болса, енді біреулер үшін бұл тек квинтессенциалды рефлексия, белгілі бір өмірлік құбылысқа деген көзқарасты сәтті білдіретін қорытынды формула. Мақал-мәтелдер белгілі бір халықтың мәдениетінің бөлігі бола отырып, кеңістіктік, уақыттық, себеп-салдарлық қатынастарды, адам мен қоғам арасындағы байланысты көрсетеді. Олар халықтың бай тарихи тәжірибесіне, еңбек қызметіне, тұрмысы мен мәдениетіне байланысты идеяларды бейнелейді.

Мақал-мәтелдердің жалпы мағыналары метафоралық аспектіге ие. Олар халықтың мінез-құлқын, әдеттерін, өмір салтын көрсетеді және, әлбетте, тәрбиелік сипатқа ие. Мақал-мәтелдер халықты моральдық мінез-құлықтың барлық жағдайларында сақ болуға шақырады. Олардың басты ерекшелігі – олардың заманға сай болуы, мағыналардың тәрбиелік аспектісі, қысқалығы, тұрақтылығы, әртүрлі жағдайларда мағыналардың өзгергіштігі т.б.

Мақал-мәтелдер тіл білімі, лингвомәдениеттану және этнолингвистика, лингвофольклористика үшін үлкен қызығушылық тудырады, өйткені олар ұлттық сананың маңызды стереотиптерін қайта құруға мүмкіндік береді. Мақал-мәтелдердегі көнерген сөздерге этимологиялық талдау жасау арқылы жекелеген мақал-мәтелдердің бастапқы, архаикалық мәні жайлы болжамдар жасауға болады. Сәйкесінше бұл тілдік талдау арқылы халықтың көне танымы жайлы құнды ақпарат алуға болады. Бұл – тек тіл білімі үшін ғана емес, осыған қоса тарих, этнология, философия т.б. түрлі ғылымдар үшін құнды қайнар көз.

Мақал-мәтелдердің тілі – шынайы халықтық сөйлеудің керемет үлгісі, белгілі бір халықтың тарихы мен этнографиясының негізгі көздерінің бірі. Олар сөйлеу тілінің бөлігі бола отырып, халықтың ой-өрісін толық бейнелейді, фольклорда ерекше орын алады және ежелгі дәуірден бастау алады. Халық арасында қолданыс тауып, олар әртүрлі сипаттағы (рухани-адамгершілік, философиялық, тұрмыстық т.б.) жаңа өмірлік бақылаулармен толықтырылады. Белгілі бір халықтың фольклорлық тілін зерттеу оның тілінің тарихын зерттеу үшін, әдеби тілдің қазіргі жағдайына тән көптеген құбылыстарды білу үшін үлкен маңызға ие. Мәселен, мақал-мәтелердің құрылымдық және мағыналық

тұрақтылығына байланысты олардың құрамында қазіргі әдеби тілдегі сөздердің көнерген тұлғалары, мағыналары және де қазіргі тіл иелері үшін түсініксіз, ұмыт болған жекелеген сөздер де сақталады.

Халық ауыз әдебиетінде кездесетін, даму барысында жоғалған тілдің архаикалық құбылыстарының қабаты халықтың тілін, мәдениетін, тұрмыс-тіршілігін зерттеуде құнды дереккөз бола алады (Darbasova S., Ilyina N., 2022: 1). Мақал-мәтелдер – халық даналығының сақтаушысы, әрі тасымалдаушысы. Бұл тілдік бірліктер мәдени ақпаратты я тура, я ауыспалы мағына арқылы беруі мүмкін. Кейбір мақал-мәтелдер түрліше түсіндіріледі, түсініледі. Бұның бірнеше себептері бар. Біріншіден, бұл жоғарыда айтылып өткендей, мақал-мәтелдің ауыспалы мағынаға ие болу мүмкіндігіне байланысты бірнеше интерпретацияға ие болуы. Екінші себебі – оның құрамындағы кейбір сөздердіңмағынасын білмеуімізге, я дұрыс түсінбеуімізге байланысты. Соңғы жайдай, әдетте, көнерген сөздерге қатысты туындайды.

Көнерген сөздер сөздер негізінен халық ауыз әдебиеті жанрларында, соның ішінде мақал-мәтел, жұмбақ, ертегі, дастандарда сақталғанын айта кеткен жөн (Madiyorova V.Q., 2021: 362). Мақал-мәтелдер құрамында мағынасы күңгірт тартқан сөздердің көп кездесетіні мәлім. Бұл мақал-мәтелдің фразеологиялық тіркес ретіндегі құрылымдық тұрақтылығына және паремиологиялық бірлік ретіндегі қызметіне, «өміршеңдігіне» т.б. тілдік ерекшеліктерге байланысты. Мақал-мәтелдердегі архаизмдер көбінесе тілдің басқа бөліктеріне қарағанда әлдеқайда ұзақ сақталады (Mohamed E-A-A., 2021: 141). Мақал-мәтелдердегі көнерген лексикалық және құрылымдық элементтер көп жағдайда оларды тұрақты түрде жасалатын сөйлемдерден айрықшалайтын белгі ретінде қызмет етеді (Grzegorz S., 2001: 187). Құрамында көнерген сөзі бар мақал-мәтелдің мәнін әр адам әрқалай түсінуі мүмкін. Егер мақал-мәтелдің жалпы мәнін дұрыс білсе, ондағы көнерген сөздің мағынасын топшылап, болжап түсіне алуы мүмкін. Сонымен қатар мақал-мәтелдің құрамындағы барлық сөздердің, оның ішінде көнерген сөздердің де мағынасын білген жағдайда, мақал-мәтелді де түсінуге мүмкіндік бар. Мақал-мәтел уақыт өте келе түп мағынасына қоса жаңа мәнге ие болуы мүмкін. Өйткені ол – қатып қалған цемент емес, ол да қоғам талабына сай өзгеріс үстінде болады. Көнерген сөздерге этимологиялық талдау жасау арқылы жекелеген мақал-мәтелдердің бастапқы, архаикалық мәні жайлы болжамдар жасауға болады. Сәйкесінше, халықтың көне танымы жайлы құнды ақпарат алуға болады.

Әдебиетке шолу

Көрнекті ғалым Ә. Қайдар «Қазақ тілі этимологиясынан этюдтер» мақаласында тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер құрамында жеке-дара алғанда тұлға жағынан да, мағына жағынан да тілдегі басқа сөздермен байланыстыруға, этимологиясын анықтауға қиындық туғызатын сөздердің баршылығын айтады. Бұның екі себебін көрсетеді: біріншісі – бұндай сөздердің қолданылу аясы тек тұрақты тіркеспен, мақал-мәтелмен шектеледі де, тілдегі қолданылу жиілігі азаяды, екінші себебі – олардың морфологиялық, фонетикалық өзгерістерге ұшырауы (Қайдар Ә., 2014: 193). Біз бұл пікірімен келісе отыра, қазақ тіліндегі осындай құбылысқа мысал келтірмекшіміз.

Қазақ тілінде берекесіз, аяқсыз қалған іске қатысты «Басы – бапан, аяғы – сапан» деген мәтел қолданылады. Ол бірде теңеу мәндегі фразеологизм, бірде паремиологиялық бірлікке жататын мәтел ретінде қолданылады. Бұл жерде оның нақты қандай тілдік бірлік екені аса маңызды емес, өйткені фразеологиялық және паремиологиялық бірліктердің өзара байланысы – әлі де зерттеуді талап ететін жеке бір мәселе. Біз үшін маңыздысы – бұл тұрақты тіркес құрамында сақталған көнерген сөздердің мағынасын ашу, шығу тегін анықтау.

«Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртомдық үлкен түсіндірме сөздігі)» еңбегінде бұл тіркестің мағынасын «басталуы жақсы, аяқталуы нәтижесіз, берекесіз» (Уәли Н., Құрманбайұлы Ш. т.б., 2013: 195) деп береді. Бұдан өзгеше пікіріді Ә. Нұрмағамбетов ұсынады. Ғалымның пікірінше бұл тіркестің мағынасы – «басын алысқа айдап, аяғын тоз-тоз етіп, таратып жіберу» (Нұрмағамбетов Ә., 1994: 41-42). Бұл түсіндірмені беруде қырғыз тілінің деректеріне сүйенеді. «Басы», «аяғы» сөздері тура мағынасында емес, «алды», «соңын» деген ауыспалы мағынада қолданылып тұрғанын ескертеді де,қазақ тіліндегі бұл фразеологиялық тіркес қырғыздың «башы кеткен бапанға, аяғы кеткен сапанға» дегеннің ықшам түрі деп есептейді. *Бапан, сапан* сөздерінің қырғыз тілінде беретін мағынасы деп былай көрсетеді: «*бапан* – алыс, қиыр шет, *бапанға кет* – өте алыс, қиыр шетке жүріп кету, *сапан* – тарап,

тозып кету» (Нұрмағамбетов Ә., 1994: 41-42). Сөйтіп,алғашқысы сын есім, екіншісі етістік қызметін атқарып тұр деп тұжырымдайды. *Сапан* сөзінің түбірі «сап» екендігінің дәлелі ретіндетүрік тіліндегі *сапмак* – «тарау, ыдырау» тұлғасын көрсетеді. Бұл этимологиялық болжамға алдағы уақытта тоқталып өтеміз.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер

Зерттеуге материал ретінде «Басы – бапан, аяғы – сапан» мәтелінде сақталған «бапан» және «сапан» көнерген сөздері алынды. Зерттеу барысында этимологиялық сөздіктер қолданылды. Зерттеуде дәстүрлі сипаттама, жинақтау, салыстырмалы әдістер пайдаланылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Ә. Нұрмағамбетовтың ізімен қырғыз тілінің деректеріне мән берсек, шынымен де *бапан* сөзінің «алыс, қиыр шет»мағынасында қолданылуына көз жеткіземіз. Мысалы, «Манас» дастанында *«Артын **Бапан** айдаптыр, Андалааган кыргыздын»* (Манас, 1958: 32), *«**Бапанга** кетти **башыбыз»*** (Манас, 1958: 111) деген жолдар бар. 1985 жылғы басылымның соңында «Бапан: *башы бапан, аягы сапан* – чексиз алыс таркаган» (Манас, 1958: 260) деген түсініктеме беріліп кетеді. «Қырғыз тілінің фразеологиялық сөздігінде» келесі мысалдар келтірілген: *«Бытыранды, чачыранды, баш аламан, ар кайсы жакка андаалап, самсыган, азып-тозгон. Катын бала, мал-мүлк менен эч кимдин жумушу жок, дүрдүккөн элдин **башы бапан, аягы сапан*** («Ала-Тоо»). *Эми андагы элдин көргөн күнүн айтпа, **башы бапан, аягы сапан*** (Элебаев)» (Институт языка и литературы имени Ч. Айтматова НАН КР, 2015: URL). Лексикограф ғалым К. Юдахин «тарату, әлдекімді қандай да бір жерге айдап салу»деген мағынағақоса «көп нәрсені уәде етіп, нәтижесі көңілден шықпаған кез» (разбазарить так, что и концов не сыщешь) мағынасын көрсетеді (Юдахин К.К., 2019: 710). Соңғы мағынаға қарай бейімделіп өзгеруі қазақ тілінде кездеседі.Мәселен, «Қазақ тілінің аймақтық сөздігінде»: «Бапан (Сем., Үрж.) мықты, жүйрік. *Сәрсенбаев **сапансың**, Бос сөзге сен **бапансың*** (Сем., Үрж.)» (Қалиев Ғ., Нақысбеков О. т.б., 2005: 125). Бұл сөздікте *бапан*-ның ауыспалы мағынасы беріліп тұр. Бұны тұрақты тіркестің бейімделіп өзгертілген нұқсасының мысал ретінде берілуінен байқаймыз. Сөздің тура мағынасына келер болсақ, оны Б. Тоқанұлының «Қазақ тіліндегі көне сөздердің түсіндірме сөздігінен» кездестіреміз: «Бапан – қамыстың ұшындағы үлпілдек ұлпа» (Тоқанұлы Б., 2012: 12). Сондай-ақ, бұл сөздің қазақ тілінде қамыс өсімдігіне қатыстылығы «Орфографиялық сөздікпен» расталады: «бапан (өс.), *бапанға, қамыстың бапаны*» (Уәли Н., Күдеринова Қ. т.б., 2012: 124). Қазақ тілінде аталмыш сөздің «қамыстың ұлпасы» және ауыспалы «мықты» мағынасынан басқа мағынада қолдылуы лексикографиялық еңбектерде тіркелмеген, яғни бұл сөздің қырғыз тіліндегі «алыс, қиыр шет» мағынасы қазақ тілінде жоқ.

Қырғыз тіліндегі *«башы **бапан**, аягы сапан»* мен «***бапанга** кетти башыбыз»* екеуіндегі *бапан*ды омоним сөз деп есептеген жөн. Алғашқысы «қамыстың басын» білдірсе, екіншісі – «шөл, қыр, айдала» мағынасын беретін қазақтың *жапан/жабан* (Қалиев Ғ., Нақысбеков О. т.б., 2005: 220) сөзі. Шығу төркіні – парсылық *йабан* (пустыня, степь, безлюдное место) (Оздоев И., Мациев А., 1962: 118). Қырғыз тілінде *жапан* сөзі адамға, жан-жануарлар мен өсімдіктерге қатысты «жабайы» (дикий, некультивированный) мағынасын беретіні белгілі, ал мекенге қатысты атауы – *биябан* (Юдахин К.К., 2019: 151). Қазақ тілінде «шөл дала, түз, сахара» мағынасын беретін осыған ұқсас *баябан* (Уәли Н., Құрманбайұлы Ш. т.б., 2013: 210) сөзі бар. Айтайын дегеніміз, *баябан, биябан, жабан, жапан* сөздерінің төркіні бір және қырғыз тіліндегі *«**бапанга** кетти башыбыз»* мысалындағы *бапан*да сол тізімде қарастырылғаны жөн. Оның «қамыстың ұлпасына»түк қатысы жоқ. Ал қамыстың ұшындағы ұлпаны білдіретін сөздің шығу төркіні – құмық тіліндегі *баббахан* деп топшылаймыз. Бірқатар тілдерде бақбақ өсімдігін ұқсас тұлғамен атайды: шешен., ингуш. *баппа* (Оздоев И., Мациев А., 1962: 346), қарашай-балқар. *баппахамт* (Гочиява С.А., Суюичев Х.И., 1989: 117) т.б. Х.Р.Сельмурзаеваның көрсетуінше: *баппа* «одуванчик» <құмық. *баббахан* «одуванчик» (Сельмурзаева Х.Р., 2012: 31). Қазақ тілінде *бапан* сөзі *бапа* нұсқасында да қолданылатынын ескерген жөн: «Бапа (Қост.: Жанг., Торғ.) қамыстың басындағы үкісі, ұлпасы. *Қамыстың басы **бапалап** қалған екен* (Қост., Жанг.). *Қамыстың **бапасы** аяғының шуашы бар адамға пайдалы болады* (Қост., Торғ.)» (Қалиев Ғ., Нақысбеков О. т.б., 2005:125). Осы деректерге сүйене отыра, қазақ тілінде бұл сөздің шығу тегін былайша топшылаймыз: қаз. *бапа/бапан* «қамыстың ұлпасы» <шешен-ингуш. *баппа* «одуванчик» <құмық. *Баббахан*

«одуванчик». Қамыстың ұшындағы қоңыр түсті ұлпа мен бақбақ «одуванчик» екеуінің үлпілдек екенін ескерсек, бұндай құбылыстың болуы әбден мүмкін. Бұл сөздің шығу төркінін әлі де нақты іздестіру қажет.

Ә. Қайдар «Қазақтар: ана тілі әлемінде» этнолингвистикалық сөздігінде *бапан*-ға «қамыстың ұшындағы үлпілдек қоңыр ұлпа» (Қайдар Ә., 2013: 500) деп анықта беріп, «Халық даналығы» еңбегінде *«Басы – бапан, аяғы – сапан»* мәтелін былайша түсіндіреді: «1. «Басы қамыстың үлпегіндей, яғни, шашы дудардай үлкен де, аяғы түренді ағаш соқадай – сапандай көстиген» адамға, қатысты айтылған теңеу; 2. ауыс.басы әдемі,көркем болып келіп,аяқ жағы ұсқынсыз, рабайсыз нәрсеге айналған нәрсе, іс» (Қайдар Ә., 2004: 242). Ғалым бұл жерде *сапан* сөзін ағаш соқа атауы деп қарастырады. Соқаны білдіретін *сапан* қазақ тілінде *сабан* тұлғасында ғана диалектілік сөз ретінде тіркелген: «Сабан зат. жерг. Соқа», «Сабан айдау. жерг. Жер жырту» (Уәли Н., Құрманбайұлы Ш. т.б., 2013: 1095). Дегенмен, бұл сөздің қазақ тілінде *сапан* тұлғасында ауызекі сөйлеу тілінде кездесуі мүмкін, өйткені б-п дыбыстық алмасуытүркі тілдеріне тән. Осыған қоса, *сапан* тұлғасы чуваш тілінде т.б. түркі тілдерінде соқа атауы боп қолданылады.Бұл сөздің этимологиясына көшпес бұрын, бұған қатысты тағы бірнеше пікірді келтірген абзал.

Қазақ тілі диалектологиясының дамуына үлес қосқан ғалым Ж. Досқараевтің пікірінше*«Басы бапан, аяғы **сапан**»* мәтеліндегі *сапан* – түркмен, азербайжан тілдерінде тас лақтыру үшін қолданылатын ескі жабайы құрал атауы. Ғалым мәтелге келесідей түсініктеме береді: «бір нәрсенің басы, сыртқы тұлғасы сияқты болып көрінсе де, аяғы сапан сияқты (алысқа лақтырған тастай боп) бытырап, жоқ болып кетеді» (Досқараев Ж., 1955: 24). Бұл пікірді Г. Өтемісова «Қазақ тіліндегі көнерген аталымдар лұғаты» еңбегінде қостай отырып, дәл осы мағынаны білдіретін *«Басы таудай, аяғы қылдай»* деген мәтелді мысал келтіреді (Өтемісова Г.Ж., 2012: 42).

Қазақтіліндегіөсімдікәлемініңлингвомәдени бейнесін қарастырған зерттеуші А. Шормакова Ә. Қайдардың *бапан*, Ә. Нұрмағамбетовтың *сапан* сөзіне берген анықтамаларына сүйеніп, қамыстыңұшындағы үлпілдек қоңыр түсті ұлпаның еш кәдеге жарай бермейтініне байланысты бұл тұрақты тіркестің беретін мағынасын«аттандап басталып, берекесіз аяқталған іс» (Шормакова А.Б., 2020: 108) деп береді. Мәтел түсіндірмесі дұрыс берілгенімен, байланысы жоқ анықтамаларды бір мәнмәтінде қолданғаны түсініксіз. Бұл алдыңғы мысалдарға да байланысты: «Басы – қамыстың басы», ал «аяғы» – ағаш соқа, я тас лақтыратын қару, я алыс болғаны ма?

Бапан мен *сапан* әдетте егіз жүретін сөздер. Ә. Нұрмағамбетовтың сөзімен айтсақ, бір-біріне «өмір серігі болып келген» (Нұрмағамбетов Ә., 1994: 41) сөздер. Тіпті тұрақты тіркесті бұзып қолданылған жағдайда да бірге жүреді. *«Сәрсенбаев **сапансың**, Бос сөзге сен **бапансың**»* мысалы осыған дәлел. Біздің пайымдауымызша, *бапан* мен *сапан*-ның қатар жүруінің себебі – екеуі де бір өсімдіктің белгілі бір бөліктерінің атауы болуында. Біріншісінің қамыстың ұшындағы үлпілдек ұлпа екені еш дау туғызбайды, ал *сапан*-ның қамыстың сабағы екенін Б. Қалиевтің «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінен» білеміз: «Сапанзат. Қамыстың сабағы. *Ұшқыр торы атпен жортқан Ұрқия **сапанын** бел ортасына дейін қалыңқар басқан үкілі сары қамыстың жанынан жалғыз өте берді* (С.Жүнісов, Ақан сері, 211)» (Қалиев Б., 2014: 492). Демек, біз талдап отырған мәтелге «басы – қамыстың ұшындай, аяғы – қамыстың сабағындай» деп қарасақ болады. Бұл пікірді қырғыз тілінің қысқаша этимологиялық сөздігін құрастырушы ғалым К. Сейдакматов та қуаттайды: «*«Басы – бапан, аяғы – сапан»* деген жердегі *бапан* сөзі айтылады, бірақ оның мәнісі қырғыздар үшін түсініксіз. Мұндағы *бапан* сөзі қазақ тілінде «қамыстың басы» деген мәнді береді. Шындығында, қамыстың басы бапыйып тұрғанмен, сабағы кәдімгі сабан сияқтанып тұрады. Сондықтан *«басы – бапан, аяғы – сапан»* деген жердегі сөз қамысқа байланысты келіп шыққан десе болады. Бірақ бұл ауыспалы мәнге ие болып, жақсы басталып, аяқталмай қалған іске қарата айтылады. Мұндағы сапан сөзі *бапан* сөзіне қарата лайықтанып өзгеріп, *м* дыбысы *п* дыбысына өтіп кеткен *саман* деген сөз деп білу керек» (Сейдакматов К., 1988: 46). Бұл тұста екі жорамал жасауға болады: немесе *саман* сөзі *бапанға* ыңғайланып *сапан* деп өзгергеннен кейін «қамыстың сабағы» мағынасын иеленді немесе ол бұған дейін де *сапан* күйінде бұл мағынада қолданылып жүрді. Түркі жазба ескерткіштерінде қамысқа қатысты *sapan* тұлғасын кездестірмедік, тек «солома» мағынасын беретін *saman* (Махмуд ал-Кашгари, 2005: 390) тұлғасы тіркелген. Сондықтан бірінші болжам ақиқатқа жақынырақ деп ойлаймыз.

Аталған мәтелде ғалымдардың ұсынған «сап» негізді етістіктің (Ә. Нұрмағамбетов),

ағаш соқа (Ә. Қайдар), тас лақтыратын көне құрал (Ж. Досқараев), сабан (К. Сейдакматов) атауларының шығу тегі әр түрлі. Этимологиялық дерек қорларына сүйеніп, біз бұл сөздердің этимологиясын қарастырып көрейік.

Ең алдымен, Ә. Нұрмағамбетовтың мәтелдегі *сапан* сөзін «тарап, тозып кету» (Нұрмағамбетов Ә., 1994: 41) деп түсіндіргенін жаңсақ пікір деп білу керек. Яғни, осында *sapan*<*sap* емес. Түрік тілінде *saptak* (тарау, ыдырау) етістігінің шығу тегі «жолдан кету, ауып кету» мағынасын беретін пратүркілік **sap-* болуы мүмкін екені рас. С. Старостин бойынша тілдердегі сәйкестік келесідей: «пратүрк. **sap-:* 1. «жолдан кету, ауып кету»; 2. «бұрма жол»; 3.«айла, тәсіл». Қазақ., түрк., тат., әзірб., ғаг. *sap-*, чув. *sup-*(1),ортатүрк. *sap-*(ауытқу), *sapaq* (2), түрк. *sap-*(3) (Старостин С.А., 2013: URL). «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігінде» көрсетілген мағыналары:

1. жолдан бұрылу – түрік., ғаг., чуваш.; ауып кету;

2. жол беру – ғаг.,тат. (*йул, сап-*), чув.;

3. өзгерту – түрк. (*гүррүңи башға сап-* «әңгімені басқа жаққа бұру»);

4. адал жолдан таю – түр.;

5. ақылдан алжасу – тат. (*ақылдан сап-* «ақылдан алжасу»), чув.;

6. бір нәрсеге құмарлық – чув. (Этимологический словарь тюркских языков, 2003: 211).

Қазақ тілінде бұл мағынада *sapan* (*sap+an*?) тұлғасы кездеспейді. Зерттеушінің бұл сөзге қатысты ұсынған этимологиялық болжамын дәлелдейтін тілдік деректер табылмады. Сонымен қатар, мәтелге зер салатын болсақ, оның бұл мәнмәтінде жоғарыда келтірілген мағынада қолданылмағанын айқын аңғарамыз.

Сабан (жерг.)– соқа– жер жырту үшін қолданылатын ауылшаруашылық құралы (Уәли Н., Құрманбайұлы Ш. т.б., 2013: 1156). Қазақ тілінде *сабаншы* (соқашы, соқаайдаушы, егінші), *сабантой* (егінді орып, бастырып болғаннан кейін өткізілетін той-мереке, қызық-думан) сөздеріне негіз болды. *Sapan* (соқа)<пратүрк. **sa(r)pan*(соқа). Қарахан.: *saban* (МК), түрік.: *saban*, татар.: *saban*, ортатүрк.: *saban* (IM, AH), sapan (Pav. C.), ұйғ.: *sapan,*әзірб.: sapan, чуваш.: *sorban,*қазақ.*: saban*, ноғай.: *saban,*башқ.: *haban,*балқ.: *saban*, ғағауыз.: *saban*, қарайым.: *saban,*салар.: *sovan* “соха” (ССЯ), құмық.: *saban, sarapan* (Старостин С.А., 2013: URL). Яғни, сөздің даму барысында түбірдегі *r* дыбысы түсіп қалған. Біздің ойымызша, Ә. Қайдардың ұсынған түсіндірмесінде *сапан* омонимінің «ағаш соқа» мағынасын таңдауы бұрыс, өйткені ол мәнмәтінде орынсыз, мағынасы жағынанкеліңкіремейді.

«Тас атуға арналғанкөне құрал, қол қаруы» (Уәли Н., Құрманбайұлы Ш. т.б., 2013: 1101) мағыналы *sapan* тұлғасының шығу төркіні нақты анықталмаған. Түркі тілдеріндегі бұл сөздің сәйкестіктері: қазақ. *сақпан,* тат. *сабан* (*сабан ташы* құрамында), құм. *сарпан,* түрік. диал. *sappan,* әз. *сапанд*, әз. диал. *сахман,* башқ. *хақман* т.б. Беретін мағыналары: түрік. диал. басқа түркі тілдерінде – 1. «праща», сондай-ақ 2. «рогатка», 3. «кнут», ал түрік. диал. – 4. «противовес» (Этимологический словарь тюркских языков, 2003: 212). Үшінші мағына қазақ тіліне тиесілі – «длинный ремень (у пастуха), который при махании издает звук, подобный выстрелу из пугача – каз.; орудие, которым отпугивают птиц, садящихся на посев – каз диал.» (Этимологический словарь тюркских языков, 2003: 212). Бұл сөздің шығу тегі «махать, качаться» әрекетін білдіретін праалтайлық **sep`a (~ -o),*«махать, развеивать, взбалтывать» мағынасын беретін пратүркілік **sapi-* тұлғасы болуы мүмкін (Старостин С.А., 2013: URL). Қазақ тілінің лексикографиялық еңбектерінде «тас лақтыратын» *сапан*-ның тек *сақпан, сақман* (Уәли Н., Құрманбайұлы Ш. т.б., 2013: 1101) тұлғалары тіркелген. Мәтелде sapan тұлғасында сақталған десек, онда: sapan «праща» < пратүрк. **sapi-*«махать» <праалт. **sep`a*«махать». С. Левитская бұдан басқа «күзетші» мағынасындағы *сақман* тұлғасынан шығу мүмкіндігі жайлы: «Сақман (сақманщик) обычно бывает вооружен пращей для отпугивания хищных птиц», (Этимологический словарь тюркских языков, 2003: 212) – дейді, алайда «сапан, сапқан> сақпан, сақман» этимологиялық болжамын растайтын жазба деректердің жоқтығын айтады. Ғалымшағатайлық *sapï* мен *sap* (нить) тұлғалары арасындағы байланысты анықтау қажеттігін алға тартады (Этимологический словарь тюркских языков, 2003: 212).

Sapan «қамыстың сабағы»<*saman*«дәнді және ірі бұршақтыдақылдарды бастырғаннан кейін қалатын құрғақсабағы» (Уәли Н., Құрманбайұлы Ш. т.б., 2013: 1095) <практүрк. **siāpan* «солома», «колючка». Көнетүрк.: *saman* (OUygh.), қарахан.: *saman* (МК Cigil), түрік.: *saman*, ортатүрк.: *saman* (Pav.C.,Ettuhf., Houts.),өзбек.: *somon*, ұйғ.: *saman*, әзірб.: *saman*, туркмен.: *sāman*, қазақ.: *saban*, ноғай: *saman*, құмық.: *saman* т.б. (Старостин С.А., 2013: URL). «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігінде» сөздің дыбыстық өзгерісі былай сипатталады: «Интервокальное **p* – заканомерно озвончает-

ся после первично долгого гласного и назализуется по ассимиляции с последующим носовым» (Этимологический словарь тюркских языков, 2003: 199). *«Басы – бапан, аяғы – сапан»* мәтілінде мағынасы жағынан келетін,нақтырақ айтқанда бұл мәнмәтінде басқа сөздермен логикалық байланыс құрап тұрған (бапан – қамыстың басы, сапан – қамыстың сабағы; *басы, аяғы* сөздерінің берілуі) сөз – осы деп пайымдаймыз.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, мақал-мәтелдердің мәдени ақпаратты ұрпақтан-ұрпаққа тасымалдаушы, оны сақтаушы екені анық. Дегенмен мәдени ақпаратты, тіпті жалпы ақпаратты дұрыс, толық қабылдау үшін айтылған сөздердің мағынасын, кейде ауыспалы мағынасын, мәнмәтінін түсіну – міндетті шарт. Егер белгілі бір мақал-мәтелдің құрамында тіл иесі үшін түсініксіз сөздер бар болса, онда ол мақал-мәтелдің мәнін толық түсінбеуі мүмкін. Түсініксіз сөз деп тұрғанымыз бұл, көп жағдайда, көнерген сөздер боп саналады. *«Басы – бапан, аяғы – сапан»* мәтелі басы әдемі, көркем болып келіп, аяқ жағы ұсқынсыз, рабайсыз нәрсеге айналған, аяқталмай қалған нәрсені, істі сипаттайды. Бұл – белгілі бір істі жақсы бастаса, оны соңына дейін дұрыстап атқаруға шақыратын мәтел. Сөздердің мақал-мәтелдерде, тұрақты тіркестерде ғана сақталып, қолданысының азаюы, сондай-ақ дыбыстық, мағыналық өзгеріске ұшырауы біз қарастырған мысалда көрініс тапты. Құрамындағы *бапан* мен *сапан* сөздерінің көнерген сөз болуына және мағыналарының мәнмәтіннен тыс қарастырылуына байланысты әр түрлі түсіндірмелер берілді. Осындай көнерген сөздерге талдау жүргізгенде оларды мәнмәтін аясында қарастырудың тиімділігі анықталды. Мақал-мәтелдерді құрастырудың басты қағидаларының бірі қарама-қайшылық екенін ескерсек, бұл мәтелде бір-біріне қарама-қайшы: *бас – аяқ, бапан – сапан* сияқты ұғымдардың бар болуы түсінікті болады. Егер осындағы сапан сөзін басқаша түсіндірсек, онда жалпы мәтелдің логикасына нұқсан келеді деп есептейміз. Қарама-қайшылық – бұл әлемнің физикалық және интеллектуалдық қабылдауында үнемі қызмет ететін негізгі категориялардың бірі, өйткені адам қабылдауда тұрақтыдан гөрі өзгергіштікті жақсы қабылдайды. Мақал-мәтелдер – халықтың қоршаған ортаны қабылдауының, оны қорытып ой шығаруының нәтижесі, сондықтан халық даналығын, оның интеллектуалдық тәжірбиесін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуде тиянақтылық таныту керек.

Аталған мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен AP08855980 «Қазақ тілінің тарихи сөздігі» атты гранттық жоба аясында жазылды.

Әдебиеттер

Darbasova S., Ilyina N. Proverbs and sayings collected by A.E. Kulakovsky: language analysis as a source of ethnocultural information // SHS Web of Conferences. – 2022. – №134. – Pp. 1-8. https://doi.org/10.1051/shsconf/202213400042

Madiyorova V.Q. Analysis of archaic words in the structure of english and uzbek proverbs // EPRA International Journal of Research and Development (IJRD). – 2021. – №6. – Pp. 360-362.

Mohamed Entesar Alsir Abu-ALgasim. Semantic Problems of the Usage of Archaic Morphological Features: Surat Al-Humza (Traducer) as a Mode // International Journal of Linguistics, Literature and Translation (IJLLT). – 2021. – №4. – Pp. 138-141. https://doi.org/10.32996/ijllt.2021.4.2.17

Grzegorz S. Archatc lexis in polish proverbs // “And Gladly Wolde He Lerne and Gladly Teche”: Studies on Language and Literature in Honour of Professor Dr. Karl Heinz Göller. [Электрон.ресурс]. – 2001. – Pp. 187-193. – URL: https://www.researchgate.net/publication/339500471_Archaic_Lexis_in_Polish_Proverbs

Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері. – Алматы: Сардар, 2014. – 256 б.

Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртомдық үлкен түсіндірме сөздігі) / Құраст.: Н.Уәли, Ш.Құрманбайұлы, М.Малбақов, Р.Шойбеков және т.б. – Алматы: Дәуір, 2013. – 1488 б.

Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз. – Алматы: Рауан, 1994. – 304 б.

Манас. Биринчи бөлүк. I китеп. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1958. – 343 б.

Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү / Институт языка и литературы имени Ч. Айтматова НАН КР. – Бишкек [Электрон.ресурс]. – 2015. –URL:https://el-sozduk.kg/slovari/frazeologicheskiy-slovar-kyrgyzskogo-yazyka-2015/

Кыргызча-орусча сөздүк: 40 000 сөз. / Түз.: К.К. Юдахин. – 4-бас. – Бишкек: Полиграфбумресурсы, 2019. – 1092 б.

Қазақ тілінің аймақтық сөздігі / Құраст. Ғ.Қалиев, О.Нақысбеков, Ш.Сарыбаев, А.Ydербаев және т.б. –Алматы: Арыс, 2005. – 824 б.

Тоқанұлы Б. Қазақ тіліндегі көне сөздердің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Molia & DOS, 2012. – 60 б.

Орфографиялық сөздік / Құраст.: Н.Уәли, Қ.Күдеринова, А.Фазылжанова, Ж.Исаева, Н.Әміржанова, А.Әмірбекова. – 6-бас. – Алматы: Дәуір, 2013. – 720 б.

Курысжанов А.К. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. –«Тюркско-арабского словаря». – Алма-ата: Наука, 1970. – 225 б.

Оздоев И., Мациев А., Джамалханов З. Ингушско-чеченско-русский словарь / Чечено-Ингушский научно-исследовательский институт истории, языка и литературы. – Грозный: Чечено-ингушское книжное издательство, 1962. – 213 с.

Гочиява С.А., Суюичев Х.И. Карачаево-балкарско-русский словарь: около 30 000 слов/Карачаево-Черкесский н.-и. ин-т., филол. иэкономики. – М.: Рус.яз., 1989. – 832 с.

Сельмурзаева Х.Р. Кумыкские заимствования в чеченском языке: Монография. – Грозный: издательство ЧГУ, 2012. – 132 с.

Қайдар Ә. Қазақтар: ана тілі әлемінде. –Алматы: Сардар, 2013. – Т.3. – 608 б.

Қайдар Ә.Т. Халық даналығы (қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу). – Алматы: Толғанай Т, 2004. – 560 б.

Досқараев Ж. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері: (лексика). – Алматы: Қазақ ССР ғылым Академиясынын баспасы, 1955. – 156 б.

Өтемісова Г.Ж. Қазақ тіліндегі көнерген аталымдар лұғаты. − Алматы, 2012. –192 б.

Шормакова А.Б. Қазақ тіліндегі өсімдік әлемінің лингвомәдени бейнесі: филос. док. дәр. алу үшін дайындалған дисс. – Алматы, 2020.– 154 б.

Қалиев Б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2014. – 728 б.

Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. – Фрунзе: Илимə, 1988. – 330 б.

Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк / Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауэзовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с.

Старостин С.А. Вавилонская башня (Проект этимологической базы данных) [Электрон.ресурс]. – 2013. –URL:https://starling.rinet.ru/cgi bin/response.cgi?single=1&basename=%2fdata%2falt%2fturcet&text_number=1484&root=config

Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы Л, М, Н, П, С. – М.: Наука, Восточная ... литература РАН, 2003. – 446 с.

Старостин С.А. Вавилонская башня (Проект этимологической базы данных) [Электрон.ресурс]. – 2013. –URL:https://starling.rinet.ru/cgi-bin/response.cgi?single=1&basename=%2fdata%2falt%2fturcet&text_number=+574&root=config

Старостин С.А. Вавилонская башня (Проект этимологической базы данных) [Электрон.ресурс]. – 2013. – URL: https://clck.ru/TQiCr

Старостин С.А. Вавилонская башня (Проект этимологической базы данных) [Электрон.ресурс]. – 2013. – URL: https://starling.rinet.ru/cgi-bin/response.cgi?single=1&basename=%2fdata%2falt%2fturcet&text_number=+392&root=config

References

Darbasova S., Ilyina N. Proverbs and sayings collected by A.E. Kulakovsky: language analysis as a source of ethnocultural information // SHS Web of Conferences. – 2022. – №134. Pp. 1-8. https://doi.org/10.1051/shsconf/202213400042

Doskaraev Zh. Kazak tilinin zhergilikti erekshelikteri: (leksika) [Local features of the Kazakh language: (vocabulary)] (Almaty, Qazaq SSR gylym Akademiyasynyn baspasy, 1955, 156 p.). (in Kazakh)

Etimologicheskij slovar tyurkskih yazykov: Obshchetyurkskie i mezhtyurkskie osnovy na bukvy L, M, N, P, S [Etymological dictionary of the Turkic languages: Common Turkic and inter-Turkic bases for the letters L, M, N, P, S] (Mosvka, Nauka, Vostochnaya ... literatura RAN, 2003, 446 p.). (in Russian)

Gochiyava S.A., Suyuichev H.I. Karachaevo-balkarsko-russkij slovar: okolo 30 000 slov [Karachay-Balkar-Russian dictionary: about 30,000 words] (Moscow, Rus.yaz., 1989, 832 p.). (in Russian)

Grzegorz S. Archatc lexis in polish proverbs // “And Gladly Wolde He Lerne and Gladly Teche”: Studies on Language and Literature in Honour of Professor Dr. Karl Heinz Göller. [Electronic resource]. – 2001. – Pp. 187-193. – URL: https://www.researchgate.net/publication/339500471_Archaic_Lexis_in_Polish_Proverbs

Kaidar A. Gylymdagy gumyr. Kazak tili etimologiyasynyn gylymi-teoriyalyk negizderi [Life in science. Scientific and theoretical foundations of the etymology of the Kazakh language] (Almaty, Sardar, 2014, 256 p.). (in Kazakh)

Kaidar A. Kazaktar ana tili aleminde [Kazakhs: in the world of their native language] (Almaty, Sardar, 2013, V. 3, 608 p.). (in Kazakh)

Kaidar A.T. Halyk danalygy (kazak makal-matelderinin tusindirme sozdigi zhane zertteu) [Folk wisdom (Explanatory Dictionary and research of Kazakh proverbs and sayings)] (Almaty, Tolganaj T, 2004, 560 p.). (in Kazakh)

Kaliev B. Kazak tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh language] (Almaty, Memlekettik tildi damytu instituty, 2014, 728 p.). (in Kazakh)

Kazak sozdigi (Kazak tilinin birtomdyk ulken tusindirme sozdigi) [Kazakh Dictionary (one-volume Large explanatory Dictionary of the Kazakh language)] (Almaty, Dauir, 2013, 1488 p.). (in Kazakh)

Kazak tilinin aimaktyk sozdigi [Regional Dictionary of the Kazakh language] (Almaty, Arys, 2005, 824 p.). (in Kazakh)

Kuryszhanov A.K. Issledovanie po leksike starokypchakskogo pismennogo pamyatnika XIII v. – «Tyurksko-arabskogo slovarya» [Research on the vocabulary of the Old Kypchak written monument of the XIII century – «The Turkic-Arabic Dictionary»] (Alma-ata, Nauka, 1970, 225 p.). (in Russian)

Kyrgyz tilinin frazeologiyalyk sozdugu [Phraseological dictionary of the Kyrgyz language] (Bishkek, Institut yazyka i literatury imeni Ch. Ajtmatova NAN KR, 2015) [Electronic resource] Available at: https://el-sozduk.kg/slova0ri/frazeologicheskiy-slovar-kyrgyzskogo-yazyka-2015/

Kyrgyzcha-oruscha sozduk: 40 000 soz [Kyrgyz-Russian dictionary: 40,000 words] (Bishkek, Poligrafbumresursy, 2019, V.4, 1092 p.). (in Kyrgyz)

Madiyorova V.Q. Analysis of archaic words in the structure of english and uzbek proverbs // EPRA International Journal of Research and Development (IJRD). – 2021. – №6. – Pp. 360-362.

Mahmud al-Kashgari. Divan Lugat at-Turk (Almaty, Dajk-Press, 2005, 1288 p.). (in Turkish)

Manas. Birinchi boluk. I kitep [Manas. The first part. 1-book] (Frunze, Kyrgyzmambas, 1958, 343 p.). (in Kyrgyz)

Mohamed Entesar Alsir Abu-ALgasim. Semantic Problems of the Usage of Archaic Morphological Features: Surat Al-Humza (Traducer) as a Mode // International Journal of Linguistics, Literature and Translation (IJLLT). – 2021. – №4. – Pp. 138-141. https://doi.org/10.32996/ijllt.2021.4.2.17

Nurmagambetov A. Bes zhuz bes soz [Five hundred and five words] (Almaty, Rauan, 1994, 304 p.). (in Kazakh)

Orfografiyalyk sozdik [Spelling dictionary](Almaty, Dauir, 2013, V. 6, 720 p.). (in Kazakh)

Otemisova G.Zh. Kazak tilindegi konergen atalymdar lugaty [Explanatory Dictionary of archaic names in the Kazakh language] (Almaty, 2012, 192 p.). (in Kazakh)

Ozdoev I., Maciev A., Dzhamalhanov Z. Ingushsko-chechensko-russkij slovar[Ingush-Chechen-Russian Dictionary](Groznyj, Checheno-ingushskoe knizhnoe izdatelstvo, 1962, 213 p.). (in Russian)

Seidakmatov K. Kyrgyz tilinin kyskacha etimologiyalyk sozdugu [Short Etymological dictionary of the Kyrgyz language] (Frunze, Ilima, 1988, 330 p.). (in Kyrgyz)

Selmurzaeva H.R. Kumykskie zaimstvovaniya v chechenskom yazyke [Kumyk loanwords in the Chechen language] (Groznyj, izdatelstvo ChGU, 2012, 132 p.). (in Russian)

Shormakova A.B. Kazak tilindegi osimdik aleminin lingvomadeni beinesi [Linguocultural image of the plant world in the Kazakh language] (Almaty, 2020, 154 p.). (in Kazakh)

Starostin S.A. Vavilonskaya bashnya (Proekt etimologicheskoj bazy dannyh) [The Tower of Babel (Etymological Database Project)] [Elektronic resorse] Available at: https://starling.rinet.ru/cgi-bin/response.cgi?single=1&basename=%2fdata%2falt%2fturcet&text_number=1484&root=config

Starostin S.A. Vavilonskaya bashnya (Proekt etimologicheskoj bazy dannyh) [Elektronic resorse] Available at: https://starling.rinet.ru/cgi-bin/response.cgi?single=1&basename=%2fdata%2falt%2fturcet&text_number=+574&root=config

Starostin S.A. Vavilonskaya bashnya (Proekt etimologicheskoj bazy dannyh) [Elektronic resorse] Available at: https://clck.ru/TQiCr

Starostin S.A. Vavilonskaya bashnya (Proekt etimologicheskoj bazy dannyh) [Elektronic resorse] Available at: https://starling.rinet.ru/cgi-bin/response.cgi?single=1&basename=%2fdata%2falt%2fturcet&text_number=+392&root=config

Tokanuly B. Kazak tilindegi kone sozderdin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of archaisms in the Kazakh language] (Almaty, Molia & DOS, 2012, 60 p.). (in Kazakh)

ҒТАМР 16.01 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v188.i4.010

Г.Т. Мұхамеджанова

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Қазақстан, Петропавл қ.
e-mail: gulmira_mukhamedzhanova@list.ru

ЛИНГВОДИДАКТИКАДАҒЫ АССОЦИАТИВТІ ЭКСПЕРИМЕНТ ТӘСІЛІ

Орта мектепте қазақ тілін оқытудың әдістемесін жетілдіру – күн тәртібіндегі маңызды мәселелердің бірі. Қазіргі қоғамда білім берудің жаңа бағыттарына сәйкес жалпы білім беретін мектеп оқушыларына қазақ тілінің тілдік құралдарын меңгерту әдістемесін жетілдіру мәселесі де өзекті сипатқа ие болды. Өйткені ұлттық санада қалыптасқан қазақ тіліндегі көріктеуіш тілдік құралдар – ұлт тілінің аса маңызды бөлігі, адамның тұрмысындағы, салты мен дәстүріндегі барша мәдени құндылықтар үнемі тілдік құралдардан көрініс беріп отырды. Қазақ тілтанымы мен әдебиеттану ғылымында «тілдік құралдар» және «көріктеуіш құралдар» терминдері қатар қолданылады. Белгілі бір ұғымды нақты беретіндіктен, көрсетілген терминдік аталымдар біздің мақаламызда кең дәрежеде қолданылады. Қазіргі жаһандану заманында, көптілділік орныққан қоғамда, ақпараттар ағыны жеке адамға жоғары деңгейде әсер етіп отырған кезеңде көріктеуіш құралдар туралы мағлұматты тереңдету және олардың ұлт – тіл – мәдениет тұтастығынан туындайтын лингвомәдени ерекшелігін зерделеу – қазақ тілінің басқа тілдермен бәсекелестігін жоғары деңгейге көтеруге үлес қосатын маңызды фактор. Сол себепті оны сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу үшін, әсіресе, орта білім беру жүйесінде көріктеуіш құралдарды оқытудың, танытудың арнайы әдістемелік бағдарламалары жетілдірілуі тиіс. Ұсынылған әдістемелік жүйенің тиімділігін тексеру эксперимент арқылы жүзеге асырылады. Мақалада орта мектепте «Қазақ тілінің тілдік құралдары» атты таңдау пәнін меңгертудің ерекшеліктері, оқушылардың тілдік санасында көріктеуіш құралдардың орнығу деңгейін көрсететін ассоциативті эксперимент нәтижесі талданды.

Түйін сөздер: тапсырмалар, оқыту, ассоциативті эксперимент, стимул-сөз, реакция-сөз, көріктеуіш тілдік құралдар, жалпы білім беретін мектеп.

G.T. Mukhamejanova

M. Kozybayev North Kazakhstan University, Kazakhstan, Petropavlovsk
e-mail: gulmira_mukhamedzhanova@list.ru

The method of associative experiment in linguodidactics

Improving the methodology of teaching the Kazakh language in secondary school is one of the important issues on the agenda. In modern society, the issue of improving the methods of mastering the language means of the Kazakh language by students of secondary schools in accordance with the new directions of education is also becoming relevant. After all, all cultural values in everyday life, customs and traditions of a person have always been reflected in linguistic means – the most important part of the national language-the colorful linguistic means of the Kazakh language that have developed in the national consciousness. In Kazakh linguistics and literary studies, the terms “linguistic means” and “expressive means” are used in parallel. Since it concretizes a specific concept, these terminological names are widely used in our article. An important factor contributing to the increase in the level of competition of the Kazakh language with other languages is the deepening of information about expressive means and the study of linguistic and cultural specifics arising from the integrity of the national language culture in a modern globalizing society, when the flow of information affects the personality at a high level. Therefore, in order to preserve it and transmit it from generation to generation, special methodological training programs and demonstrations of landscaping tools should be improved, especially in the secondary education system. The effectiveness of the proposed methodological system is tested experimentally. The article analyzes the features of mastering the elective subject in secondary school “Language means of the Kazakh language”, the results of an associative experiment reflecting the level of fixation in the linguistic consciousness of students of visual means.

Key words: tasks, teaching, associative experiment, stimulus-word, reaction-word, expressive language means, comprehensive school.

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

Г.Т. Мухамеджанова
Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, Казахстан, г. Петропавловск
e-mail: gulmira_mukhamedzhanova@list.ru

Метод ассоциативного эксперимента в лингводидактике

Совершенствование методики обучения казахскому языку в общеобразовательной школе является одним из важных вопросов повестки дня. В современном обществе становится актуальным вопрос совершенствования методики обучения средств казахского языка учащихся общеобразовательных школ в соответствии с новыми направлениями образования. Поскольку сформировавшиеся в национальном сознании декоративные языковые средства казахского языка являются очень важной частью национального языка, в языковых средствах всегда отражались все культурные ценности народного быта, обычаи и традиции. В науке казахском языкознании и литературоведении термины «лингвистические средства» и «декоративные средства» используются одновременно. Приведенные названия терминов широко используются в нашей статье, так как четко передают определенное понятие.

В современную эпоху глобализации, в обществе, где утвердилось многоязычие, в период, когда поток информации оказывает высокое воздействие на личность, углубление сведений о наглядных пособиях и изучение их языковых и культурных особенностей, вытекающих из целостности национально-языковой культуры, является важным фактором, способствующим поднятию конкуренции казахского языка с другими языками на более высокий уровень. Поэтому для его сохранения и передачи из поколения в поколение, особенно в системе среднего образования, следует совершенствовать специальные методические программы обучения и внедрения наглядных пособий. Эффективность предложенной методической системы проверена экспериментально. В статье проанализированы особенности изучения факультативного предмета «языковые средства казахского языка» в старшей школе, результаты ассоциативного эксперимента, показывающие уровень закрепления изобразительных средств в языковом сознании учащихся.

Ключевые слова: задания, обучение, ассоциативный эксперимент, стимул-слово, реакция-слово, выразительные языковые средства, общеобразовательная школа.

Кіріспе

Өзімізді өзіміз бағалай білуге бет бұру – ұлттық байлығымызды игеру, ұлттық санамызды дамыту. Ұлттық құндылықтарды іріктеп, оқыту процесіне енгізу арқылы ұлттың тұнып тұрған асыл мұралық рухани байлығынан болашақта ел билейтін ұрпақтарды сусындатып, отбасында да, мектепте де ұлтжандалылық пен отаншылдыққа баулып, өз халқын, өз мемлекетін көздің қарашығындай қорғайтын тұлғаларды тәрбиелеп шығару (https://adilet.zan.kz/kaz/). Қазақ тіл білімі өзінің сан қырлы өрнек, бояуы арқылы ұлттық-мәдени құндылықтардың күшін арттырып жатыр. Тарихи тұрғыдан алып қарағанда, тіл біліміндегі көріктеуіш құралдардың пайда болуының өзі тіл танымындағы лингвомәдени сипаттың басымдылығын танытады. Айналадағы құбылыстарды сезіну, түсіну одан қорытынды шығару процестерінің барлығы да осы көріктеуіш құралдардың қызметі арқылы жүзеге асады. Көріктеуіш құралдардың қайқайсысы болмасын, ұлттық қорды, сөз байлығын дамытушы рөл атқарады. Қазақ халқымыздың болжауынша, ұлттық рухани ерекшелігіне, ұлттық мәдениеттің ықпалынан туындаған көріктеуіш құралдардың меңгерту деңгейі әлі толық ашылмаған (Мұхамеджанова, 2016:13).

Оның басты ерекшелігі – қоғамдағы құбылыстардың сан алуан көңіл-күйі мен ой-сезімінің қабылдауына, ойлау жүйесіне байланысты дамуында. Бейнелі, мәнерлі жеткізу өнері көне заманнан-ақ басталып, жаңғыру әрекетінің негізінде жалғасын табуда. Көп жағдайда бейнелі сөздердің басым көпшілігі кәсіп пен тұрмыс-тіршіліктің әсерінен тұрақтайды. Оған ең біріншіден табиғат, қоғам, екіншіден, географиялық орта әсер етеді. Міне, осылардың әсерінен ұлттық дағды, ұлттық ойлау еркіндігі, сөйлеу қалпы анықталады. Ал, көркем әдебиетте осы аталғандарды қолдану, көріктеуіш тәсілдердің сырын түсіндіреді. Тарихи түсініктерге жүгінсек, тіл біліміндегі көріктеуіш құралдар өзінің тарихи таным-түсінігін ежелгі грек ойшылдары Цицерон, Аристотель, Гермоген және Теофраст еңбектерінен бастау алады. Олар кез келген тілдің сөздік қорынан ойып орын алатын тілдік механизмдер болып табылады. Сол үшін де, тілдік құралдардың ғылыми-теориялық негізі, ұлттық-мәдени танымы көріктеуіш құралдардың зерттелу тарихынан хабар береді. Сонымен қатар мектеп оқушыларын

лингвомәдени құзыреттілікке ие тілдік тұлға ретінде қалыптастырудың мәні зор. Бұл да екінші мәселенің бірі. Зерттеу нысаны кезінде ұлттық мәдениетімізді тану мақсатында, сөздік қордың аздығын байқауға болады. Шығармада берілген көріктеуіш құралдардың мағынасын ажырата алмай, басқа сөздердің мағынасымен шатастырып отырады. Көркем шығармаларды оқу барысында автордың берген тілдік ерекшелігін ескеріп, әр сөздің мағынасын аша білу керек деген тұжырым пайда болады. Сол себепті ұлттық-мәдени сипаттарды жоғары дәрежеде меңгерген, қазақ тілін жоғары біліктілікпен қолдана алатын болашақ жеке тұлғаны қалыптастыру үшін қазақ тіліндегі көріктеуіш тілдік құралдарды жалпы орта білім беру жүйесіне енгізуге үшін таңдау пәнінің оқу бағдарламасы, тапсырмалар мен жаттығулар жүйесі әзірленді. Әдістемелік жүйенің аса маңызды бөлігі эксперимент болып есептеледі. Өйткені білім мазмұнының тиімділігі мен ұтымдылығын анықтау эксперимент нәтижелеріне тәуелді. Эксперимент барысында зерттеуші қарастырып отырған тақырыптың ұтымдылығы дәлелденеді. Ұсынылып отырған эксперимент қорытындысы жалпы білім беретін мектептерде қазақ тіліндегі көріктеуіш құралдарды меңгертудің тиімділігін айғақтайды.

Материал және әдістер

Жұмыс барысында зерттеудің кешенді теориялық әдістері салыстыру, саралау, жинақтау, жүйелеу, лингвомәдени талдау, лингвистикалық талдаудың этимологиялық әдісі, эксперимент, математикалық статистика әдістері қолданылды.

Ассоциативті эксперимент – тәжірибелік психологиядағы ұтымды тәсілдердің бірі, оның әдістемесі алғашқы рет клиникалық психиатрияда диагностика және психотерапия құралы ретінде пайда болды. Ассоциациялар сана мазмұнын зерттеудің тиімді тәсілі болып табылады. Ассоциативті эксперимент адамның есте сақтау қабілетін, лексиконын, сөйлеуді туындату мен қабылдауды, әртүрлі тілдер иелерінің тілдік санасының ұлттық-мәдени ерекшелігін зерттеудің де тиімді құралы ретінде қолданылады (De Deyne, S., Storms G.: 2008, 213-231).

XX ғасырда құрылымдық лингвистиканың шеңберінде; түрлі тілдердегі кең көлемдегі лингвистикалық материалдарды сипаттауда үшін; психолингвистика мен мәдениеттанудың қалыптасуымен байланысты ассоциацияларды зерттеу басқаша сипат алды. Бірліктер ассоциациялық талдау теориясында ассоциативтік құрылым ұғымы – арасында ассоциация бар екі нысан бар. Минималды ассоциативтік құрылым жұп сөзден тұрады: S → R. Олардың арасындағы бағыт ассоциативтік байланысты көрсетеді. Бір стимул сөзге тұтас реакция сөздердің тізбегі алынуы мүмкін.

Сонымен қатар ассоциативті эксперимент жадыны, лексикон мен сөйлеуді тудыру мен қабылдауды, түрлі тілдерді тұтынушылардың тілдік санасындағы ұлттық-мәдени ерекшеліктерді зерттеуде қолданылатын тиімді құралдардың бірі болып табылады. Ассоциациялар сана мазмұнын зерттеудің тиімді тәсілі болып табылады. Ассоциативтік тәжірибе адамның есте сақтау қабілетін, лексиконын, сөйлеуді туындатуды және қабылдауды, әртүрлі тілдер иелерінің тілдік санасының ұлттық-мәдени ерекшелігін зерттеудің де тиімді құралы болып табылады (Горошко, 2003: 95).

Зерттеудің мақсатына сәйкес жүргізілген эксперименттің бақылау кезеңінде оқушылардың тілдік санасындағы ұлттық-мәдени тілдік бірліктердің мазмұндық көлемін және осымен байланысты ассоциативті өрісті анықтау мақсатында еркін ассоциативтік сауалнама жүргізілді. Сауалнамада стимул ретінде қалыптастырушы кезеңде ұсынылған оқу бағдарламасында қамтылған көріктеуіш құралдар берілді.

Ассоциация теориясында талдау бірлігі ретінде ассоциативтік құрылым – араларында ассоциация туындайтын екі нысан мойындалады. Минималды ассоциативті құрылым ретінде стимул-реакция сөздерінің жұбы алынады: S → R. Орталарындағы стрелка ассоциативтік байланыстың бағытын көрсетеді. Бір стимул-сөзге реакция-сөздердің толық тізбегі алынуы және онда алдыңғы реакциялар кейінгілерге қосымша стимул болуы мүмкін. Аралық стимулдар ассоциациялану үдерісін бағыттайды, тізбекте алғашқы және соңғы емес, шектес орналасқан сөздер ғана ассоциативті байланысқа түседі. Ассоциативтік эксперименттің екі түрі бар:

1) Еркін ассоциативтік эксперимент, онда стимул-сөз берілген кезде реакция-сөздің формалды, семантикалық ерекшеліктерін шектемей, еске бірінші түсетін реакция-сөзбен жауап беру ұсынылады;

2) Бағытталған ассоциативтік эксперимент, тәжірибені жүргізуші қосымша нұсқау беру арқылы (мысалы, тек сын есіммен жауап беру) реакцияларды шектейді (Szalay L.B., Deese J., 1978: 99).

Еркін ассоциативті эксперимент топтағы сөздер арасындағы байланысты зерттеуге жағдай жасайды. Сөздің психологиялық мәнін зерттеу үшін индивидке еркін жауап беру мүмкіндігі беріледі. Еркін ассоциативті эксперимент белгілі бір топтағы сөздер арасындағы байланысты анықтауға мүмкіндік береді. Сөздің психологиялық мағынасын анықтау үшін индивидтің еркін жауап беруіне мүмкіндік жасау керек. «Бұл, әсіресе, біз «жай ғана сөзді» зерттеудің шеңберінен шығып, еркін ассоциацияда пайда болатын сөздер арасындағы байланыстың алғышарттарын анықтауға ұмтылғанда маңызды болып табылады. Олар, өз кезегінде, сөз мағынасындағы психологиялық репрезентацияны анықтайды» (Горошко, 2005: 33-35).

Еркін ассоциативті тәжірибе материалын өңдеу нәтижесінде ассоциативтік нормалар алынады. Көп жағдайда, стимул-сөзге қатысты туындаған алғашқы реакция ескеріледі. Жаппай еркін ассоциативтік тәжірибе нәтижесінде берілген стимул-сөзге қатысты реакциялардың жиынтығы анықталады. Белгілі стимулға алынған реакциялардың жиынтығы жиілігі бойынша реттеледі: алғашқы орынға ассоциативті тәжірибеге қатысушыларының көбі атаған реакция қойылады, ал соңғы орынға тәжірибенің бір қатысушысы көрсеткен реакция орналастырылады. Стимулға қатысты реакцияларды осылайша жиілік бойынша орналастыру стимулдың ассоциативтік өрісі деп аталады. Ассоциативтік өрістің ортасында – жиі кездесетін реакциялар, ал периферияларында (немесе «соңында») – бір рет кездескен реакциялар беріледі. Шетелдік психолингвистикалық дәстүрде «ассоциативтік өріс» терминінің орнына реакцияларды «бөлу» термині жиі қолданылады. Ассоциативтік нормалар берілген стимул-сөз семантикасының тіл иелерінің саналары үшін өзекті болып табылатын ерекшеліктері көрініс беретін стандартты анықтайды. Ассоциативтік нормалар негізінде стимул-сөздің семантикалық және өзге де сипаттамалары, ассоциациялану стратегиясының заңдылықтары және реакция типологиясы зерттеледі.

Ассоциативтік нормалар белгілі тіл және мәдениеттің ерекшелігі болып табылатын лексикалық бірліктердің «ассоциативтік бейнесін» ыңғайлы формада береді. Әртүрлі тілдердің ассоциативтік нормаларын салғастыру жиі қолданылатын стимулдардың бір типтік реакция беретіндігіне қарамастан, жалпы «бейненің» әртүрлі екендігін көрсетті. Тілдік бірліктердің мәдени ерекшеліктерін, аталмыш сөзге топтастырылған жинақтау үшін релевантты емес семантикалық байланыстарды шынайы анықтаудың әдісі – ассоциативтік тәжірибе екендігін ғалымдар дәлелдеп отыр. Сондықтан зерттеу жұмысының қорытындысы осы эксперименттің түрін қолдану арқылы тексерілді.

Әдебиеттерге шолу

Әдістемелік жүйенің маңызды құраушы бөлімі көріктеуіш құралдарды меңгертудің тапсырмалар мен жаттығулар жүйесін жасау болып табылады. Орта мектептердің 11-сынып оқушыларына тілдік құралдары меңгертудің әдістемелік жүйесін әзірлеу барысында көптеген әдескер-ғалымдардың еңбектері қарастырылды. Жаттығулар – «білім, дағды, іскерлікті қалыптастырудың, бекітудің жолы» (Бейсенбаева, 2005). Әдіскер жаттығуға төмендегідей талаптар қояды:

1. Жаттығудың негізгі мақсатын, оның нәтижесін білу;
2. Жаттығудың дұрыс қатесіз орындалуын қадағалау;
3. Жаттығудың саны білім алушылардың жас ерекшеліктеріне сай болуы;
4. Жаттығулардың негізінде бірізділік, жүйелілік ұстанымдарының сақталуы (Бейсенбаева, 2005: 49).

Оқушылардың сөз мәдениетін дамытуға арналған әдістемелік жұмыстарға сүйенсек, жаттығулар мен тапсырмалардың көптеген түрін береді. Н. Құрманованың еңбегінде жаттығулар жіктелімі берілген. Олар жаттығулардың түріне, тәсіліне, типіне, мақсатына қарай жіктелген:

- Мақсатына қарай: тілдік, сөйлесім, репродуктивтік, аспектілік, кешенді, рецептивтік, табиғи-коммуникативті, бақылау және т.б;
- Оқу материалы табиғатына қарай: диалогтық тілдегі және монологтық тілдегі жаттығулар;
- Сөйлеу қызметі түріне қарай: айтылым, оқылым, жазылым, тыңдау;
- Орындалу тәсіліне қарай: ауызша, жазбаша, бір тілдік, екі тілдік, сыныптық, индивидуалдық, топтық және т.б.
- Сөйлеу формасына қарай: ауызекі сөйлеу тілі, жазбаша тіл жаттығулары;
- Тілдің аспектілеріне қарай: фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік (Құрманова, 2004: 56).

А. Әбілқаев жаттығудың тілді оқыту үдерісінде қажетті де құрамды бөлігі болып табылатынын айта келіп, жаттығулардың бірнеше түрін

(құбылыстарды тану және оны ұқсас, сондай-ақ басқа өзгеше құбылыстардан бөліп алу; есте сақтау – бекіту; құбылыстарды топқа жіктеу; белгілерді бөлу және топтау; құбылыстарды салғастыру; ұғымдарды қалыптастыру, жинақтау; грамматикадан, орфография мен сөйлеу дағдыларынан алынған білімді практикада қолдану) береді (Әбілқаев, 2009). Р. Рахметова жаттығуларды қатысымдық дағдыны қалыптастыру жаттығулары, танымдық дағдыны қалыптастыру жаттығулары, шығармашылық қабілетті жетілдіру жаттығулары деп бөледі (Рахметова, 2010: 77).

Әдістемелік кешеннің тиімділігі ассоциативті эксперимент арқылы жүзеге асырылды. Эксперимент арқылы адамның есте сақтау қабілетін, лексиконын, сөйлеуді туындату мен қабылдауды, әртүрлі тілдер иелерінің тілдік санасының ұлттық-мәдени ерекшелігін зерттеудің де тиімді құралы ретінде қолданылады. Ассоциация сана мазмұнын зерттеудің тиімді тәсілі болып табылады. 1980 ж. Гальтон мен 1924 ж. Фрейд ассоциацияларды зерттеу өзге әдістер арқылы анықтауға келмейтін сананың мазмұнын ашуға мүмкіндік беретінін атап көрсеткен болатын (Овчинников, 1994: 9).

Нәтижелер мен талқылаулар

Білім беру тәжірибесінің бағдарламасын дайындау барысында біз ана тілін оқыту үдерісіндегі көріктеуіш құралдарды зерттеудің барлық аспектілерін қамтуға тырыстық. Жоғары сынып оқушыларын тәжірибелік оқытуды ұйымдастыру өзара байланысты келесі бағыттарды қарастырады: 1) әртүрлі стильдегі мәтіндердің (әсіресе көркем және публицистикалық) барлық деңгейіндегі тілдік бірліктердің эстетикалық әлеуетін бақылау; 2) тілдің эстетикалық құндылығы туралы түсінік қалыптастыру (оның бейнелілігінің және көріктілігінің негіздерін анықтау); 3) білім алушылардың эстетикалық сөйлеу әрекетін жүзеге асыру.

Осылайша, көркем көріктеуіш құралдарымен жұмыс жасау үшін жаттығулар мен тапсырмаларды таңдау барысында келесі факторлар ескерілді: тілдік құбылыстарды зерттеуде функционалды бағыттылықты жүзеге асыру қажеттілігі; ана тілін оқытуда заманауи дидактикалық және лингводидактикалық бағыттарға сүйену; тұлғаға бағдарланған және саналы коммуникативтік, олар оқытудың зерттеу қызметін жүзеге асырудың қажетті шарты болып табылады.

Оқушы тілдің эстетикалық құндылығын сезінетіндігі айқын. Аталмыш үдеріс субъективті, шығармашылыққа толы және оның нәтижесі оқушының «адамгершілік-зияткерлік жігеріне» байланысты (Юрков, 2012: 11). Сондықтан тілдік тұлғаның дамуын қамтамасыз етіп, оқушыны танымның және пәндік қызметтің субъектісі ретінде қарастыратын тұлғаға бағытталған ыңғайды тәжірибелік оқытудың дидактикалық негізі деп есептейміз.

Білім алушылардың ана тілінің эстетикалық қызметін сезінуі көбіне оқушының оның бейнелілігі мен көріктілігінің тілдік негіздерін түсіндіре алу қабілетімен анықталады. Ал білім алушының эстетикалық сөйлеу қызметінің сәттілігі олардың сөйлеу дағдыларын жетілдіру, оны эстетикалық сөйлеу нормаларымен салыстыра отырып бағалау қажеттілігінің қалыптасу деңгейімен тікелей байланысты. Сондықтан саналылық пен коммуникативтіліктің лингводидактикалық ұстанымдары тәжірибелік оқытудың жаттығулар мен тапсырмалар жүйесін дайындаудың әдіснамалық негізі болуы тиіс, аталмыш ұстанымдарға сай, қатынасты оқыту тіл туралы мәліметтер жүйесін саналы танумен, оқушының танымдық қабілеттерінің дамуымен шектеседі (Кучина, 1993: 38).

Саналы-коммуникативтік, тұлғаға бағытталған және функционалды ыңғайлар әдістемесінде тапсырмалар жүйесі тілдік құбылыстарды пайдаланудың грамматикалық және сөйлеу табиғатын ескеруі тиіс. Оған оқу-тілдік және коммуникативтік біліктерді қалыптастыруға бағытталған тапсырмалар енгізілуі қажет.

Жоғарыда айтылған әдіскер ғалымдардың әдістемелік жүйесін ескере отырып, орта мектептегі таңдау (11-сынып) пәніндегі тілдің көріктеуіш құралдарын меңгерту барысындағы жаттығулар мен тапсырмалар түрлерін ұсынамыз.

1. Оқу-тілдік біліктерді (танымдық, біліктілік, аналитикалық) қалыптастыруға бағытталған тапсырмалар.

Танымдық тапсырмалар тілдік және сөйлеу құбылыстарын тану бойынша біліктерді қалыптастырады. Тапсырманың аталмыш түрі сөйленісті ұйымдастыруда тілдік құбылыстың рөлін анықтайды.

Тілдің біліктілік құралдарымен жұмыс жасау барысында келесі тапсырмалар берілуі мүмкін:

мәтіннен метафораны (эпитет, оксюмарон, кейіптеу) көшіріп алыңыз. Оның мәтіндегі рөлі қандай?

кестенің соңғы «троптар» бөлімін өз мысалдарыңызбен толтырыңыз.

аталмыш мәтінде тілдік көріктіліктің қандай құралдары қолданылған?

салыстырудың қандай тәсілдермен берілгендігін анықтаңыз.

мәтіннен көркем бейнеліліктің тілдік және фонетикалық құралдарын табыңыз.

лингвистикалық терминді және көркем бейнеліліктің құралын сәйкестендіріңіз.

Топтастыру тапсырмалары тілдік құбылыстарды топтарға бөлу білігін қалыптастырады. Тапсырмалардың осы типін орындау барысында мәтінді талдау (екі мәтінді салыстыру) байланыстыру сөйленісін ұйымдастырудағы тілдік құбылыстар тобының рөлін анықтайды. Топтастыру тапсырмаларын пайдалану, мысалы, мәтіннің белгілі стильдік боямасын білдіру барысында бір деңгейдегі (бір топтағы) тілдік құралдардың мүмкіндіктерін анықтауға, бейне құру үшін қажетті мәндерді жеткізуге, мәтіннің негізгі ойын беруге жол ашады.

Тілдің көріктеуіш құралдарымен жұмыс жасау кезіндегі топтастыру тапсырмаларынан мысалдар келтірейік:

публицистикалық стильдің лексикалық белгілерін көрсетіңіз;

мәтін мазмұнының эмоционалды-экспрессивті жағын ұйымдастыруда фонетикалық бірліктердің рөлі қандай?

аталмыш мәтіндегі стилистикалық фигуралардың қызметін анықтаңыз;

троптар мен стилистикалық фигураларды не біріктіреді және алшақтады?

алғашқы мәтінді мазмұндамасымен (жазбаша баяндау) салыстырыңыз. Қайсысының эмоционалдылығы, көркемділігі басым, себебін анықтаңыз;

мәтін көріктілігіне қандай тыныс белгілер көмектеседі.

Жаттығулардың аралық классификациялық-аналитикалық типіне мәтіннің деңгейлі лингвоэстетикалық талдауын жатқызуға болады:

мәтіннің фонетикалық-интонациялық ерекшеліктерін, оның дыбыстық құралдарының тәсілдерін анықтау;

сөз құрудың экспрессивтік құралдарын талдау;

лексикалық бейнелік құралдардың сипаттамасы;

мәтіннің бейнелеуіштік сипатын үстейтін грамматикалық (морфологиялық, синтаксистік) құралдарды талдау;

мәтіннің графикалық, орфографиялық және пунктуациялық ресімделу ерекшеліктерін бақылау;

талданатын мәтінге өз қатынасын білдіру.

Аналитикалық тапсырмалар аналитикалық біліктерді қалыптастыруға бағытталады: құбылыстың оқыған белгілерін талдауды, әртүрлі жіктеуді жүзеге асыру. Аналитикалық тапсырманы орындау барысындамәтіндіталдау«байланыстысөйленісті құру барысында онда қолданылатын тілдік құралдардың жиынтық рөлін анықтау немесе әртүрлі негіздегі белгілі грамматикалық формаларды талдау» мақсатын көздейді.

Тілдің көріктеуіш құралдарымен жұмыс жасау барысында келесі тапсырмалар берілуі мүмкін:

мәтінге лексикалық талдау жүргізіңіз.

аталмыш мәтінде тілдің, халық шығармашылығы стилінің қандай ерекшеліктерін көреміз?

берілген мәтінде қандай көріктеуіш құралдар қолданылған? Олардың поэтикалық бейне жасаудағы рөлі қандай?

көркем бейнелеудің қандай құралдары арқылы автор қуаныш сезімін жеткізеді?

сөздіктердің, анықтамалықтардың материалдарын, өз бетіңізбен жинаған мысалдарды пайдалана отырып, әңгімелеуге дайындалыңыз.

поэтикалық мәтінді толық талдаңыз.

Көркем стильдегі шағын мәтін таңдаңыз және аталмыш мәтіннің көріктеуіш ерекшеліктерін сипаттайтын бірнеше сұрақ дайындаңыз.

Соңғы типтегі тапсырмалар тұлғаның танымдық аналитикалық қабілеттерін дамытуға бағыталған, өзін бағалау және өзіне талдау жасау дағдыларын, рефлексия қабілеттерін қалыптастырады, аталмыш қабілет оқушыға өз қызметін ой талқысынан өткізіп, шешім жолдарын, оның мәнін, алынған нәтижелерді, меңгерілетін материалдың маңыздылығын түсінуге көмектеседі.

2. Коммуникативтік біліктерді қалыптастыруға бағытталған тапсырмалар.

Бұл топ екі типті тапсырманы қамтиды: автордың мәтінде тілдік құралдарды **таңдауын негіздей алу білігін** қалыптастыратын; өз сөйленісін құру барысында мазмұнды жеткізу үшін тілдік құралдарды **таңдау білігін** қалыптастыратын тапсырмалар.

Алғашқы типтегі жаттығулардың мақсаты – тілдік бірліктерді көріктеуіш функциялары арқылы қабылдау және олардың рөлін автордың ойын жеткізу барысында, поэтикалық бейнені құру, автор ұстанымын білдіру кезінде негіздеу.

Тапсырмаларға мысал келтірелік:

берілген үзіндіде үтірдің, сызықшаның, көп нүктенің қызметі қандай? Тыныс белгілерінің қайсысы мәтіннің көріктілігіне септігін тигізеді?

автор неліктен сөйлемді жеке бөліктерге бөлген? Осы стилистикалық тәсіл қалай аталады? Автор ұстанымын жеткізудегі олардың рөлі қандай? Аталмыш мәтін неге риторикалық сұрақпен аяқталған?

Екінші типтегі тапсырмаларға (тілдік құралдарды таңдаудың коммуникативтік білігін қалыптастыратын) еркін және шығармашылық диктанттар, мазмұндама, шығарма жатады. Аталмыш түрдегі тапсырмалардың мақсаты – автор ойына сай тілдік бірліктерді бейнелеуіш-көріктеуіш функциялары арқылы қайта жаңғырылатын мәтінде қолдану және жаңа мәтінде пайдалану.

Қайта жаңғыртылатын мәтінді қолдану бойынша аталмыш зерттеу үшін мейлінше маңызды тапсырма типі – мазмұндама. Мазмұндама бейнелік ойлауды дамытады, тілді эстетикалық функциясы арқылы меңгеруге мүмкіндік береді, өйткені сөйлеуде тіл бірліктері ақпараттық ғана емес, көріктеуіш мағынаға ие болады. Өзгенің мәтініндегі көріктілікті бақылау және көріктеуіш құралдарды өз сөзінде пайдалану – бейнелік ойлауды жаттықтырады.

Таңдау пәнін өткізу барысында мұғалім шешуі тиіс әдістемелік тапсырмалар берілген:

- шағын формалы мәтінді таңдау – жазушының шығармашылық ерекшелігі, тілдік, бейнелік-көріктеуіш құралдарды таңдаудағы индивидуалдылығы, жанрлық ерекшеліктер, тақырыптың өзгешелігі мейлінше анық көрінетін шығарма үзіндісі. Сәтті таңдалған мәтін оқу пәні ретіндегі қазақ тіліне жағымды мотивация қалыптастырып, сабақты қызықты әрі есте қаларлықтай өткізуге мүмкіндік береді.

Жұмыс формасын таңдау, оны мынадан көруге болады: 1) алғашқы материалды ұсыну тәсілінен (тыңдап немесе көріп қабылдау); 2) жеткізу толықтығынан (егжей-тегжейлі немесе қысқаша баяндау); 3) шығармашылық үлестен (мәтінді жеткізу элементтерімен).

Үйрету мақсатындағы шағын мазмұндаманың мәтінді тілдік талдау тұрғысындағы түрін анықтау. Біздің жағдайымызда бұл – тілдік бірліктердің көріктеуіштік ерекшеліктерін талдау және оларды автор ойын жеткізу барысында қолданудың мақсаттылығы. Аталмыш жағдайда жазушының тілдік бірліктерді саналы таңдағандығына, кездейсоқтық еместігіне көз жеткізу үшін сөздер мен конструкцияларды параллель нұсқалармен алмастыруға болады.

Білім алушылардың мәтін астарына назар аударуын қамтамасыз ету. Аталмыш тапсырманың орындалуы мазмұнды (мәтіннің терең мәнін) саналы жеткізуден көрінеді және білім алушының интерпретациялық біліктеріне арқа сүйейді. Осы тапсырманы сәтті орындауға алғашқы мәтін мен есте сақтап жазған мәтінді салыстырмалы талдау көмектеседі. Оқушыларға алғашқы мәтін және салғастыру үшін тапсырмалар беріледі:

түпкі мәтін мен өзіңіздің мәтініңіздегі негізгі ойларды салғастырыңыз;

сөйлемдер мен сөздерді санап, түпкі мәтін мен өзіңіздің мәтініңіздегі деректерді салыстырыңыз;

автор қолданған және өз нұсқаңыздағы лексиканы, сөз формаларын, синтаксисті сапалы түрде талдаңыз;

мәтіндердің сәйкестігі туралы қорытынды жасаңыз.

Жұмыстың аталмыш түрі мұқият тыңдауға, мәтінді түсінуге және мазмұндауға, білім алушылардың сөйленіске тұлғалық қатынасын қалыптастыруға, тілдің эстетикалық құндылығын сезінуге мүмкіндік береді.

Оқытушының тағы бір міндеті оқушыларға ***өз бетімен жұмыс жасау*** барысында әртүрлі шығармалардың миниатюраларына немесе үзінділеріне мән беріп, оқып, есте сақтау қабілеті бойынша жазып және алғашқы мәтінмен салыстыру кеңестерін беру болып табылады. Бұл жағдайда нәтиже маңызды стимул болады: түпкі мәтінмен салыстыру барысында жазбаны жедел тексеру.

Тілдік құралдарды таңдаудың коммуникативтік білігін қалыптастыратын жаттығулардың ең күрделі түрлі – шығарма. Қазіргі кезде оқу әрекетінің осы өнімді түрі білім алушыларда коммуникативтік құзіреттің келесі құрамдас бөлімдерін қалыптастыруға бағытталған:

ойды, адресатты және қатынас жағдайын ескере отырып, белгілі тақырыпқа шығарма жазу үшін материал жинау және оны жүйелеу білігі;

сөйлеудің әртүрлі типіндегі және стиліндегі мәтіндерді құру білігі;

мәтіндегі ақпаратты қабылдай алу білігі;

қабылданатын мәтіннің тілдік формасын талдау білігі;

өз ұстанымын қалыптастыра алу және қалыптастыру білігі;

байланысқан сөйленісті композициялық дұрыс ресімдеу білігі;

сөйлеу барысында сөздік байлығын және ана тіліндегі грамматикалық формалар мен конструкциялардың алуан түрін пайдалана алу білігі;

орфографиялық және пунктуациялық біліктерді;

қазіргі әдеби тілдің нормаларын меңгеру;

мәтіндерді жетілдіру және түзету, тілдік, мазмұндық қателіктер мен кемшіліктер тауып, оларды жөндеу білігі.

Ұсынылып отырған әдістемелік жүйе мен қалыптастыру экспериментінде қолданылған жұмыстардың нәтижесін бағалау үшін қорытынды эксперимент іске асырылды. Эксперименттің қорытынды кезеңінде еркін ассоциативті эксперимент жасалды. Еркін ассоциативтік экспериментке Солтүстік Қазақстан облысы, Петропавл қаласы, Назарбаев зияткерлік мектебінің, Дарынды балаларға мамандырылған мектеп-интернатының 11 «а», 11 «ә», 11 «б» сынып оқушылары, барлығы 136 оқушы қатысты.

Зерттеудің мақсатына сәйкес жүргізілген ассоциативті эксперименттің қорытынды кезеңінде оқушылардың тілдік санасындағы ұлттық-мәдени тілдік бірліктердің мазмұндық көлемін және осымен байланысты ассоциативтік өрісті анықтау мақсатында еркін ассоциативтік сауалнама жүргізілді. Сауалнамада стимул ретінде қалыптастырушы кезеңде ұсынылған оқу бағдарламасында қамтылған көріктеуіш құралдар берілді.

Бақылау және эксперименттік топтардағы респонденттердің сауалнама нәтижелері төмендегідей (сурет 1):

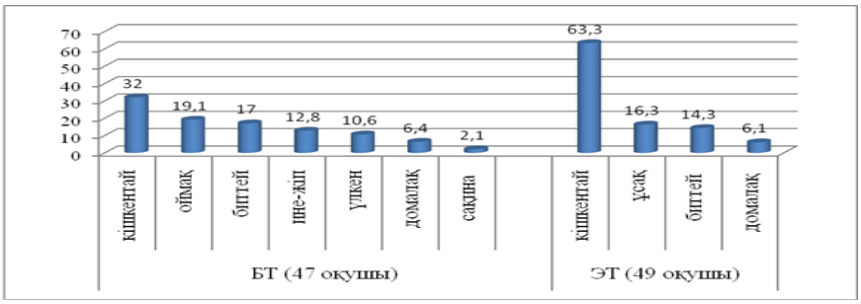

1-сурет – «Оймақтай» теңеуіне байланысты бақылау және эксперименттік топтардан алынған жауаптардың пайыздық көрсеткіші

1. Оймақтай – теңеу. «Оймақтай» – «кішкентай, титтей, құртақандай» деген мағынаны береді (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2009: 630). Мысалы: *Аузы да онша оймақтай емес, сөйлегенде дымыға беретін болғандықтан, ернін жымырыңқырап, бір сорып қояды* (Ж. Аймауытов).

Бақылау тобындағы оқушылардың *«оймақтай»* деген теңеу бойынша жауаптарының сандық көрсеткіштері мынадай: *кішкентай – 15; оймақ – 9; биттей – 8; ине-жіп – 6; үлкен – 5; домалақ – 3; сақина – 1.*

Эксперименттік топ оқушылары аталған стимул сөзге мынадай жауаптар ұсынған: *кішкентай –31; ұсақ – 8; биттей –7; домалақ – 3.*

«Оймақтай» теңеуіне алынған реакциялардың бақылау және эксперименттік топтар бойынша пайыздық салыстырмалы көрсеткіші төмендегідей:

Сауалнама нәтижесінде алынған жауап нұсқалары бойынша бақылау тобындағы респонденттердің 15-і *кішкентай* деген жауапты ұсынған, бұл – беріліп отырған теңеудің дәл мағынасы, ал *оймақ* деген жауап нұсқасын берген оқушылар сөздің түбіріне назар аударған. Сонымен қатар оқушылардың 17%-ы ұсынған *биттей* деген сөз эксперимент жүргізілген аймақта қолданылатын диалект сөз ретінде кең таралған, дегенмен *биттей* сөзі – *кішкентай* деген мағынада жұмсалады. Оқушылардың 12,8%-ы *ине-жіп* жауабын *оймақтың* атқаратын қызметімен байланыстырған, бұл ретте ұсынылған стимулдағы *-тай* деген теңеу жасаушы жұрнаққа назар аударма ған. Респонденттердің 5-еуі *үлкен* деген жауапты ұсынған, мұнда теңеудің мағынасына қатысты қарама-қарсы реакцияны байқауға болады. *Домалақ* және *сақина* жауаптарын ұсынуда оқушылар *оймақтың* сыртқы пішінін басшылыққа алған. Бұл жауапты ұсынғандардың саны – 3 және 1.

Ұсынылған тәжірибелік оқу бағдарламасын игерген эксперименттік топ оқушыларының

жалпы жауап нұсқалары бір мағыналас болып келді. Атап айтқанда, *кішкентай* – 63,3 %, *ұсақ* – 16,3%, *биттей* – 14,3%. Оқушылардың басым көпшілігі дұрыс жауап ұсынған. Ал *домалақ* деген жауапты ұсынғандардың саны – 3. Бұл реакциялар стимул сөздің формасына байланысты туындағандығын байқауға болады.

Бақылау және эксперименттік топтардың жауап нұсқаларын салыстырғанда, алдыңғысындағы *оймақ, ине-жіп, үлкен* реакцияларының қате екендігін көруге болады, ал эксперименттік топтағы ұсынылған жауаптардың басым көпшілігі теңеудің дұрыс мағынасын бере алған және бұл олардың теңеуге қатысты білім деңгейлерінің барынша көтерілгендігін көрсетеді.

2. Бауыр еті – метафора. Қазақ тілінде «баласы, өте жақын, қымбаттысы» деген мағынада жұмсалады (Кеңебаев, 2007: 134).

«Бауыр еті» деген стимул сөзге бақылау тобындағы оқушылардың ұсынған жауаптары және олардың сандық көрсеткіштері мынадай: *туысы – 17; тамақ – 9; баласы – 8;өкпе-бауыр – 6; жан досы – 4; медицина – 2; жауап жоқ – 1.*

Ұсынылған стимул бойынша эксперименттік топтағы респонденттердің ұсынған реакциялары мынадай: *баласы – 45; жақыны – 2; бауыры – 1; туысы –1.*

«Бауыр еті» метафорасы бойынша алынған реакциялардың бақылау және эксперименттік топтардағы салыстырмалы пайыздық көрсеткіші төмендегідей (сурет 2):

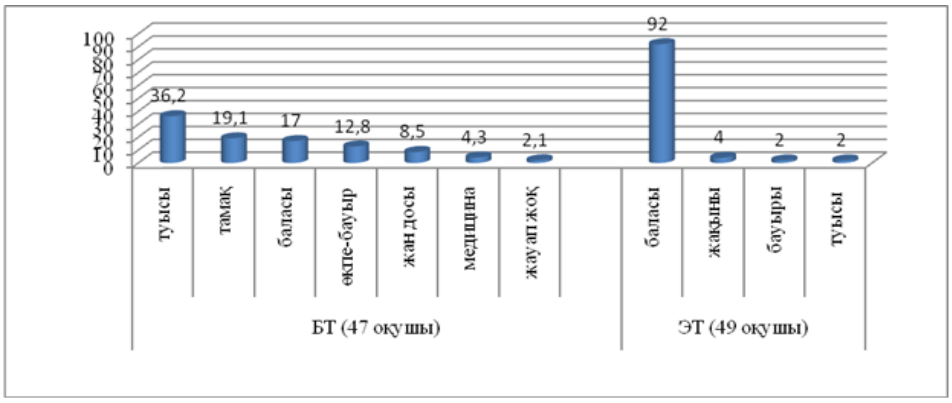

2-сурет – «Бауыр еті» метафорасына байланысты бақылау және эксперименттік топтардан алынған жауаптардың пайыздық көрсеткіші

Сауалнамада ұсынылған келесі стимул – **«бауыр еті»** метафорасы. Бақылау және эксперименттік топтардың жауаптары олардың метафораға байланысты білім деңгейлерін анықтауға мүмкіндік берді. Мәселен, бақылау тобында *«бауыр еті»* дегеннің дұрыс мағынасы – *баласы* деген жауапты ұсынғандардың саны – 8. Бұл қатысқандардың 17%-ын құрайды. Ал оқушылардың басым көпшілігі ұсынған *туысы* және *жан досы* деген жауаптар олардың ұсынылған тіркестің дәл мағынасын білмейтіндігін және коммуникативтік актіде қолданбайтындығын дәлелдейді. Сондай-ақ метафораның мағынасына мүлде қатысты емес *тамақ, өкпе-бауыр* және *медицина* деген жауап нұсқаларының болуы оқушылардың көріктеуіш тілдік құралдарды толыққанды меңгермегендігін танытады.

Эксперименттік топтағы респонденттердің 45-і аталған метафораның тура мағынасын берген, ал *жақыны, бауыры* деген жауап нұсқаларын ұсынуда қазақ дүниетанымында *бауыр* сөзі адамның туыстық қатынасқа байланысты мағынада жұмсалатындығы туралы оқушылардың түсінігі қалыптасқанын дәлелдейді.

3. Дала кемесі – перифраз. Зерттеу еңбектеріне сүйенсек, «дала кемесі – түйе» деген мағынада жұмасалады (Жеребаева, 2008: 6).

Сауалнамада ұсынылған перифраз – *«дала кемесі»* деген стимул бойынша бақылау тобынан алынған реакциялардың сандық көрсеткіші мынадай болды: *түйе – 12; су көлігі – 9; кеме – 9; өзен – 6; жазық дала – 5; жер – 3; жауап жоқ – 3.*

Эксперименттік топтағы оқушылар *«дала кемесі»* деген стимул сөзге мынадай жауаптар ұсынды: *түйе –43; ат – 3; кеме – 2; теңіз – 1.*

«Дала кемесі» перифразы бойынша бақылау және эксперименттік топтардан алынған жа-

уап нұсқаларының салыстырмалы пайыздық көрсеткіші мынадай (сурет 3):

«Дала кемесі» тіркесіне байланысты алынған жауап нұсқаларын салыстыру барысында, екі топтың нәтижелерінде айтарлықтай айырмашылық байқалды. Мәселен, аталған перифразаның мағынасын аша білген, яғни *түйе* деген дұрыс жауапты ұсынғандардың бақылау тобындағы саны – 12 оқушы болса, эксперименттік топта 43 оқушы осы жауапты көрсеткен, бұл бақылау тобында – 25,6%, ал эксперименттік топта – 87,8 %. Кейбір оқушылардың ұсынылған стимулға қатысты реакциялары тіркестің әр компонентіне негізделген, бұған с*у көлігі, кеме, өзен, жазық дала, жер* жауаптар дәлел бола алады.

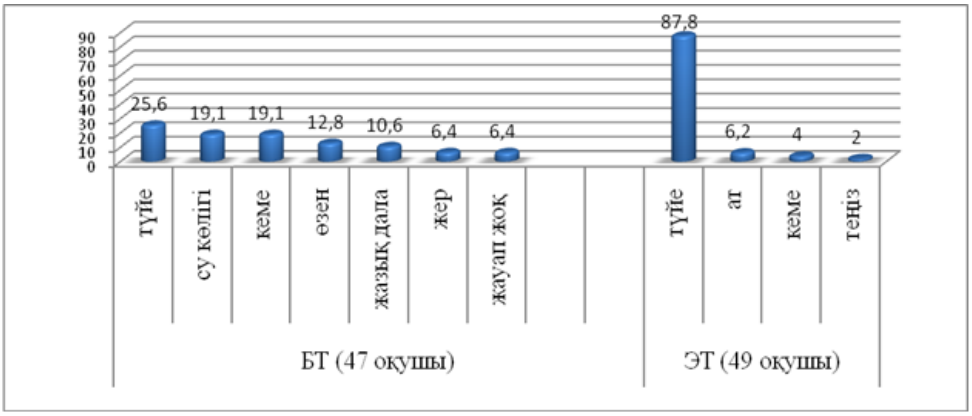

3-сурет – «Дала кемесі» перифразына байланысты бақылау
және эксперименттік топтардан алынған жауаптардың пайыздық көрсеткіші

Қорытынды

Ассоциативті экспериментте жүзеге асырылған таңдау пәнінің білім мазмұны эксперименттік топтағы оқушылардың қазақ тіліндегі тілдің көріктеуіш құралдарының лингвомәдени сипаты туралы білімдерін таразылап, нәтижесін шығаруда ұтымды болды. Эксперимент нәтижелері ұсынылған әдістемелік жүйенің ұтымдылығын дәлелдеуге ықпал етті. Жалпы эксперимент қорытындысы бойынша төмендегі **нәтижелерге** қол жеткіздік:

1. Анықтау экспериментінің нәтижесі оқушылардың көріктеуіш тілдік құралдар туралы жалпы түсініктерінің бар екендігін, алайда олардың басым көпшілігі «метафора мен эпитетті» ғана атап көрсетті. Тіпті, перифраза мен қайталамалар секілді тілдік құралдар аталмады. Көріктеуіш тілдік құралдардың түрлерін, ерекшеліктерін ажырата алмады. Яғни оқушылардың әлі де болса, образды, көркемдеп сөйлеуде, өз ойын нақты жеткізуде сөз байлықтарының тапшылығы, сөзді мағынасына байланысты таңдап қолдана білу дағдыларында, сондай-ақ сөз қолдануындағы стильдік қателердің жіберулі секілді олқылықтар анықталды.

2. Көріктеуіш тілдік құралдарды оқыту айтылған олқылықтарды болдырмауға ықпал етеді. Тілден алған білімін өз тәжірибесінде қолдана алып, пікір білдіруде, өз ойын жеткізуде қолдана білу икемдіктері жетіле түсті.

3. лингомәдени сипаттағы мәтіндер тілдік құралдар туралы тілдік білімді ғана емес, ана тілін одан әрі танып-білуге деген қызығушылығын арттыруға септігін тигізді.

4. Көріктеуіш құралдарды меңгерту үздіксіз білім беруде жүйелі түрде меңгертілсе, тілді қолданудың мәртебесі артып, оқушылардың сөз мәдениетінің деңгейі көтерілді. Жоғары сынып оқушысының сөйлеу мәдениеті мен аялық білімін жетілдіруге, тілдік дағдысын қалыптастыруға септігін тигізетінін дәлелдеді.

5. Оқытудағы интерактивтік әдістер еш кедергісіз еркін пікірін білдіруге, сыныптастарымен етене араласып, қарым-қатынасқа түсуіне, сонымен қатар белгілі бір мәселеге сыни көзбен қарап, өз бетінше немесе ұжымда бірлесіп отырып, шешімін табуға итермелейді.

6. Қазақ тіліндегі тілдік көріктеуіш құралдарды игертудің оқушылардың білімі мен білігін, қабілеті мен дағдысын, лингвомәдени құзыреттілігін қалыптастырудағы рөлін анықтауға мүмкіндік туғызды. Жоғары сынып

оқушыларына қазақ тілінің тілдік көріктеуіш құралдарының лингвомәдени сипатын қосымша таңдау пәні бойынша меңгертудің ұтымдылығын байқатты. Оқушылардың білім деңгейі мен құзыреттілігін арттыру мақсатында қолданылған әдістер мен жұмыстар жоғары нәтижеге жеткізетінін анықтап берді.

7. Өткізілген еркін ассоциативтік эксперимент көріктеуіш тілдік құралдардың эксперимент тобындағы оқушылардың тілдік санасында біршама орныққанын көрсетеді. Ұсынылған стимул сөздер оқушылардың ассоциативтік өрісінің кеңдігі мен мағына тұтастығын дәйектейді.

Бұл мақала ҚР Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті тарапынан 2021-2023 жылдарға арналған ШЖК AP09259495 «Жаңартылған білім мазмұнын жүзеге асыру жағдайында көріктеуіш тілдік құралдарды оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері (орта білім беру жүйесі бойынша» гранттық жобасымен қаржыландырылған.

Әдебиеттер

https://adilet.zan.kz/kaz/

Әбілқаев А. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Інжу-Маржан, 2009. – 293 б.

Бейсенбаева З. Жоғары оқу орнында сөзжасам пәнін оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері: пед. ғыл. док. ... дис. – Алматы, 2005. – 323 б.

Горошко Е. И. Языковое сознание: гендерная парадигма (монография). – М.-Харьков: ИД ИНЖЭК, 2003. – 437 с.

Горошко Е.И. Проблемы проведения свободного ассоциативного эксперимента // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. – 2005. – №3 (12). – С. 53-61.

Жеребаева Л.Р. Қазақ тіліндегі тілдік перифраздардың мағынасы мен қызметі: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2008. – 24 б.

Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: Арыс, 2007. – 800 б.

Кучина Т.И. Развитие художественного мышления подростков средствами литературы: автореф. ... канд. пед. наук. – М., 1993. – 18 с.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық / құраст. Ж. Манкеева, С. Бизақов, Ә. Жүнісбек және т.б. – Алматы: Арыс, 2009. – 752 б.

Құрманова Н. Қазақ мектептерінде сөз тіркесі синтаксисін дамыта оқыту технологиясының ғылыми-әдістемелік негіздері: пед. ғыл. канд. ... дис. –Алматы, 2004. – 369 б.

Овчинников И.Г. Ассоциации и высказывание. Структура и семантика: Учебное пособие по спецкурсу. – Пермь, 1994. – 124 с.

Мұхамеджанова Г.Т. Қазақ тіліндегі көріктеуіш тілдік құралдардың лингвомәдени сипаты және оларды оқыту әдістемесі: фил. док. ...дис. – Алматы, 2016. – 187 б.

Рахметова Р. Қазақ тілі синтаксисін қатысымдық-танымдық тұрғыдан оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері: пед. ғыл. док. ... дис. – Алматы, 2010. – 230 б.

Юрков Е.Е. Метафора в аспекте лингвокультурологии: автореф. док. филол. наук. – СПб.: Инфо Ол, 2012. – 55 с.

De Deyne, S., Storms G. (2008). Word associations: Network and semantic properties. 2008. 340 p. (in English)

Szalay L.B., Deese J. (1978) Subjective Meaning and Culture: An Assesment Through Word Associations. Lawrence Erlbaum Associates. 1978. 165 p. (in English)

References

https://adilet.zan.kz/kaz/

Abilqaev A. (2009) Qazaq tilin oqytu adistemesi [Methodology of teaching the Kazakh language]. Almaty. 2009. 293 p. (in Kazakh)

Bejsenbaeva Z. (2005) Zhogary oqu ornynda sozzhasam panin oqytudyn gylymi-adistemelik negizderi: ped. gyl. dok. ... dis. [Scientific and methodological bases of teaching the subject of word formation at a higher educational institution] Almaty. 2005. 323 p. (in Kazakh)

Goroshko E. (2003) Jazykovoe soznanie: gendernaja paradigma (monografija) [Linguistic consciousness: gender paradigm]: Monograph. Harkov. 2003. 437 p. (in Russian)

Goroshko E. (2005) Problemy provedenija svobodnogo associativnogo jeksperimenta [The problem of conducting a free associative experiment] // [Journal of the Volgograd State Pedagogical University]. 2005. No.3 (12). P. 53–61. (in Russian)

Zherebaeva L. (2008) Qazaq tilindegi tildik perifrazdardyn magynasy men qyzmeti: filol. gyl. kand. ...avtoref. [The meaning and function of linguistic periphrasis in the Kazakh language]. Almaty. 2008. 24 p. (in Kazakh)

Kenesbaev I. (2007) Frazeologijalyq sozdik [Phraseological dictionary]. Almaty. 2007. 800 p. (in Kazakh)

Kuchina T. (1993) Razvitie hudozhestvennogo myshlenija podrostkov sredstvami literatury: avtoref. ... kand. ped. nauk. [Development of artistic thinking in youth literature]. Moskow. 1993. 18 p.

Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq. (2009) [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes]/ Zh. Mankeeva, S. Bizaqov, A. Zhunisbek. Almaty. 2009. 752 p.

Qurmanova N. (2004) Qazaq mektepterinde soz tirkesi sintaksisin damyta oqytu tehnologijasynyn gylymi-adistemelik negizderi: ped. gyl. kand. ... dis. [Scientific-methodical bases of teaching technology to develop phrase syntax in Kazakh schools]. Almaty. 2004. 369 p.

Ovchinnikov I. Associacii i vyskazyvanie. Struktura i semantika. [Associations and expressions. Structure and semantics]. Perm. 1994. 124 p.

Muhamedzhanova G. (2016) Qazaq tilindegi korikteuish tildik quraldardyn lingvomadeni sipaty jane olardy oqytu adistemesi: fil. dok. ...dis. [Linguistic and cultural nature of decorative language tools in the Kazakh language and their teaching methodology]. Almaty. 2016. 187 p.

Rahmetova R. (2010) Qazaq tili sintaksisin qatysymdyq-tanymdyq turgydan oqytudyn gylymi-adistemelik negizderi: ped. gyl. dok. ... dis. [Scientific and methodological bases of teaching the syntax of the Kazakh language from a participative-cognitive point of view]. Almaty. 2010. 230 p.

Jurkov E. (2012) Metafora v aspekte lingvokul'turologii: avtoref. dok. filol. nauk. [Metaphor in the aspect of linguocultural science]. Sankt-Peterburg. 2012. 55 p.

De Deyne, S., Storms G. (2008). Word associations: Network and semantic properties. 2008. 340 p. (in English)

Szalay L.B., Deese J. (1978) Subjective Meaning and Culture: An Assesment Through Word Associations. Lawrence Erlbaum Associates. 1978. 165 p. (in English)

ҒТАМР 16.41.21 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v188.i4.011

А.С. Режеп[1]*, Г.К. Беккожанова[1]
Н.М. Кеңесбаева[1], С.Е. Сүгірова[2]

[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
[2]С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Қазақстан, Астана қ.
*e-mail: akniyetrezhep@gmail.com

ВИРТУАЛДЫ ТІЛДІК ТҰЛҒАНЫҢ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақала қазіргі лингвистиканың өзекті тақырыбы – виртуалды тілдік тұлғаны зерттеуге, тұлғаның тілдік ерекшеліктері мен интернет коммуникациядағы виртуалды тілдік тұлғаның лексико-семантикалық ерекшелігін сипаттауға бағытталды. Зерттеу жұмысы тілдік тұлға ұғымына арналған жұмыстарға, отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулеріне шолу жасаумен басталып, ерекшеліктері, қасиеттері сипатталды. Интернет-коммуникацияны лингвистикалық тұрғыда зерттеудің өзектілігін ескере отырып, «виртуалды тілдік тұлға» түсінігін айқындаудың қолданыстағы анықтамалары талданды. Мақалада виртуалды тілдік тұлға өзінің ерекше құндылықтарымен, уақыт пен кеңістікке өзгерген қарым-қатынасымен, виртуалды әрекеттермен айналысудың жоғары дәрежесімен, нақты мақсаттар мен коммуникация стратегияларымен және т.б. лексико-семантикалық дискурсымен сипатталатын тілдік тұлғаның жаңа түрі ретінде қарастырылды.

Зерттеудің мақсаты – виртуалды тілдік тұлғаның лексико-семантикалық қасиеттер жиынтығын қарастыру. Зерттеу нысаны – виртуалды тілдік тұлға интернет желісіндегі виртуалды дискурстың қатысушысы ретінде қарастырылды. Зерттеу әдісі мен зерттеу материалдары «BBCNews» Instagram парақшасында жарияланған “Florida lawmakers strip Disney of special tax status” постына жазылған пікірлерді қамтиды. Зерттеу барысында посттағы респонденттердің жауаптарында келесі лексикалық бірліктердің өнімділігі анықталды, олар: жаргондар; идиомалар; ауызекі және қарапайым тіл; паремия; окказионализмдер; терминдер және дәйексөздер. Нәтижесінде, аталған тілдік бірліктерге сандық-салыстырмалы талдау жасалып, тұжырымдар берілді.

Түйін сөздер: виртуалды тілдік тұлға, виртуалды кеңістік, интернет коммуникация, лексико-семантикалық талдау, пост пікірлер.

A.S. Rezhep[1]*, G.K. Bekkozhanova[1], N.M. Kenesbayeva[1], S.E. Sugirova[2]

[1]Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
[2]S.Seifullin Kazakh Agro Technical University, Kazakhstan, Astana
*e-mail: akniyetrezhep@gmail.com

Lexico-semantic peculiarities of a virtual language personality

The article is devoted to the study of the current topic of modern linguistics – virtual linguistic personality, aimed at describing the linguistic features of personality and lexico-semantic specifics of virtual linguistic personality in Internet communication.The study began with a review of works on the concept of linguistic personality, studies of domestic and foreign scientists and focused on its features and properties. Given the relevance of studying Internet communication from a linguistic point of view, the existing definitions of the concept of “virtual personality” were analyzed. The article considers a virtual linguistic personality with its special meanings, a changed attitude to time and space, a high degree of involvement in virtual activities, specific goals and communicative strategies, etc. It was considered as a new type of linguistic personality, characterized by lexico-semantic discursiveness.

The goal of the – study is to consider the totality of the lexical and semantic properties of a virtual linguistic personality. The object of the study – is a virtual linguistic personality as a participant in a virtual discourse on the Internet. The research method and research materials include comments on the publication “Florida lawmakers strip Disney of special tax status” posted on the BBCNews Instagram page. In the course of the study, the efficiency of the following lexical units was determined in the comments of respondents to the post: slang vocabulary; idioms; colloquial and ordinary language; paremia;

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

occasionalisms; terms and quotations. As a result, a quantitative and comparative analysis of these language units was carried out and conclusions were drawn.

Key words: virtual linguistic personality, virtual space, Internet communication, lexico-semantic analysis, comments.

А.С. Режеп[1]*, Г.К. Беккожанова[1], Н.М. Кеңесбаева[1], С.Е. Сүгірова[2]

[1]Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
[2]Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, Казахстан, г. Астана
*e-mail: akniyetrezhep@gmail.com

Лексико-семантические особенности виртуальной языковой личности

Статья посвящена исследованию актуальной темы современной лингвистики – виртуальной языковой личности, направленной на описание языковых особенностей личности и лексико-семантической специфики виртуальной языковой личности в интернет-коммуникации. Исследование началось с обзора работ по понятию языковой личности, исследований отечественных и зарубежных ученых и сосредоточилось на ее особенностях и свойствах. Учитывая актуальность изучения интернет-коммуникации с лингвистической точки зрения, были проанализированы существующие дефиниции определения понятия «виртуальная личность». В статье рассматривается виртуальная языковая личность с ее особыми значениями, измененным отношением ко времени и пространству, высокой степенью вовлеченности в виртуальную деятельность, специфическими целями и коммуникативными стратегиями и др., как новый тип языковой личности, характеризующийся лексико-семантической дискурсивностью.

Цель исследования – рассмотреть совокупность лексико-семантических свойств виртуальной языковой личности. Объектом исследования является виртуальная языковая личность как участник виртуального дискурса в сети Интернет. Метод исследования и материалы исследования включают в себя комментарии к публикации «Florida lawmakers strip Disney of special tax status», опубликованной на странице BBCNews в Instagram. В ходе исследования в ответах респондентов на пост определялась частотность следующих лексических единиц: жаргоны; крылатые выражения; разговорный язык; паремия; окказионализмы; термины и цитаты. В результате проведен количественный и сравнительный анализы указанных языковых единиц и сделаны выводы.

Ключевые слова: виртуальная языковая личность, виртуальное пространство, интернет-коммуникация, лексико-семантический анализ, комментарии.

Кіріспе

Соңғы онжылдықтағы интернет-коммуникацияның қарқынды дамуы әлеуметтік коммуникацияның түрлері мен әдістерін айтарлықтай өзгертті. Жаһандану процесі қарым-қатынастың дәстүрлі ауызекі түрлерінен (тікелей қарым-қатынас жағдайындағы сөйлесу, телефон арқылы сөйлесу, конференция, көпшілік алдында сөз сөйлеу және т.б.), жазбаша және ауызша қарым-қатынас түрлеріне (чат, форумдар, әлеуметтік желілер, блогтар, микроблогтар, интернет-конференциялар, қашықтықтан семинарлар, интернет-хабарларға және т.б.) біртіндеп көшуге әкелді. Қарым-қатынастың жаңа тенденциялары бүкіл әлем бойынша коммуникациялық стратегияларға енуде, бірте-бірте танылмаған, бірақ бұрыннан таныс нормаға айналуда. Бұл процесс коммуникативті мінез-құлықтың өзгеруін тудырды: енді сөйлеуші өз ойын мүмкіндігінше анық және қысқа жеткізу және оның интонациясы мен көңіл-күйін әртүрлі формалармен жеткізу үшін не айту керектігін емес не жазу керектігін ойлауы керек, яғни сөздерді, тыныс белгілерін және эмотикондарды қолдану.

А.А.Барковичтің пікірінше: «Виртуалды форматтың мәтіндік мүмкіндіктері тілдің лексикалық, грамматикалық және стилистикалық вариативтілігін едәуір кеңейтті. Ғаламторда жаргон, аббревиатура, акроним, портманто, смайликтер, т.б. кең қолданыс табуы кездейсоқ емес. Дегенмен, олардың Интернет желісінде біркелкі, дискурсивті қолданылуы тіл жүйесінің бірлігіне нұқсан келтіре алмайды» (Баркович, 2015: 288). Лингвист, интернет-коммуникациядағы соңғы тенденцияларға байланысты тілдің түрленіп жатқанын басшылыққа ала отырып, жаңа техникалық коммуникация құралдарының көбеюінің арқасында компьютерлік байланыс қазіргі заманғы адам өміріндегі ажырамас шындыққа айналды деп тұжырымдайды. Сәйкесінше, бұл үрдіс тіл негіздеріне, узусқа, яғни, қолданыс аясына әсер етеді.

Қарым-қатынас жағдаятына енген мәтін дискурс ретінде қарастырылатын тілді зерттеудің социолингвистикалық тәсілі аясында бұрын болмаған дискурстың жаңа түрлерін анықтауға мүмкіндік берді: компьютерлік (электрондық) дискурс, желілік дискурс, интернет-дискурс, виртуалды дискурс және әлеуметтік медиа дискурс. Интернеттің коммуникативті ортасы негізінде анықталған дискурстың барлық түрлеріне ортақ сипаттама – коммуникация субьектісі, ал бір-бірімен ішінара қабаттасатын ерекше белгілері – виртуалды коммуникативті орта. Интернет негізінде пайда болған жаңа коммуникативті кеңістікті зерттей отырып, соңғы жылдары лингвистер тілдік тұлға болып табылатын дискурсқа қатысушылардың, яғни лингвистикалық кеңістікте өмір сүретін, вербальды белгілерді қолданатын тұлғалардың әртүрлі сипаттамаларын зерттеуге көбірек бет бұруда. Дегенмен де, зерттеу жұмысын әрі қарай жалғатырмас бұрын «тілдік тұлға» және «виртуалды тілдік тұлға» ұғымдарының ара жігін ашу мәселесі туындайды.

Әдебиетке шолу

Бүгінгі таңға дейін адам баласы меңгерген әрбір тіл оның психологиясы мен тұлғалық қасиеттеріне күшті әсер етеді деп тұжырымдалған және айқын. Осы жерде «әрбір тіл сол тілде сөйлейтін тұлғаға әсер етеді» деген идея Сепир-Уорфтың XX ғасырдағы лингвистикалық салыстырмалылық гипотезасында қолдау тапты (Hoijer, 1954: 231). Бұл болжам бойынша сыртқы дүниені танып білу тәсілдері мен ой жүйесі тіл құрылымы арқылы анықталады; ойдың логикалық құрылымын тіл анықтайды; шындықты тану сипаты оны танып білуші субъектінің тіліне байланысты. Яғни, ана тілі айналадағы шындықты тұлға қалай қабылдауын және қалай тұжырым жасайтынын анықтайды. Лингвистикалық антропология мен әлеуметтік лингвистикадағы жетекші тұлғалардың бірі Д.Хаймс бойынша «Тілдік тұлға адамды қоршаған дүниені кейбір әлеуметтік және мәдени нормалар арқылы, сондай-ақ ұлттық менталитет, яғни қарастырылып отырған тұлға жататын тіл қауымдастығында үстемдік ететін нормалар арқылы қабылдауға мәжбүр етеді». Д.Хаймс тілдік қауымдастықты «тілдің мінез-құлық және түсіндіру ережелерін бөлісетін қауымдастық» деп анықтады (Hymes, 1972: 269).

XX ғасырдың аяғында Ресейде бұл идеялар «тілдік тұлға» ұғымында көрініс тапты. «Тілдік тұлға» терминін концептуалды түсінудің бастауы Г.И.Богин мен Ю.Н. Караулов зерттеулерінде қаланды (Богин, 1986: 86), (Караулов, 2010: 264). Олар жасаған тілдік тұлғаның құрылымдық үлгілері оны зерттеудің бағыттары мен болашағын айқындап берді. Кеңес және Ресей лингвисті, жалпы және орыс тіл білімі, лексикология және лексикография, қолданбалы лингвистиканың маманы Ю.Н.Караулов тілдік тұлғаны тіл үйренудің барлық аспектіліеріне еніп, сонымен қатар адамды зерттейтін пәндер арасындағы шекараны бұзатын қиылысатын идея деп атайды. Бұған себеп адамды өз тілінен бөлек зерттеуге жол берілмеді деген тұжырымға келеді. Тілдік тұлға түсінігін зерттей келе Ю.Н.Караулов оны зертеудің үш жолын ұсынады. Бірінші жолы – психолингвистикалық, яғни тіл және сөйлеу психологиясы. Мұнда Ю.Н.Караулов Бодуэн де Куртенэнің тілдік тұлғаны әлеуметтік лингвистикалық формалар мен ұжым нормаларының қабылдағышы ретінде қарастырған идеясын жалғастырды. Екіншісі –лингводидактикалық – тіл үйренудің жалпы заңдылықтары (белгілі бір тілдің ұлттық ерекшеліктері қарастырылмайды). Үшіншісі – көркем әдебиет тілін зерттеу. Ю.Н. Караулов өз еңбектерінің бірінде тілдік тұлғаны оның тілі арқылы көрініс тапқан психологиялық, әлеуметтік және басқа да компоненттері бар тұлғаны бейнелеу түрі ретінде ашады. Ғалымның екінші бір түсіндірмесінде тілдік тұлға вербалды құралдар негізінде жасалған тұлғаны қайта құру деп атап өткен. Ол бойынша тілдік тұлғаның құрылымы үш деңгейде көрініс табады:

– нөлдік: вербалды-семантикалық (қоғамның барлық өкілдеріне ортақ ұлттық тілдің фонологиясы, морфологиясы, синтаксисі, стилі, лексикасы мен семантикасы);

– бірінші: лингвокогнитивтік (дүние мен менталитеттің тілдік бейнесін көрсететін идеялар мен концепцияларды қамтиды);

– екінші: мотивациялық немесе прагматикалық (жеке тұлғаның сөйлеу әрекетін бақылайтын мақсаттарды, мотивтерді, құндылықтарды, көзқарастарды көрсетеді).

Нөлдік құрылым тілдік тұлғаның өзгермейтін бөлігі ретінде берілген, ол берілген тілдік мәдениеттің әртүрлі диалектілерінде сөйлеушілерінің сөзін де, әртүрлі кезеңдердің, тіпті дәуірлердің мәтіндерін де түсінуге мүмкіндік береді. Бірінші және екінші деңгейлер іс жүзінде тұлғаның өзімен әлеуметтік-психологиялық мағынада біріктіріледі: мұнда жалпыадамзаттық құндылықтар, болмыстың

мәні өзгеріссіз қарастырылады, ал жеке мотивтер мен мақсаттар ауыспалы бөлік болады.

Нақты уақытта өмір сүріп, дамып келе жатқан тілдік тұлғаның (өзгермелі бөлік), өзіне ұқсас тұлғаның мәңгілік болмыс (оның тұрақты бөлігі) ретінде көрінетінін түсіну де маңызды емес (Караулов, 2010: 264). Мұны Ю.Н.Караулов тілдік тұлғаның әр деңгейде уақытша және уақытсыз, өзгермелі және дамып келе жатқан формациялары бар және осы құбылыстардың бірігуі сәйкес деңгейге мазмұн тудыратын парадокс деп атайды.

1980 жылдары тілдік тұлға феноменін зерттеген тағы бір кеңестік және орыс филологы, лингвист, педагог Георгий Исаевич Богин болды. Оның пайымдауынша тілдік тұлға адам тілді қай дәрежеде меңгергенінде емес, тілді дұрыс қолдана алғанда қалыптасады. Тілдік тұлғаны зерттеу оның коммуникативті саласына дейін кеңейеді. Ол әр түрлі ақпараттық жүктеме мен жанрлық-стилистикалық бағыттағы мәтіндерді кодтау және декодтау үшін қажетті құзыреттерге ие толыққанды қарым-қатынас субъектісі болып табылады (Богин, 1980: 60). Тілдік тұлғаны оның сөйлеу әрекетіне, оның туындыларын жасауға дайындығы тұрғысынан зерделеу керек деген тұжырымға келіп тоқтады. (Богин, 1982: 36).

Г.И.Богин бойынша тілдік тұлғаны зерттеу лингводидактикаға бейім: ғалым тілдік тұлғаның үлгісін оның тілдік дағдыларын дамытуға, «сөйлеу жұмысымен әрекетке дайындықтың бір деңгейінен екіншісіне» қозғалысына негіздейді. Лингвисттің тұжырымы бойынша тілдік тұлғаның даму кезеңдерін жас факторымен байланыстырмайды, яғни адамда тілдік тұлғаға айналуға деген туа біткен қабілет бар, және оны сөзсіз игеруге міндетті. Ол тілдік тұлғаның құрылымын, оның құрамдас бөліктері мен деңгейлерін мұқият зерттейді. Ол адамның тілдік қолдану процестерін формалдандыратын тілдік тұлға моделін жасайды. Ғалым бойынша қарастырылып отырған тілдік тұлға моделінің үш деңгейі бар: тіл мәдениетінің деңгейлері (фонетика, грамматика және лексика), сөйлеу әрекетінің түрлері (сөйлеу, тыңдау, оқу, жазу) және тілді меңгеру деңгейлері.

Тілдерді меңгеру деңгейлеріне мыналар жатады:

дұрыстық деңгейі – тілді қолданғанда оның ережелерін сақтау қажеттігі;

интериоризация деңгейі – ақпаратты берудің баяулауымен, ішкі сөйлеудің жеткіліксіз дамуымен, сөйлеуде толық қалыптаспаған оймен байланысты;

қанықтылық деңгейі – тілдің байлығы, яғни тілдің стильдік ресурстарын пайдалану ұғымымен байланысты;

адекватты таңдау деңгейі – қарым-қатынас жағдайына байланысты сөйлеу құралдары мен коммуникативті мінез-құлықты таңдаудың сәйкестігін анықтайды;

адекватты синтез деңгейі – тілдік тұлғаның күнделікті қарым-қатынаста әдеби тілді білдіру құралдарын толық пайдалана алу қабілеті (немесе қабілетсіздігі) (Богин, 1984: 31).

Г.И.Богин тілдік тұлға ұғымына берген интерпретациясын қорытындылай келе тілдік тұлға – тілді бірте-бірте меңгеріп, уақыт өткен сайын сөйлеу дағдысын дамыта түсетін тұлға деген қорытындыға келуге болады. Дегенмен де, тілдік тұлға тілді меңгеру тұрғысынан өзгерістерге ұшырайды және бұл өзгеріс даму бағытында және керісінше, деградация немесе тозу бағытында да көрініс беруі мүмкін.

Ю.Н.Караулов пен Г.И.Богин айқындаған тілдік тұлға деңгейлерінің интерпретациясында өзара сәкестіктер кездеседі. Яғни, Г.И. Богин бойынша дұрыстық деңгейі және ішінара қанықтылық деңгейлері Ю.Н. Караулов бойынша нөлдік деңгейге сәйкес келеді; Г.И. Богин бойынша адекватты синтез деңгейі Ю.Н. Карауловтың екінші – мотивациялық немесе прагматикалық деңгеімен сәйкес келеді. Мұндағы екі деңгей де белгілі бір қарым-қатынас жағдайында сөйлеушінің ниетін көрсетеді.

Тілдік тұлға деңгейлерін қарастырғанда дүние мен менталитеттің тілдік бейнесін көрсететін идеялар мен концепцияларды бейнелейтін лингвокогнитивтік деңгейді тек Ю.Н. Караулов қарастырғанынын атап өткен жөн. Бұл оның зерттеу логикасын лингвомәдениеттану ғылымының негізгі ағымына көшіруге мүмкіндік береді. Тілдік тұлғаны қарастыруға мұндай көзқарас әлеуметтік топ өкілінің жалпылама және жеке сөйлеу портретін модельдеу аспектісінде қолайлырақ болады.

Отандық ғалымдардан Б.И. Нұрдәулетова жыраулар тілдік тұлғасын олардың поэтикасындағы дүниенің танымдық бейнесін зерттеген. Жыраулардың тілдік тұлғасын зерттей келе ол: «Біздің ойымызша, тұлға – интеллектуалды ерекше жаратылыс иесі» деп қорытындылайды (Нұрдәулетова, 2011: 311). Ал саясаткерлердің тілдік тұлғасын бұқаралық ақпарат құралдары негізінде зерттеген Б.С. Каримова «бірегей тілдік тұлға», «элитарлық тілдік мәдениетті ұстанушының тілдік тұлғасы» терминдерін қатар қолданады (Каримова, 2006:24). Ф.Е.Терекова

қазақтың ғалымы Қ.Жұбановтың тілдік тұлғасын ғылыми еңбектері негізінде зерттеген, оны қызметіне байланысты әлеуметтік тұрғыдан түсіндіріп, оны «қазақи тілдік тұлға» ретінде таниды (Терекова, 2004: 131).

Виртуалды тілдік тұлға

Қазіргі таңда Жеке тұлғаның осы түрінің нақты сипаттамаларын оның атауында көрсетуге тырысып, зерттеушілер көбінесе «виртуалды тұлға» және «виртуалды тілдік тұлға»тіркестерін қолданады. (Амурская, 2013: 4), (Апажева, 2014: 16), (Галинская, 2010: 11), (Гермашева, 2014: 140). Дегенмен Интернеттің коммуникативті кеңістігіндегі тілдік тұлға мәселелері бойынша ғылыми жарияланымдардағы талдау көрсеткендей, бұл ұғымдар әртүрлі түсіндіріледі, өйткені виртуалды тілдік тұлға нақты анықтама беруге болатын монолитті құбылыс емес, бірақ электрондық ортада субъективтілікті жүзеге асырудың көптеген нұсқаларын қамтиды. Осыған байланысты қарастырылып отырған құбылыстың кең таралған анықтамаларын жүйелейміз.

Біріншіден, компьютерлік коммуникацияға байланысты Интернетті байланыс құралы ретінде пайдаланатын кез келген адамды виртуалды тұлғаның өте кең түсінігі ретінде алуға болады. Бұл тәсіл Интернеттегі кез келген коммуникация виртуалды деп есептелетініне негізделген, сондықтан кез келген Интернет пайдаланушысы виртуалды тілдік тұлға болады. Көбінесе Ресейлік зерттеушілер арасында виртуалды тұлғаның синонимі «человек кликающий» метафорасы болып табылады, ал батыс зерттеушілерінде «post-human» (Nayar, 2004: 343). Кейбір зерттеушілер оның өзіндік ерекшеліктерін қарастыра отырып, мінез-құлық стилі, нақты тілі, өзіндік құндылық жүйесі және «философиясы» туралы айтқанымен, біздің ойымызша, бұл контексте виртуалды тұлғаның кейбір белгілерін нақты шындықтағы қарым-қатынас жағдайындағы тұлғамен салыстырып бөлу қайшылықтар тудырады, өйткені мұндай тұлға тым жалпыланған және виртуалды емес тұлғамен ерекше және ұқсас сипаттарды қамтиды.

Екіншіден, виртуалды тілдік тұлғаны интернетке тәуелді адам деп түсінуге болады. Осы жерде айта кететін жайт, мысалы виртуалды тұлғаны қарастырған зерттеушілердің бірі В.В.Афанасьева виртуалды тұлға мен интернетке тәуелді қолданушы арасында нақты теңдік белгісін қоймайды (Афанасьева, 2010: 10). Ол виртуалды тұлғаны жалпылама түрде, Интернет ақпараттық-коммуникациялық кеңістігіндегі еркін емес, виртуалды кеңістікке тәуелді, денсаулығына немқұрайлы қарайтын және т.б. қасиеттерге ие тұлға ретінде сипаттайды. Сәйкесінше, Интернетке тәуелді адам виртуалды тілдік тұлға деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Үшіншіден, интеллектуалды мінез-құлыққа еліктейтін компьютерлік бағдарлама виртуалды тұлға деп аталады. «Бұл бағдарламалардың түрлері дерекқорда сақталған элементтерді қайта біріктіру немесе кейбір алдын ала анықталған әрекеттерді орындау арқылы жалған мағыналы мәтіндерді тудыратын қарапайым сценарийлерден және әңгімелесуді қолдайтын, сұрақтарға жауап беретін, күрделі анимацияланған мәтіндік роботтарға дейін әртүрлі қимыл-қозғалыс, мимика және жасанды интеллектпен қамтамасыз етілген кейіпкерлер (OK Google, Алиса) (Выгонский, 2006). Виртуалды «тұлға» пайдаланушының компьютері немесе ол кіретін ресурс орналасқан сервер арқылы іске қосылатын компьютерлік бағдарлама болса да, кәдімгі мағынада ол виртуалды тұлғаға дәл сәйкес келеді, оны бот («робот» сөзінен) деп те атайды. Жаңа ақпараттық технологиялардың тез даму қарқынына қарамастан, тілдік тұлғаларға еліктейтін бағдарламалар әлі де жетілмеген. Оларда қайталанатын типтік тіркестердің белгілі бір жиынтығы бар, сұрақтарға әрқашан адекватты жауап бермейтін және еліктеу бағдарламалары ретінде танылған.

Төртіншіден, компьютерлік ойынның виртуалды әлемінде құрастырылған және пайдаланушы басқаратын кейіпкер виртуалды тұлға болып саналады. Бұл бағыттағы зерттеулерді негізінен философтар мен психологтар жүргізеді, өйткені рөлдік мультипликациялық ойындардың өзінде кейіпкерлер арасындағы ауызша қарым-қатынас мүмкіндігі ойын әрекетінен тыс көп жағдайда алынып тасталады. Сондай-ақ, виртуалды тұлғаны зерттеудегі бұл бағыт, біздің деректерге қарағанда, отандық емес, шетелдік зерттеушілермен көбірек дамыған. Осы тәсілге сәйкес ғалымдар пайдаланушының қалауы аватарды таңдауда қалай көрінетініне қызығушылық танытады. Бұл жағдайда аватар ойында ұсынылған және басқарылатын суреттегі пайдаланушының іске асуы ретінде түсініледі. Jcs Осы ретте, Р.Бартл атап өткендей, көптеген пайдаланушылар виртуалды әлемде бір уақытта бірнеше таңбаларды басқарады, олардың әрқайсысы арнайы мақсаттарға қызмет етеді.

Бесіншіден, виртуалды тұлға деп өзін нақты адам ретінде көрсететін және белгілі бір мақсаттарға пайдаланатын жалған адам түсініледі. Тұлғаның осы түріне қатысты қолданылатын синонимдердің ішінде мыналарды атап өтуге болады: «виртуал», «клон», «мультфильм», «фейк», «жалған тұлға», «квази тұлға». Бір адам жасаған виртуалды тұлғалардың саны «оларды жасауға уақыт пен күш жеткілікті болғанша» көп болуы мүмкін.

Виртуалды тұлғаны түсінудің бұл тәсілімен зерттеушілер виртуалды тұлғаны құру кезінде адам саналы түрде киетін «маска» туралы айта отырып, оны жартылай және туындылық тұрғысынан қарастырады. «Маска – бұл жеке тұлғаның ерекше қорғаныс механизмі, жалған әсер қалдыруға және анонимділікке ие болуға ұмтылудан туындайтын басқа өзін сақтауға бағытталған өзін-өзі құрастырған мінез-құлық стратегиясы». «Маска кию – бұл адамның өз болмысымен тәжірибе жасау, ол үшін әдеттен тыс нәрсені байқап көру, адам өзінің нақты өмірінде жүзеге асыра алмайтын мінез-құлық және басқалармен өзара әрекеттесу тәсілін өзі үшін «сынап көру». Мұнда «маска» компенсаторлық қызмет атқарады, индивидтің қалауындағы, бірақ басқа жолмен қолы жетпейтін мақсатқа жетуге мүмкіндік береді.

Виртуалды тұлғаның «маскасын» әлеуметтік бетпердемен нақты қарым-қатынас жағдайында салыстыра отырып, ол «әдепті мінез-құлық жиынтығын» білдіреді, Т.А. Бондаренко виртуалды «маскамен» сәйкессіздікті атап өтеді, өйткені соңғысы «жай маска емес, бұл виртуалды әлемде белсенді жұмыс істейтін күрделі құрылым (Бондаренко, 2007: 53). Бұл нақты тұлғадан айтарлықтай ерекшеленуі мүмкін жаңа тұлға, оның физикалық және әлеуметтік-психологиялық кемшіліктері мен әлсіз жақтарының орнын толтырады. Бұл виртуалды тұлғаның жаңа келбеті, жаңа дауысы, жаңа әдеттері мен жаңа мінез-құлқы болуы мүмкін және ол міндетті түрде біреу емес.

Виртуалды тұлға сонымен қатар желіде өзара әрекеттесетін нақты тұлғаны қолдау үшін жасалған. Мұндай «тактикалық» қимылды интернетте өз шығармашылығын, кәсіби қызметін және т.б. насихаттаумен айналысатын адамдар жиі қолданады. Желіні пайдалануда мұндай шығармашылық клондау деп аталады. Осы мақсатта құрылған виртуалды тұлға әдетте оның авторы болып табылатын нақты тұлғаның беделін көтеруге бағытталған мақтау сөздер жазу үшін немесе жағымсыз реакция тудырмас үшін қолданылады.

Алтыншыдан, виртуалды тілдік тұлға нақты адамның «менінің» оның құрастырылған бейнесімен қосылуы ретінде түсініледі. Адресат позициясынан адамның виртуалды кеңістіктегі нақты «мені» анықталмайды. Виртуалды дискурсқа қатысушылар М.Б. Бергельсонның пікірінше, бір-бірінің нақты когнитивті моделі жоқ, нәтижесінде олар ешқашан өздерінің коммуникациялық серіктестерінің кім екеніне толық сенімді бола алмайды (Бергельсон, 2002: 55).

Бұл тәсіл арқылы виртуалды тұлға өзінің қарым-қатынастағы серіктестерімен қабылданатын нақты тұлғаның шартты бейнесі ретінде тұлғаға байланысты сипаттамалар жиынтығы ретінде пайда болады. Г.Рива мен С.Галимберти өз зерттеулерінде атап өткендей, бұл жерде коммуникация серіктесінің жалған адам еместігіне ешкім кепілдік бере алмайды, сол сияқты бұл тұлғаның хабарламаларды жіберуші нақты тұлғасымен сәйкес келетінін ешкім жоққа шығара алмайды (Riva, Galimberty, 2001: 273). Бұл түрдегі виртуалды тұлға өзінің шынайы тұлғасы мен Интернетте әрекеттесетін адамды ажыратпай-ақ, жалған бейнені пайдалана алады. Алайда, екінші жағдайда, қарым-қатынас серіктесінің алдында жақсы жағынан көрінуге тырысқанда, адам өзінің мінез-құлық ерекшеліктеріне, өмірлік ұстанымдарына, моральдық көзқарастарына және т.б. қалаған жол. Жасалған бейнені адресат қабылдайды. Ал бұл адресаттың дүниетанымы мен көзқарасы негізінде орын алады, яғни ол өз кезегінде адресаттың бейнесін де құрастырады. Басқаша айтқанда, бұл тәсілге сәйкес виртуалды тұлғалар бұлыңғыр, анық емес тұлғалар болып табылады.

Біздің ойымызша, соңғы тәсіл Интернетті пайдаланушылардың тілдік тұлғаларын зерттеу үшін ең өзекті болып табылады. Дегенмен, бұл жерде тұлғаның мұндай түрі Интернеттің коммуникативті кеңістігі негізінде анықталған дискурстың барлық түрлеріне емес, тек оның бір түрі – виртуалды дискурсқа тән болатынын да ескерген жөн. Виртуалды дискурс – компьютерлік және компьютерлік емес технологияның көмегімен жаңа ақпараттық технологиялар негізінде туындайтын және онда өмір сүретін субъектілердің өзара әрекеттесуінің осындай принципін жүзеге асыратын виртуалды шындықтағы қарым-қатынас жағдайына батырылған мәтін бейнелердің байланысы ретінде. Дискурстың бір немесе басқа қатысушысын нақты және байланысты

тұлғалық сипаттамалардың ажырамас үйлесімі болып табылатын оның шартты бейнесі ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін дискурс түрі.

Виртуалды тұлға өзін виртуалды коммуникативті ортада жүзеге асырады. Виртуалды тілдік тұлғаның коммуникативті құзыреттілігі – бұл виртуалды дискурс шеңберінде оның мақсатына сәйкес қарым-қатынас пен ақпарат алмасуды қамтамасыз ету үшін қажетті білім, идеялар, дағдылар мен дағдыларды иелену және әрқайсысы нақты дискурспен салыстырғанда белгілі бір ерекшелікке ие үш компоненттен тұрады: энциклопедиялық, лингвистикалық және интерактивті. Энциклопедиялық құзыреттілік компьютерлік технология туралы біліммен байытылған, қалаған нәрсені адекватты түрде көрсетуге мүмкіндік береді; лингвистикалық – белгілі бір тілдік құралдарды пайдалануға мүмкіндік береді: виртуалды коммуникант үшін ауызша-жазбаша сөйлеу әрекетінің жаңа түрін меңгеру дағдысы ерекшелік болып табылады; интерактивті құзыреттілік арқасында субъект желілік жанрлар мен этикет ережелерін біле отырып, виртуалды қарым-қатынас барысында байланыс орнату мүмкіндігін алады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу барысында тақырып бойынша негізгі терминдер анықтамаларына сандық салыстырмалы талдау жасалып, тұжырымдар берілді. Зерттеу нысаны ретінде Инстаграмдағы «BBCNews» парақшасындағы жазбалары алынды. Жалпы саны 2500 ден астам пост пікірлері зерттеу материалы болды. Пост пікірлерін зерттеу барысында респонденттердің жауаптарында келесі лексикалық қабаттардың бірліктерінің өнімділігі бойынша статистикалық талдау жүргізілді. Зерттеу нәтижесінде жаргон лексикасы; идиомалар; ауызекі және халықтық лексика; паремия; окказионализмдер; дәйексөздер мен идиомалардың сандық көрсеткіші анықталды.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Зерттеуіміздің практикалық бөлімінде «BBCNews» инстаграм парақшасындағы “Florida lawmakers strip Disney of special tax status” постына жазылған пікірлерге талдау жасалды (https://www.instagram.com/p/CcoDHsLIHZG/). Жалпы саны 2500 ден астам пікірлер мен хаттарды талдау барысында респонденттердің жауаптарындағы жаргондар; идиомалар; ауызекі және халықтық лексика; паремия; окказионализмдердің лексикалық қабаттардың бірліктерінің өнімділігі бойынша статистикалық талдау жасап көрелік.

Осы лексикалық бірліктердің қолданылу жиілігін, сондай-ақ респонденттердің сөйлеуінде және жеке көшірмелерде олардың бірлескен қолданылуын талдау ана тілінде сөйлейтіндердің сөйлеуіндегі идиомалардың «араласуы» және олардың айтарлықтай әсері туралы қорытынды жасауға әкелді. виртуалды тілдік тұлғаның сөйлеу портретіндегі жаргондар оның ерекше белгісін білдіреді.

Жаргондар. Ең үлкен топ жаргон лексикасы болды. Бұл топқа әртүрлі жаргон немесе жаргон түрлерінің бірліктері бар репликалар кіреді, мысалы:

F Florida. The *duh state*…; Pfffff please, that’s *social suicide*; Aren’t these the same *folks* who passed a bill; Nothing to do with gay rights you *dingbat*; It would be *screwed*; Your reasoning is wild *lol-;* Your comment went over everyone’s head *Imao*; ….they will be fine *dude*; I’m pretty sure most of these *ppl; Dunderhead*! Disney has always paid the taxes; …so u see them; Wow, he has major *FMAC* issues; *Uh yeah* you can- yes; … that makes you a *diddler*; This guy *quack*; Some people who *screech* for equality…; I don’t give a hoot; Oh get a grip; Barbaric acts of criminal and his *maggots*. It’s actually *clash over* parents’ rights; Bro where the *veggies* at on that plate; *Snubbed*.

Интернет-коммуникацияда слэенгтерді қолданушылардың жартысынан көбі пайдаланады, осы лексикалық қабаттың бірліктерін қамтитын репликалар саны қарастырылып отырған басқа лексикалық бірліктер санынан әлдеқайда көп. Жаргон сөздердің жоғары тығыздығы, біріншіден, интернет-ресурстарын пайдаланушылардың немесе виртуалды тілдік тұлғалардың жалпы жаргондарды пайдалану жиілігімен түсіндіріледі; екіншіден, көптеген әлеуметтік топтардың, соның ішінде субмәдениеттер қолданатын жаргондар; цифрлық кеңістіктегі жаргонның тілдік тұлғаға әсер етуінің жоғары ықтималдылығы.

Ауызекі тіл лексикасы. *Stuff; whew*… you’re both not right; It’s *sickening* that this is happening!; *Nope* … the residents will have to pay more taxes; Me too *man; Y’all* really voted for this guy; *Yep*, 80k jobs just in the Orlando area alone; *Lemme* ask you a question; *Uhhhh* does anyone *wanna* tell him?; He needs to step up to the plate; There’s more than one way to skin a cat; *Omg*... this breaks my heart; *Plz* Stop; *r y*’all bored today how is this na-

tional news; And Driver without a brain!; *Wow; haha yep;* What a plank going through those lanes; Slow news days, *huh* BBC?; It's a dive *wreck* now; We can teach them *without ramming ideology down everyone's throat;* Where *'pawsengers'* come first?; I guess people are being *fashinated*.

Алынған сандық көрсеткіштерден қорта келгенде зерттеу материалында ауызекі сөйлеу репликаларының тығыздығы айтарлықтау жоғары болғанымен, ол әлі де жаргон бірліктерінен екі есе төмен. Бұл қазіргі интернет медиадискурсында жаргондардың жоғары қолданыста екенін дәлелдейді. Ауызекі тіл бірліктерінің жоғары жиілігін жалпы ауызекі лексика бірліктерінің ауқымдылығымен түсіндіруге болады.

Идиомалар. Biden wants companies to "*pay their fair share*! Why do we need the news to be all *doom & gloom*?; Honestly it *drives me up the wall; 'Do yourself a favor'*; "*The cats out of the bag"* you basically just confirmed my priors; You are *under a rock*; Trying to dictate what people say and do is a very dangerous and *slippery slope*; *Actions have consequences; Biting the hand that feeds; Full of beans; Squander;* Let that *corporation of lunacy*; It will be a *dark day* in the country; This will be a *kiss of death*; *Absolute & arrogant lunacy* trying to force its way through such a lane; *Slow news day eh?!* Walt Disney is *turning over in his grave* after what his creation has become; *It's about time*; This is the definition of *cutting off your nose to spite your face;* Shooting yourself in the foot;

Терминдер. Терминдердің қолданысы жиі болмаса да кездеседі:…and allowing it to float *tax-free municipal bonds*; They should sue in return because this is *retaliation* for the company; …but wouldn't that *extra revenue* lessen the burden for other *taxpayers*; Disney has been able to operate as an *independent entity*; …and it has also been paying exorbitant *property taxes*; …ideology is giving raise to *homophobia*; It's called the "*Parental rights bill*".

Дәйексөздер. *Those who yell the loudest; Go woke, go broke; Satan laughing spreads his wing; Woke and broke; God made them male and female; Biting the hand that feeds you;*

Паремия немесе мақал-мәтел. *Live and let live; A bird in hand is worth two in the bush;*

Окказионализмдер. Окказионализмдер (лат. «occasionalis» – «кездейсоқ») – нақты бір стилистикалық мақсат пен жағдайға байланысты туындаған бірліктер (сөздер) (Матвеева, 2003: 432). Респонденттердің аз санына тән екені байқалды. Мұндай лексикалық бірліктерді ана тілінде сөйлейтіндер арасында, біздің жағдайда ағылшын тілді ортада, көбінесе окказионалды деп қабылданбайды. Now do it for *Scientology*; You are not allowed to *brainwash* kids; *Tandemocracy*; Seriously, what was the *truckie* thinking?

Ғылыми зерттеулерде барлық репликалар құрамында келесі әдеби емес лексикалық бірліктердің болуына байланысты жіктелді:

1-сурет – Виртуалды тілдік тұлғаның лексикалық ерекшелігі

Зерттеу нәтижелері бойынша аталған лексикалық бірліктердің пайыздық мөлшері мен қолданыс жиілігі анықталды.

Нәтижелерден көрініп тұрғандай, барлық қарастырылған әдеби емес лексикалық қабаттардың ішінде интернет-коммуникацияда жаргон (32%) басым қолданысы анықталды. Одан кейін ауызекі лексикасы (27%) және идиомалар (12%); терминдер (10%) және дәйексөздер (9%) қолданыс жиілігі байқалды. Ең аз кездесетін паремиялар (7%) мен окказионализмдер (3%) болып табылады.

Осы лексикалық қабаттарда қолданылатын тілдік бірліктерді талдау нәтижесі бойынша төмендегідей тұжырымдар жасалынды:

-Әлеуметтік желі парақшаларындағы пікірлер өзіндік лексикалық қормен ерекшеленеді. Пікірлер мазмұнында жаргон, ауызекі тіл лексикасы, идиомалар, паремиялар, окказионализмдер, терминдер мен дәйексөздердің ерекше қабаты қалыптасқан;

- Инстаграм әлеуметтік желісінде жарияланған постқа берілген пікірлердің жалпы лексикалық ерекшелігі жаргон, ауызекі тіл лексикасы, идиомалардың жоғары жиілігінімен ерекшеленеді. Себебі зерттеу нысаны ретінде алынған посттың саяси мазмұнына байланысты пікірлер саяси терминдердің көп кездесуімен, аталған тақырыпқа басым бөлігі ересектер құрамынан тұратын виртуалды тілдік тұлғалар қызығушылық танытып, пікір қалдыруына байланысты;

Қорытынды

Зерттеу жұмысы тұлғаның тілдік ерекшеліктері мен интернет коммуникациядағы виртуалды тілдік тұлғаның лексика-семантикалық ерекшелігін сипаттауға бағытталды. Экранның арғы жағында отырған әлеуметтік желі немесе жалпы интернет қолданушысы шынайы өмірдегіден қарағанда өз ойын білдіргеннен басқаша сөз спатайды. Виртуалды әлемде хабарды қабылдаушылар ресми тілден гөрі эмоционалды мінез-құлық өзгеруіне сәйкес жауап беретіні байқалады. Электронды құрылғы немесе интернет желісіндегі лексиканың өзіндік реңкі мен ерекшелігі заманауи ауызекі лексиканы қолдануында.

Зерттеу нәтижелеріне сүйенсек, интернет-коммуникацияда жаргондардың жиі қолданысының өнімділігі басым. Келесі кезекте ауызекі лексика, идиомалар мен дәйексөздердің өнімділігі байқалды. Ең аз кездесетін қабаттар окказионализмдер мен паремиялар болып табылады. Бұдан шығатын қорытынды: виртуалды тілдік тұлғаның белгілі бір тілдік сипаттамаларының жиынтығы бар. Ең бастысы, ол жаргондарды жиі қолданумен сипатталады. Бұл келесі факторларға байланысты: біріншіден, жалпы жаргондарды қолдану жиі кездеседі; екіншіден, қолданушы Интернетте негізінен өзінің әлеуметтік тобының өкілдерімен қарым-қатынасқа түседі, оны ерекше тілмен (кәсіби жаргон, субмәдениет жаргоны) ажыратуға болады; үшіншіден, Интернет-коммуникация саласының өзі арнайы Интернет жаргонының болуын білдіреді.

Қорыта келгенде виртуалды кеңістік қарқынды даму барысында жаңа ақпаратты және жаңа тілдік тұлғаларды қалыптастыруда. Әдеби емес лексикалық бірліктерді қолданатын барлық қолданушылардың жартысынан астамының ауызекі лексика бірліктеріне жүгінуі интернет тілінің «ауызша» сипатымен түсіндіріледі. Интернет-коммуникацияны «ауызша» орнату негізінен ауызша қарым-қатынас түрінде қолданылатын сөйлеу бірліктерін пайдаланушылардың мәтіндерінде пайда болуын негіздейді. Заманауи виртуалды тұлғаның тілдік ерекшелігін талдау тақырыбы болашақта кешенді зерттеулерді қажет ететін сала болып қала береді.

Әдебиеттер

Bartle R.A. Designing Virtual Worlds. – Boston; San Francisco, 2004. – 741 p.

Nayar P.K. Virtual Worlds: Culture and Politics in the Age of Cybertechnology / University of Hyderabad. – India, New Delhi, 2004. – 343 p.

Riva G., Galimberty C. Virtual Communication: Social Interaction and Identity in an Electronic Environment. Communication through Virtual Technologies. Identity, Community and Technology in the Communication Age. – Amsterdam, 2001. – 273 p.

Hymes Dell H. On Communicative Competence // Sociolinguistics / Eds. J. B. Pride, J. Holmes. – L.: Penguin Books, 1972a. – Pp. 269-293.

Hoijer H. The Sapir-Whorf hypothesis, 1954. – Pp. 92-105.

Амурская О.Ю. Аспекты исследования виртуальной личности в зарубежной лингвистике // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. – 2013. – P. 4.

Апажева Л.Т. Модель языковой личности субъекта виртуальной коммуникации // Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики. – 2014. – С. 16.

Афанасьева В.В. HomoVirtualis: психологические характеристики // Известия Саратовского университета. Философия. Психоло-гия. Педагогика. – 2010; Т. 10. – № 2.

Баркович А.А. Интернет-дискурс: компьютерно-опосредованная коммуникация: учеб. пособие. – М.: Флинта: Наука, 2015. – С. 288.

Бергельсон М.Б. Языковые аспекты виртуальной коммуникации // Вестник московского университета. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2002, № 1. – С. 55-67.

Богин Г.И. Концепция языковой личности: автореф. дисс. … д-ра фиолол. наук. – Л., 1982. – 36 с.

Богин Г.И. Модель языковой личности в её отношении к разновидностям текстов: автореф. дисс. …д-ра филол. наук. – Калинин, 1984. – С. 354.

Богин Г.И. Современная лингводидактика. – Калинин: Калинин. гос. унт, 1980. – С. 60.

Бондаренко Т.А. Виртуальная реальность в современной социальной ситуаций: Автореф. дисс. … д-ра фиолол. наук. – Ростов-на-Дону, 2007. – С. 53.

Выгонский С.И. Виртуальная реальность как массовая галлюцинация. Школа эффективных лидеров: дистанционное образование. 2006. Available at: http://www.gilbo.ru/index.php?page=psy&art=2414

Гермашева Т.М. Виртуальная языковая личность в пространстве блог-дискурса // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение. – 2014. – 2 (140).

Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – Изд. 7-е. – М.: Издательство ЛКИ, 2010. – С. 264.

Каримова Б.С. Языковая личность современного политика (на материале русскоязычной публицистики Казахстана): Автореф. канд. дисс. – Алматы, 2006. − С. 24.

Лутовинова О.В., Виртуальная языковая личность: К определению понятия // Мир науки, культуры, образования. – №1 (50) 2015. – С. 288-292.

Матвеева Т.В. Учебный словарь: русский язык, культура речи, стилистика, риторика. – М., 2003. – С. 432.

Нұрдәулетова Б.И. Конитивтік лингвистика. − Алматы, 2011. − 311 б.

Тарасенко В.В. Антропология Интернет: самоорганизация «человека кликающего» // Общественные науки и современность. – 2000. – №5. – С. 113-115.

Терекова Ф.Е. Языковая личность К.К. Жубанова (социолингвистическое освещение): Дисс. канд. филол. наук. – Алматы, 2004. – С. 131.

https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B5%D0%BF%D0%B8%D1%80_%E2%80%94_%D0%A3%D0%BE%D1%80%D1%84_%D0%B1%D0%BE%D0%BB%D0%B6%D0%B0%D0%BC%D1%8B

https://www.instagram.com/p/CcoDHsLIHZG/

References

Amurskaya O.YU. (2003). Aspekty issledovaniya virtual'noj lichnosti v zarubezhnoj lingvistike [Aspects of the study of virtual personality in foreign linguistics] Vestnik Severnogo (Arkticheskogo) federal'nogo universiteta. Seriya: Gumanitarnye i social'nye nauki. 2003; 4. (In Russian)

Apazheva L.T. (2014). Model' yazykovoj lichnosti sub"ekta virtual'noj kommunikacii. Aktual'nye problemy filologii i pedagogicheskoj lingvistiki [Model of linguistic personality of the subject of virtual communication. Actual problems of philology and pedagogical linguistics.] 2014. 16 pages. (In Russian)

Afanas'eva V.V. (2010). HomoVirtualis: psihologicheskie harakteristiki [HomoVirtualis: psychological characteristics]. Izvestiya Saratovskogo universiteta. Filosofiya. Psiholo-giya. Pedagogika. 2010. T.10, No2. (In Russian)

Barkovich A.A. (2015). Internet-diskurs: komp'yuterno-oposredovannaya kommunikaciya: ucheb. posobie [Internet Discourse: Computer-Mediated Communication: A Study Guide] M.: Flinta: Nauka, 2015. 288 pages. (In Russian)

Bartle R.A. (2004). Designing Virtual Worlds. Boston; San Francisco, 2004. 741 pages. (In English)

Bogin G.I. (1982). Koncepciya yazykovoj lichnosti: [The concept of linguistic personality:] avtoref. diss. … d-ra fiolol. nauk. L. 1982, 36 pages. 17. (In Russian)

Bogin G.I. (1984). Model' yazykovoj lichnosti v eyo otnoshenii k raznovidnostyam tekstov: [The model of linguistic personality in its relation to the varieties of texts] avtoref. diss. …d-ra filol. nauk. Kalinin. 1984. 354 pages. [In Russian]

Bogin G.I. (1980). Sovremennaya lingvodidaktika (Modern linguodidactics) Kalinin: Kalinin. gos. unt, 1980. 60 pages. (In Russian)

Bondarenko T.A. (2007). Virtual'naya real'nost' v sovremennoj social'noj situacij [Virtual reality in contemporary social situations]. Avtoref. diss. … d-ra fiolol. nauk. Rostov-na-Donu, 2007. 53 pages. (In Russian)

Bergel'son M.B. (2002). Yazykovye aspekty virtual'noj kommunikacii [Linguistic aspects of virtual communication]. Vestnik moskovskogo universiteta. Seriya 19. Lingvistika i mezhkul'turnaya kommunikaciya, No1. 2002. 55-67 pages. (In Russian)

Hoijer H. (1954). The Sapir-Whorf hypothesis. 1972. 92-105 pages. (In English)

Hymes Dell H. (1972). On Communicative Competence // Sociolinguistics / Eds. J. B. Pride, J. Holmes. – L.: Penguin Books, 1972. – 269-293 pages. (In English)

Germasheva T.M. (2014). Virtual'naya yazykovaya lichnost' v prostranstve blog-diskursa [Virtual Linguistic Personality in the Space of Blog Discourse]. Vestnik Adygejskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 2: Filologiya i iskusstvovedenie. 2014. 2 (140). (In Russian)

Karaulov YU.N. (2010). Russkij yazyk i yazykovaya lichnost' [Russian language and linguistic personality]. Izd. 7-e. M.: Izdatel'stvo LKI, 2010. 264 pages. (In Russian)

Karimova B.S. (2006). YAzykovaya lichnost' sovremennogo politika (na materiale russkoyazychnoj publicistiki Kazahstana) [The Linguistic Personality of a Modern Politician (Based on the Material of the Russian Publicism of Kazakhstan)] // Avtoref. kand. diss. – Almaty, 2006. 24 pages. (In Russian)

Lutovinova O.V. (2015). Virtual'naya yazykovaya lichnost': K opredeleniyu ponyatiya. Mir nauki, kul'tury, obrazovaniya [Virtual linguistic personality: Toward a definition of the concept]. No 1 (50), 2015. 288-292 pages. (In Russian)

Matveeva T.V. (2003). Uchebnyj slovar': russkij yazyk, kul'tura rechi, stilistika, ritorika [Educational dictionary: Russian language, culture of speech, stylistics, rhetoric]. – Moskva, 2003. 432 pages. (In Russian)

Nayar P.K. (2004). Virtual Worlds: Culture and Politics in the Age of Cybertechnology. University of Hyderabad, Hyderabad, India, New Delhi, 2004. 343 pages. (In English)

Nurdauletova B.I. (2011). Konitivtik lingvistika [Conative linguistics]. 2011. − Almaty, 311 pages. (In Kazakh)

Riva G. (2001). Galimberty C. Virtual Communication: Social Interaction and Identity in an Electronic Environment. Communication through Virtual Technologies. Identity, Community and Technology in the Communication Age. Amsterdam, 2001. 273 pages. (In English)

Tarasenko V.V. (2000). Antropologiya Internet: samoorganizaciya «cheloveka klikayushchego» [Anthropology of the Internet: self-organization of the "clicking person"]. Obshchestvennye nauki i sovremennost'. 2000. – No 5. 113-115 pages. (In Russian)

Terekova F.E. (2004). YAzykovaya lichnost' K.K. ZHubanova [Linguistic personality of K.K. Zhubanov] (sociolinguistic coverage) (sociolingvisticheskoe osveshchenie) // Diss. kand. filol. nauk. – Almaty, 2004. 131 pages. (In Russian)

Vygonskij S.I. (2006). Virtual'naya real'nost' kak massovaya gallyucinaciya. SHkola effektivnyh liderov: distancionnoe obrazovanie [Virtual reality as a mass hallucination. School of Effective Leaders: Distance Education]. 2006. 27 dekab. Available at: http://www.gilbo.ru/index.php?page=psy&art=2414 (In Russian)

https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B5%D0%BF%D0%B8%D1%80_%E2%80%94_%D0%A3%D0%BE%D1%80%D1%84_%D0%B1%D0%BE%D0%BB%D0%B6%D0%B0%D0%BC%D1%8B

https://www.instagram.com/p/CcoDHsLIHZG/

ҒТАМР 16.01.33; 16.21.27 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v188.i4.012

М.Е. Таубалдиев*, М.К. Мамбетова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: meirambekt@gmail.com

ТЕЛЕЖУРНАЛИСТИКА ТЕРМИНДЕРІНІҢ ҚОЛДАНЫСЫНА СТАТИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Мақала мемлекеттік тілді білетін телевизия мамандарының жұмыс барысында қазақ тілін кәсіби деңгейде қолдану көрсеткіштерін анықтау мақсатында жасалған сауалнама нәтижесін талдау арқылы телевизиялық журналистика тілінің ескерілмей жүрген лингвистикалық мәселелерін, термин қолданысының жай-күйін, сала мамандарының шет тілден енген сөздерге қатысты ой-пікірлерін анықтауды көздейді. Осы мақсатта Астана, Алматы, Шымкент қалалары мен еліміздің облыс орталықтарында жұмыс істейтін телевизия мамандарының қатысуымен ерікті түрде сауалнама жұмысы ұйымдастырылды және жүргізілді.

Қазақ тілінде ғана ақпарат таратын мемлекеттік және коммерциялық телеарналардағы телеоператордан бастап, журналист, редактор, продюсер, режиссер деңгейіндегі әртүрлі қызмет атқарып жүрген мамандар жұмыс үдерісінде қазақ тілін қаншалықты қолданатыны, монтаж жұмыстары, түсірілім кезінде терминдерді, кәсіби лексиканы төл тіліміздегі баламасымен немесе шет тілінен енген /орыс, ағылшын, латын/ сөздерді қаз-қалпында айтудың негізгі себептері мен одан туындайтын салдарды анықтауға арналған кешенді лингвистикалық зерттеудің бір бөлігі ретінде әзірленген сауалнама сапалық әрі сандық талдаулармен ерекшеленеді.

Көрсетілген мақалада кәсіби мамандар қатысқан сауалнама деректеріне талдау жасалып, тележурналистика терминдерінің орыс және қазақ тілдерінде қолданылу көрсеткіштерінің себептері тұжырымдалады.

Түйін сөздер: телевизия, термин, тележурналистика, психолингвистика, әлеуметтік лингвистика.

M.Ye. Taubaldiyev*, M.K. Mambetova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: meirambekt@gmail.com

Statistical analysis of the use of TV journalism terms

The article presents the analysis of the results of the survey among television specialists who speak the state language, determining the indicators of the professional use of the Kazakh language in the work and identifying the linguistic problems of the language of television journalism that are not taken into account, the state of the term use, the opinion of industry experts regarding the words entered from foreign languages. For this purpose, a voluntary questionnaire with the participation of television specialists was organized in the cities of Astana, Almaty, Shymkent and regional centers of the country.

The questionnaire characterized by qualitative and quantitative analysis was developed as part of a comprehensive linguistic study to determine the main causes and consequences of pronunciation of terms, professional vocabulary during editing, shooting with an equivalent in the native language or words from a foreign language (Russian, English); the questionnaire helps to determine to what extent the Kazakh language is used in the process of work by professionals working in various positions, from cameramen to journalists, editors, producers, directors of state and commercial TV channels broadcasting only in Kazakh.

The article analyzes the data of the questionnaire, in which professionals participated, and it formulates the reasons for the use of TV journalism terms in Russian and Kazakh.

Key words: television, term, TV journalism, psycholinguistics, sociolinguistics.

© 2022 Al-Farabi Kazakh National University

М.Е. Таубалдиев*, М.К. Мамбетова
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
*e-mail: meirambekt@gmail.com

Статистический анализ употребления терминов тележурналистики

В данной статье проводится анализ результатов анкетирования специалистов телевидения, владеющих государственным языком. Цель исследования – определив показатели профессионального использования казахского языка в работе, выявить не учитываемые лингвистические проблемы языка телевизионной журналистики, состояние употребления терминов, мнение специалистов отрасли относительно слов, вошедших с иностранных языков. С этой целью был организован и проведен добровольный опрос с участием специалистов телевидения, работающих в Астане, Алматы, Шымкенте и областных центрах страны.

Анкета, разработанная в рамках комплексного лингвистического исследования для определения основных причин и последствий произношения терминов, профессиональной лексики при монтаже, съемке с эквивалентом на родном языке или слов из иностранного языка (русский, английский, латинский), насколько казахский язык используется в процессе работы профессионалами, работающими на различных должностях, от телеоператоров до журналистов, редакторов, продюсеров, режиссеров государственных и коммерческих телеканалов, вещающих только на казахском языке, характеризуется качественным и количественным анализом.

В статье делаются выводы на основе результатов анкетных данных, в которых приняли участие профессионалы, формулируются причины употребления терминов тележурналистики на русском и казахском языках.

Ключевые слова: телевидение, термин, тележурналистика, психолингвистика, социолингвистика.

Кіріспе

Жыл өткен сайын мемлекеттік тілдің қолданыс аясы кеңейіп келеді. Тек әлеуметтік-тұрмыстық деңгейде ғана емес, өндіріс, медицина, медиа саласында қазақ тілінің қарым-қатынастық қызметі күшейгені байқалады. Әсіресе ұлттық идеологияның іргетасы саналатын телевизиялық журналистика саласында ілгерілеу айқын көрініс береді. Алайда қазақ тілінде ақпарат тарататын медиа ресурстардың жұмыс үдерісіндегі кәсіп «тілі», терминологиясы, салалық ұғымдар мен атауларды беруде әртүрлі қиындық барын жоққа шығара алмаймыз. Бүгінде айрықша беделге ие, «төртінші билік» деген бейресми мәртебесі бар БАҚ-тың, әсіресе телевизиялық журналистиканың терминдері түрліше айтылып және жазылып жүргені рас.

2021 жылы Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев Қазақстан халқына Жолдауында: «Қазақ тілін дамыту мемлекеттік саясаттың басым бағытының бірі болып қала береді. Бұл салада айтарлықтай нәтиже бар. Қазақ тілі, шын мәнінде, білім мен ғылымның, мәдениет пен іс жүргізудің тіліне айналуда», – деп атап көрсетуінің әрі саяси, әрі мәдени-әлеуметтік мәні бар (Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты, 2021: https://www.akorda.kz). Осы орайда жылдар бойы қалыптасқан, ақпараттық технологияның дамуына байланысты пайда болған шет тілдерден енген терминдерді жаңаша қарау, тың зерттеулер негізінде ғылыми тұрғыда, сөз формасы мен мазмұнын үйлестіріп, «шекпен жауып, өзіне қайтарудың» тиімді тетігін үйлестіру-ұйымдастыру жұмыстарының ғылыми негізінің жетілдіру қажеттілігі туындайды.

«ТНС Гэллап Медиа Азия (TNS Gallup Media Asia)» зерттеу компаниясының мәліметтеріне сүйенсек, еліміздегі рейтингісі жасалатын 24 арнаның ішінде үздік ондыққа енетін екі телеарна бар: «Қазақстан» ұлттық телеарнасы және «Хабар» телеарнасы (ТНС Гэллап Медиа Азия (TNS Gallup Media Asia) зерттеу компаниясының ресми сайты, 2021: https://kantar.kz/about-us/o-kompanii).

«Qazaqstan» ТРК техникалық әлеуеті республика аумағының 100 пайызын қамтиды, көршілес Ресей Федерациясы, Қырғызстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Моңғолия және Шыңжан-Ұйғыр автономиялы ауданы өңірлеріне хабар таратуға мүмкіндік беріп отыр. «Қазақстан» ұлттық арнасы 100 пайыз мемлекеттік тілде хабар таратады («Qazaqstan» ТРК сайты, 2021: https://rtrk.kz/kz/about/).

Сонымен қатар тәуліктік хабар тарату көлемі 20 сағатты қамтитын, көрсетілімдердегі бағдарламалардың 90 %-ы әлеуметтік маңызды тақырыптарды қозғайтын, тәуліктік хабар

таратудың 55 %-ы жоғары мемлекеттік тілде жүзеге асырылатын, эфирден көрсетілетін бағдарламалардың 75 %-ы телеарнаның төл туындыларынан құралған «Хабар» арнасы болып табылады («Хабар» АҚ ресми сайты, 2021: https://khabar.kz/kk).

Осы екі арнада жұмыс істейтін қызметкерлер үдеріс барысында жұмыс тілі ретінде көп жағдайда орыс тілін таңдайтыны байқалады. Сондықтан өзінің төл телевизия туындыларын жасау үшін аппаратты-студия блоктармен, бейнемонтаж-эфир студиясымен, камералық жылжымалы телевизиялық құрылғымен жұмыс барысында қазақ тілінің не себепті басымдық алмайтынын, кәсіп тілінің әркелкі жұмсалу себептерін анықтау мақсатында аталмыш екі арнада жұмыс істейтін мамандардың сөйлеуі (речь) зерттеу нысаны ретінде алынды.

Материалдар мен әдістер

Телевизиялық журналистика терминдері жөніндегі зерттеу мақаласын әзірлеу барысында жалпы ғылыми әдістер, нақтырақ айтсақ, бақылау әдісі, сипаттау әдісі, жүйелеу әдісі, лексика-семантикалық топтау, лингвостатистикалық және құрылымдық талдау әдістері қолданылды. Зерттеу жұмысы онлайн форматтағы *сауалнама* негізінде жасалды. Біріншіден, Астана, Алматы және Шымкент қалалары мен еліміздің он төрт облысының баспасөз ақпарат құралдары өкілдерінен құралған «Қазақ журналистері» чат-тобының мүшелері (жалпы саны – 256 адам), «Хабар» арнасының «Таңғы хабар» жобасы мен «Қазақстан» арнасынан көрсетілген «Дарын» шығармашылық жобасы мамандары ерікті түрде қатысты. Сауалнамаға қатысушылардың жұмыс кестесі мен демалыс күндері ескеріле отырып, зерттеу сегіз апта бойы жүргізілді.

Сауалнама *https:docs.google.com/forms* онлайн-сервисінде ұйымдастырылғанын айта кеткеніміз жөн. Сауалнаманың нәтижесі объективті болуы үшін, телевизия саласында тәжірибесі бар мамандарға басымдық берілді. Себебі телевизиялық журналистика «дыбыс – бейне – сөз» үштағанынан тұратын синкретті сала болғандықтан, кино, IT, музыка, тіл, әдебиет және т.б. салалардың терминдері, сөз тіркестері, техника атаулары, жұмыс үдерісіндегі сөз қолданыстары әр бағытта, әр мағынада жұмсалады, сала мамандарының ой-пікірлері тілдік санадағы өзгерістерді, тілдің әлеуетін, ұғым мен атаудың ара-жігін анықтауға, мазмұн мен форма бірлігін жүйелеуге, лексикалық бірліктерді жіктеуге, талдауға мүмкіндік берері сөзсіз. Сондай-ақ ішкі мазмұны мен графикасы сәйкес келмейтін шет тілден енген кейбір сөздерге қатысты ұсыныс-пікірлерін білу мақсатында «өз нұсқаңыз» деген тармақша берілді.

Сауалнамаға қатысқандардың саны – 71 адам. Жас ерекшелігі: 18 жас пен 56 жастан жоғары (1-суреттен көруге болады):

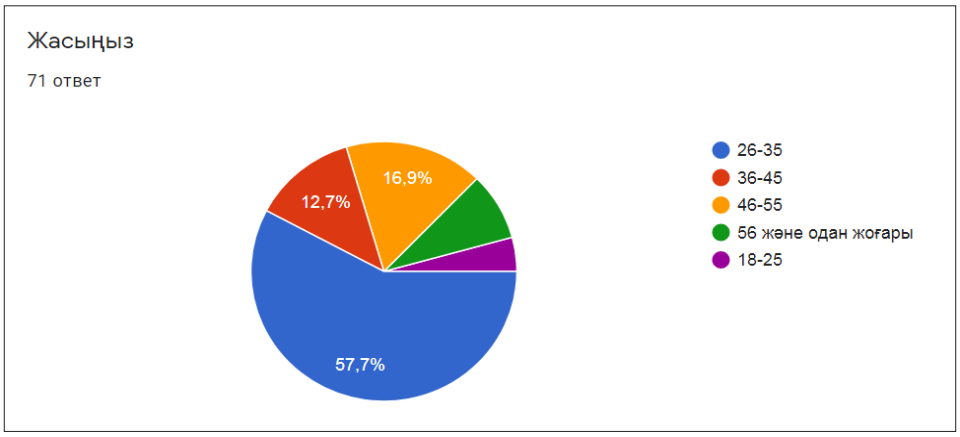

1-сурет – Сауалнамаға қатысушылардың көрсеткіші

Сауалнамаға қатысушыларға 50 сұрақ қойылды. Әр жауап объективті болуы үшін анонимді түрде жауап алынды. Алдымен жас ерекшеліктері сұралды. Содан соң телевизия саласында ер мен әйелдің үлес салмағын анықтау әрі көзқарас пен мәселеге қатысты таңдауын білу мақсатында олардың жынысы да есепке алынды. Телевизия саласы, негізінен, шығармашылық

жұмыс, ой еңбегі болғандықтан, сала мамандары тек қана арнаулы оқу орындарының түлектері болып есептелмейді, көп жағдайда адамның қарым-қабілеті, қызығушылығы мен дарынына байланысты қызмет атқарады. Сондықтан білім деңгейін әрі телевизия саласындағы кәсібін / маманданған бағытын/ білу маңызды болды. Бұл өз кезегінде, термин сөздің уәжін, мәнін, ұғымын анықтауда маңызды фактор болып саналады.

Сауалнама нәтижесі бір аймақ не қаламен шектелсе, зерттеу қорытындысын объективті талдауға да кері әсерін тигізері сөзсіз. Сондықтан респонденттерден жұмыс істеп отырған облыс/ қаласы да сұралды. Сауалнамаға қатысқан 71 респонденттің 57,7 %-ы 26-35 аралығындағы азаматтар болса, 12,7 %-ы 36-45 жас аралығындағы, 16,9 %-ы 46 мен 55 жас аралығындағы азаматтар, ал қалғаны – 12,7 %-ы 18-25 жас пен 56 жастан жоғары азаматтар. Байқағанымыздай, 26 мен 35 жас аралығындағы азаматтардың үлес салмағы басым. Жалпы сауалнамаға қатысушылардың 56,3%-ы әйелдер болса, 43,7%-ы ерлер болды (2-сурет).

«Кәсібіңіз қандай?» деген сұраққа агроном, журналист, мұғалім, инженер, редактор, тележүргізуші, құқық қорғау маманы, оқытушы т.с.с. мамандықтардың тізбесін байқадық. Айта кететін бір мәселе, бұл жердегі «құқық қорғау, агроном, инженер» дегендер қатысушылардың бастапқы мамандығына қатысты дипломдары жөніндегі мәліметтер болып табылады. Сауалнамаға қатысқан 71 адамның 18,3 %-ы журналистика факультетінде оқыса, 7 %-ы оқытушы /педагогика саласын бітірген, 2,8 %-ы – филология факультетінің түлектері. Әрі қарай пайыздық көрсеткіштер төмендей береді (құқық қорғау маманы, бала дәрігері, агроном т.б.) (3-сурет):

Сауалнамаға қатысқандардың арнаулы орта білімдісі – 5,2 %, жоғары білімдісі – 95,8 %.

Респонденттерге «Қай өңірде/аймақта тұрасыз?» деген сұрақ қойылды. Нәтижесі мынадай: Алматы қаласы – 29,6 %, Астана қаласы – 7 %, Шымкент қаласы – 1,4 %, Атырау облысы – 11,3 %, Жамбыл облысы – 4,2 %, Алматы облысы – 2 %, Шығыс Қазақстан облысы – 2 %, Ақтөбе облысы – 2 %, Маңғыстау облысы – 2 %, Павлодар облысы – 1,4 % т.с.с. Барлық облыстың статистикалық көрсеткішін санамалап шығуды мақсат етпедік, тек сауалнаманың сандық нәтижесі үшін пайыздық көрсеткіші жоғары негізгі өңірлерге тоқталдық. Байқағанымыздай, Алматы қаласы көш бастап тұр. Бұл, әрине, мәдениет пен руханияттың орталығы болғандықтан, басқа аймақпен салыстырғанда, миллион халқы бар мегаполистегі ақпарат саласының салмағын, ақпарат айдынындағы бәсекелестік ортаның деңгейін көрсетеді (4-сурет).

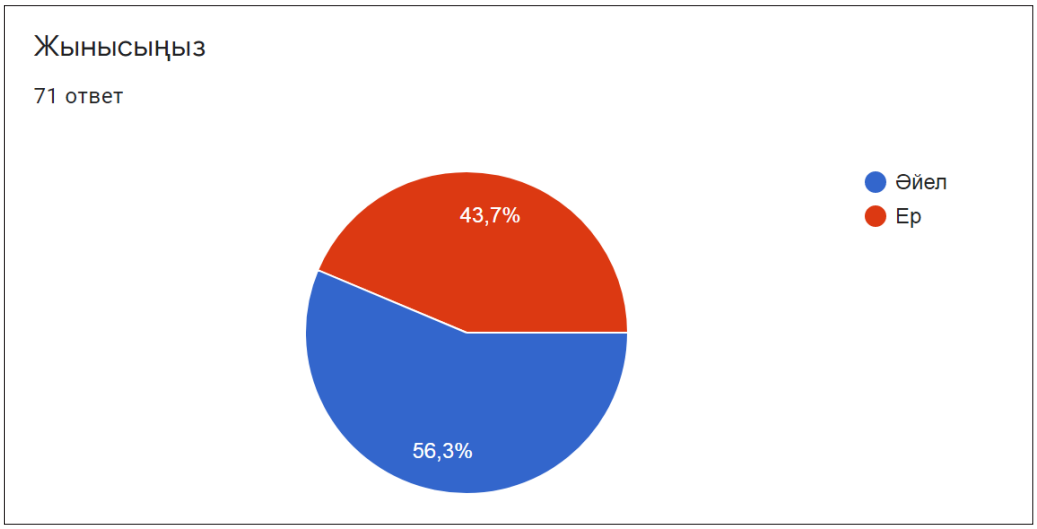

2-сурет – Сауалнамаға қатысқан ер мен әйелдердің үлесі

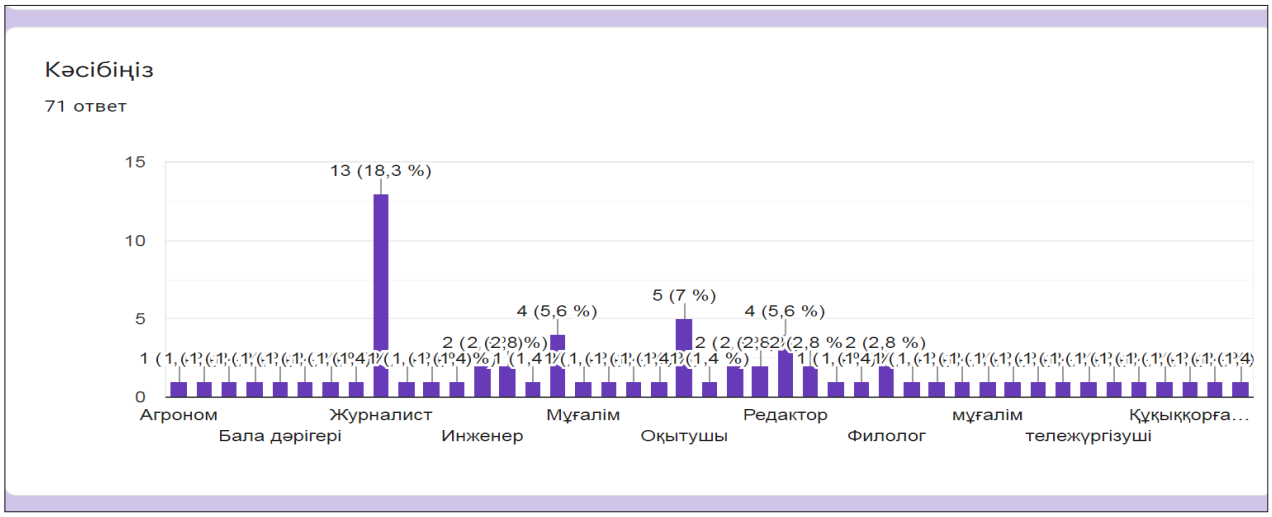

3-сурет – Сауалнамаға қатысушылардың мамандығы

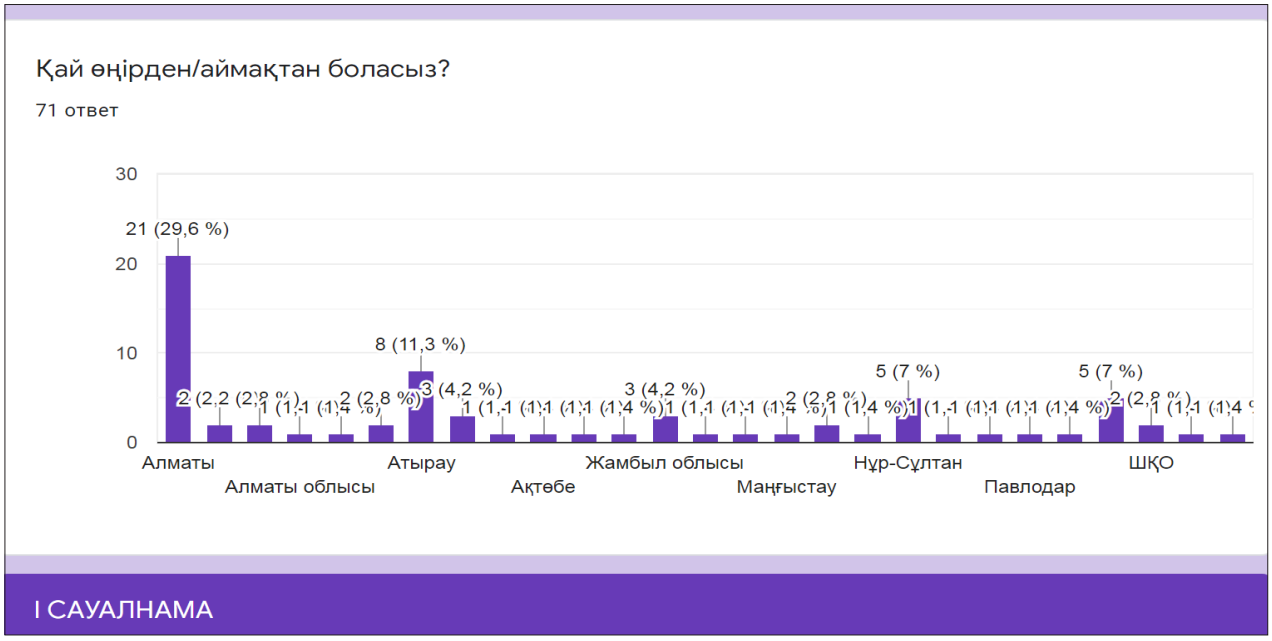

4-сурет – Сауалнамаға қатысқан аймақтардың көрсеткіші

Әдебиеттерге шолу

Қазіргі уақытта тілдің лексикалық қабаттарының түрлі деңгейлерінде елеусіз қалып жатқан сөздерді ғылым тіліне айналып, ұлттық сипатының мән-мазмұнының айтарлықтай өзгеруіне үлес қосып жатқан қазақ тележурналистика саласы әр аспектіде жүйелі түрде кешенді зерттеліп жатыр. Академик Ш. Құрманбайұлы «Қазақ терминологиясы» еңбегінде БАҚта жаңадан еніп жатқан тілдік оралымдар, жаңа сөздер мен терминдерге қатысты тың мәліметтер беріп, мысалдар келтіреді, ұлттық терминологияның эволюциясына кеңірек тоқталады (Ш. Құрманбайұлы, 2014: 55).

Профессор Б. Қалиев «Қазақша термин жасау мәселесі» еңбегінде ұлттық терминологияның ескерілмей жүрген тұстарын атап өтіп, өз тұжырымдарын ұсынады (Б. Қалиұлы, 2014: 12-17).

Сонымен қатар С. Масғұтов, К. Қабылғазы, Қ. Тұрсын, Г. Ибраева, Қ. Әбжанов зерттеу еңбектерінен тележурналистика теориясы мен тарихына, телешығармашылық терминдерінің даму, қалыптасу кезеңдеріне, зерттеу әдіс-

тәсілдеріне, телеэкран терминдеріне қатысты бұрын-соңды айтылмаған деректерді табуға болады. Сондай-ақ теледидар «тіліне» қатысты анықтамалықтар мен сөздіктер құрастыру бойынша Қ. Тұрсын, Ж. Нұсқабайұлы, Д. Баймолда, Р. Ахмет ізденістерінде телевизия, масс-медиа саласының ауқымды мәселелері жан-жақты қарастырылған.

Жаһандану дәуірінде тележурналистиканың технологиялық саласының трансформациялануы оның «тіліне» ұдайы әсер етіп, аясын кеңейте береді. Бұл – заңды құбылыс. Сандық технологияның өндірістік тәжірибемен ұштасып, тележобалардың көрнекілігі мен безендірілуінің сәт сайын жаңарып-жаңғыруы, инновациялық ақпараттық жүйелер арқылы сапалы таралымы тележурналистика саласының кәсіби лексикасына, терминологиясына елеулі өзгеріске ұшыратты, бұл, өз кезегінде, қайта қарастыруды, мәселені шешудің жаңа міндеттерін жүктейді.

Сонымен қатар телевизиялық журналистикаға тікелей қатысты болмаса да, көтеріліп отырған мәселені жүйелеуге, талдауға, сараптауға мүмкіндік беретін, жетілдірілген әдістәсілдерді тиімді пайдалануға бағыттайтын әрі тың теориялық мазмұндағы терминологиялық зерттеу еңбектері де аз емес. Түгел тізімдеп, толық тоқталып жатуды жөн көрмедік, тек кейбірін атап өтсек: А. Азаматова «Метаязык лингвистики» еңбегінде лингвистика саласындағы терминологиялық номинация, метатіл, терминжасам мәселелері прагматикалық, лексикографиялық, семантикақұрылымдық аспектіде қарастырылады (А.Азаматова, 2008: 200), А. Ахметбекова «Лексикографические и метатекстовые характеристики терминологической дефиниции» монографиясында термин сөздердің негізгі айырым белгілерін жүйелеп, терминологиялық дефиниция мәнін ажыратып көрсетсе (А. Ахметбекова, 2018: 89), А. Сиротинина «Специфика состава молодой терминосистемы на примере терминологии перфузиологии» (А. Сиротинина, 2017: 24-34) мақаласында терминжүйенің төлсипатының негізгі ерекшеліктеріне тоқталады.

С. Шеловтың көзқарасына сүйенсек, алдағы уақытта терминографияның негізгі міндеттері онтологиялық деңгейлер бойынша ғылыми білімнің негізгі ұғымдары, ұғымдардың страфикатталуы, яғни бірінші және екінші деңгейдегі терминдерді бөлу көрсету, сөздік мақалаларды қалыптастыру тәртібін қарастыру (Әліпби тәртібі бойынша сызықтық реттілік немесе тұжырымдамалық құрылым бойынша беру), филологиялық сөздікте терминологиялық және кәсіби бағыттағы лексиканы түсіндіру, зерттеу терминнің жалпы негізде жұмыс істеуі тұрғысынан жіктелетінін айтады (Шелов, 2018).

Зерттеу жұмысы барысында терминдерді біріздендіру мәселесі күні бүгінге дейін шешімін таппай отырғаны, мемлекеттік тілдің жұмыс үдерісіндегі рөлі, ғылыми-зерттеу жұмыстарында ескерілмей жүрген деректер анықталды. Бір айта кетерлігі, сауалнамаға қатысқан ер азаматтардан гөрі, әйелдердің үлес салмағы басым. Демек, бұл әйелдердің қазіргі уақытта телевизия саласында, эфир-монтаждау жұмыстарына белсенді араласатынын және осы салаға айрықша қызығушылық танытатынын көрсетеді.

Тіл білімін зерттеуші Б. Шустер терминжүйені когнитивті лингвистика, прагматика тұрғысынан зерттеу керектігін айтады, оның ішінде социометрия секілді заманауи тәсілдерді қолдану қажеттігін атап өтеді. Тілдің коммуникативтік қызметін зерттейтін тілшіғалымдардың зерттеу пәні терминдердің прототиптер немесе фреймдер, олардың әлеуметтік қызметі мен семантикалық «шиеленісі», диахрондық жағынан алғанда, сантүрлі тұрақты лексикалық бірліктердің қолданысы, терминология және детерминология үдерістерінің жаңа тұжырымдамасы болады (Шустер, 2019).

Сонымен бірге сауалнама нәтижесі көрсеткендей, сала мамандарының жұмыс барысында орыс не ағылшын тіліндегі терминдерді, оралымдарды, тіркестерді қолдану көрсеткіші бірте-бірте «қазақылану» үдерісі жүріп жатқанын айтуға тиіспіз. Десе де, орыс тілінің коммуникативтік қызметі басым екенін жоққа шығара алмаймыз. Бұл, әрине, ақпарат құралдарының техникалық сипаттамасы мен жаңа технологияны үйлестіру-ұйымдастыру жұмыстарының, техникалық бағыттағы ақпарат көздерінің, ең алдымен, орыс тілінде ұсынылатынымен тікелей байланысты болса керек.

Зерттеуші Й. Усманов мәтіннің түсініксіздігін терминологияны стандарттау арқылы азайтып, жалпы ғылыми терминологияның негізгі мәселелеріне және оларды шешудің басым әдістеріне баса назар аударады (Усмонов, 2020). В. Дубичинскийдің мақаласы қазіргі уақытта терминография шешетін мәселелердің негізгі спектрін ашады, қазіргі терминография теориясының маңызды мәселелерін қарастырады; терминологиялық сөздіктерді құрудың негізгі түрлері мен кезеңдері, терминологияны стандарттаудың әліпбилік, әліпбилі-ұялы және идеографиялық қағидаттарына, оқу тер-

минографиясына және терминографиялық компьютерлендіруге назар аударады (Дубичинский, 2020).

Дегенмен қазіргі қазақ тілінің қолданыс аясы, ұлттық терминологияны қалыптастыру мәселесі телевизиялық журналистика мамандарын ойландыратыны анық байқалады. Белгілі бір уақыттан соң, орыс тілінен калькаланған қазақ тіліндегі сөздердің әлеуеті күшейе түсіп, белсенді түрде қолданылып, бірте-бірте шет тілдегі нұсқасын ығыстыра бастайтынын аңғардық (мәселен, просмотр – қаралым, рейтинг – көрсеткіш).

«Termincom.kz» ғылым, білім, техника мен экономика, қоғамдық-әлеуметтік өмірдегі термин сөздердің бірыңғай республикалық терминологиялық электронды базасы қазақ терминологиясын жүйелеудің жаңа талаптарын жүзеге асыру, терминдерді және атауларды қазақ тілінің нормаларына сәйкес реттеу, терминологиялық атауларды қолдану тиімділігін арттыру бағытындағы жұмыстары сұранысқа ие екенін көрсетіп отыр. Әсіресе уақыттың өзі кейінгі кездері қолданысқа енген терминдерді электрондық базаға енгізу, саралау, бекіту жұмыстарын жүйелі әрі жедел түрде іске асыруды талап етіп отыр (бриф, подкаст, барабан, плашка т.с.с. қарастырылмаған).

Сауалнама қорытындысы мемлекеттік тілдің телевизиялық журналистикадағы көрерменнің телеөнім «тілі» миссиясынан бөлек, техникалық-инженерлік және монтаждау, түсірілім жұмыстары үдерісіндегі коммуникативтік қызметті де толық атқара алатынына толық көз жеткіздік.

Телевизиялық журналистика терминдері көбінесе орыс тіліндегі бір құрамды не көп құрамды сөздердің /терминдердің/ қазақ тілінде де сол құрамдарын әрі мағыналарын сақтап аудару тәсілі /калька/ жиі кездеседі.

Жалпы сауалнамаға қатысушылардың дені түпнұсқа тілдегі терминдердің өте белсенді қолданыстағы кейбір нұсқаларды өзгеріссіз күйде қолдануды құптаса да, көп жағдайда қазақ тіліндегі баламасына басымдық беріп, жұмыс үдерісінде кеңінен қолдануға деген ұмтылыстары зерттеу жұмысының негізгі әрі оң нәтижесі деп есептейміз.

Зерттеу жұмысының жоспарына сәйкес алдағы уақытта «Хабар» арнасының тікелей эфирінен көрсетілетін қазақ тілді аудиторияға арналған «Таңғы хабар» ақпараттық-танымдық бағдарламасының түсірілімі аясында бір айы көлемінде шығармашылық топтың жұмыс тілін бақылау, аталмыш тележоба шығармашылық ұжымының эфир кезінде жазып алынған аудиожазба үлгілеріне талдау жасау, қазақ тілді хабарды әзірлеуші мамандардың орыс және қазақ тіліндегі терминдерді, тіркестерді, кәсіби сөздерді қолдану т.с.с. статистикасын анықтау мақсаты көзделіп отыр. Сол арқылы осы зерттеу жұмысының нәтижесімен біріктіре отырып, кешенді түрде тұжырым жасауды мақсат етіп отырмыз. Қысқаша түйіндесек:

- Шет тілден енген терминдер көбінесе калька әдісі негізінде жасалған;
- Салалық сөздіктерде бекітілген терминдер жұмыс үдерісінде белсенді қолданылмайтыны белгілі болды;
- Бір ұғымды, бір мәнді білдіретін терминдердің «бейресми» жарыспалы нұсқалары да бірінің орнына бірі жұмсалатыны анықталды;
- Кәсіби сөздер, жаргон, арго т.б. термин ретінде танушылық байқалады;
- Телевизиялық журналистика мамандары жұмыс үдерісіндегі қазақ тілін жұмыс тіліне түбегейлі айналдыруға айрықша ынталы;
- Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы Республикалық терминология комиссиясының өкілеттігін күшейту бағытындағы жұмыстар қолға алынуға тиіс;
- жаңа терминдерді дер кезінде тіркеу, бекіту т.с.с. жұмыстарын жүйелеу қажет әрі арнаулы сала сөздіктерін түзуде сол саланың мамандарына басымдық беру керек;
- БАҚ мен тілші-ғалымдардың жылына бір рет басын қосып, талқылау шараларын тұрақты түрде ұйымдастыру маңызды;
- Кино, ТВ, телевизия мамандарын даярлайтын оқу орындарына әдебиет, қазақ тілі пәндерін оқытуды міндеттеу керек;
- «Termincom.kz» электрондық базасын жетілдіріп, барлық платформада қолжетімділігін арттыру қажет.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Телевизия дәуірдің үні, замана ағысының айнасы болғандықтан, кез келген инновациялық-технологиялық өзгерістерден тыс қала алмайды. Экономикалық әлеуеті, ғылыми қуаты жоғары өндіруші елден енген техника, технология тұрмысқа ғана емес, тілге де орасан зор өзгеріс әкелуде. Сәт сайын еніп жатқан терминдерді тіркеп, ұлттық тілдегі баламасын ұсынып отыру әсте мүмкін емес. Десек те, жаңадан енген кірме сөздерге, терминдерге қосамжарланып, жарыса қолданылып жүрген нұсқалар жиі кездеседі. Сауалнамаға қазіргі

қазақ телевизиялық журналистикасында жарыса қолданылып жүрген лексикалық бірліктер іріктеліп алынды.

Сауалнамада берілген «Подкаст» сөзінің қай нұсқасын қолдайсыз?» деген сұраққа респонденттердің 49,3 %-ы «подкаст» сөзін таңдаса, «үнхабар» сөзі 49,3 %-ы көрсеткен. Демек, ақпарат кеңістігіндегі жаңа қолданыс саналатын «подкаст» жанрын алдағы уақытта «үнхабар» деп қолдануға болатынын көрсетеді. Интернет кеңістігінде /әлеуметтік желі, Ютуб арнасында т.б./ әртүрлі тақырыпта әңгіме қозғайтын екі немесе одан да көп адамның еркін әңгімесі *подкаст* деп аталады, көбінесе сұхбат жанрында болады, үнемі жаңартылып отырады, радиобағдарламалардан айырмашылығы – оларды мобильді құрылғыға жүктеп, кез келген уақытта тыңдауға мүмкіндік береді. Бұл формат елімізде пандемия кезінде ерекше сұранысқа ие болды.

Ғылым, білім, техника мен экономика, қоғамдық-әлеуметтік өмірдегі термин сөздердің бірыңғай республикалық терминологиялық электронды базасы «Termincom.kz» сайтындағы 377 268 терминнің тізіліміне «подкаст» сөзі енбеген («Termincom.kz» электрондық базасы: https://termincom.kz/about/).

«Тікелей эфир» сөзінің қай нұсқасын қолданасыз?» деген сұраққа сауалнамаға қатысушылардың 90,1 %-ы «Тікелей эфир» сөзін қолдаса, «live» сөзін 8,5 % адам таңдаған, ал 1,4%-ы «тікелей көрсетілім» нұсқасын құп көреді. Телеэкранда монтаждаусыз, қазқалпында, түсірілім алаңынан көрермен назарына бірден ұсынылатын трансляция түрін «live» дегеннен гөрі, «тікелей эфир» терминінің әбден қалыптасқанын байқатады.

«Жанды дауыс» терминінің қай нұсқасын қолданасыз?» деген сұраққа 46,5 % «жанды дауыс» нұсқасын қолдаса, ал 52,1 % «табиғи дауыс» нұсқасын белгілеген. «Боямасыз» нұсқасын 1,4 %-ы таңдаған. Соңғы жылдары теледидарда музыкалық ән байқаулар, шоу-бағдарламалар көрермен сұранысына қарай күрт көбейді. Телеэкранда музыкалық байқаудың ерекшелігін белгілеп көрсететін «жанды дауыс» тіркесі «табиғи дауыс» боп өзгергенін байқап отырмыз. Қазір сала мамандары «жанды дауыс» дегеннен гөрі, «табиғи дауыс» деп сөйлеуді әдетке айналдырған. Сауалнамаға елге белгілі тележүргізушілер қатысқанын ескерсек, зерттеу нәтижесі де соны айғақтайды.

Телевизия саласында ең жиі қолданылатын терминдердің бірі – «запись» сөзі. «Termincom.kz» электрондық базасында «видеозапись» сөзі «бейнежазу» деп берілген. «Запись – жазып алу, жазу. Дыбыстарды және бейнелерді көп рет қабылдауға, қайта шығаруға немесе хабарлауға мүмкіндік беретін белгілі бір материалдық нысанда техникалық құралдардың көмегімен жазып алу (Тұрсын Қ., Нұсқабайұлы Ж. Теледидар сөздігі – тележурналист анықтамалығы, 2001: 79). Сауалнама нәтижесіне сүйенсек, 77,5% адам «түсірілім» нұсқасын таңдаса, 19,7 %-ы «жазба» сөзін белгілепті. Қалғандары «таспаға түсіру» т.с.с. өз нұсқасын ұсынған. Бір қызығы, «съемка» – «түсірілім» деп айтылып, жазылып жүрсе де, «запись» терминін жұмыс үдерісінде «түсірілім» деп қарастырылуы – біз күтпеген дерек болды:

5-сурет – Сауалнама нәтижесі

Түсірілім жұмыстарын іске асыру үшін телекамераға, монтажға, автокөлікке және т.б. рұқсат сұрау үшін жазылатын құжат үлгісі «заявка» сөзіне байланысты қойылған сұраққа қатысушылардың 69 %-ы «өтінім» нұсқасын қолданатынын, 14,1 %-ы «заявка» нұсқасын құп көретінін жеткізген. Тіпті қалғандары, нақтырақ айтсақ, 16,9 % адам, «өтініш», «сұраныс» секілді нұсқаларды ұсынған.

«Бегущая строка» тіркесінің қай нұсқасын қолдайсыз?» деген сұраққа жауап нұсқалары әртүрлі болды: 1 % адам «ешқайсысы сәйкес келмейді, «строка» болғаны дұрыс» десе, 84,5% қатысушы «жүгіртпе жолды» белгілеген, 9,9%-ы «жылжымалы жол» дегенді көрсеткен. Сонымен қатар «қума жол», «жүгіртпелі жол», «жылжымажол», «жылжымалы сөз» /бәрінің орфографиясы сақталған/ нұсқаларын ұсынған.

Телевизиялық жобалардың монтаждау жұмыстарында жиі қолданылатын сөздің бірі – «скачок». Қысқаша түсіндіріп өтсек, бейнекадрларды бір-біріне жалғағанда пайда болатын техникалық ақау, сапасыз монтаж көрінісі. Кәсіби салада жаргон ретінде, яғни спорттық секірумен байланыстырылған атау ретінде қалыптасқан, бүгінде кәсіби лексикада өте белсенді қолданылады. «Терминком.кз» сайтында «скачок» сөзі «секірме, секірім, секіріс» деп берілген. Сауалнамаға қатысушылардың 33,8 %-ы «секіріс» дегенді белгілесе, 32,4 %-ы «секірме» түрін таңдаған, ал 22,5 %-ы «скачок» түрін қолдаса, 11,3 %-ы «секірім» нұсқасын көрсеткен.

«Шапка» терминіне «бағдарламаның, хабардың бас тақырыбы» деген қысқа анықтама берілген (Тұрсын Қ., Нұсқабайұлы Ж. Теледидар сөздігі – тележурналист анықтамалығы, 2001: 358). Тарқатып айтсақ, тележобаның атауы жазылған графикалық қыстырма (заставка). Мәселен, «театр киім ілгіштен басталатыны» сияқты телехабар «шапкадан» басталады. Кәсіби мамандар тіліндегі жаргон терминдік сипат алған. Сауалнамада берілген осы «шапкаға» қатысты сала мамандарының 57,7 %-ы «бас тақырып» деген нұсқаға тоқтаған, 28,2 % адам «телемұқаба» деген сөзді белгілеген. Сонымен қатар пайыздық көлемі аз мөлшерде «телпек», «маңдайша», «шапка», «тақырып», «басқасын ойлану қажет» деген нұсқалар да кездеседі. Ал «termincom.kz» электрондық базасында «бас тақырып», «тақырыпша» деп бекіткен.

Телевизия әлеміндегі ең танымал сөздердің бірі – «тележүргізуші». «Телеведущий» сөзінен калькаланған «тележүргізуші» сөзі әбден тілдік санаға сіңіп, қалыптасып кеткен. Соңғы жылдары көрнекті қоғам қайраткері, журналист-ғалым Сағатбек Медеубекұлы «айтаман, айташы» деген нұсқаларды ұсынып жүр (С. Медеубекұлы, 2019: https://anatili.kazgazeta.kz). Осыған байланысты сауалнама статистикасына назар аударсақ, «тележүргізуші» сөзін қолдағандар саны – 91,5%, ал «айташы» нұсқасын белгілегендер саны – 8,5 %-ды құрап отыр. «Өз нұсқам» дегендер саны – 0.

Тележурналистикада «сетка» деген терминнің көтерер жүгі ауыр. «Сетка – тор, түсіру кезінде түрлі көрініс беру үшін қолданылатын жартылай айқын материал» (Тұрсын Қ., Нұсқабайұлы Ж. Теледидар сөздігі – тележурналист анықтамалығы, 2001: 278). Бүгінде «сетканың» функциясы күрделенген, эфирден көрсетілетін телебағдарламалардың уақыты мен кезегін, тележобалардың уақыт жоспарын да қамтиды. «Терминком» сайтында «тор, берілетін хабарлар реті, торкесте» деп берілген. Сауалнама сұрағының нәижесімен сабақтасақ, «сетка» сөзін «берілетін хабарлар реті» деген нұсқаны 38 %-ы таңдаса, 28,2 % қатысушы «торкесте» дегенді жөн санайды, 15,5 %-ы «тор» десе, 8,5%-ы «сетка» дегенді белгілеген. «Телекесте», «бағдарламалар реті», «бағдарлама кестесі», «бағдарламалар шығу реті» деген де ұсыныстар жазылған.

Бір кездері телебағдарламаның форматына сәйкес қозғалған тақырыпқа, мәселеге байланысты пікір білдіретін мамандарды «сарапшы», «сала маманы», «эксперт» деп айтса, титрға жазса, соңғы кездері белгілі бір мәселеге байланысты пікір білдіретін маманды «спикер» деп айту сәнге айналды. «Спикер» терминіне байланысты нәтиже мынадай: 66,2% «спикер» нұсқасын қалдыруды құптайды, 29,6 % адам «айтарман» нұсқасын белгілеген. Сауалнама сұрағына байланысты жауап нұсқалары арасынан «басшы», «серке», «іспикер» нұсқалары да кездесті.

Сонымен бірге «Эксперт» сөзінің қай нұсқасын қолдайсыз?» дегенге «сарапшы» деп белгілегендердің үлесі – 81,6 % болса, 18,4%-ы «эксперт» нұсқасына тоқтаған.

Филология ғылымдарының кандидаты С. Медеубекұлы ұлттық журналистиканың төл терминдерін жаңғыртудың жолдарын ұсынып, лексикалық бірліктерді қолданысқа енгізудің жолдарын жіктей келе (С. Медеубекұлы, 2010: https://turkystan.kz/article/52210), «репортаж», «материал, «монолог», «диалог», «интервью» терминдерінің әрқайсысына балама ұсынады. Автордың ұсыныстарын топта-

стырып, жинақтап, сауалнама сұрағы ретінде қарастырып көрдік. Нәтижесі мынадай: «Репортаж» сөзінің қай нұсқасын қолданасыз?» дегенге сауалнамаға жауап берушілердің 71,1 %-ы «репортаж» сөзін өзгертпей қолданған жөн» десе, 21,1 %-ы «оқиғат» нұсқасын қолдануға болады деп есептейді. Репортаж – журналистиканың хабар жанры. Белгілі бір оқиғаның бас-қасында болып, көзбе-көз көрген журналистің оны ізінше өз бақылауы мен түйсігі, өз көзқарасы мен бағасы тұрғысынан әсерлі етіп баяндауы (Тұрсын Қ., Нұсқабайұлы Ж. Теледидар сөздігі – тележурналист анықтамалығы, 2001: 263).

Телевизиялық журналистикада ең маңызды жұмыстардың бірі – «кодировка» немесе «раскодировка» (раскадровка). Арнаулы сала сөздігінде мынадай анықтама берілген: «Раскодировка (раскадровка) (ағыл. storyboord) – қағаз планшеттерге салынып, жарнама ролигінің мазмұны мен сюжеттік тізбегінің даму ретін көрсететін үлгі» (Mass media және телекоммуникация терминдерінің қазақша-орысша-ағылшынша анықтамалық сөздігі. Казахско-русско-английский справочный словарь терминов Mass media и телекомуникций. Kazakh-russian-english references glossary Mass media and telecommunications. Редактор-құраст.: Қ. Тұрсын, 2015: 140). Осыған байланысты сауалнамаға қатысушылар мынадай таңдау жасаған: «кодтау» сөзі – 65,8%, «кодировка/раскодировка» сөзі – 28,9 %. Ұсыныс ретінде «бейнебелгі», «белгілеу» нұсқалары жазылған.

Наушник құралы тек сала мамандарына ғана емес, қызығушылық танытқан кез келген адамға қолжетімді екені белгілі. Дыбыс сапасын, дауыс иірімдерін бақылау үшін монтаж редакторлары, дыбыс режиссерлары, шеф-редакторлар, бас редакторлар тұрақты түрде қолданады. Көп жағдайда «наушник» «құлаққап» түрінде санаға сіңсе, әлеуметтік желіде «тыңдауыш» сөзі де белсенді қолданылып жүр. Статистикасына назар аударайық: 60,5 % адам «құлаққап» деп пайдалануды құптайды, 34,2 %-ы «тыңдауыш» дегенге тоқтаған. Ал «наушник» дегенді таңдағандар саны – 5,3 %.

Белгілі бір жобаның өзіне тән ерекшеліктерінің жиынтығы «специфика» деп аталады. Телевизиялық жобаның концепциясы мен сметалық құжаттамада кездесетін терминнің жарыспалы нұсқалары да бар. Барлық нұсқаны сауалнама аясында қарастырғанда, пайыздық көрсеткіш мынадай болды: «специфика» сөзі – 26,9 %, «төлсипат» сөзі – 46,2 %, «ерекшелік» сөзі – 26,9 %. Негізі, «termincom.kz» сайтында информатика және есептеуіш техника категориясында «сипаттама», «айрықша» терминдері берілген. Тіпті, бекітілген терминдер жинағында «маманданым» нұсқасы көрсетілген. Сонымен қатар 2018 жылы бекітілген терминдер тарауында «жұмыс спецификасы» түрінде де ұшырасады.

Фактчекинг – қазіргі медиакеңістіктегі трендтердің бірі. 2016 жылы өткен АҚШ-тағы Президент сайлауынан соң, маңызы арта түсіп, медиамамандардың жауапкершілігін күшейтті. Тіпті, көп жағдайда «верификация» деп те атайды. Екі атаудың да көтерер жүгі бірдей: ақпараттың шынайылығы, объективтілігі; тәуелсіз, бейтараптық, нақтылық. Әртүрлі құралдар көмегімен дереккөздерді саралай отырып, дәйекті түрде тексеру деп түсіндіріледі. Пандемия кезінде уатсап, инстаграм, фейсбук әлеуметтік желілерінде тараған әртүрлі ақпараттарға байланысты «фактчекинг» сөзі де айрықша таныла бастады. Аудитория сенімі мен медиа ресурстың репутациясын қалыптастыратын «фактчекинг» терминіне қатысты сауалнама қорытындысына тоқталсақ: «фактчекинг» – 57,7%, «айғақ» – 23,1 % және «зерттегі» – 19,2%. «Айғақ», «зерттегі» сөздері журналистика факультетінің студенттерінің ауызекі тілінен алынды.

«Экранизация» термині – кино, телерадио саласында көп кездесетін терминдердің бірі, www.academic.ru сөздіктер мен энциклопедия сайтында мынадай анықтама берілген: «Экранизация дегеніміз – /фр. «экран»/ әдеби шығарма желісімен түсірілген кино немесе телефильм» (Академиялық сөздіктер мен энциклопедия сайты (РФ), 2021: https://academic.ru/). Сауалнама қорытындысына тоқталайық. «Экрандау» сөзі – 42,3 % құраса, «экранға шығару» сөзі – 34,6% адам белгілеген, ал 23,1 %-ы «экранизация» деп жауап берген, «termincom.kz» сайтында «экрандау», «экранға шығару», «экранизация» үлгілері көрсетілген.

Интернет кеңістіктің аудио-бейне өнімдерін тұтынатын кез келген адам «просмотр» терминінің мәнін жақсы білетіні сөзсіз. Оның анықтамасына тоқталып жатпаймыз. «Просмотр» сөзіне қатысты нәтижеге назар аударсақ: «қаралым» сөзін 84,6 % респондент таңдаған, «көрілім» сөзінің пайыздық көрсеткіші 11,5 % құрап отыр. «Қарау, просмотр» деген нұсқалардың үлесі алдыңғылармен салыстырғанда аздау.

Телевизиялық журналистикада тележобалардың танымалдығы, қаралым көрсеткіші, көрерменнің сұранысы, жобаның өтімділігі рейтинг деңгейімен өлшенеді. Елімізде теле-

арналардың, телебағдарламалардың рейтинг деңгейін анықтаумен ТНС Гэллап Медиа Азия (TNS Gallup Media Asia) зерттеу компаниясы айналысады. «Рейтингке» қатысты БАҚ беттерінде «көрсеткіш», «беделбаға» нұсқалары да жарыса қолданылып жүр. «Рейтингке» байланысты сауалнама нәтижесі: «көрсеткіш» сөзі – 57,7 %-ды құраса, «рейтинг» сөзі – 38,5 %-ға жетіп отыр. «Беделбаға» сөзін қолдану аясы 10 %-дан асады.

Қорытынды

Арнаулы сала терминологиясындағы алаңқұлалықтың өріс алуына журналистер мен сала мамандарын кінәлауға болмайды. Олар тілді тұтынушы ретінде белгілі бір деңгейде әсер еткенімен, бүкіл терминдердің қолданысын бірізге түсіру, жалпы терминологияны қалыптастыру олардың міндетіне жатпайды. Терминдердің қолданысындағы жарыспалылық, тілдік өлшемнің сақталмауы, жалпы салалық терминологияның даму бағытының айқындалмауы және т.б. ғылыми-тәжірибелік мәселелерді шешіп беру тілші-ғалымдарға жаңа міндет жүктеп отыр.

Салалық терминологиядағы жүйелілік, реттілік, бірізділік – мемлекеттік тілдің ғылым саласындағы қолданысын қамтамасыз етудің, ұлтаралық қарым-қатынас тіліне айналдырудың басты көрсеткіші. Тілдің тіршілігі терминологияға тәуелді.

Қазақ тілі білім, ғылымның, мәдениет пен іс жүргізудің тіліне айналып келе жатқанын байқауға болады. Қазақ тілінің қолданыс аясының кеңеюі – уақыттың басты үрдісі, заңды құбылыс. Мемлекеттік саясаттың басым бағытының бірі – ұлттық тілді дамыту заңдық мәртебесі бар саяси шешім қабылдаудың маңызын арттыра түседі.

Әдебиеттер

Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты, 2021, Retrieved from https://www.akorda.kz/kz/.

ТНС Гэллап Медиа Азия (TNS Gallup Media Asia) зерттеу компаниясының ресми сайты, 2021, Retrieved from https://kantar.kz/about-us/o-kompanii.

Медеубекұлы С. Ұлттық журналистиканың төл аталымдары, 2019, Retrieved from https://anatili.kazgazeta.kz/news/38222.

Медеубекұлы С. Қазақ журналистикасының төл аталымдары, 2010, Retrieved from https://turkystan.kz/article/52210.

Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы: «Сардар», 2014. – 928 б.

Қалиұлы Б. Қазақша термин жасау мәселесі // Терминологиялық хабаршы. – 2014. – №1 (49). – 12-17 бб.

Масғұтов С. Көгілдір экран – өмір айнасы. – Алматы: Мектеп, 1976. – 131 б.

Қабылғазы К. Телерадиожурналистика: теория, тәжірибе, түйін. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 210 б.

Тұрсын Қ. Қазақ тележурналистикасы: қалыптасу, даму проблемалары. – 2-басылым. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 356 б.

Ибраева Г. Методы исследования журналистики. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 294 с.

Әбжанов Қ. Экран тілінің эволюциясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 114 б.

Тұрсын Қ., Нұсқабайұлы Ж. Теледидар сөздігі – тележурналист анықтамалығы. – Алматы: «Білім», 2001. – 380 б.

Азаматова А. Метаязык лингвистики: монография / отв. ред. Э. Д. Сулейменова. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 307 с.

Ахметбекова А. Лексикографические и метатекстовые характеристики терминологической дефиниции: монография. – Павлодар: Кереку, 2018. – 129 с.

Сиротинина А.Ю. Специфика состава молодой терминосистемы на примере терминологии перфузиологии // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Лингвистика. − 2017. − № 4. − С. 24-34.

Shelov, S. (2018). Essay on the theory of terminology: composition, conceptual organization, practical applications. – M.: PrintPro, 472 p.

Schuster, B.-M. (2019). “8. The contribution of terminology research to the understanding of science communication”. *Science Communication*, Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, Pp. 167-186.

Usmonov, Y., Usmonova, Z. (2020). The role and importance of terminology in the study of specialized language. International journal on economics, finance and sustainable development ISSN (Electronic): 2620-6269/ ISSN (printed): 2615-4021, 19-23.

Dubichinskiy, V. (2020). Some Modern Issues in Terminography, Rasprave 46/2, 547-566.

References

Qazaqstan Respublıkasy Prezıdentining resmı saıty [Official website of the president of the Republic of Kazakhstan], 2021, Retrieved from https://www.akorda.kz/kz/ (In Kazakh)

NS Gellap Medıa Azıa (TNS Gellap medıa Azıa) zertteu kompanıasynyń resmı saıty [Official website of the research company (NS Gallup Media Asia)], 2021, Retrieved from https://kantar.kz/about-us/o-kompanii (In Kazakh)

Medeubekuly S. Ulttyq jurnalısıkanyng tol atalymdary [National journalism nominations] , 2019, Retrieved from https://anatili.kazgazeta.kz/news/38222 (In Kazakh)

Medeubekuly S. Qazaq jurnalısıkasynyń tol atalymdary [Kazakh journalism nominations], 2010, Retrieved from https://turkystan.kz/article/52210 (In Kazakh)

Qurmanbaıuly Sh. (2014) Qazaq termınologıasy: zertteýler, oqýlyq, sózdik, bıblıografıa [Kazakh terminology: research, textbook, dictionary, bibliography]. Almaty: Sardar; 2014. 928 p. (In Kazakh)

Qalıuly B. (2014) Qazaqsha termın jasau maselesi [The problem of creating a Kazakh term] // Termınologıalyq habarshy. 2014. №1 (49). Pp. 12-17. (In Kazakh)

Masgutov S. (1976) Kogildir ekran – omir aınasy [TV journalism – mirror of life]. Almaty: Mektep; 1976. 131 p. (In Kazakh)

Qabylǵazy K. (2017) Teleradıojurnalıstıka: teorıa, tajırıbe, tuıin [TV and radio journalism: theory, practice, summary]. Almaty: Qazaq ýnıversıteti; 2017. 210 p. (In Kazakh)

Tursyn Q. (2013) Qazaq telejurnalıstıkasy: qalyptasu, damu problemalary [Kazakh TV journalism: problems of formation and development]. – 2-basylym. Almaty: Qazaq unıversıteti; 2013. 356 p. (In Kazakh)

Ibraeva G. (2017) Metody ıssledovanıa jurnalısıkı [Methods of studying journalism]. Almaty: Qazaq unıversıteti; 2017. 294 p. (In Russian)

Abjanov Q. (2016) Ekran tiliniń evolusıasy [Evolution of the TV screen language]. Almaty: Qazaq unıversıteti; 2016. 114 p. (In Kazakh)

Tursyn Q., Nusqabaıuly J. (2001) Teledıdar sozdigi – telejurnalıst anyqtamalygy [TV dictionary-TV journalist's guide]. – Almaty: Bilim; 2001. 380 p. (In Kazakh)

Azamatova A. (2008) Metaıazyk lıngvısıkı: monografıa xTerminology of linguistics: monographъ (otv. red. E. D. Sýleımenova). Almaty: Qazaq unıversıteti; 2008. 307 p. (In Russian)

Ahmetbekova A. (2018) Leksıkografıcheskıe ı metatekstovye harakterıstıkı termınologıcheskoı defınısıı: monografıa [Lexicographic and metatextual characteristics of terminological definition: monograph]. Pavlodar: Kereku; 2018. 129 p. (In Russian)

Sırotınına A.IU. (2017) Spesıfıka sostava molodoı termınosıstemy na prımere termınologıı perfuzıologıı [The specifics of the composition of the young terminosystem on the example of perfusiology terminology]// Vestnık Moskovskogo gosýdarstvennogo oblastnogo unıversıteta. Serıa: Lıngvısıka. 2017. № 4. Pp. 24-34. (In Russian)

Shelov, S. (2018). Essay on the theory of terminology: composition, conceptual organization, practical applications. Moscow: PrintPro, 472 p.

Schuster, B.-M. (2019). "8. The contribution of terminology research to the understanding of science communication". *Science Communication*, Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, Pp. 167-186.

Usmonov, Y., Usmonova, Z. (2020). The role and importance of terminology in the study of specialized language. International journal on economics, finance and sustainable development ISSN (Electronic): 2620-6269/ ISSN (printed): 2615-4021, 19-23.

Dubichinskiy, V. (2020). Some Modern Issues in Terminography, Rasprave 46/2, 547-566.

ҒТАМР 16.21.49 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v188.i4.013

И.А. Турлыбекова*, С.С. Нуркенова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.
* e-mail: turlybekova.inkar@gmail.com

СӨЙЛЕУ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНА ҚАТЫСТЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДЕГІ СӨЗҚҰМАРЛЫҚТЫҢ КӨРІНІСІ

Мақалада әрбір халықтың ғасырлар бойы өткенін және әлемге деген қазіргі таңдағы көзқарасын, шынайы ақиқатты анық жете көрсете алатын фразеологиялық бірліктер құрылымы өзгеше, бір-бірінен туыстығы алшақ тілдер негізінде салыстырыла зерттеледі. Фразеологизмдер әрбір этностың тіршілігі, өзіндік ойлау стилі, өмірлік даналығы, түйгені, ерекше ұлттық ділі жайлы ақпаратты өскелең ұрпаққа береді. Фразеологизмдер арқылы халықтың мәдениеті түрлі қырынан танылады.

Зерттеуге сөйлеу мінез-құлқы фразеологизмдері сөздіктерден таңдалып алынды. Зерттеуде сөйлеу мінез-құлқын көрсететін фразеологизмдердің арасынан әңгіме жүргізу тәсілін және әңгіме мазмұнын сипаттайтын фразеологизмдер негізінде сөзқұмарлық мағынасын білдіретін фразеологизмдер жинақталды.

Мақалада сөзқұмарлық мағынасын білдіретін ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологизмдердің мағынасы қарастырылып, қолданыстағы мысалдары көрсетіледі. Осы жұмыста алғаш рет сөзқұмарлықты бейнелейтін ағылшын және қазақ фразеологизмдерінің айрықша ұлттық ерекшеліктері сипатталып отыр. Фразеологизмдердің әр тілге тән лексикалық өзіндік ерекшеліктеріне назар аудару - бұл жұмыстың негізгі мақсаты.

Фразеологизмдердің құрамындағы бірліктердің қандай сөз таптарымен бірге қолданылып, өзара байланысуы осы зерттеуде айқындалады. Фразеологизмдерді салыстырмалы-салғастырмалы тұрғыдан зерттеу кешенді әдістерді талап ететіні сөзсіз. Зерттеу барысында жаппай таңдау және сандық-статистикалық әдістер түрі қолданылды. Зерттеудің нәтижесінде сөзқұмарлық мағынасын білдіретін фразеологизмдердің құрамындағы жиі кездесетін етістіктер, сын есімдер, тағы сол сияқты екі тілдегі фразеологизмдердің өзіндік ерекшеліктері анықталды.

Түйін сөздер: сөзқұмарлық, семантика, сөйлеу мінез-құлқы, фразеологизм, мәдениет.

I.A. Turlybekova*, S.S. Nurkenova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana
*e-mail: turlybekova.inkar@gmail.com

Characteristics of garrulity in phraseological units of speech behaviour

The article compares phraseological units of two languages which are different from each other, languages with different structures, phraseological units which are able to show clearly the past centuries and true present attitudes of each nation to the world and reality at the moment. Phraseological units transmit clear information about the life of ethnos, individual way of thinking, life wisdom, experience and special national mentality to the young generation. With the help of idioms, the culture of the certain nation is perceived from different sides.

The phraseological units of speech behaviour from dictionaries were selected for the investigation. In the research among the phraseological units reflecting speech behaviour, phraseological units expressing garrulity on the basis of phraseological units describing the way of conversation and the content of the conversation were collected.

The meaning and the existing examples of phraseological units of garrulity in Kazakh and English languages will be shown in the article. The article is the first attempt to describe the national peculiarities of Kazakh and English phraseological units reflecting garrulity. Attention to the differential, lexical original features of phraseological expressions is the main aim of this paper.

Which parts of speech within phraseological units are used and associated are determined in this study. A comparative and contrastive study of phraseological units requires a complex approach. In the course of the present research, a continuous sampling method and quantitative-statistical type of method were used. As a result of the study, specific features of phraseological units in two languages are revealed: verbs, adjectives, frequently occurring within the phraseological units expressing the garrulity.

Key words: garrulity, semantics, speech behavior, phraseology, culture.

© 2022 Al-Farabi Kazakh National University

И.А. Турлыбекова*, С.С. Нуркенова
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана
*e-mail: turlybekova.inkar@gmail.com

Характеристика словоохотливости во фразеологизмах речевого поведения

В статье сравниваются фразеологизмы двух отличающихся от друг друга языков, языков разных по структуре, фразеологизмы, которые способны наглядно показать прошлое столетий и правдивое настоящее отношение каждого народа к миру и реальности в данный период. Фразеологизмы ясно передают подрастающему поколению информацию о жизни определенного этноса, об индивидуальном стиле мышления, жизненной мудрости, опыте, об особенном национальном менталитете. С помощью фразеологизмов культура народа познается с разных сторон.

Для исследования были отобраны фразеологизмы речевого поведения из словарей. В исследовании среди фразеологизмов, отражающих речевое поведение, были собраны фразеологизмы, выражающие словоохотливость на основе фразеологизмов, описывающих способ ведения беседы и содержание беседы.

В статье показаны значения фразеологизмов словоохотливости в казахских и английских языках и их примеры. В данной работе впервые описываются национальные особенности казахского и английского фразеологизмов, отражающие словоохотливость. Внимание к отличительным лексическим оригинальным особенностям фразеологизмов является основной целью данной работы.

В настоящем исследовании определяется, с какими частями речи употребляются и связываются между собой единицы в составе фразеологизмов. Сравнительно-сопоставительное изучение фразеологизмов, несомненно, требует комплексного подхода. В ходе данного исследования были использованы метод сплошной выборки и количественно-статистический метод. В результате исследования выявлены специфические особенности фразеологизмов в двух языках: глаголах, прилагательных, часто встречающихся в составе фразеологизмов, выражающих словообразовательное значение.

Ключевые слова: словоохотливость, семантика, речевое поведение, фразеологизм, культура.

Кіріспе

Ұлттың ежелгі тарихын, әр халыққа тән дүниетанымдық өзіндік ерекшеліктерін, қайталанбас мәдениетін, адами қасиеттері мен кемшіліктерін түсінуге мүмкіндік беретін бірліктер – фразеологизмдер ақиқаттың түрлі қырларын бейнелі де дәл көрсетеді. Тілдің лексикалық құрамында фразеологиялық бірліктер өзіндік маңызды орын алады, себебі фразеологизмдер ойды айшықты және дәлме-дәл жеткізеді, шындықтың әртүрлі жақтарын анық сипаттай алады. Фразеологизмдер – кез келген тілдің ажарын кіргізетін, сонымен бірге ұлттың ойын астарлап ерекше бейнелей алатын, ұлттың рухани шығармашылығының нәтижесі болған, өскелең ұрпақтарға мұра болып жеткен сөз қазынасы.

Халықтың басынан өткен өмірлік тәжірибесі мен дәстүрлі құндылықтарын алдағы ұрпаққа дұрыс жеткізу қызметін мәдениет атқарады. Мәдениет – әрбір ұлттың болмысын рухани және материалдық тұрғыдан сипаттайтын қазынаның бірі. Мәдениет қоғамға белгілі мінез-құлық ережелерін белгілейді, ал сол ережелерді сақтамағандар кінәратталады. Осы аталғандар фразеологизмдерде әрдайым көрініс тауып отырады. Мәдениет пен тіл екі түрлі құбылыс болғанымен, бір-бірімен тығыз байланыста бола жүреді.

Кез келген тілдегі фразеологизмдер тек өзіне ғана тән қасиеттерге ие болатын шағын құрылымды, образдан туындаған бірліктер болғандықтан, сол фразеологизмдердің, нақты айтқанда, ағылшын және қазақ фразеологизмдерінің ерекшеліктерін түсіндіріп айшықтау, ізденістің тың зерттеу болуы жұмысымыздың өзектілігі болады. Ұлт пен тілдің ұштасуын көрсететін ағылшын және қазақ тіліндегі фразеологизмдердің астарында жатқан ұлттық болмысты көрсету, сонымен бірге тіл арқылы көрінетін халықтың тарихын айқындау – бұл жұмыстың өзекті мәселелерінің бірі.

Адам әрекеті, қасиеттері мен әртүрлі құбылыстардан ұқсастық іздестіріліп, олар адамның сөйлеу әдетінен көрінеді. Әсіресе, ол тұрақты тіркестерде көрініс табады. Мәселен, *тілі майда, тілі мен жағына сүйенген* т.б. фразеологизмдерін атауға болады (Ғалымбекова Д.Ғ., 2017: 61).

Зерттеудің үрдісін сипаттау алдында осы жұмыста кездесетін негізгі сөздерге түсіндірме

берген жөн. *Сөзқұмарлық* сөзінің ағылшын тіліндегі баламасы *garrulity* сөзі сөздіктерде келесідей түсіндіріледі: сөзқұмар сөзі – түсініксіз немесе сөйлеуге бейім, мағынасыз не біреудің жүйкесіне тиетіндей тоқтамай сөйлейтін бәдік адамды сипаттау үшін қолданылады (Merriam-Webster Dictionary, 2022). Келесі бір сөздіктегі түсіндірмеге сүйенсек, сөзқұмарлық *garrulity* деп тым көп шегінен шыға сөйлей беруді айтады (Collinsdictionary, 2022).

Әдебиетке шолу

Фразеологизмдер − уақыт сүзгісінен өтіп, бізге сұрыптала, жеткен мағыналы да құнарлы, өзіндік көркем сипаты бар мұра. Фразеологизмдер − ойы ұтқыр, толғауы терең тұрақты тіркестер. Фразеологизмдер ағылшын және қазақ халқының басынан өткізген тәжірибесін ғана емес, сонымен қоса ұлттың өмірге, оны қоршаған әлемге өзіне тән көзқарасын, сөздік қорының байлығын бейнелейді. Фразеологизмдер кез келген тілге өзгеше көркем қасиет бере отырып, уақыт сынынан өтіп, ұрпақтарға жеткен ерекше қазына болады.

Отандық фразеология саласында бірқатар зерттеулер жүргізілген. Халықтың ой-пікірінің түйіні, еңбек тәжірибесінің айнасы болатын фразеологизмдерді алғашқы болып зерттеуші ғалымдар осы тіркестердің әр тілге тән ерекшеліктерін көрсету бағытында жұмыс жасаған болатын. Фразеологизмдерді салыстырмалы-тарихи бағытта М.Балақаев, Ә.Болғанбаев, І.Кеңесбаев, Ә.Т.Қайдар, Ғ.Қалиев және т.б. ғалымдар зерттеп, ғылыми жұмыстар жазған.

Фразеологизмдерге салыстырмалы-салғастырмалы зерттеулер жүргізген С.Е.Исабеков, Т.Мықтыбаева, Ф.А.Оспанова, Г.Н. Смағұлова және т.б. ғалымдар еңбектері фразеологизмдер туралы ілімді кеңейтті. Ф.А.Оспанованың пайымдауынша, «Әр ұлттың, әр халықтың ойлау жүйесін анықтау салыстырмалы түрде ғана жүзеге аса алады. Ал құрылымы әр түрлі тілдерді салыстыра, салғастыра зерттеу-маңызды мәселелердің бірі» (Оспанова Ф.А., 2006:31).

Г.Н.Дүкембай, Р.Е.Жайсакова, Х.Қожахметова, Ш.О.Қожахметова, М.Т. Сабитова және т.б. ғалымдар еңбектері фразеологизмдерді этнолингвистикалық/лингвомәдени тұрғыдан зерттеуге арналған. Қазіргі таңдағы өзекті бағыттардың бірі когнитивтік бағыттағы зерттеулер К.К.Дуйсекова, Н.М.Жанпеисова, А.К. Сагинтаева және т.б. ғалымдар еңбектерінде көрініс табады (Жуманбекова Н.З., 2020: 336).

Өткен ғасырдың екінші жартысында фразеологизмдердің сөзден басты айырмашылығына көңіл бөліне басталды. Осы таңда зерттеулер фразеологизмдерді жіктеу жолдарын анықтаумен айналысты. Кейінірек А.И.Смирницкий, О.С.Ахманова т.б. ғалымдар еңбектерінде фразеологизмдерді құрылымдық бірлік күйінде түсіндіру жолдары зерттелді.

XX ғасырдың екінші жартысындағы В.Л. Архангельский, Н.Н. Амосова, В.П. Жуков, А.В. Кунин, М.Т. Тагиев жұмыстарынан фразеологизмдерді зерттеудің түрлі әдістерінің жылдам дамуы байқалды. Фразеологизмдердің жүйелік ұйымдастырылуы туралы зерттеулер (И.И. Чернышева, Н.М. Шанский) және бұл зерттеулердің дамуы В.Н. Мокиенко, Ф.Н. Попов, А.И. Федоров т.б. еңбектерімен ұласты.

Фразеологизмдердің номинативті аспект тұрғысынан зерттелуі және олардың семантикасы В.Н. Телия жұмыстарында, фразалық түзілімдер жайлы зерттеулер С.Гаврин, Ю.А. Гвоздарев, М.М. Копыленко, З.Д. Попова т.б. зерттеушілер жұмыстарында көрініс тапты. Фразеологизмдерді салыстырмалы-типологиялық зерттеу Ю.Ю. Авалиани, Л.И. Розейсон еңбектерінде орын алды. Фразеологиялық сөздіктердегі фразеологизмдерді сипаттау А.М. Бабкин, А.И. Молтков жұмыстарында қарастырылды (Бабяк Е., 2015:34).

Н. Уәлиұлы пікірінше, көркем шығармалар тілінде фразеологизмдер түрлі болады.

«М. Әуезов, Ғ. Мүсірепов сынды көркем сөз шеберлерінің бір ғана шығармасы, я болмаса бір ғана әңгімесінің өзінен шығу тегі жағынан жалпыхалықтық (диалект, қарапайым сөз, сөйлеу тілі, әдеби тілге қатысты) фразеологизмдердің түр-түрін кездестіруге болады. Сондай-ақ жазушы тілінің лексика-фразеологиялық арсеналы өзіне дейінгі сөз зергерлерінің тұрақты тіркес түріндегі қолтума қолданыстарымен, аударма фразеологизмдермен байи түседі. Сөйтіп, шығарма тілі өзінің лексика-фразеологиялық құрамының әр алуандығымен де оқырманды өзіне баурап отырады» (Уәлиұлы Н.,1999: 11).

Осы тұста фразеологиямен тығыз байланыста жүретін тіл білімінің бір саласын қарастыра өтсек. Лингвомәдениеттану – мәдениет пен тілдің ұштасуынан туындаған, сол мәдениеттің рухани жақтарын тілдерді салыстырмалы-салғастырмалы түрде қарастыратын ғылым. Салыстырмалы-салғастырмалы ізденіс жүргізген ғалым И.В. Зыкованың лингвомәдени бағытта жүргізген зерттеуі фразеологизмдердің мәдениет концептосферасындағы ролін анықтау

мақсатында жүзеге асырылды. Автор «ноосфера», «мағына сфера», «логосфера», «семиосфера», сонымен қатар «әлем моделі», «әлем картинасы» және «әлем бейнесі», «концепт» пен «мәдени концепт» секілді мәндес терминдерге түсініктеме бере отырып, аталған терминдердің ара-жігін ажыратады. Лингвомәдени қайта қалпына келтіру әдісін қолдана отырып, автор фразеологизмдердің жасалуының макрометафоралық концептуальді моделін көрсетеді. Автордың зерттеуі бойынша, келесі модельдер анықталды: «verbal communication is play, verbal communication is commerce, verbal communication is social activity, verbal communication is journey, verbal communication is gastronomy, verbal communication is hunting/mining, verbal communication is religion-related activity, verbal communication is medicine-related activity, verbal communication is craft, verbal communication is painting, verbal communication is everyday activity» (Зыкова И.В., 2014:82). Осы тәрізді жұмыстардың молая беруі қазіргі фразеологияның дамуына жол ашады десе болады.

Фразеологизмдердің семантикасы мен стильдік ерекшеліктері Ж.Ә. Абдрахманова, Р.А.Авакова, Ш.Б.Аргингазина, А.Байтелиев, Ж.Қ.Дәркенбаева, Ж.М.Қоңыратбаева, Қ.Қ. Сарекенова, К.С. Сарышова сияқты т.б. бірқатар зерттеушілердің еңбектерінде көрініс тапты.

С.К. Сатенова, А.К. Сагинтаевалардың пікірінше, фразеологизмдер жүйесінде грамматикалық фразеология деп аталатын жеке санат тілдің өзіндік ерекше құрылымын көрсетеді. Осылайша әрбір тілдегі фразеологизмдер сол тілге тән құрылыммен ерекшеленеді.

Р.А. Авакованың ойынша, «Тіл фактілеріне талдау жасау мәдени тамырларымызға үңіле түсуге, оның құпия сырларын түсінуге септігін тигізеді. Фразеологизмдерді мифтік танымға, әдет-ғұрыпқа, салт-санаға әкеп жүктеу, оларды бір-бірімен байланысты дүние ретінде қарастыруға, оларды мәдениеттің құрамдас бір бөлігі, ұлттық тілдегі бейнесі деп тануға жол ашса, екінші жағынан, ғылымдар сабақтастығын (тіл, мәдениет, тарих, фольклор, этнология, әдебиет және т.б.) жан-жақты теориялық тұрғыдан аша түсуге мүмкіндік береді» (Авакова Р.А., 2002:30 б.).

Соңғы кездерде оң бағыт ала келе жатқан, жаңа технологиялардың жетістіктерін қолданып жүрген зерттеулердің қатарындағы фразеологизмдерге корпустық лингвистика тұрғысынан жүргізілген зерттеулер H. Allami (2022), M. Karlsson, H.R. Shahroosvand, E.J. Muraki, S. Abdalla, M. Brysbaert, P.M. Pexman т.б. еңбектерінде қарастырылып жүр. Ал тұрақты тіркестердің өзгеруі және қолданудағы құндылықтары S.M. Parizoska, J. (2022) Yusupova, S.M. (2022) жұмыстарында кездеседі.

Фразеологизмдерден белгілі бір халықтың нақышын, өзіндік белгілері мен сипатын, мәдени-ұлттық ділін анық көруге болады. Егер де фразеологизмдер ұмыт болып қалса, осы заманға жете алмай, жоқ болып кеткен жағдайда халықтың мәдениеті түгелдей өшіп кеткендей болар еді. Фразеологизмдерде халықтың мәдениеті көрініс табады. Өйткені әрбір ұлт туған жерінде нәр алған тұрақты тіркестермен ұлт өмірінің тұрмыс-тіршілігін бейнелей алады. Фразеологизмдердің мағыналық тұтастық, тиянақтылық және өзгеріссіз қолданылуы сияқты қасиеттерінің арқасында бұл бабалар қазынасының өскелең ұрпақтарға жалғасып жетіп жатқаны белгілі. Кез келген тіл ұлттың дүниетанымын айқындап, өзіндік дүниелік бейнесін қалыптастыратын тілдік жүйе болады.

Халықтың рухы мен даналық сипаты фразеологизмдерден көрінеді десе болады. Фразеологизмдерді білу басқа ұлттың мінез-құлқын, ой-санасын түсінуге мүмкіндік береді. Әр халықтың фразеологизмдері ұлттың тұрмыс-тіршілігіне байланысты ерекшеленетіні көптеген зерттеулерден көрініп келеді. Мәселен, ағылшын халқының фразеологизмдері теңіз шаруашылығына, орман мен жануарларға, библияға байланысты тақырыптар туралы болып жатса, қазақ фразеологизмдері көшпенді халық шаруашылығына байланысты тақырыптар жайлы болады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеуге сөйлеу мінез-құлқын білдіретін ағылшын және қазақ фразеологизмдері сөздіктерден таңдалып алынды, атап айтқанда, әңгімелесу тәсілін сипаттайтын фразеологизмдер және әңгіменің мазмұнын сипаттайтын фразеологизмдер қатарынан сөзқұмарлықты білдіретін фразеологизмдер жиналды. Зерттеу барысында жаппай таңдау және сандық-статистикалық әдістер қолданылды. Сөйлеу мінез-құлқы фразеологизмдері арасынан сөзқұмарлық мағынасын білдіретін фразеологизмдердің құрылымына талдау жасалынып, тілдік көркемдігінің саралануы мен халықтың ұлттық қасиеттері, ағылшын және қазақ тіліндегі фразеологизмдердің ұқсастықтары

мен айырмашылықтарын анықтау зерттеудің жаңалығы болады.

Зерттеу барысында фразеологиялық сөздіктерден сөзқұмарлық мағынасын білдіретін 54 ағылшын фразеологизмдері анықталды. Олардың ішінде дене мүшелерінің атаулары бар 22 фразеологизм байқалды. Төмендегі тізімде тұрған сөздер жанындағы сандар, сол сөздер кездескен фразеологизмдердің санын көрсетеді:

eye 1 (көз)
head 1 (бас)
lips 3 (еріндер)
mouth 2 (ауыз)
lung 1 (өкпе)
teeth 3 (тістер)
tongue 10 (тіл)
ear 1 (құлақ)

Ағылшын тілінде сөзқұмарлық мағынасын білдіретін фразеологизмдердің арасында ең көбі *тіл* сөзі кездескен фразеологизмдер мысалдары болғаны зерттеу барысында байқалды. Сөздіктерден табылған келесі мысалдарды көрсетсек:

1.Have a long (loose) *tongue* тілі ұзын

2.One could bite one's *tongue* off тілін тістеп ала алады

3.One's *tongue* is too long for one's teeth тілі тісіне тым ұзын

4.One's *tongue* runs before one's wit тілі ақылының алдында жүреді

5.One's *tongue* runs nineteen to the dozen (тілі он тоғыздан он екіге жүгіреді) тілі тоқтамайды, үзіліссіз сөйлеу

6.On the *tongues* of men адамдардың тілінде

7.Set *tongues* wagging өсек айту

8.A *tongue* as long as a stock-whip тілі ұзын

*9.*Wag one's *tongue* босқа сөйлеу, сумаңдап сөйлеу, тілі мен жағына сүйеніп, жоқты-барды сөйлеу

10. I could have bitten my *tongue* off

Қазақ тілінде табылған мысалдарды қарастырсақ, фразеологиялық сөздіктерден сөзқұмарлық мағынасын білдіретін 48 фразеологизмдер анықталды. Олардың арасында дене мүшелерінің атаулары бар 16 фразеологизм байқалды:

Ауыз 4
Тіл 4
Бет 2
Құлақ 2
Тіс 1
Жақ 1
Тізе 1
Іш 1

Негізгі тізімге кірмеген *қан* сөзі кездескен фразеологизмдер мысалдарын да қарастырып көрсек: Сөйлеу мінез – құлқын білдіретін фразеологизмдер құрамында *қан* сөзі бар *қан көтерді* фразеологизмі *іліп ала жөнелді, ауыздан – ауызға тез таратып жіберді* мағынасын білдіреді. *Аузынан қара қан ағызды* фразеологизмі – *былапыт көп сөйлеу* мағынасын білдіреді.

Қазақ тілінде сөзқұмарлық мағынасын білдіретін фразеологизмдердің арасында ең көбі *тіл* және *ауыз* сөздері кездескен фразеологизмдер мысалдары болғаны зерттеу барысында анықталды.

Зерттелген ағылшын фразеологизмдерінің арасында жануарлар атаулары келесі жиілікте кездескен болатын: *bird 1, bull 1, horse 1, cat 1.* Бұл мысалдар ағылшындар сөзқұмарлықты жануарлармен, солардың ішінде үй жануарларымен байланыстырғандығын көрсетеді. Ал қазақ тілінде зерттеліп отырылған сөзқұмарлық мағынасын білдіретін қазақ фразеологизмдер тобының арасынан жануарлар атаулары бар фразеологизмдер анықталған жоқ. Оның себебі қазақ ұлты сөзқұмарлықты жануарлармен жиі байланыстырмауында деп қорытындылауға болады. Алайда кей фразеологизмдер жануарларға меңзеп айтылған тіркестер болуы мүмкін, мысалы *ұзын құлақ* фразеологизмі *қоян* жануарының есту қабілетін негізге ала отырып қалыптасқан фразеологизм деп болжаймыз.

Келесі мәселеде, сөйлеу мінез – құлқын білдіретін ағылшын және қазақ фразеологизмдерінің құрылымына назар аударатын болсақ: *Сын есім + зат есім* құрылымы бойынша жасалған сөзқұмарлық мағынасын білдіретін ағылшын тілінде келесі фразеологизмдер байқалды. Мысалы:

hot air (бос сөз)

a hot air artist (merchant) (мылжың; ауыз жаппас; көк ауыз; көк езу; сөзқұмар)

an old wife (өсекші адам)

an old chestnut (қайталана беретін)

a blue streak (созып ұзақ сөйлеу)

Сын есім + зат есім құрылымы құрамында кездесетін сөзқұмарлық мағынасын білдіретін келесі қазақ фразеологизмдері анықталды. Мысалы:

Аузынан *қара қан* ағызды (былапыт көп сөйлеу)

Қызарғанның (қыздырманың) *қызыл тілі* (өсек сөз; айдап сал сөз)

Ұзын елдің үйіріне, *қысқа елдің* қиырына кетті (көпке жария болды)

Ұзын құлақ (өсек сүйгіш адам), әр жерден естілетін, дерегі аз сөздер

Ұзын құлақтан есіткен әңгіме, сөз, хабар (әркімнің айтқан лақап сөздері)

Сыпсың сөз (алыпқашпа, өсек, сыбыр-күбір)

Қаңқу сөз (өсек-аяң, бос сөз)

Қиқу сөз (күмәнді, шындығы аз дақпырт, бос сөз)

Көк мылжың (бас-аяғы жоқ көп сөйлей беру)

Қызыл тіл (дес бермей сөйлеу)

Ұзақ сонар (жайланып отырып айтатын ұзақ әңгіме)

Зерттеу нәтижелері және талқылау

Осы жұмыстың мақсаты − фразеологизмдердің бейнелілігін көрсету. Фразеологизмдер ой-пікірді өткір жеткізу сипаты мен ой ұшқырлығымен, терең мазмұнды көркемдік қасиеті өзгеше болуымен басқа тілдік бірліктерден ерекшеленеді.

Төмендегі 1-кестеде сөзқұмарлық мағынасын білдіретін фразеологизмдердің мағыналарына қарай топтарға бөлінуі көрсетілген.

Бос сөз айту:

hot air бос сөз

banana oil бос сөз

a crock of shit

save your breath

my eye (or all my eye and Betty Martin)

go along (on) with you! бос сөз айтпа

a hot air artist (merchant) бәдік, өсекші адам

Айтпасты айту; айтып қою; ауыздан шығып кету; жариялау:

spill the beans құпияны айтып қою, құпияны жария ету

the cat is out of the bag құпияны жария ету

let the cat out of the bag құпияны жариялау

a little bird told (whispered) те қайдан екені белгісіз бір қауесет гу ете қалды

take air жариялау

cry (declare, proclaim, shout) from (proclaim upon) the house tops айту, жариялау

beat (thump) the drum(s) бәріне айту, айтып қою

let drop (fall) айтып қою

escape (fall from) smb.'s lips (ернінен) аузынан шығып кету

fall from the lips of smb. (ернінен) аузынан түсіп қалу

tell the world жариялау (әлемге жариялау)

cut up (old) touches бұрынғыны, өткенді еске алу

an old wife кәрі сөзі тым көп әйел

spread the word about айту, жариялау

at the top of one's lungs (voice) бар даусымен

leap (rush) to smb.'s lips ауыздан (еріндерінен) шығып кету

in full cry

blow the gaff

I could have bitten my tongue off

pass one's lips айтып қою

foul one's own nest жанұяның ішкі құпиясын айтып қою (қазан жабулы күйінде тұру керек)

tell tales out of school біреудің құпиясын жария етіп қою

on the tongues of men (адамдардың тілінде) адамдардың аузында

Көп сөйлеу:

labour the point

run off at the mouth

talk a blue streak

an old chestnut

have swallowed a dictionary

be in someone's ear

chew the fat (or rag)

shoot (sling/throw) the bull мақтана көп сөйлеу

cut the cackle and come to the horses әңгімені қойып, іске кірісіңіз

open one's head көп сөйлеу

a tongue as long as a stock-whip тілі ұзын

have a big mouth құпияны айтып қоятын адам (үлкен ауыз)

have a long (loose) tongue тілі ұзын

one's tongue runs nineteen to the dozen тілі (он тоғыздан он екіге жүгіреді) тілі тоқтамайды, үзіліссіз сөйлеу

one's tongue runs before one's wit тілі ақылының алдында жүреді

one's tongue is too long for one's teeth тілі тісіне тым ұзын

one could bite one's tongue off тілін тістеп ала алады

Өсек айту:

bat (fat/shoot) the breeze сандырақ, қисыны жоқ сөз айту

who chatters to you, will chatter of you сізбен өсек айтып отырған адам, сіз туралы да өсек айтады

dish the dirt өсек тарату

fling dirt about жаман өсек тарату

wag one's tongue боска сөйлеу, сумаңдап сөйлеу, тілі мен жағына сүйеніп, жоқты-барды сөйлеу

tell tales about smb. бірею туралы өсек айту

a tale-bearer is worse than a thief өсекші ұрыдан жаман

set tongues wagging өсек айту

Сөзқұмарлық мағынасын білдіретін қазақ тіліндегі фразеологизмдерді мағыналарына қарай келесі топтарға бөлдік:

Бос сөз айту:

Қаңқу сөз

Қиқу сөз

Ауызбен орақ ору

Айтпасты айту; айтып қою; ауыздан шығып кету; жариялау:

Әуез салды

Басқа бәле – тілден

Бет жыртты (жыртысты)

Бетпердесін ашты (жұлды, жыртты, сыпырды)

Былш еткізді

Дат етті

Дүңк етті

Қан көтерді

Лақ еткізді (етті)

Ұзын елдің үйіріне, қысқа елдің қиырына кетті

Тіс жарды

Ағынан жарылу

Етек алу

Жар салу

Жеті // жалпақ жұртқа жаю

Паш қылу // ету

Шашау сөз

Шерін ағыту (ішіндегі айтылмаған мұңын сыртқа шығару)

Ішті босату (әңгіме айту, сырын бөлісу)

Көп сөйлеу:

Аузынан қара қан ағызды

Аузы-аузына жұқпау

Көк мылжың

Құдайдың зарын қылу

Құлақ етін жеу (қайта-қайта айта беру, сөйлей беру)

Қызыл тіл

Темір жақ

Тізесі шыққан сөз // әңгіме

Тілі мен жағына сүйену

Ұзақ сонар әңгіме

Өсек айту:

Бірден бірге жүгірді

Елге, жұртқа жайды

Құрыққа сырық жалғады

Қызарғанның (қыздырманың) қызыл тілі

Сөз қыдыртты (тастады)

Ұзын құлақ. Ұзын құлақтан есіткен әңгіме (сөз, хабар)

Өсек басты болды

Өсек жүргізді (тасыды) Өсекті жүндей сабады

Пыш-пыш деді

Сыпсың сөз

Алыпқашты (алыпқашпа) сөз/әңгіме

Әр саққа жүгірту

Жеңіл сөзге жем ету // болу

Өтірікті шындай, шынды құдай ұрғандай

Сағыздай созу // созбау

Сыртынан тон пішу

Төмендегі 1-суретте ағылшын тіліндегі сөзқұмарлық мағынасын білдіретін фразеологизмдердің саны көрсетілген.

Төмендегі 2-суретте қазақ тіліндегі сөзқұмарлық мағынасын білдіретін фразеологизмдердің саны көрсетілген.

1-сурет – Ағылшын тіліндегі сөзқұмарлық мағынасын білдіретін фразеологизмдердің саны

2-сурет – Қазақ тіліндегі сөзқұмарлық мағынасын білдіретін фразеологизмдердің саны

Келесі мәліметтер сөзқұмарлық мағынасын білдіретін ағылшын тіліндегі фразеологизмдер құрамында кездесетін етістіктер бойынша жинақталды. Төмендегі тізімде етістіктер фразеологизмдердің құрамында кездескен формасында жазылған.

Ағылшын фразеологизмдері құрамында кездесетін етістіктер формасы мен етістік саны келесідей:

spill -1 (төгу)
told – 4 (айтты)
talk-1 (сөйлесу)
whispered -1 (сыбырлады)
bat -1 (ұрып-соғу)
fat -1 (семіру, семірту)
shoot -2 (атты)
cut -2 (кесті)
sling -1 (лақтыру, ату)
throw -1 (лақтыру)
come -1 (келу)
take -1 (алу)
chatters -2 (бос сөйлейді)
is -3 (болады)
be-1 (болу)
let -2 (рұқсат беру)
dish -1 (өсек айту)
fling -1 (лақтыру)
beat-1 (ұру)
thump-1 (қағу)
go -1 (бару)
open -1 (ашу)
cry -1 (жылау)
declare -1 (жариялау)
proclaim -2 (жариялау)
shout-1 (бақыру)
drop -1 (құлау, лактыру)
fall-3 (құлау)
escape -1 (қашып кету)
leap -1 (секіру)
rush -1 (жылдам орындау)
pass -1 (өту)
have -2 (ие болу)
foul -1 (нашарлау, кептелісті қалыптастыру)
could -1 (істей алды)
bite -1 (тістеу)
bitten -1 (тістелген)
runs -2 (жүгіреді, жүргізеді)
run -1 (жүгіру)
set -1 (қысу, қою)
wagging -2 (көп сөйлеу)
spread -1 (тарату)
chew-1 (шайнау)
swallowed-1 (жұтты)
labour-1 (еңбектену)
blow -1 (үру)
save -1 (сақтау)

Сөзқұмарлық мағынасын білдіретін ағылшын фразеологизмдері арасында басқа етістіктерге қарағанда көп кездесетіні *tell* етістігі қолданылатындығы анықталды. Төмендегі мәліметтер сөзқұмарлық мағынасын білдіретін қазақ фразеологизмдері құрамында кездесетін етістіктер негізінде топталды.

Қазақ фразеологизмдері құрамында кездесетін етістіктер формасы мен етістік саны келесідей:

ағызды-1
салды-1

жыртты-2
ашты -1
жұлды-1
сыпырды-1
дат етті -1
дүңк етті -1
лақ етті-1
лақ еткізді -1
былш еткізді-1
жүгірді-1
жайды-1
көтерді-1
жалғады-1
қыдыртты -1
тастады-1
кетті-1
өсек басты болды-1
өсек жүргізді -1
тасыды-1
сабады-1
пыш-пыш деді-1
жарды-1
жарылу-1
жұқпау -1
ору-1
жүгіру-1
етек алу -1
жар салу -1
жем ету-1
жем болу-1
жұртқа жаю-1
зарын қылу-1
құлақ етін жеу-1
паш қылу // ету-1
ұру-1
пішу -1
сүйену -1
ағыту -1
босату -1

Сөзқұмарлық мағынасын білдіретін қазақ фразеологизмдері арасында басқа етістіктерге қарағанда көп кездесетіні көмекші *ет* етістігі қолданылатындығы анықталды.

Зерттеуден байқалғандай фразеологизмдерде ұлттық мәдениет оның ажырамас бір құрамдас бөлігі болып әр алуан деңгейде болады. Ұлттық өзіндік ерекшеліктерінің көрінісі сөздің сол ұлттың тілдік бейнесіне қаншалықты тән болуына қатысты. Осы фразеологиялық бірліктерді талдаудың түрлі жолдары арқылы тілді жақсы түсіну әбден мүмкін.

Осыған орай келесі кезекте фразеологизмдер құрамында ұлттық мәдениет элементтері кездескен мысалдарды қарастырып өтсек. Мысалы: *Spill the beans* фразеологизмі *айтып қалу, құпияны айтып қою* мағынасын білдіреді. Фразеологизм құрамындағы атбас бұршақ ағылшындардың осы өсімдікті тамаққа жиі қолданғанын және бұршақтардың төгіліп кетуін құпия ақпараттың жария болуымен байланыстырғанын көрсетеді (Gibbs R.W., 1980: 149-156.) (The Dictionary of Idioms and Phrases, 2022).

Let the cat out of the bag немесе *the cat is out of the bag* фразеологизмі *құпияны жария ету* мағынасын білдіреді. Фразеологизм негізіндегі бейне дорбадағы мысықты шығарғанда құпия бәріне мәлім болатындығымен байланыстырылады. Яғни фразеологизм сатып алушының дорбаның аузы ашылғанда ғана сатып алып, көтеріп әкелген дорбасынан шошқаның орнына жай ғана мысықты алып келгенін көргенде алаяқтың арбауына түсіп қалғанын түсінгендегі бейненің негізінде туындауы мүмкін. *Beat (thump) the drum(s)* фразеологизмі дабыл қағу, дабылды соғу яғни музыкалық аспапты ұру бейнесі негізінде *жұртқа ақпаратты жариялау* мағынасын жеткізеді (Kunin A.V.,1984: 228).

Cry (declare, proclaim, shout) from (proclaim upon) the house tops фразеологизмінің тура мағынасы *үйдің төбесінде тұрып бақыру, айқайлау*. Бұл фразеологизм арқылы жұртқа ақпаратты жариялау мағынасы жеткізіледі.

Foul one's own nest және *tell tales out of school* фразеологизмдері адамдардың өзінің кіші отанында (ұясы мен мектебінде) болған құпия жағдайды басқа жұртқа жария етудің бұрыс екендігіне негізделген.

An old chestnut фразеологизмі қайталана беретін әңгіме жайында айтылғанда қолданылады. Мысалы: "Zavior and Pablo, in William Dimond's play Broken Sword (1816): Zavior…When suddenly from the thick boughs of a cork tree-Pablo. (Jumping up) A chesnut, Captain, a chesnut…Captain, this is the twenty-seventh time I have heard you relate this story, and you invariably said, a chesnut, until no ..." [John Ayto. 2020].

Бет жыртты фразеологизмі *әшкерелеп, бетін ашты, сөзге келді* мағынасын білдіреді.

Бетпердесін ашты (жұлды, жыртты, сыпырды) фразеологизмі *құпиясын жарыққа шығарды, әшкере етті* мағынасында қолданылады (Кеңесбаев І., 2007:146). *Құрыққа сырық жалғады* фразеологизмі *өтірік – шынын араластыра, сөзін көбейтіп, көпірте сөйледі, алыпқашпа өсек айтты* мағынасын білдіреді.

Фразеологизмдердің мысалдары ағылшын және қазақ фразеологиялық сөздіктерінен алынды. Сол фразеологизмдердің мағынасы

мен сөйлемдерде қолданылу мысалдарын қарастырсақ: *Ағынан жарылу* фразеологизмі *еш нәрсені жасырмау, ішіне сыр бүкпей, ашық айту, барын ақтару* мағынасын білдіреді. *Алып қашты сөз/әңгіме* фразеологизмі әртүрлі алыпқашпа дәлелсіз, өсек – аяңмен жеткен сөз мағынасын көрсетеді (Смағұлова Г., 2020: 21).

Аузы-аузына жұқпау фразеологизмі тез, жылдам сөйлеу көрінісін және араға сөз тасу, өсек айту мағынасын білдіреді. Мысалы: О, несін айтасың, әсіресе, жиналыста сөйлегенде *аузы-аузына жұқпайды* (Сәукетаев Т.).

Ауызбен орақ ору фразеологизмі еңбексіз, әрекетсіз босқа сөйлеп, пысық болып көріну мағынасында қолданылады.

Әр саққа жүгірту фразеологизмі болған істі, оқиғаны әртүрлі етіп айту, құбылтып жеткізу мағынасын білдіреді.

Етек алу фразеологизмі бір хабардың, ақпараттың, сөздің ел ішіне кең тарауын сипаттау үшін қолданылады.

Жар салу фразеологизмі құлақтандыру, хабарлау, мәлімдеу, бәріне әйгі ету мағынасында қолданылады. Мысалы: Барысхан келе жатыр! – деп жар салғандай әңкілдеді-ай, арам қу (Мұртаза Ш.).

Жеңіл сөзге жем ету // болу фразеологизмі даурықпа, өсек сөзге айналдыру мағынасын білдіреді.

Көк мылжың фразеологизмі бас-аяғы жоқ көп сөйлей беру мағынасын білдіреді.

Қаңқу сөз фразеологизмі өсек-аяң, бос сөз мағынасында қолданылады.

Қиқу сөз фразеологизмі күмәнді, шындығы аз дақпырт, бос сөз мағынасын білдіреді.

Құдайдың зарын қылу – қатты ескерту, қоймай айта беру деген мағынада қолданылады.

Қызыл тіл – дес бермей сөйлеу мағынасын білдіреді.

Паш қылу // ету фразеологизмі оқиғаны, істі жариялау, елді хабардар ету мағынасын білдіреді. Мысалы: Сөз реті келген соң айта кетелікші, «Сабындының» тағы бір қызы Ақмоланың атын күллі әлемге паш етті (Смаилов А.).

Өтірікті шындай, шынды құдай ұрғандай фразеологизмі жалған әңгімені сендіре айту, иландыру мағынасын білдіреді.

Сағыздай созу // созбау фразеологизмі бір нәрсені ұзақ созып айту, мәселені шешпеу, сөз қылу деген мағынада:

Сараң сөйле,
Сағыздай созба, жаным,
Опа бермес –
Іздеме сөз базарын (Жандыбаев Ғ.).

Сыртынан тон пішу – көзі жетпеген, анық емес нәрсені сөз ету мағынасын білдіреді.

Темір жақ – сөзге шебер деген мағынада қолданылады.

Тізесі шыққан сөз // әңгіме фразеологизмі ұзақ уақыт қайталанып айтыла беретін әңгіме, пікір мағынасын білдіреді.

Тілі мен жағына сүйену фразеологизмі әр нәрсені бір айтып, көп сөйлей беру мағынасын білдіреді.

Шашау сөз фразеологизмі айтылмауға тиіс құпияның жария болу мағынасында қолданылады.

Hot air фразеологизмі әсер қалдырып, таңқалдыру үшін сөйлеу мағынасын білдіреді. (Siefring J., 2004:150).

If a chief executive is convinced that a day spent hot-air ballooning is a more effective way of motivating the troops than a lot of *hot air* from him or her, then anything goes (Times).

Tim Renton... at odds with his leader on Europe, *let the cat out of the bag* when he told a television audience, ‘we need a strong catbird Europe to maintain our independence from the United States and the Pacific Rim’. (Bernard Connolly. The Rotten Heart of Europe).

Dish the dirt фразеологизмі өсек айту, ақпаратты жаю мағынасында қолданылады. We love revisionist biographies that *dish the dirt* on our icons (New Scientist).

Фразеологизмдер түрлі қасиеттерді сипаттайды. Кей қасиеттер адамдарды бір-бірінен алшақтатады. Мәселен, зерттеуші Е. Зиновьеваның ойынша көп сөйлеуді халық жағымсыз қасиеттердің бірі деп санаған: «Болтливых людей опасаются из-за того, что они могут проговориться» (Зиновьева Е., 2014: 453).

Фразеологизмдер әлем бейнесінің бірденбір көрінісі болады. Әлем бейнесі ретінде үнемі өзгеріп отыратын шындық қарастырылады. Әлем бейнесі белгілі бір біртұтас образ идеясын қамтиды. Ол бейнедегі танымдық шындық таным актісімен байланысты. Әлем бейнесі адам мен ұлттың санасында болып, объективті шындықтың адам миында пайда болған субъективті бейнесін құрайды.

Қорытынды

Жасалған талдаулар келесі қорытындылар жасауға өз септігін тигізді. Аса сөзқұмарлық екі тіл мәдениетінде де теріс бағада болатындығы байқалды. Фразеологизмдер құрамындағы сын есімдер, етістіктер адамның сөйлеу жолын көрсетеді. Қазақ және ағылшын тілінде

сөзқұмарлық мағынасын білдіретін фразеологизмдердің арасында ең көбі *тіл* сөзі кездескен фразеологизмдер мысалдары болғаны зерттеу барысында көрінді.

Сөзқұмарлық мағынасы ағылшын фразеологизмдерінде *tell-айту* етістігі көмегімен көбірек жеткізілсе, қазақ тілінде көмекші *ету* етістігімен берілетіндігі анықталды. Сөзқұмарлық семантикасы *hot, old, own, big, long, loose, blue* сын есімдері арқылы беріледі. Солардың ішінде *long* және *old* сын есімдері жиірек кездеседі. Қазақ тіліндегі фразеологизмдерде сөзқұмарлық семантикасы *қара, қызыл, ұзын, сыпсың, қаңқу, қиқу, көк, ұзақ* сын есімдері арқылы жеткізілетіні анықталды. Солардың ішінде *ұзын* сын есімі көбірек кездесті.

Зерттеу нәтижесінде ағылшын тіліндегі сөзқұмарлық мағынасын білдіретін фразеологизмдерінің қатарынан жануарлар атаулары кездесуі ағылшындардың сөзқұмарлық мағынасын жануарлармен, солардың ішінде үй жануарларымен байланыстырғандығын көрсетеді деген қорытындыға келеміз.

Фразеологизмдер − тіл лексикасын, көркемділік пен бейнелілік қасиеттерін, мәдениетін, байлығын дамытатын тіл бірліктері. Халықтың әдет-ғұрыптары, мәдени дәстүрлері, тұрып жатқан жері, танымы мен сенімдері негізінде фразеологизмдер пайда болады. Фразеологизм тақырыптары әрбір ұлттың дүниетанымы мен рухани қасиетіне байланысты болып келеді. Фразеологизмдердің өміршеңдігі сол тілде сөйлеушілердің қаншалықты жиі фразеологизмдерді қолдануына негізделген. Фразеологизмдер тек сыртқы сөз бейнесімен ғана ерекшеленбейді, сонымен қатар тіркестердің ой тереңдігімен ерекше болады.

Кез келген тілдің фразеологизмдері сол елдердің тұнып тұрған тарихы. Осылай деп пайымдауымыздың себебі, қай халық болмасын, оның адамдық қатынастары, салт-дәстүрлері, санасы, тілінің өзіндік байлығы кейінгі ұрпақтарға фразеологизмдер арқылы жетуде.

Фразеологизмдер халықтың жинақтаған өзіндік ғұмырлық тәжірибесін, әлемге деген көзқарасын, дәстүрлері туралы мәдени ақпаратты ұрпақтарға жеткізеді. Фразеология – адамзат тарихы мен өмірлік тәжірибесінің бірегей саласы, лексикалық тұрақты бірліктер күнделікті өмірде кеңінен қолданылады және халықтың менталитетін, ойлау стилін және тілдік құралдарын көрсетеді. Фразеологизмдердің сөйлеудегі белсенді қолданысы әрбір ұлт өкіліне, шешендік қабілетін кемелдендіргісі келген азаматтарға байланысты. Егер де фразеологизмдер халық тілінде жиірек қолданылса, ұмыт болмай ұрпақтан ұрпаққа жете берері сөзсіз.

Фразеологизмдердің құрамындағы сөздер қолданыстан шыққан сайын, не болмаса құрамындағы сөздердің сөздік қасиеті жоғалған сайын, фразеологизмнің мағынасы тұтас және тұрақты бір мағына бола бастайды. Фразеологизмдер бұрын халықтың тіршілік жағдайында пайда болып, кейінірек мағыналық бейнесі басты болатын болды. Осы тұрақты тіркестер халықтың әдет-ғұрыптары, басынан өткен тарихи жағдайлар негізінде пайда болып, мәдениетті көрсетеді. Осылай баста тура мағынада қолданылған еркін тіркестер уақыт өте бастапқы образды сақтап ауыспалы мағынада қолданылады. Фразеологизмдер әр түрлі тілдерде мағыналары ұқсас болғанымен, құрылымында ерекшелігі болуымен ұлттың қасиеттеріне байланысты жасалады.

Фразеологизмдер ұлттың тәжірибесі мен тарихи дәстүрлерімен ұштаса байланыста болған. Әдетте фразеологизмдердің құрамындағы сөздердің мағынасы тіркестің тұтас бір мағынасымен сәйкес келмейді, есесіне фразеологизмдер құрамындағы сөздер бір-бірімен тұтасып тұрып бір негізгі ойды білдіреді. Фразеологизмдер біздің ұрпаққа жетпегенде атабабаларымыздың өмір шеңберінен ақпарат жетпес еді. Бұл тіркестер тілдің бейнелігін, тілдік байлығын көбейте алатын сөздер жиынтығын құрайтын тілдің саналы қабатында тұрған бірліктер, олар ұлттың мінез-құлқын, түрлі көзқарастарын, қоршаған ортасын сипаттап әрқашан да халық тынысының айнасы болып есептеледі.

Әдебиеттер

Ғалымбекова Д.Ғ., Маткаримова Д.А. Ағылшын және қазақ тіліндегі фразеологиялық тіркестер қатарындағы соматизм. «Қазақстанның үшінші жаңғыруын жүзеге асырудағы жас ғалымдар инновациясы» атты ғылыми материалдарының жинағы. – Өскемен: С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің баспасы, 2017. – 384 б. (2-том).

Merriam-Webster.com dictionary. Retrieved August 14, 2022, from the World Wide Web: https://www.merriam-webster.com/dictionary/garrulity

Collins Online English Dictionary, 2022. https://www.collinsdictionary.com/

Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі. 1998. – 303 б.

Исабеков С.Е. Лингвострановедение и проблемы коммуникации // Вестник КазГУМОиМЯ. – 2000. – №2 – С. 33-36.

Оспанова Ф.А. Фразеологизмдер уәждемесінің лингвомәдени аспектісі (қазақ және ағылшын тілдеріндегі материалдар негізінде): дис. фил. ғылым. канд.: 10.02.20. Абылай хан атын. Қазақ халық. қатынастар және әлем тілдері ун-ті. – Алматы, 2006. – 136 б.

Смағұлова К.Н. Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің вариантылығы: филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертация: 10.02.06. Түркі тілдері. − Алматы: Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясы. А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты, 1993. − 211 б.

Жайсакова Р.Е. Семантико-грамматическая структура фразеологизмов в казахском языке: дис.на соиск.учен.степ.канд. филол.наук. Научный рук. А.Т. Кайдаров / КазГУ им. С.М. Кирова. – Алма-Ата, 1980. – 194 с.

Сабитова М.Р. Основы немецкой и казахской сопоставительной фразеологии. – Алматы: КазУМО и МЯ им. Абылай хана, 1999. – 184 с.

Жуманбекова Н.З., Узакбаева А.М. Фразеологияның Қазақстанда дамуы мәселесі. Молодой ученый, Международный научный журнал, № 8 (298). – Казань, 2020. – 346 с.

Мокиенко В.М. Психолингвистические аспекты славянской фразеологии: “Славофраз-2016” / С.-Петербургский государственный университет. – С.-Петербург, Россия. Psycholinguistic Aspects of Slavic Phraseology: “Slavofraz” – 2016. – С. 576-587.

Телия В.Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контесте культуры. – М., 1999. – С. 13-24.

Попова З.Д., Стернин И.А. Семантико-когнитивный анализ языка: Монография. – Воронеж, 2007. – 250 с.

Бабяк Е. Фразеологизм и паремия как типологически речевая характеристика современной языковой личности // Научный вестник Ужгородского университета. Серия Филология. – Выпуск 2 (34). – Ужгород, 2015. – 51 с.

Уәлиұлы Н. Фразеология және тілдік норма. – Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1999. – 128 б.

Зыкова И.В. Роль концептосферы культуры в формировании фразеологизмов как культурно-языковых знаков. – М.: Институт языкознания Российской академии наук, 2014. – 510 с.

Абдрахманова Ж.Ә. Қазіргі қазақ тіліндегі окказионал фразеологизмдер:филол. ғылымд. канд. дис. қорғалған 09.07.08. Ғылыми жетекші Г.Н. Смағұлова; Әл-Фараби атын. ҚазМҰУ; Алматы, 2008. – 120 б.

Аргингазина Ш.Б. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің лексика-семантикалық сипаты: филол.ғылымд.канд.ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған.дис.ғылыми жетекші А.С. Аманжолов; Алматы, 2004. – 134 б.

Байтелиев А. Қазақ тіліндегі есімді фразеологиялық тіркестердің оларға ұқсас құбылыстардан шегін айыру мәселесі: филол.ғылымд.канд.ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд.дис. С.М. Киров атын. ҚазМУ; Алматы, 1974 –143 б.

Дәркенбаева Ж.Қ. Қазақ тіліндегі фразеологиялық оралымдар: филол.ғылымд.канд. дис.: қорғалған 07.12.05. Ғылыми жетекші Г.Н. Смағұлова; Әл-Фараби атын.ҚазҰУ; Алматы, 2005. – 113 б.

Қоңыратбаева Ж.М. ХХ ғасыр басындағы қазақ прозасы тіліндегі фразеологизмдер: филолог.ғылымд.канд.ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд.дис. Ғылыми жетекші Ғ.Қ. Қалиев; Әл-Фараби атын.ҚазҰУ; Алматы, 2002. – 155 б.

Сарекенова Қ.Қ. Қазақ фразеологизмдерінің стильдік сараланyы: филол.ғылымд.канд.ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд.дис. Ғылыми жетекші: М.Сергалиев; Әл-Фараби атын.ҚазМҰУ; Алматы, 2001. – 133 б.

Сарышова К.С. Қазақ тіліндегі эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдер: филол.ғылымд.канд. дис.: қорғалған 20.12.06. Ғылыми жетекші Г.Н. Смағұлова; Қорқыт Ата атын. МУ. Алматы, 2006. – 152 б.

Сатенова С.К., Сагинтаева А.К. К некоторым вопросам грамматической фразеологии. http://www.rusnauka.com/35_OINBG_2010/Philologia/74779.doc.htm

Авакова Р.А. Фразеологиялық семантика. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 152 б.

Allami H., Karlsson M., Shahroosvand H.R. Conventional and Nonconventional Use of Idioms in General vs. Academic Corpora of English as a Lingua Franca. 2022. Journal of Research in Applied Linguistics, 13(1), pp. 44-57.

Muraki E.J., Abdalla S., Brysbaert M., Pexman P.M. Concreteness ratings for 62,000 English multiword expressions. 2022. Behavior Research Methods. Pp. 1-29.

Parizoska J. Idiom modifications: What grammar reveals about conceptual structure. 2022. Lexis – Journal in English Lexicology. https://journals.openedition.org/lexis/6293 (in English)

Yusupova S.M. Comparative Analysis of Communicative Values in Phraseology on the Material of the English, German and Russian Languages. RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics. – 13(2). – 2022. – Pp. 518-535. (in Russian)

Gibbs R.W. Spilling the beans on understanding and memory for idioms in context // Memory and Cognition. – 1980. – 8. – Pp. 149-156.

The Dictionary of Idioms and Phrases. The largest dictionary, 2022. https://www.theidioms.com/

Kunin A.V. English-Russian phraseological dictionary. – M.: Russian language, 1984. – 944 p.

Ayto J. Oxford Dictionary of Idioms. – 4th Edition. – 2020. – 821 p.

Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 800 б.

Смағұлова Г. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Қазақ университеті 2020. − 398 б.

Сәукетаев Т. Көлеңкелер патшалығы: повестер мен әңгімелер. – Алматы: Жазушы, 1998. – 328 б.

Мұртаза Ш. Ай мен Айша. – Алматы: Қазақстан, 2008. – 456 б.

Смаилов А. Найзақара: повестер мен әңгімелер. – Алматы: Жазушы, 1989. – 264 б.

Жандыбаев Ғ. Сөз мәйегі. – Алматы: Жеті жарғы, 1998. – 253 б.

Siefring J. (2004) Oxford dictionary of idioms. – Oxford university press. – 352 p. (in English)
Times 1998.
Bernard Connolly (1996). The Rotten Heart of Europe.
New Scientist 1997.
Зиновьева Е. “Болтливый” в русской лингвокультуре // Rocznik Instytutu Polsko-Rosyjskiego. – Nr 1 (4) 2013. – С. 81-94.

References

Abdrahmanova J.A. (2008) Qazırgı qazaq tılındegı okazional frazeologizmder [Occasing phraseology in modern Kazakh language]. Al-Farabi KazSNU, Almaty. 120 p. (in Kazakh)

Allami, H., Karlsson, M., Shahroosvand, H.R. (2022). Conventional and Nonconventional Use of Idioms in General vs. Academic Corpora of English as a Lingua Franca. Journal of Research in Applied Linguistics, 13(1), pp. 44-57.

Argingazina Sh.B. (2004) Ağylşyn jäne qazaq tılderındegı etıstıktı frazeologizmderdıñ leksika-semantikalyq sipaty [Lexical and semantic nature of phraseology in English and Kazakh languages]. Almaty. 134 p. (in Kazakh)

Avakova R.A. (2002) Frazeologiyalyq semantika. [Phraseological semantics]. Kazakh university, Almaty. 152 p. (in Kazakh)

Ayto J. Oxford Dictionary of Idioms. 4th Edition. 2020. 821 p.

Babäk E. (2015) Frazeologizm i paremia kak tipologicheski rechevaia harakteristika sovremennoi iazykovoi lichnosti. [Phraseology and paremy as typological speech characteristics of modern linguistic personality]. Scientific graduate of Uzhgorod University. Series: Philology. Issue 2 (34). Uzhgorod, 51 p. (in Russian)

Baiteliev A. (1974) Qazaq tılındegı esımdı frazeologialyq tırkesterdıñ olarğa ūqsas qūbylystardan şegın aiyru mäselesı [The issue of deprivation of nominal phenomena with phenomena similar to the phrase in the Kazakh language]. S.M. Kirov KazSU. Almaty. 143 p. (in Kazakh)

Bernard Connolly (1996). The Rotten Heart of Europe.

Därkenbaeva J.Q. (2005) Qazaq tılındegı frazeologialyq oralymdar [Phraseological proceedings in the Kazakh language]. Al-Farabi KazNU, Almaty. 113 p. (in Kazakh)

Galymbekova D.G, Matkarimova D.A. (2017) Ağylşyn jäne qazaq tılındegı frazeologialyq tırkester qataryndağy somatizm. [Somatism is in a series of phraseological phrases in English and Kazakh. Collection of scientific materials]. Innovation of young scientists in the implementation of the third modernization of Kazakhstan. Ust-Kamenogorsk: Publishing house of S. Amanzholov East Kazakhstan State University. 384 p. (Volume 2). (in Kazakh)

Gibbs R.W. (1980). Spilling the beans on understanding and memory for idioms in context. Memory and Cognition, 8, Pp.149-156. (in English)

Isabekov S.E. (2000) Lingvostranovedenie i problemy kommunikacii [Linguistics and communication problems] Vestnik KazSUIRWL. №2. Pp. 33-36. (in Russian)

Jaisakova R.E. (1980) Semantiko-gramaticheskaia struktura frazeologizmov v kazahskom iazyke [Semantic-grammar structures phraseology in Kazakhs]. S.M. Kirov KazSU. Alma-Ata. 194 p. (in Russian)

Jandybaev Ğ. Söz mäiegı (1998) [The meaning of the word]. Almaty: Zheti zhargy. 253 p. (in Kazakh)

Jumanbekova N.Z., Uzakbaeva A.M.(2020) Frazeologianyñ Qazaqstanda damuy mäselesı. [Problems of development of phraseology in Kazakhstan]. Young Scientist, International Scientific Journal, № 8 (298). Kazan. 346 p. (in Kazakh)

Kenesbayev I. (2007) Frazeologialyk sozdik [Phraseological dictionary]. Almaty: Arys. 800 p.

Kunin A.V. (1984) English-Russian phraseological dictionary. M.: Russian language. 944 p.

Merriam-Webster.com dictionary (2022) https://www.merriam-webster.com/dictionary/garrulity (in English)

Collins Online English Dictionary (2022) https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/garrulity (in English)

Mokienko V.M. (2016) Psiholingvisticheskie aspekty slavänskoi frazeologii. [Psycholinguistic aspects of Slavic phraseology]. “Slavophrase-2016”. S.-Petersburg State University S.-Petersburg, Russia. Pp. 576-587. (in Russian)

Muraki, E.J., Abdalla, S., Brysbaert, M., Pexman, P.M. (2022) Concreteness ratings for 62,000 English multiword expressions. Behavior Research Methods. pp. 1-29. (in English)

Mūrtaza Ş. Ai men Aişa (2008). Almaty: Qazaqstan, 2008. 456 p.

New Scientist 1997.

Ospanova F.A.(2006) Frazeologizmder uäjdemesınıñ lingvomädeni aspektısı (qazaq jäne ağylşyn tılderındegı materialdar negızınde). [Linguocultural aspects of motivation of phraseology (based on materials in Kazakh and English)]. Dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences: 10.02.20. Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages. Almaty. 136 p. (in Kazakh)

Parizoska, J. (2022) Idiom modifications: What grammar reveals about conceptual structure. Lexis – Journal in English Lexicology. https://journals.openedition.org/lexis/6293 (in English)

Popova Z.D., Sternin I.A. (2007) Semantiko-kognitivnyi analiz iazyka. [Semantic-cognitive analysis of language]. Monograph. Scientific publication Voronezh. 250 p. (in Russian)

Qajdar A.T. (1998) Qazaq tilinin ozekti məseleleri [Actual problems of the Kazakh language]. Almaty: Ana tili. 303 b. (in Kazakh)

Qoñyratbaeva J.M. (2002) XX ğasyr basyndağy qazaq prozasy tılındegı frazeologizmder [Phraseologists in the language of Kazakh prose at the beginning of the XX century]. Al-Farabi KazNU, Almaty. 155 p. (in Kazakh)

Sabitova M.R. (1999) Osnovy nemeckoj i kazahskoj sopostavitel’noj frazeologii [The basis of German and Kazakh comparative phraseology]. Almaty: Ablai khan. 184 p. (in Russian)

Sarekenova Q.Q. (2001) Qazaq frazeologizmderınıñ stildık saralanuy [Stylistic differentiation of Kazakh phraseology]. Al-Farabi KazSNU, Almaty. 133 p. (in Kazakh)

Saryşova K.S.(2006) Qazaq tılındegı emosiany beineleitın frazeologizmder [Phraseological units which reflect emotions in the Kazakh language.]. Korkyt Ata SU. Almaty. 152 p. (in Kazakh)

Satenova S.K., Sagintaeva A.K. K nekotorym voprosam gramaticheskoi frazeologii [On some issues of grammatical phraseology]. http://www.rusnauka.com/35_OINBG_2010/Philologia/74779.doc.htm

Säuketaev T. (1998). Köleñkeler patşalyğy: povester men äñgımeler [The Kingdom of shadows: stories and tales]. Almaty: Jazuşy. 328 p.

Siefring J. (2004) Oxford dictionary of idioms. Oxford university press. 352 p. (in English)

Smağūlova K.N. (1993) Qazaq tılındegı frazeologizmderdıñ variantylyğy.[Variation of phraseology in the Kazakh language]. Dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences: 10.02.06. Turkic languages. Almaty: National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. A. Baitursynov Institute of Linguistics. 211 p. (in Kazakh)

Smağülova G.(2020) Qazaq tılınıñ frazeologialyq sözdıgı [Kazakh language phraseological dictionary]. Almaty: Al-Farabi Kazakh National University. Kazakh University. 398 p. (in Kazakh)

Smailov A. (1989) Naizaqara: povester men äñgımeler [Naizakara: stories and tales]. Almaty: Writer. 264 p.

Teliya V.N. (1999) Pervoocherednye zadachi i metodologicheskie problemy issledovaniya frazeologicheskogo sostava yazyka v konteste kul'tury [Primary tasks and methodological problems of the study of the phraseological composition of the language in the contest of culture]. M. Pp.13-24. (in Russian)

Times 1998

The Dictionary of Idioms and Phrases (2022) The largest dictionary https://www.theidioms.com/ (in English)

Ýálıuly N. Frazeologııa jáne tildik norma. [Phraseology and language norms]. Almaty: Republican publishing house, 1999. 128 p. (in Kazakh)

Yusupova S.M. (2022) Comparative Analysis of Communicative Values in Phraseology on the Material of the English, German and Russian Languages. RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics, 13(2), pp. 518-535. (in Russian)

Zinoveva E. (2013) "Boltlivyi" v ruskoi lingvokülture. ["Talkative" in Russian linguoculture]. Rocznik Institute of Polsko-Rosyjskiego. Nr 1 (4). C. 81-94. (in Russian)

Zykova I.V. (2014) Rol' konceptosfery kul'tury v formirovanii frazeologizmov kak kul'turno-yazykovyh znakov [The role of the conceptual sphere of culture in the formation of phraseological units as cultural and linguistic signs.] M. Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences. 510 p.

IRSTI 16.31.51 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v188.i4.014

Ғ.Б. Шойбекова[1*], Ж.Ә. Абдрахманова[2], Б.Н. Нуржанова[1]

[1]Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
[2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: shoibekova_gaziza@mail.ru

ТЫЙЫМ СӨЗДЕР АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСАТЫН ЛИНГВОМӘДЕНИ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТЕР

Мақалада қазақ тіліндегі тыйым сөздердің 7-сыныптың Қазақ тілі оқулығында берілу дәрежесі, сол арқылы қалыптасатын лингвомәдени құзіреттіліктер қарастырылған. Табу мен эвфемизмдер, дисфемизмдер, ырым және тыйым сөздердің зерттелу жайы сөз болады, соның негізінде аталған категориялардың бәрі тыйымға жатады деген ой айтылады.

Ырымдар мен тыйымдар әлеуметтің заңы ретінде қабылданып, бүкіл қазақтың ұстанатын қағидасы ретінде қолданылған. Сондықтан әр қазақ үшін бұл ұғымдардың лингвомәдени құзіреттілігі жоғары болған. Тыйым сөздердің құзіреттіліктері лингвистикалық тұрғыдан: сөзсіз орындауға тиісті; талқылауға жатпайтын; қоғамда қалыптасқан; қатаң ережелердің жиынтығы секілді қырлары ашып көрсетілді. Сонымен қатар тыйым сөздер адамзаттың бүкіл өмір сүру жүйесіне қатысты. Денсаулық, тамақтану, адамгершілік, табиғат, таным, өлім т.б. категориялардың бәрінде де «болмайды» деген ұғымды сіңіре отырып, өмір сүруге қажетті тазалық, адалдық, шыншылдықты ұстанады. Осы тыйымдардың нәтижелерін жас ұрпақ бойына сіңіруде 7-сыныптың Қазақ тілі оқулығының әр бөлімінде тапсырмалар беріліп, оларды орындау арқылы тек грамматикалық білім беріліп қана қоймай, лингвомәдениеттанымдық құзіреттілік қалыптастырады. Лингвомәдениеттанымдық құзіреттілік тіл арқылы ұлттың танымын, тәрбиесін, тағылымын береді. Сондай-ақ тыйымдардың оқулықтарда берілуі, тапсырмалар орындатылуы – ұрпақтан ұрпаққа жалғасуының кепілі болатындығы, сонымен қатар тыйым сөздер тек болымсыз етістіктің жұрнағы арқылы ғана емес, ескерту мәнді сөйлемдер, мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер арқылы лингвомәдени құзіреттіліктер берілетіні көрсетіледі.

Түйін сөздер: тыйым сөздер, қазақ тілі, лингвомәдениеттанымдық құзіреттілік, табу, тапсырмалар жүйесі.

G.B. Shoibekova[1], Zh.A. Abdrahmanova[2], B.N. Nurzhanova[1]

[1]Kazakh National Women's Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty
[2]Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: shoibekova_gaziza@mail.ru

Linguistic and cultural competencies formed by forbidden words

The article deals with the problem of the representation of the taboo vocabulary of the Kazakh language in a textbook for the 7th grade of a general education school. In particular, we are talking about the study of taboos and euphemisms, dysphemisms, superstitions and "forbidden" vocabulary, which in general can be classified as lexical prohibitions.

Superstitions and prohibitions were perceived as the law of society and as generally accepted principles. In this regard, for each Kazakh, these concepts had a high linguocultural value. The article reveals such features of forbidden vocabulary as unconditional execution, non-execution and other properties of words used on the basis of strict rules. Forbidden words, absorbing national ideas about life and death, nature and knowledge, morality, reflect the moral prerogatives of the Kazakh society.

Familiarization of students of modern schools of Kazakhstan with forbidden words goes beyond the limits of grammatical knowledge and contributes to the formation of linguocultural competence and the formation of the moral foundations of the younger generation. The approaches to the study of taboo vocabulary displayed in the article complement the methodology of teaching the Kazakh language and have practical value. It is also shown that teaching forbidden words in textbooks, completing tasks is a guarantee of their continuation from generation to generation, and also that prohibitions are given not only through the suffix of negative verbs, but also through warning sentences, proverbs, regular expressions, as well as linguistic and cultural competencies.

Key words: forbidden words, Kazakh language, linguoculturological competence, teaching methodology, task system.

© 2022 Al-Farabi Kazakh National University

Ғ.Б. Шойбекова[1]*, Ж.А. Абдрахманова[2], Б.Н. Нуржанова[1]
[1]Казахский национальный женский педагогический университет, Казахстан, г. Алматы
[2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: shoibekova_gaziza@mail.ru

Лингвокультурные компетенции, формируемые запретными словами

В статье рассматривается проблема представленности табуированной лексики казахского языка в учебнике для 7 класса общеобразовательной школы. В частности, речь идет об изучении табу и эвфемизмов, дисфемизмов, суеверий и «запретной» лексики, которые в общем могут быть классифицированы в качестве лексических запретов.

Суеверия и запреты воспринимались как закон социума и как общепринятые принципы. В связи с этим для каждого казаха эти понятия имели высокую лингвокультурологическую ценность. В статье раскрываются такие особенности запретной лексики, как безусловное исполнение, не подлежащее исполнению и другие свойства слов, употребляемых на основе строгих правил. Запретные слова, вбирая в себя национальные представления о жизни и смерти, природе и познании, нравственности, отображают моральные прерогативы казахского общества.

Ознакомление учащихся современных школ Казахстана с запретными словами выходит за пределы грамматических знаний и способствует формированию лингвокультурологической компетенции и формированию моральных основ подрастающего поколения. Отображаемые в статье подходы к изучению табуированной лексики дополняют методику обучения казахскому языку и имеют практическую ценность. Также показано, что преподавание запретных слов в учебниках, выполнение заданий является гарантией их продолжения из поколения в поколение, а также то, что запреты даются не только через суффикс отрицательных глаголов, но и через предостерегающие предложения, пословицы, регулярные выражения, а также лингвистические и культурные компетенции.

Ключевые слова: запретные слова, казахский язык, лингвокультурологическая компетенция, методика обучения, система заданий.

Кіріспе

Қазақ тілі ырымдар мен тыйым сөздерге бай. Наным-сенім, тәрбие құралы ретінде берілетін ырымдар мен тыйым сөздердің тілімізде алатын орны айрықша. Халқымыздың дүниетанымымен астасып жатқан осындай тілдік оралымдар лингвомәдениет тұрғысынан қазақ халқының даналығы екендігіне көз жеткіземіз. Қазақтың ырым-тыйымдарының шығу негізі, олардың адам өмірі мен ұрпақ тәрбиелеудегі орынды қызметы өте маңызды.

Халық арасында ертеден бастау алған тыйымдар бар және олар адамның жас мөлшеріне қарамастан ортақ болып келеді. Коммуникант-тар арасындағы қарым-қатынастан, табиғаттың тылсым құпияларына, сырына қанудан, үңілуден туған бұл тыйым, шектеу – ұлы далалықтардың терең мәдениетінің бір көрінісі. Бұл – қазақтың әдебі, ибасы, тәртібі. Сол тыю заңдарын білдіретін: *жасы үлкеннің алдын кеспе, сөзін бөлме* – бұл құрмет; *бас киіммен ойнама, біреуге сыйлама* – өзіңді өшіресің; *бос бесікті тербетпе* – ұрпақсыз қаласың; *малды басқа ұрма, теппе* – ырысыңнан айрыласың; *кешқұрым ұйықтама* – жын-пері көшетін кез; *нанды баспа* – киесі ұрады; *айға қолыңды шошайтпа* – қасиетті; *қолыңды төбеңе қойма* – дүниеден безіну болып саналады; *табаныңды тартпа* – бейнет шақырасын; *жағыңды таянба* – торығу; *босағаны керме* – жазаланудың белгісі; *табалдырықта тұрма* – суыт хабар жеткізгеннің белгісі.

Осы аталған ұғымдардың бәрін ата-бабаларымыз бізге тоқсан ауыз тобықтай түйінімен жеткізіп отырған. Кейде олардың себептерін айтқанның өзі ұзын-сонар оқиға, тіпті кейде қорқыныш ұялатады. Сондықтан да бір ауыз сөзбен түйіндеп айту қажет болған. Әрбір тыйымның лингвомәдениеттанымдық мәні болған. Осы мәнді игерген әрбір қазақ баласының лингвомәдени құзіреттілікті игерген деуге болады. Бүгінгі ұрпақ тыйым сөздерді біліп, олардың мәнін түсіне білсе, лингвомәдени құзіреттілікті игерген болар еді. Тыйым сөздерге назардың аударылмауы себебін түсіндірмеуден деген пікірдеміз. Міне, сондықтан себебін дұрыс түсіндіріп отыру – тыйым сөздердің лингвомәдени құзіреттілігін игертумен тығыз байланыста деп санаймыз.

Әдебиеттерге шолу

Қазақ халқында тыйым мәнін білдіретін бірнеше тілдік бірліктер бар. Тыйым мәнін

білдіретін сөздер мен тыйым сөздердің терминдік қолданысы бірдей емес. Қазақ халқының мәдениетінде тыйым мәнін білдіретін сөздер баршылық. Солардың бәрі тілімізде көрініс тапқан. Мәселен, қайын атасының, енесінің, қайынағасының, қайнысының, қайынсіңлісінің аттарын атауға болмайды, табиғатта белгілі бір күшке ие құбылыстардың атын атауға болмайды, қасқырдың атын атауға болмайды т.б. деген тыйым мәнін білдіретін атаулар да бар. Мұндай атаулар табу, эвфемизм деген терминдік атауға ие. Сонымен қатар әдеби тілде қолдануға болмайтын, бірақ эмоция мен экспрессивті беру үшін қолданылатын дисфемизмдер деп аталатын сөздер тобы бар. Бұлар тыйым сөздер деген категорияға енбегенмен, кез келген жағдайда қолдануға тыйым салынған сөздер деуге болады. Міне, осылайша, тыйым мәнін білдіретін сөздердің ауқымы кеңи түседі. Шетелдік ғалымдардың пікірінше, «Чтобы поведение было запрещено, оно должно восприниматься каким-то образом вредным для человека или его сообщества, но степень вреда может быть любой по шкале от нарушения этикета до полного смертельного исхода» (Kate Burridge, 2018). Демек, тыйымдар қоғам мүшелеріне төніп тұрған қауіпті, қиындықты білдіруден туындаған.

Қазақ тіл білімінде ырымдар мен тыйымдар, табу сөздер, эвфемиздер мен дисфемизмдер жөнінде зерттеулер біршама жүргізіліп, ғылыми еңбектер жарияланған.

Жалпы тіл білімінің негіздері жазылған кез келген еңбекте табу, эвфемизм, дисфемизм деген терминдердің мәнін ашып көрсететін ереже берілген, сонымен қатар дәйектейтін мысалдары да берілген.

Тіл білімінде эвфемизмдерді қазақ тілінегі қолданыстары негізіне Ә. Ахметов зерттеді. Ғалымның «Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер» деген еңбегінде табу мен эфемизмдерді этнографиялық лексика деп атаған болатын. «Кез келген этнографиялық лексиканың сыртында белгілі бір этнографиялық ұғымдардың тұратыны сияқты табу мен эвфемизмнің сыртында да олармен ұштасып, астарласып жататын этнографиялық ұғымдар, атап айтқанда, дәстүрлі наным-сенімдер, мифтер, әдет-ғұрыптар, салт-дәстүрлер, қоғамда қалыптасқан тіл мәдениетімен байланысты этикалық нормалар тұрады» деген болатын [Ахметов, 176 б.]. Ғалымның осы шетелдік ғалымдар да «Табу сөздері дисфемизмге бейім, оған дәлел ретінде қорлау және балағаттау сөздерін еске түсірсеңіз болғаны; сондықтан тыйымы көп тілдер түрлі эвфемизмдерден аулақ болады» (Kate Burridge, 2018) деген пікірімен қуаттайды.

Табу сөздердің дисфемистік сипатының болатыны жайлы да пікірлердің әлемдік зерттеулерде бар екендігін осы пікір дәлелдейді: «The anthropological approach to taboo words and language begins with an understanding and acceptance of cultural relativity. Anthropologists are keenly aware that everyday speech that might be perfectly decorous in one society is often laughable or, in extreme cases, scandalous in another. Anthropologists also identify taboo words and language by popular responses to their utterance» (Stanley H. Brandes, 2018).

А.Мамаева қазақ тіліндегі дисфемизмдер жайлы зерттеуінде: «Дисфемизм ретінде қолданылатын сөздердің барлығы эмоционалды-экспрессивті, ал эмоционалды-экспрессивті сөздердің барлығы бірдей дисфемизм бола алмайды. Өйткені, дисфемизмдердің айшықты мәнді сыңарымен қатар тура мағыналы сыңары жарысып жүрсе, эмоционалды-экспрессивті сөздердің едәуір бөлегінің номинативті мағыналы сыңары бола бермейді» дейді (Мамаева А., 2008).

Ғалым айтқан дәстүрлі наным-сенімдерге тыйым сөздер де жатады. Жалпы, біздің ұғымымызда тыйым сөздер – табу, эвфемизмдерді жинақтап айтатын термин сөз болу керек.

Дегенмен, аталмыш біріліктердің арасында тыйым сөздерге әлі де толыққанды зерттеу жұмыстарын жүргізу қажет, өйткені тыйым сөздерге қатысты зерттеуші ғалымдардың пікірі де осыған саяды. Сол себепті осы ғылыми мақаланың көтеріп отырған мәселелсі өзекті деп санаймыз.

Тыйым – қоғам дамуының түрлі кезеңдерінде халықтар арасында мифологиялық нанымдар негізінде пайда болған. Қауымдасып өмір сүрген дәуірде табиғи құбылыстарға, табиғаттың тылсым күшіне қатысты, аңшылыққа, балық аулауға байланысты, аурудан, өлімнен қорқу және т.б. сияқты үрейден арылу мақсатында туындаған, орындалуы міндетті қағидалар мен ережелердің жиынтығы. Нақты айтар болсақ, тыйым дегеніміз – белгілі бір қауіп-қатерден сақтану мақсатында айтуға, істеуге болмайтын қимыл-әрекет.

«Тыйымдардың болуы және тыйымдарды басқару қажеттілігі мінез-құлыққа цензураға және цензураны енгізуге ғана емес, сонымен қатар тілдің өзгеруіне және тілдің дамуына әкеледі». (Keith A., 2007). А. Кейттің «тілдің өзгеруіне және тілдің дамуына әкеледі» деген пікірін лингвомәдени тұрғыдан өзгеруге әкеледі деп түсіну қажет. Сонымен қатар бұл

еңбекте мәдени лингвистика, әлеуметтік лингвистика, антрополингвистика, психолингвистика, нейролингвистика, тарихи лингвистика, лингвистикалық философия, сот лингвистикасы деген салалардың да тыйым сөздерді зерттеуде қатысатыны айтылады.

Тыйымның бір түрі – табу жайлы мынадай тұжырым жасауға болады: табу – адамзаттың бүкіл өмір сүру кезеңдеріндегі наным мен сенімнен пайда болған. Қоғамның бүкіл формациясында бұрынғы табу үстіне жаңаланып тұратын тілдік бірліктер. Бұл тілдік бірліктерде шаманизмнің, тотемизмнің, исламизмнің белгілері бар. Демек, адамзат баласының бүгінге дейінгі бүкіл өмірі мәдениетінен хабар береді, ал мәдениеті тілде көрініс табады. Тіл адамзат танымымен тығыз байланысты болғандықтан, антропоөзектілік бағыт негізінде зерделеу маңызды.

Қазақ халқының дүниетанымы, этнографиясы жайлы Ә. Қайдар (Қайдар Ә., 2013), С. Кенжеахметұлы (Кенжеахметұлы С., 1997), Е. Жанпейісов (Жанпейісов Е., 1989) т.б. ғалымдар еңбегін атауымызға болады.

Профессор А.Б. Салқынбай тыйымға мынадай анықтама береді: «Тыйым дегеніміз – қазақ халқының дүниетанымының бейнесі іспетті, тұтастай ұлттың табиғатты тануы, оның заңдарына бой ұсынуы барысындағы өмірден алған танымының сөз түріндегі көрінісі». (Салқынбай А., 2008:38).

Ғалым Б. Момынова антропоөзектік парадигма жөнінде мынадай пікір білдіреді: «Антропоцентрлік парадигма таным объектісіне, яғни белгілі классикалық әдіснамалық зерттеулер ретінде таным объектісін зерттеуге емес, адамға бағытталған». Себебі, адамзат бейнесі тек жақсылық пен жамандықтың жиынтығынан ғана тұрмайды, сонымен қатар ол ұлт пен әлеумет мәселесін де бойына сіңірген. Осыған байланысты адамның ой-түйсігінің тіл арқылы жеткізілу процесімен зерттеумен этнолингвистика, этнопсихология, этнопедагогика, психолингвистика, лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика айналысады» дей келіп, лингвомәдени құзіреттіліктерді қалыптастыруға үлкен септігі болатынын жазады (Момынова Б., 2009:57).

Сонымен, антропоөзектілік бағыты бойынша: 1. Адам факторы – тілдегі негізгі фактор; 2. Тіл адамға, оның ойына және мінез құлқына қалай әсер етеді; осы әсер адамның санасында қалыптасқан әлемнің тілдік суретіне нені қосады; 3. Адам өзі сөйлейтін (тұтынып жүрген) тілге қалай ықпал етеді, жалпы ықпал ете ала ма; 4. Адамның лингвокреативті іс-әрекетін жүзеге асыру үшін тіл жүйесінің қай бөлігі ыңғайлы болып табылады немесе адам үшін қай бөлік ашық та қолайлы; 5. Жүйенің қай бөлігі адам ықпалына көп ұшырауы мүмкін; 6. Қай бөлік өзгеріс қабылдауға бейім, т.б. қарастырады (Момынова Б., 2009:112).

Зерттеуші Қ. Кенжеқанова тілдің прагматикалық, когнитивтік табиғатын ашуға негізделген осы зерттеулердің барлығы да антропоөзектік парадигма қағидаларына негізделетіндігін айтады (Кенжеқанова Қ., 2016).

Демек, тіл адамзатқа тиесілі болғандықтан, оны адам болмысы негізінде зерделеуге, адамдық факторды ескере отырып зерттеуге бет бұру керек дейді.

Тыйым болатын сөздер адамзатты қандай да бір қауіптен сақтандыру, қауіптің алдын алу мақсатында қолданылды және соның негізінде табиғатқа және әлеуметке деген ризашылыққа бөлену деп түсінді. Тыйым ұғымы алғашқы қауымдық құрылыс заманында магиялық түсініктен басталғанымен, уақыт өте келе, қоғамдық даму тұсында әлеуметтің заңына айналды. Магиялық сипаттан ақ пен қара, обал мен сауап категориясына ауысқан. Тыйым – адамзаттың орындауға міндеттелетін, талқыланбайтын, қоғамда сақтауға міндетті саналатын жалпы халық ұстанатын шартты ережелер. Тыйым сөздер – балалық шақта құлаққа сіңген, орындалуы міндетті қағидалар.

Зерттеуші С. Ақаевтың: «Тыйым сөздер – халықтың өмір сүру салты мен ғасырлар бойы жинақтаған тәжірибесінің негізінде жасалады. Олар мифологиялық нанымдардан, тылсым дүниеге деген сенімдерден, адамдардың қарым-қатынасына, денсаулыққа, кәсіпке, өмірлік дағдысына қатысты туындайды» деген пікірін қолдаймыз (Ақаев С., 2001:78).

Тыйым сөздердің алғашында магиялық, діни сипаты болғандығын «Айға қарап қолыңды шошайтпа, айға қарап дәрет сындырма, аспанға қарап жылама, бейітке қарай қолыңды шошайтпа деген тыйымдардан байқауымызға болады. Олардың прагматикасы тылсым күштермен байланыстырыла түсіндіріледі.

Бұдан өзге қазақ ұғымында «*аспаннан ағып түскен жұлдызды көргенде, үндемей тұрмай, қазақтар «менің жұлдызым жоғары» дейді; екіқабат әйелдің күні жақындаған кезде «Жер – Ана қуат бер» деп жалаңаяқ жүргізеді деген, сонымен қатар жас босанған немесе аяғы ауыр әйел түнде суға бармайды деген наным-сенім жұлдыз ағып түскенде үндемей тұрмау керек,*

– *«менің жұлдызым жоғары» деу керек; әйелдің босанатын уақыты жақындағанда, әрекетсіз болмау керек, – «Жер – Ана қуат бер» деп жалаңаяқ жүру керек* деген тыйым мәнді тілдік оралымдар бар.

Сондай-ақ тыйым мәндері ашық байқалатын мынадай тыйым сөздерді де мысалға келтіруге болады: *Бала қаспақ жесе, оның үйлену тойында жаңбыр (қар) жауады; Бейуақытта ұйықтаған, жылаған жаман болады; Тауық мезгілсіз шақырса – жаман ырым т.б.*

Осы мысалдардан кез келген тыйым сөздің артында жағымсыз әрекеттерден сақтандыруға, қорғауға, оның алдын алуға бағытталған әрекеттің жатқандығын байқауға болады. Бұдан біз тыйым сөздердің адамзат өмірінде алатын орны мен оның маңыздылығын аңғарамыз.

Ырымдар мен тыйымдардың қолданылуында үлкен айрмашылық бар. Мәселен, ырымдар халықтың дүниетанымынан хабар беретін, шын көңілі мен кең пейілінен шыққан сүйеу, қолдау, жұбату түрінде көрініс тапса, ал тыйымдар өнеге, кеңес беруде ойды қысқа да нұсқа етіп жеткізеді. Оның дәлелі ретінде *босағаны керме, ақты баспа, көкті таптама, ұяны бұзба* сынды мысалдарды келтіруге болады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің материалы ретінде Г. Қосымова мен Р. Рахметованың авторлығымен жарық көрген жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған Қазақ тілі оқулығы алынды (Қосымова Г., 2017) әдістемелік жүйесінде метариалдарды іріктеу, жинау, жіктеу, талдау әдістері қолданылды. Сонымен қатар лингвомәдени құзіреттіліктер қалыптастыру жолдары қарастырылды. Тыйым мәнді тілдік бірліктерді оқыту арқылы берілген материалдар 1) тыйым мәнін ашық түрде көрсететін материалдар, 2) салдары қоса түсіндірілетін материалдар, 3) мәнін ұлттық таным арқылы түсіндіретін материалдар негізінде берілген.

Нәтижелер мен талдаулар

Бүгінде тыйым сөздерді жас ұрпаққа сіңіріп, ненің болатынын, ненің болмайтынын ұғындыру үшін қалай оқыту керек, неден бастау керек, қалайша ұғындыру керек деген сұрақтардың шешімін тапқан жөн. Мақаланың негізгі тақырыбына сәйкес 7-сыныптың Г. Қосымова мен Р. Рахметованың авторлығымен жарық көрген Қазақ тілі оқулығы 10 тақырып-бөлімнен тұрады. 1-бөлім – «Ауа райы және климаттық өзгерістер», 2-бөлім – «Көшпелілер мәдениеті», 3-бөлім – «Денсаулық – зор байлық», 4-бөлім – «Достық және сүйіспеншілік», 5-бөлім – «Музыка өнері және қазақтың киелі домбырасы», 6-бөлім – «Ғаламтор және әлеуметтік желілер», 7-бөлім – «Қазақстандағы ұлттар достастығы», 8-бөлім – «Дұрыс тамақтану, гендік өзгеріске ұшыраған тағамдар», 9-бөлім – «Жеңіс күні. Ұлы ерлікке тағзым», 10-бөлім – «Ғылыми фантастика» деп аталатын ірі құрылымдар оқулықтың тақырыптық-мәтіндік бөлігін құрап отыр (Қосымова, 2017).

Осы тақырыптар аясында тыйым сөздерге байланысты тапсырмалар оқулықта аз берілген. Мәселен, оқулықтың бірінші бетінде ойтүрткі ретінде «Қазақ халқының астрономиялық түсініктері жайлы не білесің?» деген сұрақ беріледі. Осы сұрақтың аясында халқымыздың астрономиялық түсініктеріндегі ырым-тыйымдар туралы ой тастауға болады.

Сонымен қатар тыңдалым кезінде мәтіндегі наным-сенімдерге байланысты қандай тыйым сөздерді келтіруге болатыны жайлы да тапсырма бар. Соған байланысты бүгінде мақал-мәтелге айналған «қыс қамыңды жаз ойла» деген тілдік оралымды мысалға келтіруімізге болады.

Бұл дайын компонентте қыстың қамын қыста ойлама, жазда ойла, ал жаздың қамын жазда ойлама, қыста ойла деп мезгілін көрсетіп тұрып айтылған астрономиялық, климаттық сипатқа сәйкес тыйым сөз деп ойлаймыз. Себебі мұнда адамзаттың не нәрсені болмасын алдын ала ойластырғаны жөн екенін, табиғат сіздің қамыңыз жоқ екенін ескермей қайта сырт айнала алмайтынын, тоқтаусыз өмір айналымы екенін ұқтырып тұрғандай. Бұдан да халық тәжірибесінде негізі бар тыйым астарында, мәтін контексінде жатыр деп ұғынуымызға болады. Міне, бұл мәтелдің прагматикасы осында жатыр. Осы лингвопрагматика арқылы лингвистикалық құзіреттілік қалыптасады. Яғни осы тілдік бірліктердің мағынасын білу арқылы лингвистикалық құзіреттіліктері қалыптасады.

10-тапсырмада «Ауа райына қатысты қандай тыйым сөздерді білесің? Тыйым сөздерді не үшін білу керек» деген сұрақ беріледі. Бұл сұраққа оқушы өзінің осы уақытқа дейін алған құзіреттіліктері негізінде жауап береді. Біз өз тарапымыздан мынадай құзіреттіліктерді игертуді мақсат етіп, төмендегідей амал-тәсілдерін ұсынамыз:

Климаттық өзгерістердің зардаптарын болдырмау үшін айтылатын тыйым сөздердің бар

екенін жоғарыдағы тапсырмада берілген мәтіннен байқауға болады. «Судың да сұрауы бар», «Адамзаттың табиғатсыз күні жоқ, Табиғаттың оны айтатын тілі жоқ», «Аққуды атпа, досыңды сатпа» деген мәтелдердің де прагматикасы тыйымға келеді. Яғни суды бейберекет шашпа, табиғатты ластама деген секілді сөздермен алмастырып, тыйым түрінде айтуымызға болады, осылайша білім алушының лингвистикалық құзіреттілігін қалыптастырамыз. Лингвистикалық мәдениеттанымдық құзіреттілік қай халықтың да мәдениетінде суды үнемдеу, табиғатты ластамау жөніндегі тілдік бірліктер арқылы беріледі. Демек, кез келген халықтың мәдениетінде бұл ұғымдар бар. Ал мына «Аққуды атпа, досыңды сатпа» деген мақал-мәтелдің жалпы адамзат үшін табиғатты қорғау, адамгершілік тұрғысынан келгенде ортақ таным деуге болады. Десе де, қазақ үшін аққудың жөні ерекше. Оған бізге дейінгі аңыз-әңгімелер, тарихи деректер куә деп санаймыз. Аққу туралы айтылатын қазақтың шығу тегіне байланысты аңыздар, хикаялар, аққуды атқан адамдардың өмірінің қиындығы жинақтала келе адам санасында топталып, тыйымдық мәнге ие болады. Осылайша лингвомәдени құзіреттілік қалыптасады. Демек, лингвомәдени құзіреттілік қалыптастыратын амал-тәсілдердің қатарында тек тыйым сөздер ғана емес, тыйым мәнді мақал-мәтелдердің прагматикасын да көруге болады.

Оқылымдағы 4-тапсырмада «Ғаламдық жылынуды азайтуға көмектесетін көптеген шаралар бар. Олардың бірқатары:

Ағаштарды көбірек отырғызу және ормандарды кесуді тоқтату;

Шамдарды және де басқа да электр құралдарын өшіріп жүру арқылы қуатты үнемдеу, осылайша табиғи ресурстардың сақталуын қамтамасыз ету;

Қоқыс көлемін азайту, қоқысты қайта өңдеу табиғи ресурстардың сақталуына өз септігін тигізеді» *(«Табиғат». Балалар энциклопедиясынан).*

Енді осы «көмектесетін шараларды» лингвистикалық тұрғыдан сөйлемді қайта өңдеп, тыйым сипатына немесе болымсыздық түрге алмастырсақ, мынадай құрылым пайда болған болар еді:

Ағашты кеспе;

Жарықты өшірусіз қалдырма;

Қоқысты төкпе/қоқыс лақтырма/ластама (Қосымова Г., 2017: 65).

Осы тыйым сөздер мен олардың прагматикасын оқыту арқылы адамзатты тәрбиелеуге болады.

4-тапсырмада тыйым сөздердің себебі мен салдары қоса берілген. Оны мынадай кесте түрінде беріп, тапсырманы орындату арқылы лингвистикалық құзіреттілігін арттыруға болады.

1-кесте – Тыйым сөздердің себеп-салдарлары

Толық ой	Тыйым сөз	Себебі	Салдары	Адамзатқа зияны
Ағаштарды көбірек отырғызу және ормандарды кесуді тоқтату	ағашты кеспе	кесуге болмайды	ағаш азаяды	оттегі шығаратын бір (немесе бірнеше) ағашқа кемиді
Шамдарды және де басқа да электр құралдарын өшіріп жүру арқылы қуатты үнемдеу	жарықты өшірусіз қалдырма	табиғи ресурстардың сақталуын қамтамасыз ету қажет	жарық энергиясы кемиді	адамзаттың болашақта жарық энергиясын пайдалану мүмкіндігі азаяды
Қоқыс көлемін азайту, қоқысты қайта өңдеу табиғи ресурстардың сақталуына өз септігін тигізу	қоқысты төкпе/ қоқыс лақтырма/ ластама	қоқысты қайта өңдеу табиғи ресурстардың сақталуына өз септігін тигізу қажет	қоқыс шашырап жатады,	қоқыс ауаға әртүрлі газдар шығарады

Осы кестедегі тапсырманы орындау арқылы білім алушы мынадай лингвомәдениеттанымдық құзіреттіліктерді игереді:

1) Ата-бабадан келе жатқан *ағашты кеспе* деген тәмсілдің бар екенін біледі;

2) Ағашты кессе, оның орнына егілетін ағаштың бойы кесілген ағашқа жетуіне ұзақ жыл керек екенін біледі;

3) Ағаш кесілсе, ауаны оттегімен қоректендіретін бір өсімдіктің азаюына алып келетінін біледі;

4) «Бір тал кессең, он тал ек» деген мәтелдің де мәнін түсінеді.

Қазақ халқының ағаш қадірін білетіндей дәрежеде мәдениеті болғандығын осындай лингвистикалық тілдік оралымдар, мақал-мәтелдер, тыйым сөздер дәлелдейді.

Бұл – бірінші мысалдан ғана оқушының алатын лингвомәдениеттанымдық құзіреттілігі. Осындай бірнеше мысалдар талдату арқылы оқушыда әртүрлі лингвомәдниеттанымдық құзіреттіліктері қалыптасады.

1-бөлімдегі «Ауа райы және климаттық өзгерістер» бөлімі бойынша ауа райына және табиғатқа байланысты айтылатын тыйым сөздер арқылы лингвомәдениеттанымдық құзіреттіліктер қалыптасады. Тыйымдардың түрлі прагматикасын біледі.

«Көшпелілер мәдениеті» деп аталатын 2-бөлімде лингвомәдениеттанымдық құзіреттілік қалыптастыратын жаттығулар жүйесі болған жоқ. Тыйым сөздерге лайықтап, оқушыларға ұсынуға болатын тапсырмалардың жүйесін өз тарапымыздан жасауға талпындық. 3-тапсырмада «Төменде берілген сөйлемдердің мақал-мәтел, қайсысы ырымға қатысты нақыл сөздерге жататынын айт» делінген (Қосымова Г., 2017:43).

Кісінің кісілігі киімінде емес, білімінде. Жамаулы киім де жаңбырға жарайды. Бөтен адамға бас киім бермейді. Кең киім тозбайды, тар киім тез тозады. Киімнің жағасын басуға болмайды. Ит те киімге қарап үреді. Аяқ киімді төңкеріп қоюға, теріс киюге болмайды. Киімді оң қолдан бастап киіп, сол қолдан бастап шешеді.

Осы тапсырманы мақаланың зерттеу тақырыбына сәйкес былай икемдеуімізге болады:

Төмендегі мақал-мәтел мен ырымдарға байланысты тілдік бірліктерді тыйым сөздерге айналдырып, беретін мәндеріне назар аудар.

Берілген сөйлем	Болымсыз формалы сөйлем құр	Оқулық тапсырмасындағы сөйлемнің мәні	Тыйым сөзге айналдырғандағы мәні
Кісінің кісілігі киімінде емес, білімінде.	Киіміне қарама, біліміне қара	Бірінші сөйлемде ақпараттық мән басым	Екінші сөйлемде бұйрық мәндегі тыйым мәні басым
Жамаулы киім де жаңбырға жарайды.	Киімді тастама	Бірінші сөйлемде ақпараттық мән басым	Екінші сөйлемде бұйрық мәндегі тыйым мәні басым
Бөтен адамға бас киім бермейді.	Бас киімді берме	Бірінші сөйлемде ақпараттық мән басым	Екінші сөйлемде бұйрық мәндегі тыйым мәні басым
Кең киім тозбайды, тар киім тез тозады.	Тар киім алма	Бірінші сөйлемде ақпараттық мән басым	Екінші сөйлемде бұйрық мәндегі тыйым мәні басым
Киімнің жағасын басуға болмайды.	Киімнің жағасын баспа	Бірінші сөйлемде ақпараттық мән басым	Екінші сөйлемде бұйрық мәндегі тыйым мәні басым
Ит те киімге қарап үреді.	Жаман киім киме	Бірінші сөйлемде ақпараттық мән басым	Екінші сөйлемде бұйрық мәндегі тыйым мәні басым
Аяқ киімді төңкеріп қоюға, теріс киюге болмайды.	Аяқ киімді төңкеріп қойма	Бірінші сөйлемде ақпараттық мән басым	Екінші сөйлемде бұйрық мәндегі тыйым мәні басым
Киімді оң қолдан бастап киіп, сол қолдан бастап шешеді.	Киімді сол қолдан бастап киме	Бірінші сөйлемде ақпараттық мән басым	Екінші сөйлемде бұйрық мәндегі тыйым мәні басым

8-бөлімдегі «Дұрыс тамақтану, гендік өзгеріске ұшыраған тағамдар» тақырыбындағы функционалды лингвистикалық білім беруде тыйым сөздердің қолданылатын жағдаяттарына мысалдарды көптеп кездестіруге болады.

8-тапсырмада төмендегі тыйым сөздерді қатыстырып, сөйлем құрастыру тапсырылады.

Дастарқанды, тамақты баспа

Шелектегі суға аузыңды батырма

Нанды бір қолыңмен үзбе

Асты үрлеме, асты жамандама

Тамақты сораптап ішпе

Дастарқанды, тамақты, ыдысты тастама

Негізінен, көптеген тыйым сөздер тағамға қатысты айтылады. *ақты төкпе, нанды баспау, дастарқанды аттамау.*

Тыйым сөздің шарты	Себебі	Лингвомәдени құзіреттілігі
Тойға қымыз әкелген сабаны біржолата сарқып босатпайды	түбінде міндетті түрде бір ожау қымыз қалуы керек.	Ерекше ұлттық ақпаратты коммуникацияда қолдана алады, тура мағынасында да, ауыспалы мағынада да.

Кестенің жалғасы

Тыйым сөздің шарты	Себебі	Лингвомәдени құзіреттілігі
Сауылған сүттің бетін ашық қоюға болмайды	ластанады	Тазалық мәніндегі ұғымды ұрпағына айта алады
Сүтті үрлеп ішпейді	майлылығы азаяды	Лингвоелтанушылық білімдер жүйесін функционалды сауаттылық тұрғысынан коммуникацияда пайдалана алады
Сүт сауатын шелекті су басына апармайды	құты кетіп қалады	Тазалық мәніндегі ұғымды ұрпағына айта алады; Лингвоелтанушылық білімдер жүйесін функционалды сауаттылық тұрғысынан коммуникацияда пайдалана алады.
Бала бас ұстамайды	егер бала бас ұстаса, әкесі қайтыс болады.	Лингвоелтанушылық білімдер жүйесін функционалды сауаттылық тұрғысынан коммуникацияда пайдалана алады
Жас балаға бұғана ұстатпайды	онда бойы өспей қалады деп жорыған	Лингвоелтанушылық білімдер жүйесін функционалды сауаттылық тұрғысынан коммуникацияда пайдалана алады
Қыз балаға жілік ұстатпайды	ұстатса күйеуге шықпай, оң жақта көп отырып қалады дейді	Лингвоелтанушылық білімдер жүйесін функционалды сауаттылық тұрғысынан коммуникацияда пайдалана алады
Босаға маңдайшасын бос қоймау керек	Несібесі көп, дастарқаны мол болсын деп жаңа үйдің босағасын маймен майлайды	Ерекше ұлттық ақпаратты коммуникацияда қолдана алады, тура мағынасында да, ауыспалы мағынада да.
Нанның қиқымын тастама	жесең, бай боласың дейді	Рухани мәдениетті лингвистикалық құзірет негізінде игере алады
Ақты (сүтті, айранды) төкпе,	малдың желіні ауруға шалдығады	Рухани мәдениетті лингвистикалық құзірет негізінде игере алады
Пышақтың жүзі шалқасынан жатқызба,	сол үйдің малы пышаққа ілінеді	Ерекше ұлттық ақпаратты коммуникацияда қолдана алады, тура мағынасында да, ауыспалы мағынада да.

8-бөлімдегі «Дұрыс тамақтану, гендік өзгеріске ұшыраған тағамдар» тақырыбындағы функционалды лингвистикалық білім беруде оқушы мына төмендегі тыйым сөздерді білуге тиіс.

Отты, ошақты аттама.

Дастарқанды, тамақты баспа.

Малды, ыдысты, тамақты теппе.

Итке ожаумен ас құйма.

Тұзды, күлді баспа.

Нанды жерге тастама, үстіне басқа затты қойма.

Құдыққа түкірме, ыдысқа түкірме, жоғары қарай түкірме.

Шелектегі суға аузыңды батырма.

Ақты төкпе.

Нанды бір қолыңмен үзбе.

Асты үрлеме, асты жамандама.

Тамақты сораптап ішпе.

Түрегеп тұрып немесе жатып тамақ ішпе.

Асты қорлама.

Таңертеңгі асты тастама.

Тікелей тыйым түрінде айтылатын тыйым сөздер өте мол.

Дегенмен, оқулықта гендік өзгеріске ұшыраған тағамдарға байланысты тыйым сөздер берілмеген. Біз қазіргі оқушыларға керек және ең маңыздысы мынадай тыйым сөздер болу керек деп қарастырып көрдік.

Тапсырма. Мына тағам түрлерін жейтін болсаңыз, +, жемейтін болсаңыз – белгісін қойыңыз. Себебін жазыңыз.

ГМА-лы тағамдар	Жеймін, ішемін	Жемеймін, ішпеймін	Себебі
M&Ms			
Snikers			
Twix			
Nestle			
Nesquik			
Coca-cola			
Sprite			
йогурт			

Осылайша, қазіргі кездегі тыйым мәнін заманауи ұғым-түсініктермен толықтыру қажет.

Бір ғана нан концептісіне байланысты тыйым сөздерді талдар болсақ, олардың саны біршама.

Сонымен қатар, нан концептісіндегі тыйым мәні сценарийлер негізінде ашылады. Мәселен, дастарқанға өзге тағамдарды бірінші қоймау керек, бірінші нанды әкелу керек дегеннің өзі лингвомәдениеттанымдық құзіреттілік қалыптастыруға арқау болады.

Жазушы З. Ахметованың естеліктерінде батыр бабамыз Б. Момышұлынан алған тәлім-тәрбиесі, ескертулері туралы айтқанда, осы нан концептісіндегі тыйым сөздердің мағынасы мен мәні ашыла түседі (Ахметова З., 2015).

Зейнеп Ахметованың айтқандарын оқылым ретінде беріп, олардың ішіндегі әрбір оқиға бөліктерін кестелерге орналастыру тапсырмасын беруге болады.

1-сценарий	2-сценарий	3-сценарий	4-сценарий
Қазақта «Ас атасы – нан» деген сөз бар, яғни астың, дәмнің үлкені – нан. Бала ақ пен қараны ажыратып танымай тұрып-ақ оған оң қолына нан ұстауды, нанды баспауды, тастамауды үйренеді. Нан қасиетті.	Адам кез келген тамақты екі күн жесе, ол қанша нәрлі болғанымен сол тамақтан жалығады. Ал бірақ адам баласы өмір бойы наннан шықпайды, наннан зерікпейді, жалықпайды. Дастарқаныңыздың үстінде күнде нан тұрмаса, көңіліңіз де, дастарқаныңыз да – орта, берекеңіз кетіп, дүние ойсырап тұрған секілді басқа тамақ көзіңізге көрінбейді. Нанның қасиеттілігінің өзі осыдан-ақ көрінеді.	Үнның құрамындағы адамның бойына нәр беретін, қуат беретін ағзаға қажеттінің бәрі бар. Өзге халықты қайдам, қазақтың нансыз күні жоқ деуге болады. Қазақта «қатықсыз қара су ішіп, қара нан жесек те, амандық болсын» деген де сөз бар ғой…	«Нанды жерге тастама», «нанның үстіне зат қойма», «нанды төңкерме», «нанды бір қолмен үзбе» деген сөздің барлығы – сол нанның қасиетіне орай айтылған тыйымдар. Тіпті адам ашыққан кезде қолы жетпейтін биікте тұрған нанды Құранның үстіне шығып алуға болады екен, бірақ нанның өзін ешқашан баспаған. Нанның қасиеті Құраннан да жоғары бағаланатынын осыдан-ақ білуге болады
Бір таңданарлығы, жер бетінде басқа дақылдардың, жемістердің барлығының жабайы түрі бар. Айталық, алманың, жуаның, сұлының дегендей, барлығының жабайы түрі табиғатта кездеседі, бірақ бидайдың жабайы түрі жоқ. Сол себептен де, қазіргі тілмен айтсақ, бидайдың ғарыштан келгеніне иланасың. Шынымен, осы қисынға, «бұл жердің дәні емес, бізге бейнебір ғарыштан жеткен» дегенге біртүрлі сенгің келеді.	Үйге келген кез келген адам асығыс болса да, өзге тамақтан емес, наннан ауыз тиіп шығады. Адамдардың арасындағы ынтымақ бірлік, бір-біріне деген жақсы қарым-қатынас, ауызбіршілік дастарқанның үстіне қойылған нан арқылы нығая түседі, яғни өзі нан ауыз тиген үйіне қазақ жамандық тілемеген. Нанын берген адамға жамандық ойламаған. Қазақтың «Бір күн дәм татқан жерге қырық күн сәлем» дейтін сөзі осыдан келіп шыққан. Міне, нанға қатысты лингвистикалық мәдени құзіреттілікті осылайша талдап , түсіндіруге болады.	Бір жолы Жаңа жыл кешінде неше түрлі тағам түрін дайындап, дастарқанға толтырып қойып жатқанымда ата үстелді көзімен бір шолып қарап: «Балам, бұдан кейін қандай дастарқан жасасаң да, дастарқанға алдымен нан қоюды ұмытпа!» – деді. Мен сонда жастығым ба, абайламай өзімнің дастарқанға алдымен нан қоймаған қателігімді мойындап, екінші қайтып қайталаған жоқпын. Өмір бойы ұмытпадым да. Менің сол кезде жіберген қателігімді қазір жиі әрі кез келген жерде кездестіруге болады. Қандай қонаққа барсақ та, мейрамханаларда болсын емен үстел майысып, тіпті бұрын көрмеген тағамның түр-түрі тұрғанымен, нанды соңынан әкеліп жатады. Кейбір адам қонаққа шақырып отырып «ойбұй, нан қоюды ұмытыппыз» деп жатады, яғни нан қоюды ұмытып кетіп жатамыз. Дастарқаныңыз берекелі болсын десеңіз, үйіңізге ырыс кірсін десеңіз, отырған адамдардың ықылас-пейілі өз шаңырағыңызға аусын десеңіз алдымен дастарқаныңызға нан қоюды ұмытпаңыз. Өйткені жай нанның өзінде пенделердің көзіне көрінбейтін адамдарды тартатын қасиет бар.	

Тыйым дегенді «мынау жаман», «ескіліктің қалдығы» деп түсінбеген жөн. Біздің ата-бабаларымыз ғасырлар бойы осы тыйым сөзбен балаларын тәрбиелеп отырған. Ол әшейін жай ғана «сөйтпе-бүйтпе» емес, оның әрқайсысының астарлы мағынасы бар.

Ғасырлар бойы мән-мағынасы өзгермей өскелең ұрпаққа берер өнегесі көп тыйым сөздер – жамандықтан сақтандыру, жақсылыққа баулу арқылы жастардың бойына ұлттық тәлім-тәрбие негізін сіңіреді.

3-бөлім «Денсаулық – зор байлық», 4-бөлім «Достық және сүйіспеншілік», 5-бөлім «Музыка өнері және қазақтың киелі домбырасы», 6-бөлім «Ғаламтор және әлеуметтік желілер», 7-бөлім «Қазақстандағы ұлттар достастығы», 8-бөлім «Дұрыс тамақтану, гендік өзгеріске ұшыраған тағамдар», 9-бөлім «Жеңіс күні. Ұлы ерлікке тағзым», 10-бөлім «Ғылыми фантастика» деп аталатын ірі құрылымдар оқулықтық тақырыптық-мәтіндік бөлігін құрап отыр.

Қорытынды

Қорытындылай келе, 2017 жылы «Атамұра» баспасынан Г.С. Қосымова мен Р.С. Рахметованың авторлығымен шыққан 7-сыныпқа арналған Қазақ тілі оқулығында тыйым сөздерді оқытуға арналған тыңдалым және оқылым бойынша мәтіндер, айтылым бойынша тапсырмалар, жазылым бойынша жаттығулар берілген. Бұлар тыйым сөздерді оқытуға бағытталған тапсырмалар еді. Бұларды түрлендіріп, оқушыға лингвомәдениеттанымдық құзіреттілік қалыптастыратын тапсырмалар жүйесін мұғалім өзі де әр тақырып бойынша түрлендіріп бере алады. Соған сәйкес біз мақаламызда тыйым сөздер арқылы берілетін лингвомәдени құзіреттіліктер жүйесін көрсеттік. А) тыйым сөздердің лингвомәдени сипатын таратып көрсететін, себептерін айқындап беретін тапсырмаларды беру арқылы; ә) тыйым сөздерді орындамаған жағдайдағы салдарларын қазақ халқының таным қағидатымен байланыстыратын тапсырмалар беру арқылы; б) тыйым мәнін беретін мақал-мәтелдер арқылы қалыптасатын лингвомәдени құзіреттіліктерді игертуге арналған тапсырмалар беру арқылы; в) тек қазаққа ғана тән деп қарамай, кей тыйым сөздердің жалпы адамзат баласына ортақтығын көрсететін тапсырмалар беру арқылы оқушылар лингвомәдени құзіреттіліктерін қалыптастыра алады деп санаймыз.

Әдебиеттер

Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер – 2-бас. – Астана: Ғылым, 2015 . – 202 б.

Ахметова З. Тыйым – тәлім-тәрбие көзі. 16.09.2015 https://adyrna.kz/post/2263

Ақаев С. Қазақтың тыйым сөздері // Дәстүр, №12 (2694). 23.03.2001. – 5 б.

Burridge K., Benczes R. The Oxford Handbook of Taboo Words and Language // https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780198808190.001.0001/oxfordhb-9780198808190

Brandes S.H.An anthropological approach to taboo words and language // https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780198808190.001.0001/oxfordhb-9780198808190-e-20

Keith Allan, Kate Burridge *Forbidden Words. Taboo and the Censoring of Language*. – Cambridge University Press, 2007. ISBN: 978-0-521-52564-0, Prix, 303 p.

Жанпейсов Е. Этнокультурная лексика казахского языка. – Алматы: Наука, 1989.

Кенжеахметұлы С. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. А.: Ана тілі, 1994. – 143 б.

Кенжеканова Қ. Саяси дискурстың прагмалингвистикалық және когнитивтік компоненттері (қазақ тіліндегі мерзімді басылымдар материалдары бойынша). Алматы, 2015. – 187 б.

Қазақ тілі: Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық / Қосымова Г., Рахметова Р. – Алматы: Атамұра, 2017. – 192 б.

Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы. Т.2. – Алматы: Сөздік – Словарь. 2007. – 425 б.

Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік.- Алматы: Дайк-Пресс, 2009 .– 780 б.

Мамаева А. Қазақ тіліндегі дисфемизмдер. Канд. дисс.автореф. – Алматы, 2008. – 23 б.

Момынова Б. Тілдегі жаңа бағыттар мен типтік қатынастар: Оқу құралы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 144 б.

Салқынбай А. Тіл. Таным. Білім. – Алматы: Эверо, 2008. – 160 б.

References

Akhmetov, A. (2015) Tabu i evfemizmy v tyurkskikh yazykakh. [Taboos and euphemisms in Turkic languages]. 2. Astana: Gylym, 2015. 202 p. (in Kazakh).

Akhmetova Z. (2015) Zapret – istochnik obrazovaniya. [Ban is a source of Education]. 16.09.2015. https://adyrna.kz/post/2263 (in Kazakh).

Akaev S. (2001) Kazakhskiye zapreshchennyye slova. [Kazakh forbidden words]. Dastur, №12 (2694). 23.03.2001. 5 p. (in Kazakh).

Burridge K., Benczes R. The Oxford Handbook of Taboo Words and Language. https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780198808190.001.0001/oxfordhb-9780198808190 (in English).

Brandes S.H.An anthropological approach to taboo words and language // https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780198808190.001.0001/oxfordhb-9780198808190-e-20 (in English).

Keith A., Burridge K. (2007) Zapretnyye slova. Tabu i tsenzura yazyka. [*Forbidden Words. Taboo and the Censoring of Language*]. Cambridge University Press, 2007. ISBN: 978-0-521-52564-0, Prix, 303 pages (in English)

Zhanpeysov E. (1989) Etnokul'turnaya leksika kazakhskogo yazyka. [Ethnocultural vocabulary of the Kazakh language]. Almaty. Nauka, 1989. (in Russian).

Kenzheakhmetuly s. (1994) Kazakhskiye traditsii i obychai. [Kazakh traditions and Customs]. Almaty. Ana tili, 1994, 143 p. (in Kazakh).

Kenzhekhanova Q. (2015) Pragmalingvisticheskaya i kognitivnaya sostavlyayushchiye politicheskogo diskursa (po materialam periodicheskikh izdaniy na kazakhskom yazyke). [Pragmalinguistic and cognitive components of political discourse (based on the materials of periodicals in the Kazakh language)]. Almaty. 2015. 187 p. (in Kazakh).

Kazakh tili: (2017) Uchebnik dlya 7 klassa obshcheobrazovatel'noy shkoly. [Textbook for the 7th grade of a general education school] / Kossymova G., Rakhmetova R. Almaty: Atamura, 2017, 192 p. (in Kazakh)

Kazakhskaya antologiya pedagogicheskoy mysli. [Kazakh anthology of educational thought]. (2007) T.2. Almaty: Sozdik – Slovar. 2007. 425 p. (in Kazakh).

Kaydar A. Kazakhi v mire rodnogo yazyka: etnolingvisticheskiy slovar. [Kazakhs in the world of their native language: ethnolinguistic dictionary]. Almaty: Daik-press, 2009. 780 p. (in Kazakh).

13 Mamaeva A. (2008) Disfemizmy v kazakhskom yazyke. [Dysphemisms in the Kazakh language]. Kand. diss.abstract. Almaty, 2008. 23 p. (in Kazakh).

14 Momynova B. (2009) Novyye napravleniya i tipichnyye otnosheniya v yazyke: uchebnik. [New directions and typical relationships in the language: a textbook]. Almaty. «Arys», 2009. 144 p. (in Kazakh).

15 Salkynbay A. (2008) Yazyk. Znaniya. [Language. Knowledge]. Education. Almaty: Evero, 2008, 160 p. (in Kazakh).

2-бөлім

ӘДЕБИЕТТАНУ

Section 2

LITERARY CRITICISM

Раздел 2

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

IRSTI 17.82.90 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v188.i4.015

Kh.V. Abdullayeva

Azerbaijan University, Azerbaijan, Baku
e-mail: xumar.safarova@mail.ru

REMARKABLE PREDICTIONS IN AZERBAIJANI SCIENCE FICTION LITERATURE

In the article, the topic of predictions, which is one of the factors that form the basis of science fiction works written in Azerbaijani literature, is covered in a wide and detailed manner, historical and scientific evaluation is given to them.

Azerbaijani science fiction works are closely related to Western European science fiction literature and have reached certain achievements in this field. It is known that one of the main themes of science fiction works is the predictability factor.

The article has analized the important predictions described in the works of "The Future City" written by Y.V. Chamanzaminli and "RT-1", "Polar Lights in Mughan", " When Missouri Overflowed", "Symphony of Life", "The Spaceship" by Emin Mahmudov, "The Adventures of a Little Cyber" by Namig Abdullayev and the predictions that have been confirmed according to the period of writing are revealed and studied. In the work of "The Future City" Y.V. Chamanzaminli predicted an effective method of the distance examination and treatment through the Internet; possibility of artificial rain; a special device with a safety sensor installed in cars used in our days, which is the latest achievement of modern technology, electronic billboards and monitors displaying announcements, political and public information, city events, and weather information; medical innovations such as USI – medical examination with the help of ultraviolet rays, CT – computer tomography, laser crushing of kidney stones into small pieces and removing them by laser, transplantation of organs such as heart and liver, artificial eye and other new technologies.

The predictions described in the work shows that the well-known Azerbaijani prose writer Y.V. Chamanzaminli gave deep information about the innovations in medical sciences, significantly anticipating the writing period in the first half of the last century.

The results obtained on the basis of the analyzes carried out in the research are of both theoretical and practical importance.

Key words: Science fiction, prediction, genre, scientific and technological progress, imagination, idea.

Х.В. Абдуллаева

Әзірбайжан университеті, Әзірбайжан, Баку қ.
e-mail: xumar.safarova@mail.ru

Әзірбайжан ғылыми фантастика әдебиетіндегі көрнекті болжамдар

Мақалада әзірбайжан әдебиетінде жазылған фантастикалық шығармалар негізін құрайтын факторлардың бірі – болжау тақырыбы кеңінен және жан-жақты қамтылып, оларға тарихи-ғылыми баға берілген.

Әзірбайжандық ғылыми-фантастикалық шығармалар Батыс Еуропа ғылыми-фантастикалық әдебиетімен тығыз байланыста дамып, осы салада белгілі жетістіктерге жетті. Болжам – фантастикалық шығармалардың негізгі тақырыптарының бірі екені белгілі.

Мақалада Ю.В. Чаманзаминлидің «Болашақ қаласында» сипатталған маңызды болжамдар талданады, сонымен қатар «RT-1», «Мұғандағы полярлық шағылыс», «Миссуридегі су тасқыны» «Өмір симфониясы», Эмин Махмудовтың «Ғалам кемесі», Намиг Абдуллаевтың «Кішкентай Кибердің шытырман оқиғалары» және өзге де жазылу мерзімімен сәйкес келетін болжамдар ашылып, талданады. Ю.В. Чаманзаминлидің «Болашақ қала» шығармасында интернет арқылы қашықтан тексеру мен емдеудің тиімді әдісін болжады; жасанды жаңбырдың мүмкіндігі; қазіргі заманғы техниканың соңғы жетістігі саналатын, қазіргі уақытта қолданылып жүрген көліктерде орнатылған қауіпсіздік датчигі бар арнайы құрылғы, саяси және қоғамдық ақпараттарды, қала оқиғаларын, ауа райы туралы хабарландыруларды көрсететін электронды билбордтар мен мониторлар; УДЗ – ультрадыбыстық зерттеу, КТ – компьютерлік томография, бүйрек тастарын лазермен ұсақтау сияқты медициналық жаңалықтар; жүрек пен бауыр сияқты органдарды

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

трансплантациялау, жасанды көз және басқа да жаңа технологиялар туралы болжамдарды кездестіруге болады.

Түйін сөздер: ғылыми фантастика, болжау, жанр, ғылыми-техникалық прогресс, қиял, идея.

Х.В. Абдуллаева

Университет Азербайджана, Азербайджан, г. Баку
e-mail: xumar.safarova@mail.ru

Выдающиеся предсказания в азербайджанской научно-фантастической литературе

В статье широко и подробно освещается тема предсказаний, являющихся одним из факторов, лежащих в основе научно-фантастических произведений, написанных в азербайджанской литературе, и им дается историческая и научная оценка.

Азербайджанские научно-фантастические произведения сложились в тесном контакте с западноевропейской литературой научной фантастики и достигли определенных достижений в этой области. Известно, что предсказание – одна из главных тем научно-фантастических произведений.

В статье проанализированы важные предсказания, описанные в произведениях «Будущий город» Ю.В. Чаманзаминли и «РТ-1», «Полярное сияние в Мугане», «Затопление Миссури», «Симфония жизни», «Корабль Вселенной» Эмина Махмудова, «Приключения маленького Кибера» Намика Абдуллаева и предсказания, которые были подтверждены в соответствии с периодом написания и изучены.

В произведении «Будущий город» Ю.В. Чаманзаминли предсказал эффективный метод дистанционного обследования и лечения через Интернет; возможность искусственного дождя; специальное устройство с датчиком безопасности, установленное в автомобилях, используемых в наши дни, которое является последним достижением современной техники электронных рекламных щитов и мониторов, отображающих объявления, политическую и общественную информацию, городские события, информацию о погоде; медицинские инновации, такие, как УЗИ – ультразвуковое исследование, КТ – компьютерная томография, лазерное дробление камней в почках; трансплантация органов, таких, как сердце и печень, искусственный глаз и другие новые технологии.

Ключевые слова: научная фантастика, предсказание, жанр, научно-технический прогресс, воображение, идея.

Introduction

Science fiction is a genre of literature that has its own place, reflects science and the possibilities of the future, is based on intuitive awareness and scientific foresight. The pecularity of science fiction is that the scientific-prediction method is logically subordinated to the artistic imagination. New ideas and images arize in the creativity of fantasy writers regularly enable the transformation of previous ones and the formation of new scientific and cultural traditions.

One of the main factors that form the basis of science fiction is the factor of foresight.

The Dictionary of Philosophical Terms explains the term "prediction" premonition as "an unfounded and inexplicable feeling". "The unknown, especially what is related to the future, is felt from the beginning, considered as true" (Nəzərova, 2014: 150).

Another Philosophical vocabulary explains the term as: "the transference of known laws of nature and society to events that are unknown or have not yet occurred, but which nevertheless take place within the framework of the enumerated laws" (Философский словарь, 1991: 283).

Since the predictions presented in the works of many writers who writes in this genre are ahead of time in terms of history, in most cases these works are called fantastic. Only after a certain period of time, after those predictions have been confirmed in reality, the author's work is awarded the title of "scientific" by the public. As usual, the writer's predictions come true after a few years or decades, while some do not come true for centuries. In other words, science fiction as a genre is always controversial.

Experiment

In the world literature, there are various examples written using fiction, fantastic plots and images. A similar case applies to Azerbaijani literature. As in the literature of peoples and nations of the world, in most of the science-fiction examples created in the Azerbaijani literature, there are aspirations for the

progress of humanity, sociological problems, issues related to the fate of the Earth, positive and negative aspects of scientific and technical progress, etc.

The first example of the science fiction genre in Azerbaijani literature is the story of the "The Future City" written by Yusif Vazir Chamanzaminli in 1930. In this work, the author mainly touched on the topic of describing life in an alien world and put forward many scientific hypotheses covering many fields, especially medical science. In the story, the writer described the city he wishes to see in the future. As we know, one of the specific characteristics of true science fiction works is related to the facts that get ahead of time. The famous writer Y.V. Chamanzaminli took the first step in this field in Azerbaijani national literature, and in his work "The Future City" he skillfully coped with this task and managed to be ahead of the time, gave valuable predictions about the future and gave a complete description of the intelligent electronic devices used in our days.

Each part of this twelve-part story describes a new scientific hypothesis, or fantastical ideas and predictions. In our opinion, although the story "Future City" written by Y.V. Chamanzaminli is small in volume, it can be called even a small story due to the direction of the topic but broad and weighty for the content of the idea.

The first science-fiction work by Y.V. Chamanzaminli, "A City of the Future" is involved to the wide analysis.

The author skillfully described the possibility of artificial rain, anticipating the period of writing of the story.

"– Here the clouds are brought to the sky by machines,

– It rains twice a day to clean the city." (Çəmənzəminli, 1966: 283).

As a result of research, we found that artificial rain was first attempted by Irving Langmuir and Vincent Schafer and later improved and implemented by Bernard Vonnegut (Vonnegut, 1993) This method, which was successfully practiced in the United States for the first time in the 1960s, was later spread to 24 countries and is still used today. In order to make artificial rain, cloud balls are destroyed by means of special air balls and certain chemicals are thrown into the air from airplanes. This eliminates the damage caused to agriculture by preventing drought (Bacanlı, 2017).

In the story, the author also made valuable predictions involving medical science:

"– There are many different machines in the hospital. Each of the travelers is placed in front of a machine and images of their bodies are reflected in front of the screen. As the machine works, the pictures change and every single cell under their skin, muscles, veins, bones and all internal organs, heart, liver, stomach, kidneys are visible to the smallest point. The doctor determines that there is a small spot on Hasan's lung and takes him to another room where a light is passed on his lung. During the examination, a small stone is found in Sandro's kidney, and it is also melted with a special light...

"– There is no disease in our city. Surgery has advanced so much that they remove a person's heart and liver and replace it. Even artificial eyes perform the tasks of the natural ones" (Çəmənzəminli, 1966: 284).

In this part, all the medical innovations described by the author are USM – medical examination carried out with the help of ultrasound rays, CT – computer tomography, laser crushing of kidney stones, transplantation of organs such as heart and liver, implantation of artificial eyes.

"– Eternal life has not yet been discovered. But they keep a person alive for a long time. For example, by changing the cells of an old man, they make him young. You will meet 200-year-old people at every step. They are 4-5 times younger" (Çəmənzəminli, 1966: 284).

As a result of research, it was found that at the end of each chromosome of a human cell, there is a particle called "telomere" that protects it during division. It was the discovery of the process of protecting chromosomes through telomeres that was awarded the Nobel Prize in 2009, and later, as a result of the efforts of Spanish scientists, it was discovered that the lengthening of telomeres is possible by changing stem cells. In 2012, the Japanese scientist S.Yamanaka was awarded the Nobel Prize for the successful implementation of the cell rejuvenation process (Riley, 2017).

"*– These towers are for collecting the electricity in the air. Lightning provides us with a great service. The light of our city and the heat of our factories depend on these towers. There are many such towers in our country*.

We get heat from the sun. Machines have been installed at certain points of the country. These machines collect the summer heat and turn it into liguid. The heat supplied for three months completely covers the country's nine-month needs" (Çəmənzəminli, 1966: 286).

As in every part of the story, in this part as well, the author put forward his scientific hypothesis, ideas or fantastic ideas and described the technology of obtaining energy from sunlight, which is convenient

in terms of keeping the environment clean and economic efficiency as a result of the development of science and technology in modern times. Climate change, which is one of the main problems of global politics today, is related to the realization of the transition to ecologically clean and renewable energy sources.

An interesting point to note is that according to the Global Footprint Network, whose reports we often see today, the world's population currently uses not 1, but 1.5 Earths, and many critics believe that this figure is much lower than the truth. Because this calculation takes into account carbon emissions. The world's forests and oceans absorb a lot of carbon dioxide, but we're currently emitting more gas than the planet can handle. As a result, scientists believe we need an extra half planet. At the moment, global footprint studies prove that if the world lived as a US citizen lives, then we would need 5 Earths; as an Australian citizen 4.1 Earth; as a Russian citizen 3.2 Earth and as a German citizen only 3 Earths. Y.V. Chamanzaminli's use of the sentence "The heat supplied for three months completely satisfies the needs of the country for nine months" in his work shows that humanity will bring up the issue of such a footprint in the future long before his concept of sustainable development, and by moving forward in this field, even by using less resources of the Earth, we will meet more of our needs (Abdullayeva, 2017: 339).

After the work "The Future City" by Y.V.Chamanzaminli, it is possible to find scientific predictions in other works written in the genre of science fiction in Azerbaijani literature. An example of this is the story "RT-1" written by Emin Mahmudov in 1952. Here is a description of a train powered by the conversion of electromagnetic waves into electrical energy:

"*– Scientists have been able to generate electromagnetic waves so strong that when they are captured by an antenna and converted into electricity, enough energy is obtained to run a large electric motor*" (Mahmudov, 1987: 37).

Although these types of trains do not currently exist, the mechanism mentioned by Emin Mahmudov, i.e., the implementation of the idea of converting electromagnetic waves into electrical energy through the antenna, is one of the directions that are being improved today. It is known that in September 2015 Paul Drayson, the former science minister of Great Britain, once used as a laboratory the brilliant English physicist and chemist Michael Faraday (Faraday was the inventor of processes used in industry such as electromagnetic induction and electrolysis during experiments.) demonstrated the device he called "Freevolt" to the audience who came to watch his invention at the Royal Institute of Great Britain.

Frivolt is a device that consists of a multi-band antenna and a rectifier (a type of battery that converts alternating current into direct current), and its main advantage is the ability to convert radio frequency waves generated by wireless networks such as mobile phones, Wi-Fi, 4G into electrical energy. Even during the show, Drayson was able to positively surprise the audience by skillfully converting the signals from the audience's mobile phones into electricity. The uniqueness of Frivolt's working mechanism is also the fact that it is one of the 17 points of the "Sustainable Development" program designed to solve the global problems currently affecting the world, and it is considered favorable in terms of obtaining clean and cheap energy, a substitute for fossil fuels that cause ecological imbalance. Even if the energy capacity of Paul Drayson's invention is only designed to charge various small devices, the £8 million investment in it last year suggests that the development prospects of this idea are great. This scientific innovation, described by Emin Mahmudov in the story "RT-1" in 1952 and causing a sensation at the time of writing, will lighten and save a lot of human labor in the future, in addition to the above, in industry and agriculture.

In the author's story "Polar Lights in Mughan" published in 1954, the idea of artificial rain is described in the smallest details:

"*– Look, these are the devices that make it rains, – he said, – their conventional name is "rain balls". See, these devices create powerful beams and release them into the sky. These rays form a special layer in the atmosphere, approximately at the distance of rain clouds. This layer attracts and condenses the clouds towards the center of the beam, or rather the point where this apparatus stands. After the clouds cover the surroundings, the ball of the apparatus releases a firecracker filled with calcium chloride salt into the sky. Calcium chloride is the most commonly used method for artificial precipitation from clouds. The firecracker explodes inside the clouds, releasing calcium chloride, creating centers for the saturated vapor in the cloud to turn into rain, and soon, it starts to rain*" (Mahmudov, 1987: 12).

Here, Emin Mahmudov has indeed theoretically correctly predicted the working principle of artificial rain. The main mistake of our writer-fantasist is technically related to the description of the initial stage. Ray-emitting devices are not used

for the organization of artificial rain. The means of raining, which the writer calls "rain balls", are also expressed in a very appropriate way. So, today, artificial rain is rained in three ways: by airplanes, rockets, and chemical substances released from air defense systems. Conventionally, the so-called devices are more compatible with missile and air defense systems. In addition, the author correctly identified the role that calcium chloride ($CaCl_2$) will play in this work. The chemicals currently used for artificial precipitation are mainly silver iodide (AgI), potassium iodide (KI) and solid carbon dioxide (CO_2), also known as "dry ice". However, what makes Emin's prediction correct is that calcium chloride is the main chemical used for artificial rainfall, mainly in semi-desert and even desert-type areas that are not suitable for farming, such as Mugan's climate (http://www.nytimes.com/1993/07/28/obituaries/vincent-j-schaefer-87-is-dead-chemist-who-first-seeded-clouds.html). Although the scientific community does not appreciate the effectiveness of artificial rain (https://cen.acs.org/articles/94/i22/Does-cloud-seeding-really-work.html), China, which has a monsoon climate (climate conditions with dry winters and rainy summers), which hosted the 2008 Summer Olympics, managed to successfully test this method so that the rainy season does not negatively affect sports events (http://www.nytimes.com/1993/07/28/obituaries/vincent-j-schaefer-87-is-dead-chemist-who-first-seeded-clouds.html).

In his short story "When Missouri Overflowed", the author claims a smart chess board, which was not invented until the date of writing of the work. So, the fiction writer associated this idea with the board being equipped with special electronic devices, and that is why the board was called "chess machine" in the story. This machine tells the owner which moves to use as cues, relaying this to the owner via a small device (chip) implanted under the owner's scalp. It should be noted that this idea is also similar to the working principle of today's Bluetooth wireless communication technology. As a result of the rapid development of science and technology, we can boldly say that similar chessboards exist today, and Emin Mahmudov has successfully predicted a smart chessboard ahead of time in his work. The writer described that part in the work as follows:

"*– My father bought a special chess machine for me for two million dollars...my chess machine was not like the ones we have today. He spoke with a human voice when it comes to play. The chess machine saw the situation on the board from a distance, analyzed the moves, and then gave me instructions with the sound of the machine... Even the devil himself could not hear this voice. A small device the size of a pea was sewn under my scalp. It was called a brain stimulator"* (Mahmudov, 1987: 181).

The existence of such a chess machine is purely due to the improvement of intelligent computer programs. Every year from 1984 to 1993 (except 1992) due to the same chess engine installed by the famous British programmer Richard Lang, the creator of the Mephisto program (a computer program designed to calculate all possible options in the next move during a chess game), was able to win the world chess championships in computer programs.. It was Richard, who later turned this program into a powerful system, in 1992 he founded the ChessGenius computer program, creating one of the world's first master level programs. Since then, Lang has developed a product called the Millennium Chess Computer, which is now publicly available (http://www.top-5000.nl/matches/1994.html).

In the story "Symphony of Life" by E.Mahmdov, the writer highlighted the method of treatment with music. Sahib Mansurov, the protagonist of the work, claims the possibility of treating cancer patients through music during a debate with the famous oncologist Professor David Robertson in India. Considering that at the time when the author wrote this work, music therapy was not sufficiently studied, and its main benefits were considered to be the stress and blood pressure reduction, later this claim of Dr. Mansurov would cause a sensation in science. Emin Mahmudov described this feature of music therapy in the story in this way

"– I want to heal the patient with music"

... They [cancer cells] are deranged cells that do not obey the general rules of the body. They absorb nutrients and grow rapidly, starving the remaining cells. These raging cells often win the battle. But sometimes the opposite happens. Cancer tumor is absorbed by the body itself. More than a hundred such cases are known in medicine. The reason for this has not been properly studied. I think it's because of the higher nervous system. It can mobilize the general strength of the body and win over all kinds of diseases. Sometimes it is necessary to use an external stimulus to activate it... up to seventeen diseases can be treated by inserting needles into the body. But I think that brain cells need to be stimulated in a different way. It doesn't work to stick the needle here. Another stimulus is needed to mobilize them, to fight against the cancer tumor. I think the best tool for that is music" (Mahmudov, 1987: 58).

The study of the real possibilities of music therapy is far from ideal, and it has a positive effect on the treatment of cancer patients. So, according to a study conducted by scientists from Drexel University in Philadelphia, the largest city in the state of Pennsylvania, which is located in the northeast of the United States, daily music therapy patients experience analgesia ("analgesia" is a Latin word that means "painless" in addition to reducing the need for pain relief methods used in medicine) and anesthetics ("anaesthesia" is a Greek word that means "unfeeling" a broader concept in medicine, the process of temporary loss of sensations and even consciousness of the patient, especially during surgery). From this, we can conclude that Emin Mahmudov was 50 years ahead of his time with his short story "Symphony of Life", which he wrote in 1966. Although science has not yet fully confirmed this fact, our late writer was able to anticipate even modern scientific reasoning by claiming that cancer patients can be cured through music therapy. In this regard, we would like to mention one more interesting fact that when we reviewed the traditional Chinese hieroglyphs, we discovered that music has a healing effect on people's imagination since ancient times. Thus, in traditional Chinese, which is considered the philosophical language of the East, the character for the word "medicine" (藥) took its origin from the character for the word "music" (樂). The Chinese believed that beautiful music that soothed the soul kept the human organs in harmony and had a healing effect on the body (http://www.visiontimes.com/2015/10/20/music-is-medicine-in-shen-yun-performing-arts.html).

We should also mention that it was Emin Mahmudov who first touched on the subject of space research in our national literature. As proof of this, we can mention the author's short story "The Spaceship" published in 1957. In this work, the writer-fantasist devoted a lot of space to the topics of discovering new planets, studying the local nature there and revealing signs of life.

Another prediction of the writer is the fact that liquid water is found on the surface of Mars. In the spaceship, the science fiction writer stated that the existence of water was already known to the space travelers in the scene after the completion of the landing on Mars, but they managed to find the water much later after a long search and careful expenditure:

"– They knew long ago that there was water here [on Mars]. This planet was very close to the native Earth in its nature" (Mahmudov, 1957: 130).

"*Suddenly, through the branches, a lake appeared in the distance, shining like a mirror. They both loudly:*

"– Urra, water, – they shouted and started to run forward with all their might" (Mahmudov, 1957: 164).

As a result of the research, it was found that during the research conducted by a group of scientists in 2015, the necessary conditions for water to remain liquid on Mars exist in the hot season, and this can also be seen from the pictures taken by NASA's MRO (Mars Reconnaissance Orbiter) station five years ago. Thus, a well-known study confirmed that the streaks that form from time to time on the surface of Mars are due to salt water flowing in liquid form under the right conditions, causing many scientific hypotheses to be proved (http://inosmi.ru/world/20150929/230525341.html).

Emin Mahmudov predicted the existence of an ocean on Mars in ancient times in this work. 58 years later – in 2015, a group of scientists managed to prove it. The writer-fantasist described this discovery in the story exactly as follows:

"– Garay, who was digging the bottom of the well, suddenly heard the shovel touching something and crunching. He carefully plowed the ground. It was an ordinary limestone that touched the edge of shovel. After taking a bag of soil, the bottom of well reached lump of stone. Geray started hacking it with hoe. He knew very well that these pieces of limestone that were rubbed and spilled were witnesses of the distant past of Mars. These silent stones could tell more about the mysterious history of the planet than any living creature".

"Half an hour later, they were examining the shells of ancient marine animals, corals, and fish ears among the pieces of limestone. The empty pea-sized milky globules, the shell resembling a turtle shell covered with pieces of bone like a chessboard, were probably the remains of the ancient inhabitants of the Martian Sea. Timur was very happy. Geray could clearly see how her eyes shone with excitement on her pale face".

"*– There was a sea here millions of years ago," he said, pointing to the barren ravine. Then the water of the sea slowly evaporated and dried up, and the winds filled its place with sand"* (Mahmudov, 1957: 169).

Although the story "The Adventures of a Little Cyber" written by another writer in Azerbaijani literature, Namig Abdullayev, does not belong to the science fiction genre, some scientific predictions that precede the writing period can be found here at various points:

"– Now science creates miracles, but for this you need to be a scientist, not a magician".

"– Each person's body consists of small particles called cells. The body of this doll is made of small cells. However, they are artificial cells" (Abdullayev, 1966: 2).

Although the machine described by the author does not have an analogue today, the mentioned processes are true. As you know, the creation of artificial cells is not a concept alien to science. The artificial cell was first invented in the world at the end of the 60s of the 20th century by Thomas Chang, a Canadian medical scientist of Chinese origin. Working with existing materials in his lab, such as perfume bottles, Chang was able to create a special absorbent plastic bag that carried the hemoglobin substance found in red blood cells – erythrocytes – with nearly the same efficiency. Long before the era of regenerative medicine, gene therapy, stem cell therapy, artificial blood, modern nanotechnology, Chang's original ideas were ahead of their time, and for their services he for these services, he was highly appreciated by the Canadian Academy of Medical Sciences (Ricard, 1996: 22). The fact that he is a two-time Nobel laureate is a clear proof of this fact.

We would like to remind you that Namig Abdullayev's work on artificial cells was published in 1966.

Result and discussion

Although the critics of that time called the story "Future City" "gossip about the future city", as it can be seen from the analysis, this story is an example of literature written in the true science-fiction genre. Because all the scientific ideas and assumptions listed in the work were described long before the time it was implemented. And that's the best feature of true science fiction. The optimistic thoughts about the future described here and the feelings of confidence that they will one day come true are a clear example of the writer's successful writing of this story.

For known reasons, Y.V. Chamanzaminli, who was forced to live outside of Azerbaijan as one of the victims of political repression of the thirties of the last century. The reason for his writing such works should be sought precisely in the psychological impact of the socio-political events of the time on the writer.

We can definitely note that the fantastic assumptions and ideas used in "Future City", especially the innovations shown in medical science, are at the level of the most advanced traditions of the world science-fantasy literature according to the period of its writing. We can say with certainty that the story "Future City" by Y.V. Chamanzaminli played a major role in the formation of authors who wrote in this genre after him as the first example of Azerbaijani science fiction literature.

Conclusion

Y.V. Chamanzaminli put forward his scientific hypothesis or fantastic ideas in the story and described the technology of obtaining energy from sunlight, which is considered in terms of keeping the environment clean and healthy. The economic efficiency is a result of the development of science and technology in modern times. In his work, the author skillfully described the underground transport equipped with the most modern technologies, the underground pedestrian crossings that meet the latest standards and the modern sensor escalators installed there, which are built for the safe passage of pedestrians from one side of the road to the other.

Climate change, which is one of the main problems of global politics today, is related to the transition of ecologically clean and renewable energy sources. Y.V. Chamanzaminli was the first Azerbaijani writer to make a prediction on the topic of ecology by proposing a sustainable energy solution to eliminate environmental problems.

In accordance with the requirements of the modern era, attention to ecology, as well as the need to apply energy efficiency, have been recognized by world leaders only in the last decade. As an Azerbaijani, the fact that Y.V. Chamanzaminli contributed to this process with the work he wrote in 1930 deserves to be mentioned in the introduction of the Strategic Road Map for the effective energy transition that the Republic of Azerbaijan is currently preparing.

Literature

Nəzərova A.H. Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğəti. – Bakı: Elm və təhsil, 2014. – 224 s.
Философский словарь. Под ред. И.Т. Фролова. – М.: Политиздат, 1991. – 559 с.
Çəmənzəminli Y.V. Əsərləri. – Bakı: Elm, 1966. – 509 s.

Bacanlı Hayrettin. Süni Yağış // T.C. Orman ve Su İşleri Bakanliği. – Telekomünikasyon Şube Müdürlüğü, B 2008. 30 İyul, – 2017. URL: https://docplayer.biz.tr/22351-Hayrettin-bacanli-telekomunikasyon-sube-mudurlugu-ankara.html

Riley Kathleen. Nobel Prize Winner Claims to Have Found the Key to Slowing Aging // Futurism. – Yamanaka, 15 January 2017. – 27 July, 2017. URL: https://futurism.com/the-telomere-effect-teaches-lessons-on-anti-aging/

Abdullayeva X.V. Y.V. Çəmənzəminlinin "Gələcək şəhər" hekayəsinin Azərbaycan elmi-fantastik ədəbiyyatındakı rolu. – Bakı: Filologiya məsələləri, 2017. – № 20. – S. 335-343.

Mahmudov E.Q. Elmi-fantastik povestlər və hekayələr. – Bakı: Yazıçı, 1987. – 230 s.

http://www.nytimes.com/1993/07/28/obituaries/vincent-j-schaefer-87-is-dead-chemist-who-first-seeded-clouds.html

https://cen.acs.org/articles/94/i22/Does-cloud-seeding-really-work.html

http://www.nytimes.com/1993/07/28/obituaries/vincent-j-schaefer-87-is-dead-chemist-who-first-seeded-clouds.html

http://www.top-5000.nl/matches/1994.html

http://www.visiontimes.com/2015/10/20/music-is-medicine-in-shen-yun- performing-arts.html

Mahmudov E.Q. Kainat gəmisi. – Bakı: Azərbaycan uşaq və gənclər nəşriyyatı, 1957. – 190 s.

http://inosmi.ru/world/20150929/230525341.html

Abdullayev N.Ə. Balaca Kiberin macəraları. – Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1966. – 115 s.

Picard A. The Red Blood Cell Man // McGill News. – Montreal: McGill-Queen's University Press, 1996. – Vol. 76, №4. – pp. 22-25.

Forster E.M. The Machine Stops // The Oxford and Cambridge Review. – London: Constable & Robinson Ltd., November 1909. – No 8. – pp. 83-122

http://inosmi.ru/world/20150929/230525341.html

http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/14651858.CD006911.pub3/epdf

https://futurism.com/the-telomere-effect-teaches-lessons-on-anti-aging/

https://www.nobelprize.org/prizes/medicine/2012/press-release/

https://www.universetoday.com/16728/the-chinese-weather-manipulation-missile-olympics/

References

Abdullayeva Kh.V. (2017) Y.V.Chemenzeminlinin "Gelecek sheher" hekayesinin Azerbaycan elmi-fantastik edebiyyatındakı rolu [The role of "A City of Future" by Y.V. Chamanzaminli in Azerbaijani science-fiction literature] Baki: Filologiya meseleleri, № 20, pp. 335-343 (In Azerbaijani)

Abdullayev N.A. (1966) Balaca Kiberin maceraları [Adventures of a Little Ciber]. Baki: Azerbaycan Dovlet neshriyyatı, 115 p. (In Azerbaijani)

Bacanlı, Hayrettin. (2017) Suni yaghish [Artificial Rain] T.C. Orman ve Su Ishleri Bakanlighi. Telekomunikasyon Shube Mudurlughu, B. 2008, 30 Iyul. https://docplayer.biz.tr/22351-Hayrettin-bacanli-telekomunikasyon-sube-mudurlugu-ankara.html

Chamanzaminli Y.V. (1996) Eserleri [Works]. Baki: "Elm", 509 p. (In Azerbaijani)

Forster E.M. (1909) The Machine Stops // The Oxford and Cambridge Review. London: Constable & Robinson Ltd., November, No 8, pp. 83-122.

Mahmudov E.G. (1957) Kainat gemisi [The Spaceship]. Baki: Azerbaycan ushaq ve gencler neshriyyati, 190 p. (In Azerbaijani)

Mahmudov E.G. (1987) Elmi-fantastik povestlər və hekayələr [Science–fiction narratives and stories]. Baki: Yazıchı, 230 p. (In Azerbaijani)

Nezarova A.H. (2014) Felsefe terminlerinin izahli lugheti [An Explanatory Dictionary of Philosophical Terms]. Baki: Elm ve tehsil, 224 p. (In Azerbaijani)

Filosofskiy slovar [Philosophical Dictionary]. (1991) Pod red. I.T. Frolova. M.: Politizdat, 559 p. (In Russian)

Picard A. (1996) The Red Blood Cell Man. McGill News. Montreal: McGill-Queen's University Press, vol. 76, № 4, pp. 22-25.

Riley Kathleen. (2017) Nobel Prize Winner Claims to Have Found the Key to Slowing Aging // Futurism. Yamanaka, 15 January – 27 July. https://futurism.com/the-telomere-effect-teaches-lessons-on-anti-aging/

http://www.nytimes.com/1993/07/28/obituaries/vincent-j-schaefer-87-is-dead-chemist-who-first-seeded-clouds.html

https://cen.acs.org/articles/94/i22/Does-cloud-seeding-really-work.html

http://www.nytimes.com/1993/07/28/obituaries/vincent-j-schaefer-87-is-dead-chemist-who-first-seeded-clouds.html

https://www.universetoday.com/16728/the-chinese-weather-manipulation-missile-olympics/

https://futurism.com/the-telomere-effect-teaches-lessons-on-anti-aging/

https://www.nobelprize.org/prizes/medicine/2012/press-release/

http://www.top-5000.nl/matches/1994.htm

http://inosmi.ru/world/20150929/230525341.html

http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/14651858.CD006911.pub3/epdf

http://www.visiontimes.com/2015/10/20/music-is-medicine-in-shen-yun- performing-arts.html

http://inosmi.ru/world/20150929/230525341.html

ҒТАМР 17.82.30 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v188.i4.016

А.Ш. Асқарова

«Абай академиясы» ғылыми-зерттеу институты, Қазақстан, Астана қ.
e-mail: nuraltyn2016@gmail.com

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ПРОЗАСЫНДАҒЫ МИСТИКА

Мақала қазақ және шетел прозасындағы мистиканы зерделеуге арналған. Мұнда нақты хронологиялық шек қойылмастан, қазақ және түрік әдеби туындыларында қолданылған мистикалық құбылыстар салыстырмалы-тарихи, жүйелік, құрылымдық, герменевтикалық әдістер негізінде қарастырылған. Қазақ әдебиетінде мистикалық сарындардың негізінен Тәуелсіздік жылдары өрістеп, дамуы Асқар Алтай, Таласбек Әсемқұлов шығармалары негізінде талданған. Т. Әсемқұловтың «Бекторының қазынасы», «Талтүс» және А. Алтайдың «Туажат» немесе «Тамұққа түскен сәуле» шығармалары – постмодернистік, тарихи-мифомистикалық көркем туындылар екені ғылыми негізделген. Мистика көбінесе дінмен, тылсыммен байланысты құбылыс болғандықтан, кеңестік кезеңде дінге тыйым салынуы себепті ол тек өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарынан кейін дами түсті. Бұл ретте, алдымен қазақ әдебиетіндегі көне мистикалық сарындар қайта жаңғыртылса, екіншіден, постмодернистік бағыттағы прозада ол көркемдік әдіс ретінде де қолданылды.

Ал түрік әдебиетіндегі мистика ислам дініндегі сопылық ағыммен тікелей байланысты. Ол әйгілі сопы, мистик ақын Мәулана (Жалал ад-дин Руми) шығармаларынан бастау алады. Мұнда мистиканы көркемдік әдіс ретінде пайдаланудан гөрі, шығарманың өзін тұтастай мистикаға құру көзделген. Трансцендентті әлемдегі тәңірілік (құдайлық) құндылықтар метафоралық тілмен көркемдеп жеткізіледі.

Түйін сөздер: мистицизм, мистика, теология, философия, түрік-қазақ прозасы, діни мистика, мифомистика.

A.Sh. Askarova

Scientific Research Institute "Abai Academy", Kazakhstan, Astana
e-mail: nuraltyn2016@gmail.com

Mysticism in Kazakh and Turkish prose

The article is devoted to the study of mysticism in Kazakh and foreign prose. Without establishing clear chronological boundaries, mystical phenomena used in Kazakh and Turkish literary works on the basis of comparative historical, systemic, structural, hermeneutic methods are considered here. The development of mystical motifs in Kazakh literature took place mainly during the years of independence, which was analyzed on the basis of the works of Askar Altai, Talasbek Asemkulov. It is scientifically proved that the works of T.Asemkulov «Treasures of Bektor», «Noon» and A.Altai «Great–great-grandson» or «Ray falling on Tamuk» are postmodern, historical and mythological works of art. Since mysticism was largely connected with religion, superstitions, and in the Soviet period religion was banned, it developed only after the nineties of the last century. At the same time, firstly, ancient mystical motifs were revived in Kazakh literature, and secondly, in postmodern prose, it was also used as an artistic device.

And mysticism in Turkish literature is directly related to the Sufi trend in Islam. It goes back to the works of the famous Sufi, mystic poet Maulana (Jalal al-din Rumi). Here, in contrast to the use of mysticism as an artistic method, it implies the construction of the entire work in a mystical way. The divine values of the transcendent world are artistically conveyed in metaphorical language.

Key words: mysticism, mysticism, theology, philosophy, Turkish-Kazakh prose, religious studies, mythomistics.

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

А.Ш. Аскарова
Научно-исследовательский институт «Академия Абая», Казахстан, г. Астана
e-mail: nuraltyn2016@gmail.com

Мистика в казахской и турецкой прозе

Статья посвящена исследованию мистики в казахской и зарубежной прозе. Без установления четких хронологических границ здесь рассматриваются мистические явления, использованные в казахских и турецких литературных произведениях на основе сравнительно-исторических, системных, структурных, герменевтических методов. Развитие мистических мотивов в казахской литературе происходило в основном за годы независимости и анализировалось на основе произведений Аскара Алтая, Таласбека Асемкулова. Научно обосновано, что произведения Т. Асемкулова «Сокровища Бекторы», «Полдень» и А. Алтая «Прапраправнук» или «Луч, падающий на тамук» – это постмодернистские, историко-мифомистические художественные произведения. Поскольку мистика во многом была связана с религией, суевериями, то в советский период религия была запрещена, она развивалась только после девяностых годов прошлого века. При этом, во-первых, были заново возрождены древние мистические мотивы в казахской литературе, а во-вторых, в прозе постмодернистского направления она использовалась и как художественный прием.

А мистика в турецкой литературе напрямую связана с суфийским течением в исламе. Она восходит к произведениям известного суфия, поэта-мистика Мауланы (Джалал ад-дина Руми). Здесь, в отличие от использования мистики как художественного метода, подразумевается построение всего произведения в мистическом плане. Божественные ценности трансцендентного мира художественно передаются метафорическим языком.

Ключевые слова: мистика, мистика, теология, философия, турецко-казахская проза, религиоведение, мифомистика.

Кіріспе

Мистика, мистицизм – адамды метафизикалық күштермен байланыстыратын құпия, жұмбақ құбылыс. Адамдық қабілеттерден тыс сенім, яғни тұлғасыз Абсолют десек те болады. Сол Абсолюттік түсініктің бірі – Құдай, діни дәстүр.

«Мистика» ұғымы теологтар мен философтардың еңбектерінде адамның мистикалық құбылыс деп санайтын нәрсемен байланысу тәсілі және әрқилы діни-философиялық ілімдер ретінде көрсетіледі. Гносеологиялық тұрғыдан қарағанда, мистицизм адамзаттың абсолютті ақиқатты тануға деген ұмтылысы, дүниенің алғашқы мәнімен немесе трансценденттік құбылыстармен оның ажырамас байланысын сезіну.

Мистиканың бастаулары Ежелгі Шығыс пен Ежелгі Грециянның діндерінде, құпия ырымдарында жатыр. Мистикаға тән құбылыс Құдаймен немесе басқа метафизикалық болмыспен байланыстыруға көмектесетін терең эмоционалды тәжірибеге қол жеткізу. Мистикада абсолютті объектімен қарым-қатынас туралы идеялар әртүрлі: тікелей қарым-қатынас тәжірибесі, адамның құдаймен кездесуі, заттардың мәніне оңай жету, адамның «Менінің» шексіз ыдырауы, құдаймен бірігу және сол арқылы құдайлық қасиеттерге ие болу сияқты.

Сонымен қатар, көптеген туындыларда мистик қоршаған орта, қоғам және әлеуметтік шындықпен байланыста болады. Көбіне Мистик қоғамдағы әлеуметтік-саяси қиыншылықтарды, дағдарыстарды, бұқараның жағдайы мен қайғы-қасіретті құдаймен жақындасу, пайғамбарлармен тілдесу арқылы жеткізеді. Әлемнің сыртқы қиындықтарын діни рухани құндылықтармен жеңу мақсатын көздейді. Мистика, мистицизм діни идеология мен діни сананың жалпы ажырамас элементі десек те болады.

Мистицизмнің белгілері исламдағы сопылық бағытта жиі кездеседі, тіпті толы деуімізге болады. Сопылық – исламдық мистицизм. Құдайды мистикалық тану жайлы ілім. Оның негізін салушылар, атақты сопылар Хасан әл-Басри, Зун-нун әл-Мисри, әл-Мухасиби, ар-Руми, әл-Бистами, әл-Газали, Ибн Араби, Қ.А.Иасауи. Сопының мистикалық «тариқат» жолында мақамдар – аялдамалар мен тіректер бар. Сопылар мақамды ақиқат жолындағы белгілі бір баспалдақтар, жағдай деп қарастырады (Шығыс философиясы, 2009: 336).

Түрлі сопылық мектептер, мақамдарды өздерінше пайымдап түсіндіреді. Біреулері танымның әрбір баспалдақтарында адам нұрға бөленеді және Құдайды тани бастайды десе, қалған сопылар адам барлық тұрақтан өткеннен кейін ақиқатқа жетуі мүмкін дейді. Сопылардың пікірінше, Құдай – олардың өмірінің мәні. Құдай

мен адамның үздіксіз бірлігі олардың өмірінің негізгі мағынасы болып табылады. Тек осы бірлікте ғана адамның жаратылысы мәнді болады және бұл бірліктің негізі махаббат деп санайды.

Кеңестік кезеңде дінге тосқауыл қойылғаны баршамызға аян. Қазіргі таңда діни өмірді жандандыру, дәріптеу мақсатында жан-жақты ғылыми қажеттілік туындады. Әрине, діни өмірді жандандыратын немесе тіпті жаңарта алатын құбылыс ретінде мистицизмді Батыс-Шығыс философ-дінтанушылары мен теологтары қарастырады.

Батыс ғалымы, Йена қаласының тұрғыны Макс Шелер шығармаларының басты мәселесі болашақта адам мен Құдайдың кездесуі болды. Тұлғаның тереңдігі мәндік өзегі – ішіміздегі Құдай идеясы деген ой айтады. «Егер Құдай құдіретті әрі билігі шексіз болса, Ол мендей жан-жаққа тартқан адамды қалай жаратты екен? (Шелер, 1988) – деген философиялық сауалына жауап іздейді. Шелер адамның табиғи емес, табиғаттан жоғары тұрған рухани жаратылыс екенін дәлелдейді.

Мистицизм барлық діндердің негізінде көрініс тапты деуге болады. Батыстағы мистикалық сарындарға қарағанда, ислам мистицизмі көп жағдайда Құран мен хадистерге сүйене отырып дамыды. Түрік ойшылы Хилми Зия Ülken: Ислам мистицизмі әсіресе 9-12 ғасырларда маңызды еңбектер тудырды және грек, ішінара үнді және иран философияларының әсері негізіндегі туындылар емес, түпнұсқа деген пікірде (Ülken,1967:1).

Сопылар дүние тіршілігіне және материалдық ләззаттарға бой алдырмауға шақырып, ақырет пен рухани құндылықтарға басымдық берген. Бұл олардың осы дүние өмірінен гөрі ақырет өміріне көбірек мән беруіне себеп болды. Мистиктердің махаббат деп атайтыны – бүкіл әлемді қамтитын Құдайдың оты. Сол оттың ошағы – сопылардың жүрегі. Адамды илаhи махаббаттан тыятын жалғыз кедергі – дүниеге деген құмарлық. Мұсылмандардың бір-бірімен соғысуы үшін дүние тым құнсыз. Бағалы нәрсе болса, ол – Аллаға, оның жаратылыстарына деген сүйіспеншілік. Жүректегі Аллаға және адамдарға деген сүйіспеншілік сабырлылық, төзімділік және жанқиярлық сияқты мінез-құлықтан көрінеді.

Бұл идеялар мен көзқарастардың түркілік көзі – Есеви ошағы. Есеви деп отырғанымыз Хорасан әулиелері құрған – мевлеви, бекташи, нақшбанди ағымдарының жалпы атауы.

Фуад Көпрүлү Йесевидің түрік әлемін географиялық тұрғыдан мынадай аймақтарға бөліп қарастырған;

1. Қыпшақ, яғни қазіргі Солтүстік түріктердің жері.
2. Түркімен облысы.
3. Әзірбайжан облысы.
4. Батыс түріктер, атап айтқанда Анадолы және Румел аймағы (Köprülü,1984:174).

Осы мекендерде өсіп-өнген ақын-жазушылар халыққа дінді насихаттау мақсатында діни-мистикалық сюжеттер арқылы ішкі ойлары мен идеяларын жеткізген. Діни-мистикалық бағыттағы туындылар 13 ғасырдан бастап өзіндік жетістік-кемшіліктерімен бүгінгі күнге дейін Анадолы аймағында дамыды.

Анадолы өңіріндегі мистицизмінің қалыптасуы көші-қон толқындары арқылы немесе Анадолы түріктену процесінде келген Есеви дәруіштері, бір сөзбен айтқанда Хорасан әулиелері арқылы Есеви дәстүрімен байланысты болды.

Ақпынар мен Арслан, X-XII ғасырларды Түрік мистикалық әдебиетінің алғашқы үлгілерін «дайындық пен қалыптасу» кезеңі деп атайды. XIII-XV ғасырларда осы дәстүр аясында Анадолыда дамыған мистикалық әдебиетті «Даму және кеңею кезеңі» деп белгілесе, төл туындылардың азаюына байланысты келесі кезеңдерді «Үзіліс, құлдырау және қайта құру кезеңі» деп анықтайды (Akpınar, B.R, M.Arslan, 2010). Сондықтан, осы ғасырлар аясында Анадолы өрісіндегі ақын-жазушылардың көптеген шығармаларында мистикалық сарындар басым болды.

1960 жылдың орта кезінде Ресейдегі Дінтану институтында осы мәселе бойынша зерттеу еңбектер жарияланады. Ғалымдар мұнда мистицизмнің мәнін ашуға тырысады және астрологтар мен спирит, теосология, антропософия діни-философиялық топтардың теориялық тұжырымдарын, практикасын теріске шығаруды көздеген. Дінтанушылар зерттеулерінде аса мән берілген мәселенің бірі – «Шіркеулер мен мистика». Авторлардың пікірлерінше, діни мистицизмнің таралуы бір жағынан шіркеуге пайдалы, себебі ол діндарлықты нығайтуға көмектеседі, яғни байланыстыра тану арқылы діннің өздері қажетті тұстарын дұрыс қабылдауларына жол ашады деген түйінге келген.

Орыс ғалымы М.И. Шахнов «Ғылыми танымдағы қазіргі мистика» атты зерттеу еңбегінде оны шіркеуден және діннен алшақ мистика деп екіге бөле отырып, жан-жақты мәлімет беру тырысқан: табиғаттан тыс пай-

да болған «жұмбақ» құбылыстар мен ерекше тылсым күшке ие қоғам; белгісіз күштер мен құпиялықтың бар екендігіне дәлелді түсініктер берілген; діни-философиялық ілімдердің – теософияның, антропософияның шегінен тыс болуы; рухтарға, спиритизмге, оккультизмге қарабайыр сенімнің қалдықтарын сақтау және пайдалану; күнделікті тұрмыстағы сиқырдың түрлері және т.б. (Шахнович, 1965: 4).

ХХғасырортакезіндегікеңестікғалымдардың зерттеу еңбектерінен байқағанымыз, олар діни мистицизмнің даму бағытын сананың бұзылуымен байланыстырған. М.И. Шахнов «мистикалық трансқа енудің объективті шарты рухтың әлсіздігі, мысалы адам өзінің әлсіздігін және жарамсыздығын сезінетін жағдайда болуында. Мистикалық идеяларға бейімділік адамдарда бақытсыздық, қорқыныш жағдайында жиі кездеседі. Үрейдің бойды билеуі мен мағынасыз қорқыныш мистикалық көңіл-күйді қалыптастыруда үлкен рөл атқаруы мүмкін» – деп жазған болатын (Шахнович, 1965:10).

Ежелгі кезде де, қазіргі таңда да қоғам мәдениетінде болған мистика, мистицизм құбылысы әлеуметтік дамудың маңызды және кейде басым факторына айналған. Бұл жерден байқағанымыз көптеген бірлестіктердің, ұйымдардың, топтардың және жеке тұлғалардың «ескіні» жандандыруға және әлеуметтік құрылымның «жаңа тұстарын» мистикалық немесе мистико-эсхатологиялық тұрғыда жүйелерін құруға деген ұмтылысын тікелей не жанама түрде көрсететін серпіліс екенін байқауға болады.

Ежелгі дәуір әдебиеті мифология мен мистиканың бастау бұлағы екені баршамызға мәлім. Қазіргі әлем әдебиетінде аталып отырған көркем әдістердің негізгі идеялық ұстанымы жақсылық пен жамандықтың қақтығысы және адамтану, адамның жеке таным мәселесі болып табылады.

Зерттеу материалы мен әдістері

Зерттеудің методологиялық негізін жүйелік-құрылымдық талдау, компаративистикалық, салыстырмалы-тарихи тәсіл және мистикалық мәтіндерді герменевтикалық талдау әдісі құрайды. Мақаламыздың тақырыбы мен мәнін ашу мақсатында отандық және шетел ғалымдарының теориялық және ғылыми зерттеу еңбектеріне сүйене отырып, тұжырымдама жасалды.

Қазақ-түрік-шетел мәдениеттерінің аясында мистицизм құбылысын зерттеуде компаративистикалық тәсіл жеке тұлғалардың мистикалық тәжірибесінің ішкі сипаттамалары мен жасырын бөліктерін және қоғамдық жағдайды бейнелеуде мистикалық көзқарасты көруге мүмкіндік берді. Салыстырмалы әдіс мистикалық туындылар сюжеттіндегі көп өлшемді құбылысты жан-жақты қарастырып, жеткізуге және мистицизмнің қазіргі қоғамдағы рөлін неғұрлым барабар көрсетуге жағдай жасайды. Мистика діни, философия, эзотерикалық, көркем, лингвистикалық, психологиялық, тарихи, этнопсихологиялық, медициналық ғылым салаларында зерттелуде. Ғалымдар пікірінші мистика сипаттап жазуға келмейтін ұғым. Ғылыми еңбектерді салыстыра көптеген ғасырлар бойы діни мистицизмге ерекше көңіл бөлінген, екі категория – мистицизм және дін – онтологиялық тұрғыдан өзара байланысты және бұл «байламда» мистицизм басты рөл атқарады, үстем жағдайға ие, өйткені дін онтологиялық тұрғыдан өзіне тән «жұмбақ» болмаса өмір сүре алмайды деген түйінге келдік.

Зерттеу жұмысымыздың нысаны – қазақ-түрік прозасындағы мистикалық көркем тәсілін айқындау. Діни мәдениет шеңберіндегі «мистика» және «мистицизм» ұғымдарын пәнаралық зерттеулер аясында қарастыру.

Көркем туындылардағы мистика фенотипі және трансмәдени феномін ретінде қарастырылды. Тарихи-салыстырмалы, жүйелілік, салғастыру, ұқсастық пен қарама-қайшылықты әдістер көркем туындылардағы мистицизмнің транс-феноменін және оның діни мәдениеттің логикалық бөлімдеріндегі әрекетін әртүрлі хронологиялық және географиялық шекараларда анықтауға және бақылауға мүмкіндік берді.

Зерттеудің әдіснамалық негізі салыстырмалы тәсілде объективтілік және анықтау принциптерін қолдануға негізделген. Зерттелетін мәдени парадигманың негізінде жатқан құбылыстарды жүйелі, жан-жақты және нақты талдау мәдени процестің объективті және субъективті факторларының жиынтығын ескере отырып толықтырылатын салыстырмалы тәсілдің негізі ретінде таңдалды.

Салыстырмалы тәсілді қазақ-түрік прозасындағы мистика формасын ғылыми рационалды-логикалық құралдармен зерттеуге мүмкіндік берді. Компаративистика білімнің иррационалды формасы ретінде әрекет ететін прозадағы мистицизм құбылысын тек ақыл-ой тұрғысынан зерттеуге және ұсынуға болатындығын анықтады, өйткені зерттелетін құбылыстың объективтілігі мұсылман мәдениетінің қалыптасуы мен дамуы процесінде жүреді. Компаративистік тәсілдің

әдіснамалық негізі проза мәтіндер шеңберіндегі адамдардың күнделікті өміріне «енгізілген» мистикалық идеялар мен әрекеттердің жиынтығын нақтылау болды.

Зерттеуге салыстырмалы көзқарас көркем туындылардағы мистицизм құбылысының ішкі мәні мен мағынасын ашты. Бұл жағдайда компаративистиканың өзі салыстырмалы әдістеме ретінде философия ғылымдары саласындағы нақты зерттеу тақырыбын – прозадағы мистиканың және мистицизмнің фенотипін анықтауда әдіснамалық негіз болды.

Герменевтикалық, салыстырмалы-тарихи әдістер қазақ және түрік мистика прозасындағы тақырыптық-идеялық, мазмұндық ұқсастықтар, жақын сюжеттер бір арнада қарастыруға мүмкіндік тудырды. Сондай-ақ, осы тәсілдер негізінде мистикалық туындылардың поэтикасы, категориялары, қазақ-түрік прозасындағы көркемдік ахуалы мен қазіргі жазушылар шығармаларына талдау жасалып, сараланды.

Әдебиеттерге шолу

Бүгінгі күнде жаңа мен ескі ғұрыптың байланысындағы мистикалық фенотипті көруге болады. Діни мистицизм халықтық өзіндік сананың әртүрлі ежелгі құрылымдарының қалыптасуы мен даму кезеңдерінен өтеді, содан кейін мистицизмнің архетипі ретінде сақталады. Қазақ-түрік прозасындағы мистика құбылысы көп жағдайда дінмен байланыста және өзіне тән ерекшелікпен көрініс тапқан. Сонымен бірге, көркем тәсілдің ерекшелігі мистика мен мистицизмнің негізделген және өзекті теорияларын құруға мүмкіндік берді. Мәселен, діни мистиканы үш бағытта қарастыруға болады: теологиялық, ғылыми және теософиялық. Сондықтан діни мистиканың мәнін ашу мақсатында үш бағыттағы зерттеу еңбектер қарастырылды.

Теологиялық бағыт киелі жазбалардағы мистицизм мәселелері мен екінші «зайырлы» бағыттағы гуманистік мистиктердің және теософиялық бағыттар бойынша жазылған Браун Дж. «Дарвиши, или Восточный мистицизм», (Brown,1968), Можейко М. А. «Мистика» (Можейко, 1999), Маркелов Д.М. «Протестантские таинства: история, теология, семиотика», (Маркелов,1999.), Шиммель А. «Мир исламского мистицизма» (Шиммель,1999) атты ғылыми еңбектері қарастырылды.

Түрік прозасында сопылық көзқарастар басымырақ көрініс тапқан. Сопылық исламның мистикалық философиясын кеңірек ашу мақсатында «Әлемдік философиялық мұра» сериясымен жарық көрген «Шығыс философиясы» мен «Батыс философиясы» атты оқу құралдары қарастырылды (Шығыс-Батыс философиясы, 2009).

Нәтижелер мен талқылау

Мистицизм монотеистік діндердегі және басқа діндердегі кез келген құдайлық болмыспен шынайы және жеке байланысты іздеу деп айтуға болады. Бұл ізденісте мақсат бір болғанымен, жолдары мен әдістері әрқилы болуы мүмкін. Осы тұрғыдан мистиктерді қолданатын әдіс-тәсілдері бойынша екі үлкен топқа бөлуге болады. Бірінші топтағы мистиктер – қоғам мен қоршаған ортадан алшақтап, оңашалықты таңдайды. Санасын басқа барлық ойдан тазартып, Алланы ғана ойлауға тырысады және Аллаға апаратын жол деп сенеді. Бұл топтағы ғұламаларға Мұхаммед пайғамбар дүниеден озған шағында оңашалыққа кеткен Қожа Ахмет Иасауиді жатқызуға болады.

Иасауи негізін салған түркілік сопылық – Құдайды және діни ақиқатты тану ілімі. Сопылық – исламдық мистикалық рухани тәжірибе. Мистика – иррационалды тәсіл арқылы әлемді тану және түсіну. Сопылық – трансценденттік танымның мистикалық рухани-діни тәжірибесі.

Екінші топтағы мистиктер керісінше оңашалықты қаламайды, олар дүниелік ойлары мен қалаулардан аулақ болу үшін ішкі жан дүниелеріне жаттығулар жасайды. Мистик, сопылық ақын және ислам философы Хаджы Бекташ-и Вели «Китаб аль-Фаваид» атты еңбегінде: «Мистицизм – сана мен ойыңды бос ұстап, барыңды тылсымдылыққа жұмсау» деген анықтамасынан екінші топтағы ғалымдардың ұстанымына жақынырақ келеді. Ақын құдайға жақын болудың төрт жолын атап көрсеткін: «шариғат», «тарикат», «мағрифат» және төртінші «ақиқат». Үшінші «мағрифат» Аллаға ұласу жолындағы мистика ағымы ғұлама тылсымдар таза су сияқты және өзгелерді тәрбиелейді. Олар Құдайға сенеді және шариғат ережелерін құрметтейді, жердегі тіршілікке мән бермейді, тылсым құпиясын ашуға ұмтылады.

Қазақ әдебиет тарихындағы көрнекті ойшыл Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни дүниетанымдық көзқарасының ішінде сопылық ілімнің әсері зор.

Қазақ әдебиетінде де мистикалық проза бір бағыт ретінде қалыптасқан. Мәселен, Таласбек Әсемқұловтың «Бекторының қазынасы»

әңгімесінде заман тағдырын суреттеудегі тылсым мистикалық күш, Асқар Алтайдың мифомистикалық сарындағы «Түсік» әңгімесі, («Қабірші», «Казино»), Сәуле Досжанның «Үлкен үйдегі үрей», Айгүл Кемелбаеваның «Қоңыр қазы», Дәурен Қуаттың «Кірекей-Күнекей», Қойшыбек Мұбарактың «От ару», Мақсат Мәліктің «Үшінші әлемнің тұрғыны», Мадина Омарованың «Күзгі бір кеште», «Жұмбақ» атты көркем туындылары арқылы қазіргі қазақ прозасы тенденциясында мистикалық әдістің психологиялық, діни-философиялық, мәдени тарихи тәсілдері мен адамзаттың әлемге деген қарым-қатынасының концептуальдық жүйесін көруге болады.

Заманауи түрік прозасында Халиде Нусрет Зорлутуна, Халиде Эдип Адывар, Пеями Сафа, Ахмет Хамди Танпынар, Решат Нури Гүнтекин, Рефик Халит Карай, Самиха Айверди, Сафие Эрол, Бахаеддин Өзкиси, Эмине Ишинсу, Севинч Чокум, Расим Өзденөрен, Хасан Али Топташ, Осман Түркай, Кудрет Айше Йылмаз, Искендер Пала, және Синан Ягмур сияқты көптеген авторлардың шығармаларында мистикалық тенденциялар көрініс тапқан.

Әрине, жоғарыда әр кезең бойынша көрсетілген мистик қаламгерлердің туындылары қазіргі мистикалық шығармалардың дамуына әсер етті және олардың арасындағы өзара байланысты табуға болады.

Қазіргі кезеңдегі түрік әдебиеті прозасындағы мистицизмнің даму ерекшелігі жайлы «Пауза, регрессия және трансформация» деп аталатынын еңбек жарық көрді. «Трансформация» тұрғысынан қарағанда, бүгінгі түрік әдебиетінде мистикалық туындылармен қатар, постмодерндік бағытпен тұстасқан мистикалық шығармалардың жаңа платформасы жаңғырып жатқанын байқауға болады. 2006 жылы жарық көрген Д. Беллдің «Әулиенің оралуы» атты мистикалық тақырыпқа арналған шығармасы қазіргі әдебиетте маңызды орын алады. Бұл шығармада қоғамдағы өзекті мәселелер астарлап, жұмсартылып көркемделген. Бұл тұрғыда мемлекет-позиция, қанағат, оқшаулану, зікір, сабыр, Аллаға тәуекел ету, өзін-өзіне есеп беру, разылық, тапқырлық, арман, кемел адам, сұлулық, бірлік, ғашықтық, жоқшылдық, молшылдық және жан тәрбиесі сияқты ұғымдар тікелей ілім үлгісінде емес, әдеби шығармада мистикалық сюжетке сіңіру арқылы қарастырылады. Түрік әдебиетінің Анадолы өрісінен көптеген мысалдар келтіру арқылы тақырыпты нақтылауға болады (Bell, 2006).

Тәуелсіздік жылдары қазақ прозасында өнімді еңбек етіп, тың ізденістерге бара алған жазушылар – Асқар Алтай мен Таласбек Әсемқұлов. Т.Әсемқұловтың «Бекторының қазынасы», «Талтүс» және А. Алтайдың «Туажат» немесе «Тамұққа түскен сәуле» шығармалары – постмодернистік, тарихи-мифомистикалық көркем туындылар.

Мұнда қоғамнан өз орнын таба алмай, жандары шарқ ұрған адамдар бейнесі, Тәуелсіздік жылдарындағы елдің басынан кешкен ахуал кестелеп берілген. Қатал заман қаншама адамды безбүйрек қылғанын, мейірімнен бездіріп жібергенін ашып көрсетеді. А. Алтай мифтік образ Байбура, қиын-қыстау кезде қорғап, желеп-жебеп жүретін образ Бозие – Ана-Бөрі сұлбасын сәтті пайдаланған. Тірідей терісін сылығанда құртқа қасқырдың денесінен бумен бірге көтеріліп, жұмбақ күш пайда болып, боз сағымға айналған беймәлім сәулені сурттей отырып, тылсымға бой ұрады. Бұл бөрі рухты киелі сәуле – бөрілі басты ту алып, абадан көкжал жол бастап жорыққа шығатын Көк Түріктің аңыз ерлігін еске түсіреді. Қазақ дүниетанымында тотем тұтатын, киелі, қасиетті деп сенетін Ана-Бөрі образын Асқар Алтай әдебиетте шебер пайдаланған. Өзіне қарсы оқ атқан перзентінен бөрі жеріп кетпей, оны желеу, құзыры түсуі түрлі ойға жетелейді. Жазушының айтпақ философиясы пір тұтқан иеміз бен киемізді үркітсек, қарсы қол көтерсек, бізден теріс айналады дегенге саяды. Өйткені сан ғасырдан бергі таным-түсінігінде, сенімінде бірге жасаған киелі бейнелерді жоғалтып жіберу ұлттық азғындық.

Таласбек Әсемқұловтың «Талтүс» тарихи романында қазақтың ескі аңыз-әңгімелеріне құрылған желілермен қатар, тылсым күш құпиясы, мистикалық сюжеттер кездеседі. Әжігерейдің Жездесі Баймұқанның соғыстағы оқиғаларды еске түсіру барысында бір отряд солдаттың орман кезіп жүретіні жайлы, адамдар оларды көретіні, бірақ олар айналада ешкімді көрмейтіні бейнеленген. Діни тұрғыда қарастыратын болсақ, бұл адамдар өмір мен өлім арасында адасып жүргендер. Яғни, жандарының тыныш таппай, рухтары О дүниенің есігіне жетпегендер деп айтсақ болады.

Таласбек Әсемқұловтың «Талтүс» романы – қазақтың мінезі мен болмысын, дәстүрін, өнері мен мәдениетін таза қалпында суреттеген туынды. Қазақ болмысын өнердің сиқырлы әуеннің тілін білген Сабыт пен ата тәрбиесімен өскен немересі Әжігерей арқылы көреміз. Романның екінші тарауында күйші Сәруәрдің Сабыт

үйіне құдайы қонақ болуы жайлы баяндалған. Жолаушының бейтаныс үйге келуі, баладан бастап, үлкендердің қонақты қарсы алудағы әс-әрекеттері қазақтың жоғары мәдениетін танытады. «-Балам, – деді қария қоршаудың ар жағына. Бұл кімнің үйі? – Сабыттың үйі. – Ә, қазақтың үйі екен ғой. Кіріп жылынуға болатын шығар. – Келіңіз, ата, – Әжігерей қақпаны ашып қарияны өткізіп жіберді..... – Үйге кіріңіз, – деді Әжігерей есікті ашып. Қария табалдырықтан аттады. – Ал, бәйбіше, құдайы қонақпыз. Ауыз үйде келі түйіп бидай түктеп жатқан Құлбағила, қапелімде кіріп келген қонақтан қысылып қалып жаулығының астынан қобыраған шашын жинап, қалбалақтап қалды. – Келіңіз, келіңіз. Төрлетіңіз. Қария ортаңғы бөлменің есігін ашты. – Ассалалаумағаләйкөөм!» (Әсемқұлов, 2003:182), – деп қарсы алады.

Кеңес дәуірінде төрдегі төре мен көсемнен басқа ештеңеге сенбейтін, баба жолын ескіліктің қалдығы етіп көрсететін, ұрпаққа басқаша тәрбие берілді. Жазушы жаһандану деген күрделі процесс жүріп жатқан кезде ұлттық тамыры терең мәдениет, ұлттың бойынан табылуы керек қасиеттердің барлығын сақтап, шығармасында өз биігіне шығарған. Қанша ғасыр бойында қазақ даналығы қалыптастырған танымын паш етеді. Осы дананың бірі күйші қария Сәруәр.

Зерттеу жұмысымыздың тақырыбына ойысатын болсақ, Романда Елес, аруақ секілді ұғымдар әңгіме арасында әдепкі жағдайдай сөз болуы қазақтың дәстүрлі дүниетанымынан ажырамаған тамырының берік кезін көрсетеді. Хикметке толы әлем қазақ танымда өзіндік жұмбағын шешкен. Романда Сәруәр күйші аузынан біршама аңыз-хикаяттар айтылған. Соның бірі – барымташы жігіттің кеш батып, бір молаға түнегендегі көрген оқиғасы. Жаназасы шығарылмаған О дүниелік болған бай мырзамен кездесуі. Түнде тылсым дүниені басынан кешірген барымташы таңертен қалтасынан бай мырзаның бәкісін табады. Аруақтың өтінішін орындап, әкесіне бәкіні табыстайды. Жазушы алдымен өліні риза қылып, аруақтан жар болсын деп тілек тілейтін, құдыреті шексіз әлеммен рухани тазару арқылы байланысын, ата жолы мен баба танымын шебер суретеген (Әсемқұлов, 2003:190).

Жазушы қазіргі қоғамның рухани-психологиялық дағдарысына налыйды. Шығармада Әжігерейдің күйін тыңдағаннан кейінгі Сәруәр қарттың еңкілдеп жылағаны есіңізде болар. Сәруәр күйшінің айтқан мына бір сөзі көкірекке шемен байлап, адамды егілтеді. Ғасыр жасаған Сәруәр қарттың бұл аһ ұруы – заманның қасыреті, трагедиясы. Сәруәрдің басындағы бұндай хал – ажал аузында, әл үстінде жатқан, бағы тайып, кесесі ортайған дәстүрлі өнердің жәй-күйі болмақ. Өткенді ұмытып, басқаның қаңсығын таңсық қылған ұрпаққа деген үмітсіз көзқарас. Өнерді өз қалпында, сырын бұзып, сынын кетірмей сақтай алама деген буалдыр тілек жемісі. Жүз жыл өмір сүргенде өнерін қадірлеп, бір құймақұлақ шәкірт шықпауынан артық қандай өлімге парапар жағдай бар дейсіз. Сәруәр қарттың кеудесіндегі өксік осының бәрін үнсіз айтып тұрғандай.

Роман жалпы үш тараудан құралады. Әжігерейден есейіп, ақыл тоқтатқан бозжігіттке дейінгі өсу жолын көреміз. Романның жалғасы «Кәрі күйші» атты хикаяда Әжігерейдің кемел тартқан тұлғасы менмұндалайды. «Әжігерейдің өнер жолындағы өсуі, шынтуайттап келгенде, оның күй қуатын жүрегімен ұғыну мөлшерімен, таным деңгейімен өлшеніп жататын. Қаншама терең тыңдап жеткен сайын, ол да соншама толыса түсетін. Кейіпкер ғұмыры – күй ғұмыр, жүрегі – домбыра жүрек болып қалыптаса бастайтын»(Әсемқұлов, 2003:45).

Күй – күйінгеннің, күйзелістің ұлы шығармасы. Ол тек қайғыға ғана қабырғасы қайыспайды, қуаныштың да бір аты күйзеліске тел. Қазақ күйшілері күй шығарғанда, мерейі тасыған шаттық тілімен сөйлегенде осынау өтпелі дәуреннің баста баян болып тұрмайтынын сезінген, қуаныштың астарында тұрлаусыз фәниге деген көңіл кірбеңі жасырынып жатады. Бір ғана қалып, жалқы күйде жанның мәңгі сақталмайтыны, абсолютты дүние жоқ екенін пайымдаған даналықтың лебі еседі.

Енді түрік әдебиетіндегі мистикалық бағыттың өрістеуіне келсек, республикалық кезеңдегі түрік әдебиетінің алғашқы әйел жазушыларының бірі Халиде Эдиб Адывардың барлық дерлік шығармаларында мистикалық тәсілдерді көруге болады.

Лондонда алғаш рет ағылшын тілінде, кейін түрік тілінде «Sinekli Bakkal» романы жарық көрген. Романның қысқаша мазмұнына тоқталатын болсақ: Синекли Баккал төңірегінде өмір сүретін, азық-түлік дүкені бар және тиым салынған ойынның шебері, саудагер Қарагөздің отбасы жайлы әңгіме өрбиді. Қарагөз Тевфик имамның қызы Эминеге үйленеді, кішкентай қыздары дүниеге келеді. Алайда, діни көзқарасы басым, білімі саяз әйелімен тіл табыса алмай, кетіп қалады. Кейінірек Тевфик тиым салынған ойыны мен әйелінің дінге бой ұрғаны

үшін Ыстамбұлдан жер аударылады. Тевфик пен Эминенің қыздары Рабияны имам атасы тәрбиелейді, Рабияна Ыстамбұлдағы өте танымал хафиз қыз болады. Рабияна анасымен тіл табыса алмай, бір кезеңде айдаудан оралған әкесімен бірге тұра бастайды. Мәулананың (діни-мистикалық бағыты басым музыкалық орта) музыка сабағында Рабия дінсіз итальяндық пианист Перегринимен танысып ғашық болады. Құран мен мәуліт жырын оқығанда Рабияның әсерлі дауысы махаббат тұңғиығындағы ғашық Перегриниді тылсым сыр ғаламына жетелейді. Рабияның Перегриниге тұрмысқа шығуының жалғыз жолы – Перегринидің мұсылман болуы. Рабияны қатты жақсы көрген және Вехби Деденің мистикалық әңгімелерінен әсер алған Перегрини мұсылмандықты қабылдап, Рабия мен Перегрини үйленді.

Романда Рабия Шығыстық мистицизмнің, ал Перегрини парасатты Батыстың көркемдік бейнесі деп айтуға болады. Екеуі де адамзат үшін маңызды; Екеуінің бірігуі адамзаттың өрлеуін білдіреді. Романда мистикалық ойлар дәстүрлі ортада өскен Рабия есімді кейіпкер мен оған ғашық болып, мұсылмандықты қабылдаған итальяндық музыкант Перегрини, Мевлеви Вехби Деде, Рабияның имам болған атасы арқылы көрініс табады. Шығармада пайғамбардың дүниеге келуіне қатысты мәуліт жыры әйелдердің тылсым сезімдерін оятатын ең маңызды фактор болып табылады.

Сонымен қатар, автор тиым салынған ойын мен болмыстың бірлігі арасындағы қатынасты орнатады. Ғалам бір үлкен театр; адамдар – бұл тиым салынған ойынның сахнасынан түсірілген бейнелер, ал бұл бейнелерді басқаратын Құдай. Көлеңкелік шығармадағы «шымылдық ғазалдары» өз алдына мистикалық сюжеттер. Шығармада дінге құлай берілген анасы Рабия мен Прегринидің үйленуін қолдамайды, ал Рабияның әкесі, анасынан бөлек тұрған көлеңкелі ойын шебері Тевфик пен мистикалық типтегі Вехби Деде, бұл некені қолдайды. Демек, автор Алла тағала жаратқан барлық құлдарға мистикалық сарынның гуманистік қырын ашқан.

Шығармада мистикалық ойлар роман кейіпкерлерінің бірі Вехби Деденің Мәулана көзқарасы тұрғысынан көрініс тапқан. Автор Мевлеви мен батыс өркениетін салыстыра отырып, Мәулана (Мевлеви) сопылық тарикат ағымын дәріптейді. Мәулана негізінде Джалал ад-Дина Румидің тағылымы-пәлсафалары мен мәдениеті жатыр. Туындыда сопылар іліміндегі таным жайлы тұжырымдар идеясы басым. Махаббат – аққиқаты іздеу, аққиқатты түсіну – адамның Алланы түсінуі. Кейіпкерлер иррационалды деңгейде көрінетін трансцендентті жағдайда көрініс тапқан. Музыка адамның жаны мен тәнінің үйлесімді жағдайын қалыптастырып, нәзік сезім арқылы әлемді ұғындыруға септігін тигізеді (Adıvar, 2016:87).

Джалал ад-дин Руми – түрік мистикалық әдебиетіне негіз болған тұлға. «Өлген кезде Хақ ғашықтарының көңіл көздері ашылып, арғы жақты, ғайып әлемін көреді. Басқалар өлімнің қорқынышымен соқыр әрі саңырау күйде өледі. Түнді құлшылықпен өткізгендер, Хақтан қорқып ұйықтамағандар, өлім уақыты келген кезде, қорқынышсыз, рахат жан тәсілім етеді» – деп жалпы шынайы махаббат сезімі, Аллаға апаратын жолмен байланыстыра берген. Көптеген шығармалары шет тілдеріне аударылған және қазіргі әдебиетке арқау болды, әдеби көркем туындылардың түрленуі мен жаңғыруының маңызды көзіне айналды.

Қазіргі қазақ әңгіме жанрын дамытуда өзіндік орны бар жазушы А. Кемелбаеваның «Қоңырқаз» әңгімесінен Руми идеясын көруге болады. Адамды, жалпы ғаламдағы жаратылыстардың иесі Құдай жаратқан, әрқайсысының тиесілі орнын анықтап берген. Руми өзін «Құдайдың құлымын» деп есептеген. Құдай мен адам бірлікте болуын, ал бірліктің негізі махаббат екенін дәріптеген. Шығармада адамдардың Құдайдың жаратқанына бағынбай, қарсылық әрекеттері көрініс тапқан. Жазушы аққиқат жолын танытуға тырысады. Мистикалық тәсілге жүгіне отырып, Құдайдың құдыретін көрсетеді. «Қоңырқаз жоғары көтеріле бастады. Күнмен шағылысқан аппақ қанаттар жазылып, көкке шырқады. ... Мұрнына тек көк аспанның кезбе бұлттарының үлбіреген мақпал иісі келіп, үздіге жұтып, жел айдаған ақ бұлттармен жарысып, жер мекенінен ұзай берді. Бұл фәнидің жүгі неткен ауыр еді. Қоңырқаз адамдардан мүлде безініп, бауыры суығанын сезінді»... Осы өмірде орнын таба алмаған пендесін жаратушы өзіне қайтарып алады.

Осы бағытта Синан Йагмурдың «Махаббат көз жасы» атты шығармасында Мәулана тақырыбын қайта жаңғыртты. Табризде дүниеге келген Шәмстың шын аты Мұхаммед, Хорасаннан Тебризге қоныс аударған бір отбасының баласы. Медреседе жеті жасынан Құранның бетін ашып, бір оқығаннан жаттап алады. Бір күні Құран оқып жатып ұйықтап кетеді, түсінде Құрандағы Шәмс сүресіне тап болады. Осыдан кейін Мұхаммед Шәмс атанғысы

келеді. Жас кезінен мінез-құлқы басқаларға ұқсамайтын Шәмс шынайы махаббатты іздейді. Әкесі оны Дамаскіге жібереді. Ел аралап махаббатын іздеген Шәмс қажылыққа барады. Медреседегі ұстазы "іздеген махаббатын Конияда табасың" деген соң, Шәмс Конияға барып, мешітте Мәуланамен кездеседі, іздеген махаббатын тапқандай болады. Шәмс Мәуланамен жүздесейін деп, көзіне қараған бетте, есіне айырылып, талықсып кетеді. Есін жиғаннан соң олар Мәулананың медресесіне барып, оңаша қалып, әңгімелеседі. Шәмс Мәулананы сынамақшы болады. Шарап пен әйелдер әкелуді өтінеді. Мәулана тілегін орындаған кезде Шәмс Мәулананың басқа екенін және іздеген илаhи махаббаттың көрінісі деп ойлайды. Күн өткен сайын бір-біріне бауыр басып, намаздары мен оразаларын қалдырмайды. Уақыттарын адамзат өмірінен тыс, тылсым, қиялдаған әлемдерінде өткізеді. Діннен үнемі ақпарат беретін Мәулананы енді көре алмай жүрген халықты бұл жағдай қуантпайды. Осыны түсінген Шәмс үнсіз кетуге бел буады. Әуелі туған жері Тебризге, сосын Ауғанстанға диуана болып жол тартады. Шәмстың кетіп қалғаның білген Мәулана есінен танып, оны іздеп Дамаскіге барады, бірақ оның ізін таба алмайды. Мәулана қайтып келеді, бірнеше күндер бөлмеден шықпай, намаз оқиды және ақыры ауыруға шалдығады. Бұл жолы халық Мәулананы осы жағдайдан құтқару үшін Шәмстың қайтып келуін қалайды. Мәулана хат жазып, жібереді. Шәмс оның сағынышын көтере алмай, Конияға қайтады. Шәмс Мәуланамен қауышады, қайтып оралуына орай той жасайды. Мәулана Шәмстың өзін қайтадан тастап кетуінен қорқып, Шәмсты Конияға байлау үшін өгей қызы Кимияға үйлендіреді. Олар бақытты өмір сүреді, бірақ көп ұзамай Кимия ауырып, қайтыс болады. Әйелінің қазасы Шәмске ауыр тиеді, Дамаскіге қайтады. Мәулана үнсіз қайғыға кетеді. Кимия ханым қайтыс болғаннан кейін бір кішкентай бала Шәмсқа шүберекке оралған қағазды әкеледі. Шәмс бұл бөзді ашса, тас шығады. Бұл тас мистикалық кейіпкер Ассасиндердің өлтіргісі келетін адамға жіберетін тасы еді. Бала Шәмсқа қонақ үйге баруын айтады. Қонақ үйге барса, 7 бөлмеде жеті дәруіш отыр екен. Әр дәруіш Шәмсқа әртүрлі сұрақ қояды. Соңғы бөлмедегі дәруіш Тебризде жүрген шейхтерін масқаралау үшін келгендерін айтады. Өлтіретінін түсінген Шәмс соңғы рет өтініш жасайды. Мәулананы соңғы рет көріп, қоштасқысы келеді. Бұл тілегі орындалып, Шәмс Мәуланаға бәрін айтып, қоштасып болған соң қайтадан қонақ үйге келеді. Дәруіштерден намаз оқып жатқанда өлтіруді сұрайды. Дәрет алып, намазға тұрады. Ол Шәмс сүресін оқып жатқанда, арқасына пышақ тиген күйде қайтыс болды. Олар оның денесін шапанына орап, жақын жердегі құдыққа тастайды. Дәруіштердің бірі Мәуланаға барып, Шәмстың құдықта екенін айтады. Мәулана Шәмсты сол жерден шығарып, Мәрмәрдағы жүзімдік үйінің бақшасына жерледі. Келесі күні қолында жасыл орамал ұстаған қарт есікті қағып, Мәуланаға орамалды табыс етеді. Бұл Шәмстың Мәуланаға жазған хаты еді (Yağmur, 2014).

Шығарма тарихи шындыққа негізделген. Роман идеясы Мәулана арқылы фикh ережесін жеткізу болған. Яғни, Мәулананың ұстанымы – адамдарға пайдалы және зиянды нәрселердің мәнін ашу. Сауап пен күнәның мағынасы мен түрлерін кеңінен ұғындыру. Исламға қарсы топтардың іс-әрекеттері күнә, жалпы күнә жасау адамды тозаққа апаратынын жеткізіп, қорқыныштарын оятқан. Шығарма сюжеті сопылық исламның мистикалық философиясы арқылы өрбіген. «Олардың ұстанымы, Құдаймен бірлікте болу. Ал бірліктің негізі – махаббат. Махаббат – қайғы, тақуалық, өкіну, өзін-өзі қорлау және ақырында Құдай мен адамның кездесуі. Құдайға деген махаббатының апофеозы – оныменбіртұтас болуы. Сүю – бұл адамның табиғи жағдайы. Адам алдымен тарихат жолында Мен және Сен қатынасымен көрінеді, хақиқатқа жақындағанды, ол Мен және Сеннің бірлігіне айналады. Сопылыққа жетудің ұзақ жолында сопы ғашық болуы керек, яғни қайғырған, осы жолды қорытушы өзінің махаббатын көруге тырысушы болуы керек. Сопылық Құдайға деген махаббаты жүректен шыққан жүрек ілімі ретінде түсіндіріледі».

Шығармадағы қолданылған сөздер символдық мәнге ие. Мысалы, роман кейіпкерлері арқылы суреттелген раушан бағы, бас сүйек, шейх, қымбат заттар, алтыннан жасалған әшекейлер мен бұйымдыр, адамның артық салмағы сияқты т.б. тоңмойындық, қанағатсыздық, тәубасыз, екіжүзділіктің символдық элементтері ретінде қолданылады.

Қазіргі қоғам бет-бейнесі суреттелген Т.Әсемқұловтың «Бекторының қазынасы» повесі де осы түрік романымен сюжеттік үндестік болмаса да, идеялық тұтастықта жазылған туынды. Бұл шығармада мифологиялық кейіпкер «Ертөстік» ертегісіндегі перінің қызы Бекторы арқылы идея ашылған. Тылсым күш, құпия арқылы үш түрлі уақыт пен кеңістікті көрсете отырып, қазіргі қоғамдағы өмір шындығын

ашып береді. Қайырболды бала кезінде түсінде көретін Бектoры, Ержеткендегі Бектoры және Қайырболдының құпия әлемге бару. Адамзат келбеті, тойымсыз адам бейнесі. Адамдардың сан қырлы бейнесі. «Адам өзіне, жан дүниесіне не керегін білмеуімен адам, керісінше айтсақ, адам жан дүниесіне не керегін іздеуімен де адам. Бірақ, бір шарт бар, адамның адамшылығын сездірген асыл қазына – ол жүрек».

Таласбек Әсемқұловтың «Бектoрының қазынасы» атты әңгімесі мифомистикалық туынды. Жазушы мифологиялық элементтер мен мистикалық тылсымды біртұтас шебер қолданған. Шығарма түс көру мотивімен басталады. Зерттеушілер түсті мифтің негізінде қарастырады. Түс – тылсым дүние, адамның жаны, рухымен байланысты. «Бектoрының қазынасы» әңгімесінде Қайырболдының түсіне перінің қызы Бектoрының көрінуі. Алдағы өмірінен аян берілуі, тағдырынан хабар берген құпия күш. Жазушы қоғамдағы рухани дағдарыстың мәнін ашуға тырысқан. Ғылым мен жаңа технологиялар арқылы адам өзінің санқилы армандарын асыруда. Бірақ, адамзат әлі бақыттын іздеуде. Қатал ғасыр жақсы көру, қамқорлық, мейірімділік деген сезімдерді жоғалтты. Адам Құдайды ұмытты. Өзін жоғары қойды. Сенімін жоғалтып, өмірінің мәнсіз екенін сезді. Осы мәселелердің туындауына не себеп болғандығын жазушы шығармасында көркем бейнелер арқылы ашып көрсеткен.

Қорытынды, тұжырымдар

Мистика – адамзаттың рухани саласындағы ең күрделі құбылыстардың бірі және адам өміріндегі әр түрлі салалармен: дінмен, ғылыммен, өнермен байланысты. Себебі, кең, әрі көп қырлы, түбіне жету үшін тереңдікті қажет етеді, сонымен өте қауіпті тақырып, өйткені ол зерттеушіні сан қилы ойға жетелеп, жалған ойдан шығарулар жолына да жетелейді. Мистика тақырыбындағы туындыларды діни, мифологиялық, философиялық дәстүрлердің аясында қарастырған жөн. Шығармалардағы мистикалық сарынды зерттеу барысында көркем туындының көрінісі ретінде сюжетке көңіл бөлген маңызды. Мистицизмді психологиялық, дүниетанымдық және поэтикалық құбылыс ретінде де қарауға болады.

Сюжеттік мистицизм – кейіпкер мен сюжет арасындағы қосымша, жұмбақ, фабуладан тыс қарым-қатынас, оның нәтижесінде түс, персонаждың түйсігі немесе сезінуі алдағы оқиғалардың жасырын қозғаушысы болады, бірақ оның реакциясы емес, сырттай бір-бірімен қатыссыз құбылыстарды байланыстыра отырып, құпия мистикалық байланыстарды тудырады.

Мистиканың әдебиетпен байланысын зерделей отырып, оның көркемдік қызметін қазіргі қазақ прозасы төңірегінде қарастыру бүгінгі әдебиеттану үшін маңызды. Көркем туындыларда қазіргі өмір реализмі – апаттар, қылмыс, жағымсыз жаңалықтар мен нарықтық қатынастардың шындығы бейнеленеді. Алайда, әр автор көркем мәтінде қазіргі заманның белгілерін әртүрлі қолданады. Бір жазушы оқырманның қауіпті және белгісіз нәрсеге деген барлық құштарлығын оятса және өз шығармаларының беттеріне қорқынышты шындықтың атмосферасын жеткізсе, ал енді біреуі біздің заманымыздың пародиялық бейнесін жасайды, осылайша әлемнің аномалдылығын баса көрсетеді. Мистикалық реализм – сиқырлы элементтердің әлемнің шынайы бейнесіне енетін көркемдік әдіс.

Әдебиеттегі мистиканың ерекшелігі сезіммен елестету және жан-тәнімізбен қабылдау маңыздылығында болып табылады.

Талданып отырған қазақ-түрік прозаларында діни, мистикалық, философиялық, әдеби-постмодернистік аспектілер басым. Авторлар осы арналар арқылы тарихи, діни және қоғамның реалдық бейнесін көрсеткен. Түрік шығармаларында заманауи мәселелерді Мәулана жолымен түсіндіреді және шешуге тырысады. Мәуланының мистикалық күшін қолданады. Қазіргі қоғамда адамдардың бойында шынайы сезім дегеннен жұрдай болып, қаталдық пен екіжүзділіктің басым болуы әшкерленеді. Мәулана контекстінде шығармалар идеясы махаббат, отбасы, ізденіс, құпия, шынайылық сөздерінің негізі мәдени қырын ашу жайы зерделенген.

Бұл зерттеу жұмысы ҚР БжҒМ Ғылым комитетінің AP08855780 гранты аясында жазылды.

Әдебиеттер

Adıvar H.E. Sinekli Bakkal. – İstanbul: Halk Kitapevi, 2016.
Akpınar B.R-M. Arslan. Tekke-Tasavvuf Edebiyatı. Türk Halk Edebiyatı El Kitabı. – Ankara: Grafiker Yayınları, 2010. – 357 p.
Алтай А. Туажат // Таң Шолпан. 2011. – №5, 26-65 б.
Әсемқұлов Т. Талтүс. – Алматы: 2003. – 272 б.
Әсемқұлов Т. Бекторының қазынасы. http://otuken.kz/
Батыс философиясы. Оқу құралы. – Алматы: Жазушы, 2009. – 480 б.
Bell D. Kutsalın Dönüşü. Laik ama Kutsal. – İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2006.
Brown J. The Darvishes, or Oriental Mysticism. Ed. With an introdaction and notes by H.A.Rose. 2-d ed. L.,1968.
Yağmur S. Şems-i Tebrizi- Aşkın Gözyaşları. – Konya: Karatay Akademi Yayınları, 2014.
Кемелбаева А. Қоңырқаз. 2013. https://malim.kz/article/sports/aigul-kemelbaeva-qonyrqaz-16660
Köprülü F. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. – Ankara. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. 1984.
Маркелов Д.М. Протестантские таинства: история, теология, семиотика. – Тверь, 1999.
Можейко М. А. Мистика. Новейший философский словарь. – Минск, 1999.
Noyan S Romanda Mistik Eğilimler. – Ankara: Hece Yayınları, 2016.
Ülken H. Z. İslam Felsefesi Kaynakları ve Tesirleri. – İstanbul:Türkiye İş Bankası Yayınları, 1967. – 312 p.
Шахнович М.И. Современная мистика в свете науки. – Ленинград, 1965. – 211 с.
Шиммель А. Мир исламского мистицизма. – М., 1999.
Шелер М.Проблема человека в западной философии. – М., 1988.
Шығыс философиясы .Оқу құралы. – Алматы: Жазушы, 2009. – 480 б.
Henle P. Mysticism and semantics // Philosophy of religion. – New York, 1970.
Danto A.C. Mysticism and morality: oriental thought and moral philosophy. – New York, London. 1972.
Gal e R. Mysticism and philosophy // Philosophy of religion. – New York, 1970.

References

Adıvar H.E. (2016) Sinekli Bakkal [The Fly Grocery Store]. İstanbul (in Turkish).
Akpınar B.R-M. Arslan (2010) Tekke-sopylyk adebiет. Tyrik halyk adebieті anyktamalyhy [Tekke-Sufi Literature. Handbook of Turkish Folk Literature] Ankara (in Turkish).
Altai A. (2011) Tuazhat [Born a Stranger] Tan Sholpan (in Kazakh).
Asemkylov T. (2003) Taltus [Midday] (in Kazakh).
Asemkylov T. Bektorinun kazynasu [Vector's treasure] http://otuken.kz/(in Kazakh).
Batys philosophy. (2009) Oqu qyraly [Western philosophy. Training manual] Zhazyshy (in Kazakh).
Bell D. (2006) Aulienin Oraluy [The Return of the Holy One.] İstanbul (in Turkish).
Brown J. (1968) Darvisi ili Vostocnyi mistizizm [The Darvishes, or Oriental Mysticism] (in English).
Gal e R. Mysticism and philosophy. Philosophy of religion. New York. 1970. (in English).
Danto A.C. (1972) Mysticism and morality: oriental thought and moral philosophy. (in English).
Yağmur S. (2014) Mahabbat kuz zhasy [Tears of love]. Konya(in Turkish).
Kemelbaeva A. Qonyrqaz [Brown goose] 2013, https://malim.kz/article/sports/aigul-kemelbaeva-qonyrqaz-16660 (in Kazakh).
Köprülü F. (1984) Tyrik adebietindegi algasqy sopylar [The First Sufis in Turkish Literature] Ankara(in Turkish).
Markelov D.M. (1999) Protectantskie тainstva: istoria, teologia, seмiotika [Protestant Sacraments: History, Theology, Semiotics]. Tver (in Russian).
Mozheiko M. A. (1999) Mistika [Mysticism] Minsk (in Russian).
Noyan S. (2016) Romandagy mistikalyq urdister [Mystical Trends in the Novel]Ankara (in Turkish).
Ülken H. Z. (1967) Islam philosophysynyn kozderi zhane aseri .[Sources and Effects of Islamic Philosophy] İstanbul (in Turkish).
Shahanovic M.I. (1965) Sovremennai мistika v svete nauki [Modern Mysticism in the light of science] Leningrad (in Russian).
Shimmel A. (1999) Mir islamskogo mistizizma [The World of Islamic Mysticism]. M. (in Russian).
Sheler M.`(1988) Problema c*eloveka vapadnoi philosophy [The Problem of Man in Western Philosophy] M. (in Russian).
Shygys philosophy. (2009) Oqu qyraly [Eastern philosophy . Training manual] Zhazyshy (in Kazakh).
Henle P. Mysticism and semantics. // Philosophy of religion. New York. 1970. (in English).

МРНТИ 17.82.10 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v188.i4.017

Ж.А. Баянбаева[1], Ж.Б. Ибраева[2]*, Е.А. Ломова[2]

[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
[2]Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: igb1006@mail.ru

ДЕНДРОНИМ «ЯБЛОНЯ» КАК СРЕДСТВО РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ПОЭТИЧЕСКОЙ КАРТИНЫ МИРА Б.М. КАНАПЬЯНОВА

Компонент-дендроним яблоня/яблоко в поэтических текстах Б.М. Канапьянова является ярким средством репрезентации поэтической картины мира автора. В данной статье поставлена цель – представить ассоциативно-образный уровень репрезентации поэтической картины мира поэта через компонет-дендроним «яблоня». Актуальность работы обусловлена отсутствием исследования по тропеическому словоупотреблению дендронима «яблоня» в поэтическом творчестве Б.М. Канапьянова. Предпринимаемый анализ осуществляется в аспекте оппозиции «универсальное – индивидуальное», понимаемой нами как устойчивое, повторяющееся в общепоэтическом языке и отражающее специфику авторского идиостиля. Практическая значимость работы обусловлена тем, что изложенные в статье материалы могут быть использованы на семинарских и лекционных занятиях по изучению современной литературы Казахстана.

Рассматривая художественный мир Б.М. Канапьянова, в основе которого – творческая переработка действительности, мы актуализируем имплицитные смыслы, реконструируем ход ассоциативных мыслей поэта, имеющих связь с дендронимом «яблоня/яблоко».

Особое внимание в работе уделяется обзору ряда теоретических трудов по использованию «дендронима» в художественном тексте. Ценность работы заключается в попытке раскрыть художественный мир Б.М. Канапьянова, особенность его мироощущения и творческой переработки действительности через компонент-дендроним яблоня/яблоко. В статье выявлены не только устойчивые общепоэтические ассоциации, связанные с яблоней, которые мы обозначаем как универсальные (повторяющиеся), но и индивидуальные, отражающие авторское мировидение, особенности идеостиля Б.М. Канапьянова.

Ключевые слова: поэтическая картина мира, образ, дендроним, репрезентация.

Zh.A. Bayanbayeva[1], Zh.B. Ibrayeva[1]*, E.A. Lomova[2]

[1]Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
[2]Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: igb1006@mail.ru

The dendronym “Apple tree” as a means of representing the poetic picture of the world by B.M. Kanapyanov

The component-the dendronym apple tree / apple in the poetic texts of B.M. Kanapyanov is a vivid means of representing the poetic picture of the author’s world. The purpose of this article is to present an associative-figurative level of representation of the poet’s poetic picture of the world through the component dendronym “apple tree”. The relevance of the work is due to the lack of research on the tropeic usage of the dendronym “apple tree” in the poetic work of B.M. Kanapyanov. The undertaken analysis is carried out in the aspect of the opposition “universal – individual”, understood by us as stable, repeated in the general poetic language and reflecting the specifics of the author’s idiostyle. The practical significance of the work is due to the fact that the materials presented in the article can be used in seminars and lectures on the study of modern literature of Kazakhstan.

Considering the artistic world of B.M. Kanapyanov, which is based on the creative processing of reality, we actualize implicit meanings, reconstruct the course of the poet’s associative thoughts that have a connection with the dendronym “apple tree / apple”.

Special attention is paid to the review of a number of theoretical works on the use of the “dendronym” in a literary text. The value of the work lies in an attempt to reveal the artistic world of B. M. Kanapyanov, the peculiarity of his attitude and creative processing of reality through the component-the dendronymyablonya / apple. The article reveals not only stable general ethical associations associated with the apple tree, which we designate as universal (recurring), but also individual, reflecting the author’s worldview, the features of B.M. Kanapyanov’sideostyle.

Key words: poetic picture of the world, image, dendronym, representation.

© 2022 Al-Farabi Kazakh National University

Ж.А. Баянбаева[1], Ж.Б. Ибраева[2]*, Е.А. Ломова[2]
[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
[2]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: igb1006@mail.ru

"Алма ағашы" дендронимі Б.М. Канапьяновтың әлемнің поэтикалық бейнесін бейнелеу құралы ретінде

Б.М. Канапьяновтың поэтикалық мәтіндеріндегі "алма/алма" дендронимі – автор әлемінің поэтикалық бейнесін бейнелеудің жарқын құралы. Бұл мақалада "алма ағашы" компоненті – дендроним арқылы ақын әлемінің поэтикалық бейнесін бейнелеудің ассоциативті-бейнелі деңгейін ұсыну мақсаты қойылған. Жұмыстың өзектілігі Б.М. Канапьяновтың поэтикалық шығармашылығындағы "алма ағашы" дендронимінің тропикалық қолданылуы туралы зерттеудің болмауына байланысты. Талдау оппозиция аспектісінде "әмбебап – жеке" жүзеге асырылады, біз оны тұрақты, жалпы поэтикалық тілде қайталанатын және авторлық идиостилдің ерекшелігін көрсететін деп түсінеміз. Жұмыстың практикалық маңыздылығы мақалада баяндалған материалдарды Қазақстанның қазіргі заманғы әдебиетін зерттеу бойынша семинарлық және дәрістік сабақтарда пайдалануға болатындығымен байланысты.

Б.М. Канапьяновтың көркемдік әлемін қарастыра отырып, оның негізінде шындықты шығармашылық өңдеу, біз имплицитті мағыналарды өзектендіреміз, ақынның "алма/алма" дендронимімен байланысы бар ассоциативті ойларының бағытын қайта құрамыз.

Жұмыста көркем мәтінде "дендронимді" қолдану туралы бірқатар теориялық еңбектерге шолу жасауға ерекше назар аударылады. Жұмыстың құндылығы – Б. М. Канапьяновтың көркемдік әлемін ашуға тырысу, оның дүниетанымының ерекшелігі және шындықты компонент – "алма/алма" дендронимі арқылы шығармашылық өңдеу. Мақалада біз әмбебап (қайталанатын) деп белгілейтін алма ағашымен байланысты тұрақты әлеуметтік ассоциациялар ғана емес, сонымен қатар автордың дүниетанымын, идеостил Б.М. Канапьяновтың ерекшеліктерін көрсететін жеке тұлғалар анықталды.

Түйін сөздер: әлемнің поэтикалық бейнесі, образ, дендроним, бейнелеу.

Введение

Несмотря на ряд исследований по творчеству Б.М. Канапьянова, можно сказать, что отдельные аспекты его поэтического творчества остаются неизученными. Интерес к поэзии продиктован, прежде всего, уникальной манерой письма, в силу необыкновенной смелости авторской позиции, следования пушкинской мысли – «Вдохновение не продается ...», искренности, открытости, через которые просвечивается национальный менталитет поэта-степняка. Неизученными являются антропоморфные образы, в частности, образ яблони. Принимая во внимание частотность его употребления, мы поставили перед собой *цель* – изучить дендроним «яблоня» как средство репрезентации поэтической картины мира поэта, беря во внимание воспроизводимость, учитывая семантику и семиотику данного образа. Ассоциации, возникающие при обрисовке данного образа, ложатся в основу репрезентации картины мира поэта. Произведенный анализ позволяет через минимальный компаративный троп «яблоня» репрезентовать авторское мировидение в более обширные образные единицы – парадигмы, которые становятся инвариантами, связанными с отождествлением таких единиц, как «яблоня-человек», «яблоня-женщина», «яблоки – части человеческого тела», таким образом определяется оппозиция – «частное-универсальное», посредством чего выявляются особенности авторского идеостиля и его специфика. Данные устойчивые повторяющиеся оппозиции определяют общепоэтический язык, этим самым обосновывается *теоретическая* значимость работы.

Практическая значимость работы обусловлена тем, что изложенные в статье материалы могут быть использованы на семинарских и лекционных занятиях по изучению современной литературы, казахской литературы второй половины XX века, современной поэзии Казахстана и др.

Внимательно вчитываясь в стихотворения Бахытжана Канапьянова, мы понимаем, что отдельные художественные тексты недоступны для полного декодирования, разгадывания глубинных смыслов, доступных авторскому сознанию. Дендроним «яблоня» в стихотворениях поэта не являлся предметом специального изучения, несмотря на частотность его использования. В нашей работе мы сделали вывод о ведущей роли антропоморфного образа яблони, являющейся символом Алматы, символом целой эпохи данного региона.

Актуальность работы обусловлена отсутствием исследования по тропеическому словоупотреблению дендронима «яблоня», через который репрезентуется поэтическая картина мира автора. Следует отметить, что, анализируя произведения автора через дендроним «яблоня» в поэтическом творчестве Б.М. Канапьянова, мы раскрываем особенности поэтической картины мира поэта, констатируя тот факт, который указывает на отсутствие публикаций в области исследуемой проблемы, еще не получившей освещения в научной литературе, чем подтверждается несомненная *новизна* исследования.

Предметом исследования стал дендроним «яблоня». *Объектом* исследования – репрезентация поэтической картины мира Б.М. Канапьянова.

Материалы и методы

Сборник стихотворений Бахытжана Канапьянова «Избранное», а именно, вошедшие в него стихотворения и другие произведения автора, стал материалом для исследования (Канапьянов, 2011).

Наряду с рядом общенаучных методов использованы частно-научные методы исследования, такие, как метод художественной герменевтики, семиотического и интертекстуального анализа, в работе предполагалось исследование поэтического текста, в связи с чем применялись методы целостного, концептуального, компонентного, контекстуального анализа, что позволило выявить особенности идеостиля Б.М. Канапьянова, определить особенности мировидения и миропонимания автора. Использование данных методов позволило в полной мере выполнить поставленные авторами задачи и обеспечить успешный результат в определении ассоциативно-образного уровня репрезентации поэтической картины мира Б.М. Канапьянова.

Обзор литературы

Отмечая современные достижения филологической науки по вопросам, входящим в содержание данной статьи, следует отметить одно из исследований, в котором дается лексико-семантическая классификации *топонимов с дендрокомпонентом*, в исследовании автор указывал на то, что с их помощью человек может ориентироваться в окружающем его мире (Ахметзянов, 2015). И.Г. Ахметзянов, подчеркивая значимость *топонимов, дендрокомпонентов*, писал, что в современном мире могут прекратить без них свое существование все сферы, касающиеся обслуживания.

А.В. Суперанская указывала на значимость семантики топонимов в связи с тем, что это целый комплекс определенных сведений об объекте, через который раскрывается отношение говорящего к конкретному объекту, более того, чтобы лучше понять значение географического наименования, стоит знать типовые ситуации, где они могут употребляться (Суперанская, 2009).

А.А. Исакова в диссертационном труде исследовала значение *«дендронимов»* в художественных текстах начала 20 века, определив их функции, состав и структуру. Автор работы раскрыла предметное содержание дендронимов, которое было соотнесено с реальной действительностью, с объективным миром. Ученый подчеркивала, что предметное содержание должно сополагаться «с контекстуально обусловленными вторичными значениями», а также с *символичностью семантики* и *коннотативными компонентами смысла*, без которых становится невозможной целостность восприятия художественного произведения и его смысла (Исакова, 2011).

Это дает нам основание использовать данный лингвистический термин и в литературоведении, так как через дендроним «яблоня» нам открывается национально-культурная информация и происходит репрезентация творческой индивидуальности Б.М. Канапьянова, особенностей его поэтического мировидения.

Значительными можно считать теоретические положения Н.М. Эпштейна: он исследовал поэтические образы отдельных деревьев и связанные с ними устойчивые универсальные поэтические мотивы, которые повторяются у разных поэтов (Эпштейн, 1990).

В научных исследованиях последних лет немаловажное место занимают работы М.Г. Соколовой, материалом послужила русская лирика XIX-XX веков (Соколова, 2019а).

Раскрывая специфику функционирования зооморфных и антропоморфных образов сравнения, М.Г.Соколова подчеркивала, что они не только добавляют яркости и экспрессивности, раскрывают онтологические свойства реалии, но и вместе с тем «репрезентируют существенные особенности поэтической картины мира» ... Ученый указывала, что следует выделить среди них гармонию и единство человека, животного и растительного мира. Важной можно считать мысль М.Г.Соколовой об авторском отношении

«к дереву как модели человека и мироустройства», здесь мы можем проследить через использование приема образного параллелизма связь с народно-поэтическим творчеством и национальной традицией. В работе отмечено, что благодаря выявлению образов сравнения представляется возможным охарактеризовать внешний образ и «драматичный внутренний мир лирического героя» стихотворных произведений» (Соколова, 2020б).

Мы согласны с мнением, что «дендроним (как и любое слово) в поэтическом пространстве текста становится экспрессемой», которая ориентируется на выполнение коннотативной функции, номинативная функция становится не столь значимой. Мысль о том, что экспрессия – это, прежде всего, по Соколовой, образность, также является для нас значимой (Соколова, 2017в). В своем анализе мы принимаем это во внимание.

В научной литературе зарубежных стран также отмечается интерес к данной проблеме. Так, в одном из последних исследований поднимается вопрос о символике деревьев в румынской и славянской культурах, где раскрываются аспекты, связанные с народными традициями. Примечательно, что автор использует сравнительный подход к исследованию национальных культур (Stanciu, 2017). Представляет интерес работа A.R. Littlewood, в которой рассматривается символизм яблока в греческой и римской литературе (Littlewood, 1968). Научная ценность следующего труда не вызывает сомнения, так как собран архив из 200 растений, деревьев и цветов, где использована символика флоры в легендах, мифах и фольклоре (Lehner, 2003). В карибской литературе исследованы вопросы взаимодействия человека и природы через представления о лесном мире (Jean-Georges, 2016). Обширное исследование посвящено изучению как реальных, исторических, археологических свидетельств происхождения деревьев и лесов, так и то, как они изображены в англо-саксонской литературе, в частности, в легендах, что, несомненно, представляет интерес (Hooke, 2010).

Исследования, связанные с раскрытием понятий «картина мира» и «поэтическая картина мира» достаточно многочисленны, теоретические положения изложены в трудах следующих ученых: Н.А. Любимова, Е.В. Бузальская (Любимова, Бузальская, 2011), Д.М. Дреева, Т.В. Семенова (Дреева, Семенова, 2015), Ж.Н. Маслова (Маслова, 2011), Н.С. Болотнова (Болотнова, 2004) и других.

Результаты и обсуждение

С самых первых стихотворений образ яблоня/яблоко активно используется Бахытжаном Канапьяновым, в поэтические тексты включаются зарисовки из детства, биографически значимый материал, что позволило автору усилить эффект реальности, выйти за рамки индивидуального мира в универсальный, важный для широкого круга, отражающий региональные ценности, имеющие значение не только для алмаатинцев, но и всех жителей Казахстана. Обратимся к поэме «Ностальгия по детству», написанной в 1976 году:

Я родом из детства, где яблоки зноем налиты,
Где слушал в траве я стрекоз и кузнечиков музы,
Где ветви согнулись под тяжестью спелого груза,
Где корни деревьев арычною влагой омыты,
Я родом из сада, где ныне – бетонные плиты.
Я верил, что вечно, что вечно мой сад плодоносит
И, сбросив плоды, расправляет вновь
древние ветви.
Я родом из сада, как травы и яблоки эти...
Ну, где твоя почва, железобетонная осень?

Текст № 1: Я родом из детства

Мы обращаем внимание, что в первой главе текста мысль «я родом из детства», заменяется в следующей анафорической строфе на равноценную «я родом из сада». Сад, мы понимаем, что речь идет о яблоневом саде («яблоки зноем налиты» и др.), разрастается до индексного знака «детство». Указывая на знаки и символы, вспомним, что семиотика, учение о знаках, которое дает возможность увидеть мир внутренне связанным и переплетенным нитями множественных смыслов, обнаруживающихся при разгадывании неких знаков. По мнению Степанова, при прочтении отдельных знаков, определении знаменующей и указующей функций, зачастую происходит их трансформация в символы (Степанов, 2001).

Личное местоимение 1 лица единственного числа «я» (использовано в тексте 5 раз), притяжательное местоимение «мой» позволяет максимально раскрыть мироощущение автора через лирический субъект в тексте. В заключительной главе поэмы поэт использует «я родом из мира», тем самым выстраивая прямую градацию – восхождение от детства-сада – к вселенскому, космическому, а значит, непознаваемому априори, таинственному пространству.

Исследовательская деятельность, которая раскрывается при интерпретации текста, выражается в извлечении из художественного текста максимально возможной информации, и следует принять во внимание, что полнота информации зависит не только в постижении «авторского содержания», смысла, задуманного автором, но и скрытые потенциальные смыслы, мы имеем в виду «помимо авторской воли».

Инновационным является мнение М. Эспаня, который писал о «культурном трансфере». По мнению ученого, этот трансфер может определяться «вовсе не передающим контекстом». Указывая на значимость *принимающего контекста,* Мишель Эспань подчеркивает, что именно он должен определять то, что может быть импортировано, или то, что уже латентно присутствует в национальной памяти и может быть реактуализовано в современных дискуссиях» (Espagne, 2010). Принимающий контекст может указывать и на нашу «работу души», способность интерпретатора улавливать мельчайшие нюансы, переработку и осмысление художественного мира автора, нашей способности проникать в скрытые смыслы, содержащиеся в тексте, проводить параллели, определять образы, аллюзии, соотносить и связывать форму и содержание.

Другое произведение, написанное в 1976 году, так и называется «Алма-яблоко». Мы наблюдаем в процессе интерпретации то возбуждение, которое происходит в процессе постижения текста, раскрывая и осмысливая текстовую информацию под воздействием всей системы изобразительно-выразительных средств языка и апперцепции, которая содержит весь прошлый опыт и знания, отражает уровень интеллекта, образования и культуры человека, его духовный опыт и психическое состояние в процессе восприятия. Начинает его Б.М. Канапьянов с эпиграфа и прозаического отрывка, представляющего своеобразный пролог к поэме: «Оно упало внезапно. Ветвь, облегченно вздохнув листьями, приняла весеннее положение. А яблоко уже катилось, подгоняемое движением горного ручья. У голубой ели ручей круто сворачивал влево. Здесь и попалось оно на глаза ему и ей, двенадцатилетним подросткам из пионерского лагеря, расположенного в горах.

– Мое! – рассмеялась она и, сверкнув коленками, побежала к ручью.

– Нет, мое! – заспешил вслед за ней подрастающий акселерат.

– Ваше, – изрек неизвестный старик и повернул ленивого ишака в сторону прохладного ущелья.

– Наше?! – переглянулись они» (Канапьянов, 2011: 45) Следующий далее поэтический текст – своеобразное переложение содержания в поэтическую форму.

В данном тексте яблоня воспринимается нами как человек, обратим внимание на языковые средства воплощения – использование олицетворений «вздрогнет», «уронет», передающих состояние живого существа/ человека:

...А яблоко все гнуло ветвь,
Ты примешь наугад в ладони
Недоспелое на треть.
И – вздрогнет ветвь,
качнет,
уронит.
Толчком послужит это нам:
Знать,
Наступило время сбора.
И – бродят люди по садам,
В долине видят белый город.

Текст № 2: «Алма-яблоко»

В следующей строфе иное образное воплощение яблони: нежно, ласково автор обращается к ней, как к живому существу «яблонька». Изобразительно-выразительные средства реализации поэтического образа яблони усиливается благодаря анафоре «я искал тебя», которая передает психологическое состояние ожидания, поиска лирического героя. Мы наблюдаем, как тематическая сфера «человек» наполняется новыми характеристиками и приобретают женское начало «яблонька дикая… теряла»:

Ты – яблонька дикая,
Что у разрушенных скал.
Я искал тебя,
Я искал.
Сколько лун
освещали мне путь!
Лишь в последнюю ночь
перехода
Тебе удалось вернуть
То, что теряла
Природа.

Текст № 2: «Алма-яблоко»

Можно предположить, что в поэтической традиции Б.М. Канапьянова регулярно *яблоня* метафорически характеризуется как существо женского пола.

В пятой главе возникают индивидуальные ассоциации «яблоко как часть человека/ женщины» – «яблоки – женские груди»: «Вдруг что-то случилось: под летним, цветастым, легким платьем твоим я почувствовал *яблоко.* Тверже оно было тех, лежавших в траве» (Канапьянов, 2011: 48).

В 6-й части автором высказано: «мы яблока – половинки», и в этом – другая смысловая разновидность, сакрального звучания, – «яблоко есть объединение мужского и женского начал», нечто целое, законченное. Алма – имя девушки, алма – перевод с казахского – яблоко; это фонетическая двусмысленность не случайна: через женский образ, лирическую героиню обуславливается реализация в нем коннотативного значения «целого как двух половинок – мужского и женского начал», причем, доминирует женское начало «яблоня благословила», «яблоня нам привила». В стихотворном тексте обозначено – «Алма», и автор конкретизирует, что это половинка зеленого города (Канапьянов, 2011: 45).

Данный образ Алмы/ яблока разрастается до «половинки» целого мегаполиса, таким образом гиперболизируя образ женщины и ее значение.

В стихотворении «Алма-Ата» автор вновь упоминает о связи яблока с воспоминаниями о детстве: в разлуке детства сад снится лирическому герою, и в этом сне яблоко свисает над лирическим субъектом (Канапьянов, 2011: 106).

Яблоко/ яблоня – это своеобразный мост в иной мир, детство, юность; яблоня здесь раскрывается в значении «хранитель прошлого».

Другая разновидность – «яблоня» как часть *идеального пейзажа.* В стихотворении «Поздняя осень» (Канапьянов, 2011: 119), поэт пишет «И яблоня в листве таила грусть…» и «Яблоко в ущелье гор пылало». Яблоня/ яблоко является украшением мира, его светом («пылало» – синонимы «горело, светило»).

В следующем стихотворении «На мотив старых часов» (Канапьянов, 2011: 203) мы находим строки, в которых – осмысление другого поэтического значения *«дерево как символ бессмертия».* В данном стихотворении поэт, создавая картину бессмертия, пишет, что «мы уйдем» в чернозем, а затем проясняет картину – превращение в цветущий сад, который «не задушит» цепкий мох кладбища.

По меткому замечанию А.А. Исаковой, «называемые древесные сущности – непременный компонент создаваемого поэтическими произведениями названного периода зыбкого трагического мира, отличающегося безысходностью, в котором существует лирический герой с усталой, тоскующей душой, остро переживающий несбывшееся и идеально невозможное» (Исакова, 2011). Зыбкость мира, его непостоянство, передаются через изобразительные средства языка «не задушит…мох», «цепкий, кладбищенский мох», «мы уйдем в чернозем» и через циклическое время, использованное автором, «возвратимся цветением сада» – такова оптимистическая мысль поэта о бессмертии человеческой души.

Заключение, выводы

Используя поэтические формулы, которые можно считать универсальными, Б.М. Канапьянов, демонстрирует общепоэтическую традицию в изображении дерева – яблони, им творчески обновлен и трансформирован образ яблони/ яблока, что отразилось в репрезентации поэтической картины мира поэта. С помощью выразительно-изобразительных средств раскрывается внутренний мир, психологическое состояние лирического героя.

В одном из исследований отмечено, что структура одного слова может быть рассмотрена как единица выражения художественной/образной картины мира, которая вбирает поэтические контексты употребления слова при создании образа с использованием различных тропов, каковыми могут быть метафорические перифразы, олицетворения, сравнения-метафоры, сочетания с генитивом, сравнения, и др. (Иванян, Иванова, 2016).

Можно предположить, что в дендроним «яблоня» закладывается иной, более глубокий смысл, для Алматинского региона в частности, в своем поэтическом осмыслении он наполняется национально-культурной коннотацией, философским звучанием. В статье выявлены не только устойчивые общепоэтические ассоциации, связанные с яблоней, которые мы обозначаем как универсальные (повторяющиеся), но и индивидуальные, отражающие авторское мировидение, особенности идеостиля Б.М. Канапьянова. К универсальным образам сравнения мы отнесли: яблоня – женщина, яблоня – хранитель прошлого, яблоня – часть идеального пейзажа и др. Индивидуальными образами сравнения стали «яблоко как часть человека/ женщины», «яблоко есть объединение мужского и женского начал».

Мы думаем, что представленный в статье материал о смысловых разновидностях образа яблони имеет перспективы исследования, потому что происходит динамика поэтического образа яблони, которая связана с изменениями в системе представлений о данной образной реалии.

Литература

Ахметзянов И.Г. К вопросу о лексико-семантической классификации топонимов с дендрокомпонентом в английском и русском языках // Материалы VI Международной научно-практической конференции]. – Казань, Российский исламский институт, 2015. – С. 23.

Болотнова Н.С. Ассоциативное поле художественного текста как отражение поэтической картины мира автора // Вестник ТГПУ. – 2004. – № 1 (38) – С. 20-27.

Дреева Д.М., Семенова Т.В. Поэтическая картина мира: к определению понятия // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 2-3.

Иванян Е. П., Иванова П. С. Прием смешения средств разных стилей в окказиональных сравнениях художественного текста // Наука и культура России. – 2016. Т. 1. – С. 155-158.

Исакова А.А. Состав, структура и функции лексико-семантической группы «Дендронимы» в художественном тексте начала XX века (на материале поэзии Серебряного века): автореф. дисс. …канд. филол. наук / А.А. Исаева. – Курск, 2011. – 22 с. – С. 3.

Канапьянов Б. «Избранное»: В 2 т. – Алматы: ИД «Жибекжолы», 2011. – Т. 1. – 480 с.

Любимова Н.А., Бузальская Е.В. «Картина мира»: содержание, терминологический статус и общая иерархия её составляющих. – СПб.: Санкт-Петербургский государственный университет, 2011. – № 4. – С. 13-20.

Маслова Ж.Н. Поэтическая картина мира и ее репрезентация в языке: автореф. дисс. …доктора филол. наук / Ж.Н. Маслова. – Тамбов: Тамбовский государственный университет имени Г.Р. Державина, 2011. – 45 с.

Соколова М.Г. Сборник трудов конференции/ Способы обновления тропов с опорным словом дендронимом в русской лирике XIX-XX веков. – Тольятти, Тольяттинский государственный университет, 2019. – С. 30-39.

Соколова М.Г. Дендроним клён как отражение образной поэтической картины мира С.А. Есенина. – Актуальные вопросы современной филологии и журналистики. – № 1(36). – 2020. – С. 128-129.

Соколова М.Г. Образ клена в русской поэзии XVIII–XIX веков // Современные технологии в мировом научном пространстве: сборник статей Международной научно-практической конференции. – Уфа: АЭТЕРНА, 2017. – 347 с. – С. 228.

Степанов Ю.С. Семиотика: Антология. – Екатеринбург: «Деловая книга», 2001. – 702 с. – С. 8.

Суперанская А. В. Что такое топонимика [Текст] / А. В. Суперанская. – СПб.: Авалон: Азбука-классика, 2009. – 256 с. – С. 322.

Эпштейн М.Н. «Природа, мир, тайник вселенной…»: Система пейзажных образов в русской поэзии / М.Н. Эпштейн. – М.: «Высш. школа», 1990. – 303 с.

Espagne M. Les Transferts culturels franco-allemands. – Paris, 2010. – Pp. 24-25.

Stanciu, N. Some Notes on Symbolism of Trees in Romanian and Slavic Cultures // Studii De Ştiintă Şi Cultură. – 13(3). – 2017.

Littlewood, A.R. The symbolism of the apple in Greek and Roman literature // Harvard Studies in Classical Philology. – 72. – 1968. – Pp. 147-181.

Lehner, E., & Lehner, J. Folklore and symbolism of flowers, plants and trees. Courier Corporation. – 2003.

Jean-Georges, C. Relations between Man and the Environment through the Analysis of the Symbolism of the Herbs and Trees in Caribbean Literature. Open Access Library Journal. – 3(7). – 2016. – Pp. 1-17.

Hooke, D. Trees in Anglo-Saxon England: literature, lore and landscape. – 2010. – Vol. 13. Boydell & Brewer.

References

Ahmetzyanov I.G. (2015) [On the lexical-semantic classification of toponyms with a dendro component in English and Russian]. K voprosu o leksiko-semanticheskojklassifikaciitoponimov s dendrokomponentom v anglijskomirusskomyazykah. Materialy VI Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii, Kazan', Rossijskijislamskijinstitut, 23. (In Russian)

Bolotnova N.S. (2004) [The associative field of a literary text as a reflection of the poetic picture of the author's world].Associativnoe pole hudozhestvennogotekstakakotrazheniepoeticheskojkartinymiraavtora.Vestnik TGPU, № 1 (38), 20-27. (In Russian)

Dreeva D.M., Semenova T.V. (2015) [The poetic picture of the world: to the definition of the concept]. Poeticheskayakartinamira: k opredeleniyuponyatiya. Sovremennyeproblemynaukiiobrazovaniya, № 2-3. (In Russian)

Epshtejn, M.N. (1990) [Nature, the world, the secret place of the universe: A system of landscape images in Russian poetry]. Priroda, mir, tajnikvselennoj: Sistema pejzazhnyhobrazov v russkojpoezii. «Vyssh.shkola», 303 (In Russian)

Espagne M. (2010) [Franco-German cultural transfers].Les Transfertsculturelsfranco-allemands. Paris, 24–25. (In English)

Hooke, D. (2010). Trees in Anglo-Saxon England: literature, lore and landscape (Vol. 13). Boydell & Brewer.

Ivanyan E. P., Ivanova P. S. (2016) [The technique of mixing means of different styles in occasional comparisons of a literary text]. Priemsmesheniya sredstv raznyh stilej v okkazional'nyhsravneniyahhudozhestvennogoteksta.Naukaikul'turaRossii, T. 1, 155-158. (In Russian)

Isakova A.A. (2011) [The composition, structure and functions of the lexico-semantic group “Dendronyms” in the literary text of the early XX century (based on the material of the poetry of the Silver Age)]. Sostav, strukturaifunkciileksiko-semanticheskojgruppy «Dendronimy» v hudozhestvennomtekstenachala XX veka (namaterialepoeziiSerebryanogoveka): avtoref. diss. kand. filol. Nauk. A.A. Isaeva., 3. (In Russian)

Jean-Georges, C. (2016). Relations between Man and the Environment through the Analysis of the Symbolism of the Herbs and Trees in Caribbean Literature. Open Access Library Journal, 3(7), 1-17.

Kanap’yanov B. (2011) [Selected works]. Izbrannoe V 2 t. Almaty: ID «ZHibekzholy», T. 1. 480 s. (In Russian)

Lehner, E., & Lehner, J. (2003). Folklore and symbolism of flowers, plants and trees. Courier Corporation.

Littlewood, A. R. (1968). The symbolism of the apple in Greek and Roman literature. Harvard Studies in Classical Philology, 72, 147-181.

Lyubimova N.A., Buzal’skaya E.V. (2011) [“Picture of the world”: the content, terminological status and general hierarchy of its components]. «Kartinamira»: soderzhanie, terminologicheskij status iobshchayaierarhiyaeyosostavlyayushchih. Sankt-Peterburgskijgosudarstvennyjuniversitet, № 4, 13-20. (In Russian)

Maslova ZH.N. (2011) [The poetic picture of the world and its representation in language].Poeticheskayakartinamiraieereprezentaciya v yazyke: avtoref. Diss. doktorafilol.nauk. ZH.N. Maslova, Tambov, Tambovskijgosudarstvennyjuniversitetimeni G.R. Derzhavina, 45 (In Russian)

Sokolova M.G. (2019) [Ways to update the tropes with the reference word dendronym in Russian lyrics of the XIX-XX centuries].Sposobyobnovleniyatropov s opornymslovomdendronimom v russkojlirike XIX-XX vekov. Tol’yatti, Tol’yattinskijgosudarst vennyjuniversitet, 30-39. (In Russian)

Sokolova M.G. (2020) [Dendronym maple as a reflection of the figurative poetic picture of the world by S.A.Yesenin].DendronimklyonkakotrazhenieobraznojpoeticheskojkartinymiraS.A.Esenina.Aktual’nyevoprosysovremennojfilologiiizhurnalistiki, № 1(36), Pp. 128-129 (In Russian)

Sokolova M.G. (2017) [The image of the maple in Russian poetry of the XVIII–XIX centuries].Obrazklena v russkojpoezii XVIII–XIX vekov.Sovremennyetekhnologii v mirovomnauchnomprostranstve: sbornikstatejMezhdunarodnojnauchno-prakticheskojkonferencii. Ufa: AETERNA, 228. (In Russian)

Stanciu, N. (2017). Some Notes on Symbolism of Trees in Romanian and Slavic Cultures. Studii De Ştiintă Şi Cultură, 13(3).

Stepanov YU.S. (2001) [Semiotics: Anthology]. Semiotika: Antologiya. Ekaterinburg: «Delovayakniga», 8 (In Russian)

Superanskaya A. V. (2009) [What is toponymy?]. Chtotakoetoponimika.SPb.: Avalon: Azbuka-klassika, 256 (In Russian)

IRSTI 17.07.31 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v188.i4.018

A.K. Sargeltayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: ardaksar2016@gmail.com

THE CONCEPT OF CHARACTER (BEHAVIOR) IN THE POEMS OF ABAI

The article discusses the concept of behavior and character of a person reflected in the poetry of Abai. There are many significant research works devoted to the term of the concept in its various aspects in modern domestic, foreign linguistics and literary criticism, but the concept of personality behavior in the context of poetics has not yet become the object of comprehensive analysis and study. The very concept of the character and behavior of an individual is a complex phenomenon that includes manners of action and conversation, moral education that begins with the individual and forms a stereotype of the behavior and character of the whole nation.

The poetry of Abai is one of the valuable sources of information showing the essence of the character and behavior of a person of his time at a conceptually poetic level. The descriptive and evaluative conclusions of the poet, starting from universal human virtues and misdeeds to the behaviors and actions of certain sections of society (tore (special class of people in Kazakh Khanate), bai (rich people), common people) are relevant to this day. Therefore, in this article, the character and behavior of a person in the poet's poetry is considered as a set of actions and moral attitudes, interpreted at the level of thick and thin concepts. The poet almost never calls a person simply good and bad, he masterfully conveys everything with a detailed description of the manner and actions of the individual. Abai does not use "subtle" obvious concepts, his poems reflect complex author's concepts that originate from the depths and provide information about the human essence of an entire people of a certain historical period.

Key words: concept, behavior, character, poetics, culture.

А.К. Саргелтаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: ardaksar2016@gmail.com

Абай өлеңдеріндегі мінез-құлық (қылық) концептісі

Заманауи отандық және шетелдік лингвистика мен әдебиеттану ғылымдарында концепт ұғымына көптеген елеулі ғылыми зерттеу еңбектері арналғанымен, адамның мінез-құлқы поэтикалық мәнмәтінде концепт деңгейінде жеткілікті түрде қарастырылмаған. Мінез-құлық ұғымының өзі – тұлғаның жүріс-тұрысы, іс-әрекеті, қылығы, тәлім-тәртібі, сөйлеу мәнері тәрізді адам болмыстарының бірлігінен көрінетін күрделі құбылыс. Жалпы, мінез-құлық, адамның өзін-өзі ұстауы жеке адамнан басталып, бүтіндей бір ұлттың стереотиптік сипатын көрсетеді.

Абай Құнанбаев поэзиясы өзі өмір сүрген уақыттағы қоғамға тиесілі адам болмысын, мінез-құлқын концептуалдық және поэтикалық деңгейде көрсететін құнды дереккөздердің бірі. Ақынның жалпыадамзаттық қасиеттерден бастап, жеке-жеке қоғам өкілдерінің қылығы мен іс-әрекетіне (төрелер, байлар, қара халық) дескриптивті, бағалау, сын тұрғысынан берілген тұжырымдары әлі күнге дейін өзекті. Сондықтан осы мақалада ақын өлеңдеріндегі мінез-құлық адам болмысын білдіретін түрлі іс-әрекеттердің жиынтығы ретінде сараланып, моральдық философиядағы соңғы он жылдықтарда жиі талқыға түсіп келе жатқан «жуан» (thick) және «жіңішке» (thin) концептілер деңгейінде қарастырылады. Ақын ешқашан адамды жақсы немесе жаман демеген, міндетті түрде әрбір қылығын, іс-әрекетін ашып сипаттайтын сөз өрімдерін қолданып, тұжырым жасап отырған. Яғни, үнемі судың бетінде ғана қалқыған жіңішке концептілер емес, тереңнен бастау алған, бүтіндей бір тарихи уақыттағы халықтың болмысы жайында мағлұмат беретін күрделі авторлық концептілер дейгейінде көрініс тапқан.

Түйін сөздер: концепт, қылық, мінез-құлық, поэтика, мәдениет.

© 2022 Al-Farabi Kazakh National University

А.К. Саргелтаева
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: ardaksar2016@gmail.com

Концепт характера (поведения) в стихотворениях Абая

В статье рассматривается концепт поведения (характера) человека, описываемый в поэзии Абая. В современной отечественной, зарубежной лингвистике и литературоведении можно назвать целый ряд фундаментальных научных работ, посвященных исследованию понятия концепта в разных аспектах. Однако концепт поведения личности в контексте поэтики до сих пор не становился объектом всестороннего анализа и изучения. Само понятие характера и поведения личности представляет собой сложное явление, включающее в себя особенности поведения и разговора, нравственное воспитание, которое начинается с процесса формирования личности и формирует определенную модель поведения и характера целой нации.

Поэзия Абая Кунанбаева является одним из ценных источников информации, показывающим сущность характера и поведения человека своего времени на концептуальном и поэтическом уровне. Дескриптивные и оценочные заключения поэта, начиная с универсальных человеческих достоинств и проступков до поведения и действия отдельных слоев общества (торе (белая кость), баи (богачи), простой народ), актуальны по сей день. Поэтому в данной статье характер и поведение человека в поэзии Абая Кунанбаева рассматриваются как совокупность действий и моральных установок, интерпретируются на уровне «толстых» (thick) и «тонких» (thin) концептов. Поэт почти никогда не называет человека просто хорошим или плохим, он мастерски передает характер путем подробного описания особенностей поступков и поведения личности. Абай не использует «тонкие» очевидные концепты, его стихи отражают сложные авторские концепты, которые берут начало из глубин и дают информацию о человеческой сущности целого народа определенного исторического периода.

Ключевые слова: концепт, поведение, характер, поэтика, культура.

Introduction

The concept “human behavior”, which is not enough studied in modern linguistics and lliterature, should be attributed to the concepts of culture, since it is relevant for such humanities as ethics, cultural studies, ethnography. The study of this concept is important, firstly, because “the behavior of an individual belonging to a certain linguistic community can reveal the cultural and moral values existing in this society, national ideas about the norms of relationships with others” (Popova, Sternin, 2001: 53). That is why a person’s behavior receives a social assessment from others (sometimes self-assessment), taking into account its compliance with legal or moral standards established in society. Therefore, we can say that the analyzed concept has a pronounced ethnocultural specificity and can be qualified as an object of linguoculturology. Secondly, the study of the concept “human behavior” is also relevant because it helps to better understand the motivation of the actions and actions of an individual, their conditionality not only by his belonging to a particular cultural ethnic group, but also by his social status, material condition, marital status, relationships with others, intellect, life experience, character traits, upbringing, way of life, as well as emotional or physical state at a certain moment. Therefore, it is necessary to talk about the direct connection of the concept human behavior with such components of the universal concept sphere as culture, nationality, social status, material state, family, interpersonal relations, intelligence, life experience, character of a person, education of a person, life, emotional and physical state of a person.

And the novelty of the recent research is that it attempts to discuss the concepts of behavior in the poetry of Abai. Behavior is the most fundamental characteristics of culture, the main guidelines for human behavior. In addition, the values of society, which are clumps of meanings (concepts) and permeate all spheres of life of a particular society, play a decisive role in culture. Value orientation is the material on the basis of which this or that ethnic culture is formed. There are various types of behavior (individual, micro-group, macro-group, ethnic, universal, etc.). From a linguistic point of view, the most interesting are those phenomena that are recorded in the language, namely in the meanings of lexical and phraseological units, in the paremiological fund and literature. And the poems of Abai are an important and rich information carrier of the behavioral qualities and values of the individual, which in general show the entire linguocultural community. It is still relevant to make conceptual analysis of human behavior in the poetry of the poet since they reveal universal values.

He conveys the most important moral truths about a person and for a person: do not be soulless, do not spend time aimlessly and thoughtlessly, do not live against conscience. In an intense search for a way out to the truth, Abai comprehensively presented the national makeup of his people, determined the full depth of his tragic fate. He believed that honest people, interested in activities for the benefit of the people, should be elected to the position of rulers. Like many, he saw the main force capable of overcoming this evil in science and enlightenment. The flourishing of science can be achieved only by constantly working and acquiring knowledge. At the beginning of the third millennium, when many values were lost, the problems that Abai raised in his works are especially relevant today.

The concept of behavior includes mainly linguistic units, real and abstract notions, syntactic expressions that reflect the author's personal style. Since the basis of Abai's works is character, we will analyze the concept of behavior in detail.

Methodology

The peripheral zone of the concept "Human Behavior" includes attitudes that express certain recommendations that are important for representatives of a particular culture. For example, in Kazakh they can be explicated, in particular, by paremiological units: "strike while the iron is hot" ("do not waste time, use favorable circumstances"); "choose the lesser of two evils" ("choose the less difficult of two unfavorable circumstances"), etc. Both attitudes, apparently, interpret the main cognitive features: the first is "the way a person acts," the second is "the way a person lives."

In order to deeply study the structure of the cultural concept, it is also necessary to use diachronic and synchronic approaches. The first one has meaning not only for determining the visual-sensory image of the concept. With its help, it is possible to identify an outdated layer of the concept, which contains the features of the perception of behavior characteristic of people of past centuries. Over time, in the process of changing historical conditions, social structure, some forms of human behavior lose their relevance, as a result of which the language units that call them become obsolete. So, in the eyes of a modern person, behavior based on the manifestation of mercy is no longer considered very important for the present moment, understood as "favor, complete trust, disposition towards someone lower on the part of the higher (obsolete)" (Karasik, 2004: 19).

The synchronic approach to the study of the concept, due to modern ideas of people about behavior, is closely related to the diachronic one (which is proved by the example of past and present attitudes towards behavior based on the manifestation of mercy). Thanks to the use of both approaches, it is possible to detect the birth in society of certain forms of behavior that form a new layer of the concept (as opposed to the outdated one) and are explicated by neologisms. (Karasik, 2004: 20).

The structure of the concept "Human Behavior" can also be considered taking into account the "width" of its content. In this case, it is advisable to present it as a system of micro-concepts, each of which corresponds to a particular type of behavior (Miller, 2013: 67). Therefore, we can say that it is formed by a set of micro concepts reactive behavior, demonstrative behavior, moral behavior, immoral behavior, pro-social behavior, deviant behavior. To identify and interpret these notions in a poet's poems we have used methods of contextual and conceptual analysis in the frames of diachronic and synchronic approaches.

Literature Review

The concept is a set of notions intertwined with human cognition, combined with the author's knowledge, life experience, national cognition and become the core of the life (Roberts, 2013: 678). The concept is the only tool that defines the linguistic image of the world and reflects the author's own style. L.V. Miller represents four types of concept. The first is the concept of the sense; each nation has its own system of psychological cognition and character, and the units that represent the ethnocultural values that express these feelings are calledthe concepts. The second concept, defined by national and social system, includes notions that represent the nation, such as yurt, personal history and personality. The third type is axiological, artistic and emotional concepts. The fourth is the ethnocultural concept (Miller, 2000: 42). These concepts are mixed in the work and artistic-emotional, ethnocultural concepts are very similar. In this regard, notion and concept should not be confused. The notion includes the meaning of the words and linguistic units that express real objectivity. The scope of the notion is narrow; and the concept "is recognized not in the context of individual words, but in the volume of key words, sometimes large and small texts, which define a particular cognition" (Nurdauletova, 2011: 204); "The concept provides encyclopedic information, it has a wide meaning. Notion means the result

of scientific knowledge; concept is a multi-layered structure that, in addition to the meaning of the word in the dictionary, accumulates a very compact form, leaving only the original form (etymology) and the main historical features" (Biyazdykova, 2012: 212).

In a foreign literature the concept of behavior is considered in relation to psychology and called *psychonarratology*: *Psychonarratology: Foundations for the Empirical Study of Literary Response (*Bortolussi, Dixon, 2003). Cognitive approaches were chronologically described in *On the Origin of Stories: Evolution, Cognition, and Fiction* (Boyd, 2009) and in *Language of Stories: A Cognitive Approach (*Dancygier, 2012*)*. Another theory used in our article on thick and thin concepts have been thoroughly discussed in *Introduction: Thick and thin concepts* (Kirchin, 2013) and in *Thick Concepts and the Moral Brain* (Abend, G. 2011). And the basic of notion of character traits that explain behavior was taken from Harman Vs. Virtue Theory: Do Character Traits Explain Behavior? (Trucker, 2004: 137).

Discussion and results

Now let us give an example from the poet's verses, define and analyze the conceptosphere of the concept of behavior.

In the poem *«Қайтсе жеңіл болады жұрт билемек?»* (How easy would it be to rule the people?) Abai criticizes the negative behavior of the country rulers and leaders. The elements, that define the concept of behavior, can be clearly seen in the whole system of poems. In this poem, translated from Lermontov, poet openly describes the paradoxical nature of each nation and reflects our national identity with the value of our native language:

Қайтсе жеңіл болады жұрт билемек?
Жұрты сүйген нәрсені ол да сүймек.
Ішің берік боп, нәпсіге тыюлысып,
Паңсымай, жайдақсымай, ірі жүрмек (Abai, 2002: 61).

Interlinear translation (by author):

How easy would it be to rule the people?
He will love what his people love.
Mortifying the flesh, abstaining
Not proud, modest, will be worthy of his title

In this poem, poet has grouped the characteristics that play an important role in ruling over people. In the line, defining the concept of character, "*жұрты сүйген нәрсені ол да сүймек"* he shows the first quality of a patriotic citizen – he loves what his people love. In general, it will be easier to rule your country if you do not pay attention to whether your people love the good or bad. The verses in the poem form a conceptual chain of human traits, such as apathy, indifference, selfishness.

If we look in the context of "*Паңсымай, жайдақсымай, ірі жүрмек"* (Not proud, modest, will be worthy of his title) we see that it is the unit that defines the concept of behavior, which forms the conceptual atmosphere of the syntactically packaged character of the human such as pretending, faking.

Сасқаныңды көрсетпе ешкімге бір,
Сүйтсе де ірісімен кеңесіп жүр.
Кейбірін хауіптендір, мінін тауып,
Кейбірін жылы сөзбен көңілдендір (Abai, 2002: 61).

Interlinear translation (by author):

Don't show anyone that you're confused
However, take advice from significant people.
Force some people to beware by finding a flaw
Cheer someone up with a warm word

All the poems of the poet are based on the character, proclaiming the good character of humankind as an example, criticizing the crooked character and listening to the voice of the heart, which worked hard to correct it. *"Сасқаныңды көрсетпе ешкімге бір":* a character when a person pretends to be different from his nature; *"Сүйтсе де ірісімен кеңесіп жүр"*: flattery, greediness; *"Кейбірін хауіптендір, мінін тауып":* vainglory, arrogance; *"Кейбірін жылы сөзбен көңілдендір":* pretending, fake gentleness. The notions that make up this conceptual sphere of behavior are abstractly stored in our minds as a part of our national identity. At the same time, each line of the poem gradates the conceptual chain of negative human traits. This is a skillful transformation of the reality of life at that time into the artistic reality by adding to the negative behavior of an incompetent leader:

Көрінбе ел көзіне әсте қорқақ,
Жанды жан демейтұғын жан шығып бақ,
Анда-санда құтырған жаман емес,
Оныңды жиі қылмай және бол сақ (Abai, 2002: 61).

Interlinear translation (by author):

Don't show yourself to people so cowardly
Take care of your life with all your might
Periodic playfulness is not bad
And don't do it often and be careful.

If we look thoroughly, the lines of the poem combined to form the conceptual basis of the fake heroism and superiority character, found in a person, and increased its cognitive nature. It is not difficult for Kazakh to understand the essence of this poem. The concept is a broad term that is born in the mind and expressed in language. Consequently, it depends on the author's understanding and experience, environment he was born and raised, and his knowledge.

Кісімсі қайда жүрсең олжаға тоқ,
Шоқыма халық көзінше қарғаша боқ.
Жұрт – жас бала, ешнәрсесін тартып алма,
Білдіртпей ептеп алсаң залалы жоқ (Abai, 2002: 62).

Interlinear translation (by author):

Show off wherever you are happy with the booty (luck),
Do not throw bad words in the eyes of the people like a crow.
The people are like little children; don't take anything from them,
But there is nothing wrong with taking little by little without being noticed.

The lines of the poem are conceptual chain meaning such sick traits as arrogance, greediness, selfishness and disrespect for other's labor. If we put these words in verses, the meaning of the poem will remain the same. Even it has changed stylistically; thoughts and meaning will remain the same.

Жат елге жадағайда сөйле шәргез,
Тар жерде тайпалудан танба әр кез.
Жатты жау деп еліңді үрпитіп ап,
Жауға жабдық деп жиып, пайда қыл тез
(Abai, 2002: 62).

Interlinear translation (by author):

To an undefended foreign land, speak openly,
In a narrow place, always try to find a way out.
Calling a stranger an enemy, frightening people,
Collect equipment as for the enemy and benefit from it faster.

The thought in the verse continues the generalized notions mentioned in the above verse; imposes a cognitive meaning, and reflects the conflicts in the bad leader's character. It forms the conceptosphere of humiliation, cowardice and the main disease of the leader – greediness. As mentioned above, it seems that the poet's works are created only for presentation of behavior. One of the main features of cognition is that it is understood by consciousness and generalized by perception. Therefore, it serves as a determinant of the linguistic image of the world, the motto of the nation, the individuality and national character.

Let us analyze the poem "To Abdrakhman" dedicated to his son:

Орынсызды айтпаған,
Түзу жолдан қайтпаған,
Жақсылық қылар орында
Аянып бойын тартпаған (Abai, 2002: 87).

The lines of the poem begin with a reference to the good character of the human being. *"Орынсызды айтпаған"*: he was straight, fair, and serious; *"түзу жолдан қайтпаған"*: about honesty, justice, boldness; *"Жақсылық қылар орында, аянып бойын тартпаған"*: means the concepts of kind, compassionate behavior. Each verse in this poem is gradually added to each other to manifest good behavior. Thus, the lines of the poem form a conceptual atmosphere of metaphorical behavior in context. For a Kazakh who is familiar with poetry, it is not difficult to see and feel the concentration of human qualities and religious characters in the lines of this poem. Because of the presence of national cognition, any cognitive notions quickly find their system.

Ортасында кәпірдің
Арамынан татпаған.
Өмір бойы талпынып,
Ғылым іздеп, жатпаған (Abai, 2002: 87).

Interlinear translation (by author):

In the midst of the unbeliever,
he did not taste the haraam.
All his life he tried
Searched for science continuously.

Each line of the poem does not give only one meaning or concept. Behind these verses, there are important values as great story, history, education, upbringing, personality. Thus, it has a wide range of cognition. There is a need to identify its conceptosphere from different angles. V.G. Zussman defines the aspects of this concept, as "Literary concept is such an image, symbol or motive, which has a "way out" of geopolitical, historical, ethnopsychological moments lying outside the artistic work" [5, 14]. Abdrakhman studied at a

specialized school in Tyumen and St. Petersburg. The Russians dominated at that time. The poet Abai's longing for his son, who did not succumb to bad behavior among other nations and kept his soul and body clean, is evident from his heart. "*Ортасында кәпірдің, арамынан татпаған"*: disciplined, educated, faithful; we see various metaphors of good character in the whole system of poems, giving the cognitive notions of hard work, knowledge, patience in "*Өмір бойы талпынып, ғылым іздеп, жатпаған"*. At the same time, notions reflected in any of our minds, depending on the character, can be a concept. They achieve clarity through language and become objective through words.

Түрленіп төре болдым деп,
Есерленіп шатпаған.
Жүз мың теңге келсе де,
Махаббатын сатпаған (Abai, 2002: 87).

Interlinear translation (by author):

He was not proud that he had become a rank.
Although a hundred thousand tenge
(Kazakh currency) came,
He didn't sell his love.

Each of the two lines in the poem gives the same idea but two different meanings and concepts. General notions, meanings, words, syntactic phrases can form a conceptosphere in various changes in language units, and even in the context inherent in the theory of literature. Thus, it is possible to say that the two lines of the poem combine to form a sentence and give a clear idea. He formed the conceptual atmosphere of such characters as humbleness, restraint, and free from contempt in "*Түрленіп төре болдым деп, есерленіп шатпаған"*; boldness, conscientiousness, contented in "*жүз мың теңге келсе де, махаббатын сатпаған"*.

Жүйріктікпен шалқымай,
Тура сөзді жақтаған.
Бала айтса да хақ сөзді,
Бұрылмастан тоқтаған (Abai, 2002: 87).

Interlinear translation (by author):

Without regard for grip
He was on the side of the truth.
Even if the child told the truth
Stopped without thinking.

This phrase entirely is a conceptual chain of justice, which is very important and rare in human behavior. At the same time, the line *"жүйріктікпен шалқымай*" reveals the basic nature of the concept of justice and fairness expressing simplicity in man.

Өтіріксіз турашыл,
Еш сөзі жоқ таппаған.
Сыйласарлық кісіге,
Түк қалмайтын сақтаған (Abai, 2002: 88).

Interlinear translation (by author):

Straightforward without lies
There is no word for him not to find
To the one with whom mutual respect
He kept the most valuable.

The first two lines in the verse continue and clarify the idea expressed in the previous stanza and reveal the essence of the concept of justice; define the conceptosphere of the concept of justice as straight, honest and truthful. He associates the patterns of artistic character in the minds of readers by giving the notion of generosity, unselfishness and magnanimity. It is no exaggeration to say that each line of the poet's poem is a concept in itself and a defining tool of that concept. Because in any work of the poet we find a life of character, a masterful combination of human nature and creation, intertwined with words.

Білдіруші ең үндемей,
Істі қылған жақпаған.
Ағайын мен туғанды
Тірілікте мақтаған (Abai, 2002: 88).

Interlinear translation (by author):

You let us know silently
If that did not suit.
Brothers and relatives
He praised when alive.

This phrase is a continuation of the conceptual notions mentioned earlier. When we read the verses, we see images of flawless features in our minds such as trustworthiness, sociability, and compassionateness. Although the lines of the poem in general are composed of different actions and tell different stories, the essence of the poem is the same. It is character. Character, being a conceptosphere, is associated with its consciousness, thoughts, and generalized notions become concepts and form a conceptual chain as a linguistic unit. Accordingly, all these conceptual chains are the only tools that make up the conceptosphere.

Let us analyze the poem *"Малға достың мұңы жоқ малдан басқа" (*One who is friends with cattle has no grief except for cattle)*:*

Малға достың мұңы жоқ малдан басқа,
Аларында шара жоқ алдамасқа.
Табысына табынып, қалтаң қағып,
Тойғанынан қалғанын берсе алашқа (Abai, 2002: 13).

Interlinear translation (by author):

One who is friends with cattle has no grief except for cattle,
When he takes there is no choice but to cheat.
Worshiping earnings, shaking,
If he gives the rest of the meal.

As the name suggests, the main theme of this poem is materialism and greed. The whole system of poetry carries a cognitive burden, giving a conceptual chain of the worst human traits. In the verses of this poem, we can see the conceptual atmosphere of characters such as miserliness, deceit, greediness and self-interest.

Мал жияды мақтанын білдірмекке,
Көзге шұқып, малменен күйдірмекке.
Өзі шошқа, өзгені ит деп ойлар,
Сорпа сумен, сүйекпен сүйдірмекке (Abai, 2002: 13).

Interlinear translation (by author):

Gathers cattle for boasting
To envy pokes it.
Himself a pig, but the other thinks a dog.
To make others love with soup and bones.

The thought in the sentence is a logical continuation of the previous one. It is also a cognitive manifestation of boastfulness and arrogance.

Ақылды деп, арлы деп, ақпейіл деп
Мақтамайды ешкімді бұл күнде көп.
Осы күнде мал қайда, боқ ішінде,
Алтын алсаң, береді боғынан жеп (Abai, 2002: 13).

Interlinear translation (by author):

Smart, conscientious, kind,
No one praises like that these days.
Where is the cattle today, in the hay,
Take the gold, start talking nonsense.

In addition to a true and precise determinant of characteristics as careerism, bribery, greed, in the general lines of the poem, we can see the events of the poet's time, people and the psychological situation at that time. "*Еңбекті сат, ар сатып неге керек?"* is the poet's answer to the biggest issue of transformation of diseased human traits into the good ones. The poet's works are valuable for revealing the facets and secrets of human nature. Therefore, the poet's heritage is an immortal treasure.

So, we recognize the poet through the general concept, because the concept is a sign of any writer's idiostyle, language resources and features of word formation, sentence construction, and life experience. In addition, the components of the concept are the phenomena that occur because of cognitive thinking and cognitive balance. It is not difficult to know what the concept is when the national consciousness and knowledge are common for both the writer and the reader. Thus, the concept and cognitive learning can be seen as a linguistic image of the world (Zussman, 2001).

Conclusion

As a result of analysis, we can conclude that every work of the poet in a whole reflects the destiny and life of a nation, social and psychological portrait of a person of different status and positions, the author's personal image, the author's idea. At the same time they reveal poet's life ideals, creative goals and personal principles.

It is no exaggeration to say that the only sign of the poet Abai's idiostyle is the conceptual atmosphere of character. The basic principle of the poems of the poet is the character and behavior, typical for all human beings living on Earth; it is found in any of the poet's works, and it brings the author's name immediately to our mind without any mentioning. To be noted that the behavior in the works of Abai speaks of the behavior of all humankind, the good and bad qualities, and explains the shortcomings of our national character with clear reason. He also compares human behavior with animals (Himself a pig, but the other thinks a dog), who try to make themselves fall in love with the help of 'food'. Abai also criticizes that people began to measure others not by intelligence and humanism, but by the wealth that he or she has. It means that poet's works are valuable for introducing the common problems of humanity and its qualities. Therefore, no matter how many years and how much time has passed, it has not lost its power and significance; it has been preserved from generation to generation, and even acquired a new character and refined in accordance with the times. His works were translated into many languages and still serve the interests of humanity.

References

Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж, 2001. – 191 с.
Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М.: Гнозис, 2004. – 477 с.
Miller C. Character and moral psychology.– Oxford, UK: Oxford University Press, 2013. – 286 p.
Roberts D. Thick concepts // Philosophy Compass. – 2013. № 8. – pp. 677–688.
Миллер Л.В. Художественный концепт как смысловая и эстетическая категория // Мир русского слова. – 2000. – №4. – С. 39-45.
Нурдаулетова Б.И. Когнитивтік лингвистика: Оқулық. – Алматы: Қазақстан Республикасы жоғары оқу орындарының қауымдастығы, 2011. – 312 б.
Биязды́ова Ә.Ә. Бата-тілектердегі «бақыт» концептісінің танымдық сипаты // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Филология» series. – 2012. – №3 (41). – 16-19 бб.
Bortolussi M., Dixon P. *Psychonarratology: Foundations for the Empirical Study of Literary Response.*– Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 320 p.
Boyd B. *On the Origin of Stories: Evolution, Cognition, and Fiction.*– Harvard: Harvard University Press, 2009. – 560 p.
Dancygier B. *The Language of Stories: A Cognitive Approach.*– Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – 242 p.
Kirchin S. Introduction: Thick and thin concepts. – Oxford, UK: Oxford University Press, 2013. – 242 p.
Abend G. "Thick Concepts and the Moral Brain" // *European Journal of Sociology*. – 2011. – 52. – pp. 143-72.
Tucker C. Harman Vs. Virtue Theory: Do Character Traits Explain Behavior? // Southwest Philosophy Review, 2004. – 21 (1). – pp. 137-145.
Абайдың екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2002. – Т. 2: Өлеңдер мен аудармалар. – 336 б.
Зусман В.Г. Диалог и концепт в литературе. Литература и музыка. – Н. Новгород, 2001. – 168 с.

References

Popova, Z.D., Sternin I.A. (2001). Ocherki po kognitivnoj lingvistike [Essays on cognitive linguistics]. Voronezh. 191 p. (in Russian)
Karasik, V.I. (2004). Language circle: personality, concepts, discourse [Yazykovoj krug: lichnost', koncepty, diskurs]. M.: Gnosis. 477 p. (in Russian)
Miller, C. (2013). Character and moral psychology. Oxford, UK: Oxford University Press. 286 p.
Roberts, D. (2013). Thick concepts. Philosophy Compass. № 8. pp. 677–688.
Miller, L.V. (2000). Hudozhestvennyj koncept kak smyslovaya i esteticheskaya kategoriya [Artistic concept as a semantic and aesthetic category]. World of the Russian Word. No. 4. S. 39-45.
Nurdauletova, B.I. (2011)Kognitivtik lingvistika [Cognitive linfuistics]. Textbook. Almaty: Association of universities of Republic of Kazakhstan. 312 p. (in Kazakh)
Biyazdykova, A.A. (2012). Bata-tilekterdegi «bақyt» konceptisinің tanymdyқ sipaty [Cognitive characteristics of the concept "happiness" in the words of blessing]. Vestnik of Abai KazNPU, «Philology» series. №3 (41). pp. 16-19. (in Kazakh)
Bortolussi, M., Dixon, P. (2003).*Psychonarratology: Foundations for the Empirical Study of Literary Response.* Cambridge: Cambridge University Press. 320 p.
Boyd, B. (2009). *On the Origin of Stories: Evolution, Cognition, and Fiction.* Harvard: Harvard University Press. 560 p.
Dancygier, B. (2012). *The Language of Stories: A Cognitive Approach.* Cambridge: Cambridge University Press. 242 p.
Kirchin, S. (2013). Introduction: Thick and thin concepts. Oxford, UK: Oxford University Press. 242 p.
Abend, G. (2011). "Thick Concepts and the Moral Brain". *European Journal of Sociology*, 52. pp. 143-72.
Tucker, C. (2004). Harman Vs. Virtue Theory: Do Character Traits Explain Behavior? Southwest Philosophy Review. 21 (1). pp. 137-145.
Two-volume collection of works of Abai. (2002). Almaty: Zhazushy. V. 2: Poems and translations. P. 336. (in Kazakh)
Zusma, V.G. (2001). Dialog i koncept v literature [Dialogue and concept in literature]. Literature and music. N. Novgorod. 168 p. (in Russian).

3-бөлім

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Section 3

METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

Раздел 3

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

МРНТИ 14.35.09 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v188.i4.019

А.А. Цой[1]*, Ш.А. Сабитова[2], С.И. Есимбек[2]

[1]Казахский национальный медицинский университет имени С. Асфендиярова, Казахстан, г. Алматы
[2]Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: publica1713@mail.ru

ОБУЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ СПЕЦИАЛЬНОСТИ «МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО» ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОЙ ЛЕКСИКЕ РУССКОГО ЯЗЫКА НА ОСНОВЕ КОМПЛЕКСА ЗАДАНИЙ

Цель данной статьи – описать комплекс заданий по развитию лексики для студентов специальности «Международное право» по профессионально-ориентированному русскому языку. Научная новизна состоит в том, что представлен целый ряд упражнений и заданий, который нацелен, в первую очередь, на развитие и совершенствование лексического запаса студентов на основе нового текстового материала. Такой подход позволит обучающимся развивать умение извлекать и перерабатывать полученную информацию в соответствии с поставленной целью из различных международных документов. Кроме этого они смогут воспринимать на слух профессионально-ориентированную информацию и выделять главное и второстепенное в соответствии с коммуникативной задачей текста. Опираясь на профессиональную лексику, студенты могут аргументировать свою точку зрения, уточнять или дополнять информацию с соблюдением норм речевого этикета. В результате исследования нами установлено, что, во-первых, для улучшения лексического запаса необходимо разработать и дать студентам более 10-15 упражнений как в качестве предтекстового, так и послетекстового заданий. Во-вторых, развитие профессионально-ориентированной лексики становится ключевым механизмом в формировании коммуникативной компетенции будущего специалиста международного права. В-третьих, именно развитие лексического запаса у студентов повышает мотивацию как в освоении юридических дисциплин, так и в изучении русского языка. Практическая значимость статьи состоит в том, что представленная система упражнений, направленная на освоение лексики языка специальности «Международное право» по русскому языку, может быть использована для проведения семинарских и практических занятий.

Ключевые слова: лексика, русский язык, упражнение, развитие.

A.A. Tsoy[1]*, Sh.A. Sabitova[2], S.I. Yessimbek[2]

[1]Kazakh National Medical University named after S. Asfendiyarov, Kazakhstan, Almaty
[2]Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: publica1713@mail.ru

Teaching students of the specialty “international law” in professionally-oriented vocabulary of the russian language on the basis of a complex of tasks

The purpose of this article is to describe a set of tasks for the development of vocabulary for students of “international law” in the professionally oriented Russian language. Scientific novelty lies in the fact that a number of exercises and tasks are presented, which is aimed primarily at developing and improving students’ vocabulary based on new textual material. This approach will allow students to develop the ability to extract and process the information received in accordance with the goal from various international documents. In addition, they will be able to perceive professionally-oriented information by ear and highlight the main and secondary in accordance with the communicative task of the text. Based on professional vocabulary, they can argue their point of view, clarify or supplement information in compliance with the norms of speech etiquette. As a result of the study, we found that, firstly, in order to improve vocabulary, it is necessary to develop and give students more than 10-15 exercises both as pre-text and post-text tasks. Secondly, the development of professionally oriented vocabulary becomes a key mechanism in the formation of the communicative competence of a future specialist in international law. Thirdly, it is the development of students’ vocabulary that increases motivation, both in the development of legal disciplines and in the study of the Russian language. The practical significance of the article lies in the fact that the presented system of exercises aimed at mastering the vocabulary of the specialty language in the Russian language can be used for seminars and practical classes.

Key words: vocabulary, Russian language, exercise, development.

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

А.А. Цой[1*], Ш.А. Сабитова[2], С.И. Есімбек[2]
[1]С. Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті, Қазақстан, Алматы қ.
[2]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: publica1713@mail.ru

«Халықаралық құқық» мамандығы студенттеріне тапсырмалар кешені негізінде орыс тілінің кәсіби-бағдарлы лексика пәнін оқыту

Мақаланың мақсаты – кәсіби бағдарланған орыс тілінде «халықаралық құқық» факультеті студенттерінің сөздік қорын дамытуға арналған кешенді тапсырмаларды сипаттау. Мақаланың ғылыми жаңалығы жаңа мәтіндік материалдар негізінде студенттердің сөздік қорын молайтуға және дамытуға арналған көптеген жаттығулар берілген. Мұндай тұрғыдан келу білім алушылардың берілген мақсатқа сәйкес халықаралық құжаттардан қажетті ақпараттарды алуларына және оларды өңдеу қабілеттерін дамытуларына мүмкіндік береді. Мұнымен қоса олар кәсіби бағыттық ақпаратты есту бойынша қабылдай алады және мәтіннің коммуникативтік тапсырмаларына сәйкес басты және қосалқы ақпараттарды бөліп көрсете алады. Кәсіби лексикаға сүйене отырып өз көзқарастарын дәлелдей алады, сөйлеу мәдениетін сақтай отырып ақпаратты нақтылай және толықтыра алады. Біздің зерттеуіміздің барысында лексикалық сөздік қорын байыту үшін, біріншіден, студенттерге мәтіналды және мәтіннен кейінгі тапсырмалар ретінде 10-15 жаттығу дайындау және беру керек екендігі анықталды. Екіншіден, кәсіби-бағдарлы лексиканың дамуы болашақ халықаралық құқық маманының көммуникативтік құзыреттілігі қалыптасуының негізгі механизмі болып саналады. Үшіншіден, студенттің лексикалық қорының мол болуы студенттердің заң пәндерін меңгеруіне де, сондай-ақ орыс тілін үйренулеріне деген де ынталарын арттыра түседі. Мақаланың практикалық маңыздылығы сол орыс тілі бойынша мамандық лексикасын меңгертуге бағытталған жаттығулар жүйесін семинар сабақтар мен тәжірибелік сабақтарда пайдалануға болады.

Түйін сөздер: лексика, орыс тілі, жаттығу, даму.

Введение

Современный казахстанский образовательный контент в соответствии с положениями Болонской конвенции предъявляет более широкие требования к специалисту-международнику. Расширение международного образовательного пространства, с одной стороны, и меняющаяся ситуация на рынке труда – с другой, диктует новые квалификационные обязательства к будущему специалисту международного права. И среди этих требований определенную роль играет отличное знание языков, включая русский. Однако анализ современного состояния обучения языкам студентов неязыковых специальностей свидетельствует о том, что их словарный запас не позволяет в полной мере сформировать необходимую коммуникативную иноязычную компетенцию в профессиональной сфере. Все это в целом и обусловило *актуальность* данной статьи.

Существенная роль в процессе обучения языку студентов неязыковой специальности принадлежит лексике. Сложно разговаривать без запаса знаний грамматики. Все же еще труднее объяснить элементарное не зная значение слов. Количество выражений и умение четко, «к месту» их использовать во многом определяет не только успеваемость, но и развитие профессиональной компетенции будущего специалиста.

Объектом статьи является процесс обучения профессионально-ориентированной лексике русского языка студентов специальности «международное право». *Предмет* – современная технология для формирования и развития лексических умений при обучении языку специальности.

Цель статьи – теоретически обосновать и описать методику преподавания языка специальности на основе макрометода, который сочетает в себе элементы коммуникативной и интерактивной технологий для совершенствования лексических знаний. *Теоретическая значимость* выводов статьи заключается в описании принципов обучения лексики специальности для улучшения лексических навыков и умений, которые необходимо сформировать на современном этапе обучения у студентов специальности «международное право». *Практическая значимость* состоит в том, чтобы представить и рассмотреть систему заданий, направленных на освоение лексики языка специальности на русском языке при помощи данной технологии обучения. Основные положения и выводы также могут быть использованы для проведения семинарских за-

нятий в обучении профессионально-ориентированной лексике.

Обзор литературы

Т.И. Трубникова считает, что работу с текстами по специальности необходимо начинать с составления учебного словаря. Преподаватель-русист делает это совместно с преподавателем-предметником. Обучающий материал должен сочетать в себе данные энциклопедического характера, правильное написание тех или иных терминов и тематическое расположение материала (Трубникова, 1988:114). Исследования Н.И. Гез (Гез, 1985:90) и С.Г. Тер-Минасовой (Тер-Минасова, 2000:59) неоднократно поднимали вопросы обучения именно иноязычной лексике.

Большой вклад в развитие современной терминологии по формированию профессионально-коммуникативной компетенции внесли А. В. Бондарко и его последователи. Они отмечают, что изучение языка необходимо начать с опорой на семантическую структуру, которая поможет определить языковые средства выражения. Наиболее подробно это представлено в книге А. Мустайоки «Теория функционального синтаксиса. От семантических структур к языковым средствам» (Мустайоки, 2010).

По мнению Г.И. Битехтиной (Битехтина, 1987), Д.И. Изаренкова (Изаренков, 1995) и других, при обучении языку специальности необходимо опираться на функционально-семантические категории. Для этого надо определить предмет, выявить его качественную и количественную характеристику, определить причинно-следственные отношения при описании явлений, процессов, предметов и т.д. При этом следует не забывать и сферы общения: учебно-профессиональную, социально-бытовую, общественно-политическую, административно-правовую, социально-культурную. Подобный подход позволяет четко определить языковое содержание учебного материала для студентов разных специальностей, в особенности негуманитарного профиля.

Ю.В. Анисина отмечает, что термины «профессионально-ориентированное обучение», «обучение научному стилю речи», «обучение языку специальности», «обучение учебно-профессиональному и учебно-научному общению», «обучение языку для специальных целей» используются чаще всего в работах по теории и практике обучения как синонимичные (Анисина, 2013: 84). Разные стороны профессионально-ориентированного обучения рассматривались в трудах T. Hutchinson (Hutchinson, 1987:35) и J. Munby (Munby, 1978:77).

Со временем, множество словосочетаний стали обобщать и использовать понятие «профессиональное общение». Этот термин объединил в себе дефиниции, включая психолингвистику, теорию речевой деятельности, психологию речи. Это позволило «по-новому понять суть обучения, которое уже не трактовалось, как усвоение средств языка. В широком смысле слова оно подразумевало освоение всех видов речевой деятельности, включая устную, письменную, рецептивную, продуктивную» (Клобукова, Хавронина, 2005: 207).

Вопросам подбора учебного материала посвящены исследования О.Д. Митрофановой. По ее мнению, профессионально-ориентированные тексты должны быть, во-первых, источником анализа изучаемого языкового материала. Во-вторых, основой для развития навыков речи. В-третьих, актуальной специальной информации» (Митрофанова, 2005: 276).

Т.Г. Копыткова предложила методику обучения студентов-иностранцев диалогическому общению на примере использования условно-коммуникативных, некоммуникативных и коммуникативных упражнений. При этом материал должен вызывать у студентов конкретную речевую реакцию и понимание сути диалогического процесса. Все это в совокупности может помочь им быстро адаптироваться в коллективе (Копыткова, 1992).

С.К. Фоломкина проанализировала и систематизировала педагогическую литературу по обучению чтению на иностранном языке. Она выделяет параметры, которым должен соответствовать обучающий текст; подробно описывает различные виды чтения; предлагает комплекс упражнений по улучшению навыков чтения (Фоломкина, 1987).

З.И. Клычникова обосновывает педагогические технологии обучения чтению с точки зрения психологии, принимая во внимание исследования западных и российских ученых (Клычникова, 1973).

Л.П. Клобукова подчеркивает, что при обучении языку специальности материал должен относиться к конкретному функционально-семантическому типу текста; иметь собственный предмет описания и возможность его анализа (Клобукова, 1987:28). Каждый текст должен содержать тему и проблему, а также способ его предъявления. Учебный материал может быть

с определенным количеством коммуникантов, иметь жанровую специфику и должен быть адаптирован под уровень знаний студентов».

Н.И. Жинкин (Жинкин, 1982), И.А. Зимняя (Зимняя, 2001) предложили коммуникативно-деятельностный подход при работе с текстами по специальности. Данный способ направлен не только на понимание и освоение языковых средств, но и на их активное использование в учебно-научной деятельности.

При этом сам научный текст представляет собой инвариант определенного количества однотемных текстов. Между собой их объединяют похожие фрагменты окружающей действительности и используемые однородные ситуации общения (Леонова, 1974).

В данном подходе обучающий текст позволяет перейти от описания особенностей предмета изображения к его анализу. И текст в данном случае представляет собой целостную коммуникативную единицу.

Н.А. Метс, О.Д. Митрофанова, Т.Б. Одинцова рассматривают типовой текст как специфическую единицу коммуникации. На примере его анализа проводят параллель между учебным текстом и системой языка, между формами устной и письменной речи. При этом они подчеркивают, что «языком современной науки и техники является все же письменная речь и ее формы» (Метс, Митрофанова, Одинцова, 1981:72).

Е.И. Мотина разработала и научно обосновала комплекс заданий для обучения языку специальности. Исследователь подчеркивает, что «в качестве примера необходимо брать только тот научный материал, который имеет форму воплощения свойственный данной отрасли знаний» (Мотина, 1983:7). При этом преподаватель-русист должен учесть, что нет большой необходимости работать с теми текстами, которые используют предметники данной специальности. Он должен «вычленить типовые тексты и самостоятельно подготовить к ним задания различного типа» (Мотина, 1983:36).

Данный подход активно используется методистами при написании учебников и учебных пособий, в которых русский язык является средством получения своей будущей специальности. Это настоятельно требует максимальной адаптации обучаемого материала и создание коммуникативных ситуаций, востребованных обучающимися либо одной специальности, либо смежных.

Различные вопросы применения на занятиях новых технологий обучения не раз становились предметом обсуждения в работах Н.Д. Гальсковой (Гальскова, 2010:14), Е.И. Пассова (Пассов, 2010:89) и других. Вопросы когнитивных и аффективных особенностей в обучении иностранному языку были предметом внимания в трудах J. Arnold (Arnold, 1998:100) и T. Rodgers (Rodgers, 2000:4). Различные аспекты конечной цели обучения рассматривались в положениях, выдвинутых R.L. Allwright (Allwright 1982:38), в определении мотивации в обучении C. Gardner (Gardner, 1983:185).

Вопросы развития русского языка в Казахстане рассматривались в работах Э.Д. Сулейменовой (Сулейменова, 2010:79) и других.

В казахстанской педагогической науке вопросам обучения чтению была посвящена статья М.Ж. Ширимбековой и А.К. Балтаевой «Развитие умений и навыков чтения аутентичных текстов у студентов неязыковых вузов» (Ширимбекова, Балтаева, 2013). Авторы отмечают, что чтение специальных текстов положительно влияет на весь процесс обучения иностранному языку; повышает интерес к чтению именно аутентичных рассказов на изучаемом языке; способствует формированию и развитию коммуникативных профессионально-ориентированных навыков; знакомит обучающихся с их будущей профессией. Некоторые аспекты методики обучения чтению студентов технических вузов, проанализированы в статье У.Ж. Жумабековой (Жумабекова, 2015) В статье Т.Ж. Кутебаева, Г.А. Ахметовой, А.Ж. Кинтоновой «Обучение чтению посредством компьютерно-инновационных технологий и электронных учебников: курс обучения и инструкции» описана система заданий, которые были использованы в обучении студентов чтению посредством компьютерных технологий в медицинском университет «Астана» и Евразийском национальном университете (Кутебаев, Ахметова, Кинтонова А.Ж. 2014). Авторы подчеркивают, что во время обучения студенты активно принимают участие в процессе работы с текстом, качественно усваивают материал медико-биологического профиля, моделируют ситуацию и самостоятельно осваивают специальную терминологию.

Представленный обзор литературы по теме статьи является далеко не полным. Современное развитие системы обучения чтению на неродном языке предполагает обобщение и использование прошлого теоретико-практического опыта «так как информация является фактом истории той или иной науки, она редко теряет свою актуальность потому что испытывает только компрессию под влиянием быстро растущих новых зна-

ний. Тем самым день ото дня расширяет ту или иную научную парадигму» (Клобукова, Хавронина, 2005:213).

Материалы и методы

При написании статьи мы использовали следующие методы. Аналитико-описательный позволял провести анализ литературы по теме исследования для обобщения и описания предположительных выводов. Метод системного изложения помог освоить и применить некоторые технологии обучения русскому языку как неродному. Большим подспорьем стал метод наблюдения за процессом освоения специальной лексики по международному праву. Использование данного метода также способствовало проведению педагогического эксперимента. Социологический метод, который представляет собой комплекс методик опроса, анкетирование, анализ полученных данных по оценке работы с узкоспециальной лексикой. Экспертная оценка полученных данных в ходе проведения педагогического эксперимента.

Методологической основой статьи стал коммуникативно-деятельностный подход, в основе которого лежит теоретическое обоснование построения системы обучения языку как комплексу взаимосвязанных заданий, цель которых – практическое овладение языком специальности. В основе такого подхода, во-первых, понимание профессионально-ориентированного языка как важного способа общения с учетом профессионального интереса и индивидуальных особенностей студентов. Во-вторых, заключения положений о поэтапном формировании лексических навыков, ставших основой для комплекса последовательных упражнений не только по освоению лексики специальности, но и выхода на речевое общение в целом.

Результаты и обсуждение

Перед тем как приступить к проведению занятий по русскому языку мы должны четко понимать, что в ходе проведения уроков мы должны получить ответы на такие вопросы, как: а) Для чего студенту необходимо изучать данный предмет? б) Кроме студентов, кто еще будет принимать участие в образовательном процессе? Здесь необходимо заметить, что поскольку это профессиональный язык, целесообразно приглашать специалистов, работающих по данному профилю. Мы хоть на 1 час приглашаем или представителя посольства, или адвоката, имеющего международную практику. Следующим немаловажным вопросом является момент о распределении времени обучения. в) Как правильно распределить тематический план и сколько надо заниматься по той или иной теме? г) Важно изначально определить, какой уровень владения профессиональным языком мы планируем достичь в конце обучения? д) Что необходимо сделать, чтобы студенты учились? е) Какие технологии обучения надлежит использовать? (Поляков, 2004:155).

Как отмечает шведский политолог Гуннемарк Э., речевой материал можно условно разделить на 3 уровня (Гуннемарк, 2002:16). Уровень А – это знание и понимание 400-500 слов, которые позволяют общаться до 90% на повседневные темы и умение представить до 70% несложный письменный текст. Уровень В – это 800-1000 слов, который позволяет повседневно общаться на 95% и умение написать на 80-85% письменный текст. И последний уровень, который составляет знание 1500-2000 слов в повседневном общении и умение составить около 95% письменный текст – уровень С.

Следовательно, освоение русского языка как языка специальности основано на изучении и общеспециальной, и узкоспециальной лексики, потому что, с одной стороны, это касается вопросов международных отношений, с другой – юриспруденции. С общеспециальными словами и выражениями студенты знакомятся в ходе изучения общего курса русского языка на 1 курсе. Как правило, общепрофессиональная лексика представлена в таких тематических группах, как «Язык моей будущей специальности», «Терминология – основной признак научного стиля», «Диалог в профессиональной сфере». Данные подтемы студенты изучают в рамках темы «Моя специальность и глобализация», «Письменная деловая коммуникация», «Устная деловая коммуникация», «Виды профессионально-коммуникативных ситуаций». При изучении данных тем студентам-международникам важно знать и понимать, например, лексическое значение слова «право» и его сочетаемость с прилагательными «международное», «дипломатическое», «консульское» и т.п.

Как неоднократно отмечали методисты, при обучении профессиональной лексике необходимо основываться на принципе «Мы учим реальных людей реальному языку». При этом мы руководствуемся положениями общеевропей-

ских компетенций владения языком (Council of Europe, 2001).

Следовательно, профессионально-ориентированное обучение русскому языку студентов международного права позволяет им:

- при помощи навыков ознакомительного, поискового, просмотрового и изучающего чтения работать с текстами по специальности. Уметь извлекать и перерабатывать полученную информацию в соответствии с поставленной целью из различных литературных. публицистических источников.

- уметь воспринимать на слух профессионально-ориентированную информацию и выделять главное и второстепенное в соответствии с коммуникативной задачей.

- уметь правильно в письменном и устном формате выражать свое мнение с опорой на общеспециальную и узкоспециальную терминологию.

- принимать участие в диалогах: аргументировать свою точку зрения, уточнять или дополнять информацию, соблюдать нормы речевого этикета.

- выступать с докладом или сообщением на профессиональную тему.

Однако при обучении профессионально-ориентированной лексике, как показывает наш опыт работы, возникает ряд трудностей. Во-первых, небольшое количество учебных часов для изучения данного предмета. Во-вторых, не всегда одинаковый уровень владения русским языком, несмотря на то, что студенты уже в течение 1 курса проходили практический курс русского языка. В-третьих, недостаточный уровень знаний узкоспециальных терминов.

Исходя из этого, для расширения лексики на своих занятиях мы используем такие виды работ.

1. Работа с текстом на основе ключевых слов. Как правило, значение многих из них вполне понятно из контекста, поэтому нет большой необходимости постоянно заглядывать в словарь для того, чтобы понять их смысл.

2. Поиск ассоциаций. В основе такого подхода лежит работа с изображениями определенных слов или поиск их значений посредством работы с синонимами, антонимами и т.п.

3. Работа с классификациями. Здесь преподавателю и студенту желательно самостоятельно составить гнездо слова либо по семантическому, либо по грамматическому принципу. Данный подход позволяет расширить изучаемую лексику и развивает умение в дальнейшем применять ее на практике.

4. Большой интерес вызывает у студентов работа с фразами. Данный вид работы помогает им быстро составить и записать предложения с новыми словами на определенную тематику. Такая технология помогает лучше усвоить лексический материал и развивает умение использовать их в устной коммуникации.

5. На любом этапе занятий определенный интерес у студентов вызывает работа, связанная с игровыми моментами. Например, молодые преподаватели часто применяют на своих занятиях методику составления кроссворда из новых слов (Arnold, 1998:27). Такой подход во многом заинтересовывает самих студентов

Предтекстовые задания и работа с микротекстом направлены на преодоление трудностей лексического и грамматического характера. Послетекстовые задания проверяют понимание прочитанного текста, формируют и развивают навыки говорения с использованием материала научного текст.

Большим подспорьем по увеличению лексического запаса студентов международного права является работа с текстом по специальности. Поскольку родной язык студентов – казахский, то для нашей работы наиболее релевантным оказывается подход, разработанный казахстанской школой преподавания русского языка как неродного. Одним из видов работ по развитию лексического запаса является работа на основе интегративного комплекса упражнений на основе чтения текста по специальности (Maslow,1970:15).

Подобная технология обучения лексике состоит из нескольких этапов. Для актуализации новой лексики и ее дальнейшего понимания в контексте есть предтекстовые задания. На этапе чтения текста по специальности происходит его восприятие и формирование умения применять лексику «к месту». На этапе информационной переработки текста или при выполнении послетекстовых заданий происходит создание репродуктивно-продуктивного лексического опыта. Заключительным этапом подобной работы является умение свободно и творчески использовать новую лексику в любых речевых ситуациях в правильной и необходимой форме.

Принимая во внимание все вышесказанное, мы разработали определенный комплекс заданий для совершенствования профессиональной лексики, который включает в себя ряд упражнений на восприятие, понимание и умение ис-

пользовать профессиональные слова и словосочетания.

Цель этапа с предтекстовыми заданиями – первичное закрепление лексической компетенции, направленной на создание и улучшение парадигматических и синтагматических связей. Например, при работе с текстом «Венский конгресс» мы опирались на учебник А. Афанасьевой, С. Захарченко, И. Могилевой и предлагали задания (Афанасьева и др, 2016:85). 1. Посмотрите в словаре значение слов и словосочетаний: канцлер, принц-регент, урегулировать и другие. 2. Допишите слова и словосочетания со следующими словами по образцу: Вызвать/вызывать *что?...споры* _____; созывать/созвать *что? конгресс*_____ и другие. 3. Образуйте сложные слова и запишите их: взаимный + действие = взаимодействие; взаимное +отношение….; равный +вес……

Затем следует работа по совершенствованию лексических навыков на основе ряда упражнений подстановочного типа, с заменой синонимами, антонимами, подбором терминов для конкретной ситуации общения, сочетаемость слов, образование однокоренных слов при помощи аффиксов и т.п. (Максимова, 2019). Как показывает наш опыт работы, определенный интерес представляют задания типа: 1. Замените предложения с деепричастными оборотами на глагольные предложения с союзами *так как, потому что, когда.* Например: Не желая и опасаясь новой войны, крупнейшие государства Европы делали все возможное, чтобы предотвратить ее. 2. Найдите в тексте предложения со следующими конструкциями: кто ***урегулировал*** *что? с кем*?; кто ***играл*** *какую роль? в чем*? и т.п.

Определенные затруднения вызывает задание «Разберите следующие слова по составу: общепризнанный, общеобязательный, всеобщий, всесторонний».

Развитию словарного запаса способствует работа с электронным словарем при выполнении задания: «Найдите по словарю значение следующих слов: верховенство, принцип, правовой, господство, реальность, деятельность».

Во многом разрядить обстановку и повысить интерес к изучению новой лексики по специальности помогает игра «Снежный ком». Ее суть заключается в том, чтобы каждый студент добавлял по одному слову к предыдущему и в итоге получалось предложение. Например, мы предлагаем слово «создать». Первый студент добавил к нему «создать *условия*». Второй студент предложил словосочетание «создать *правовые* условия» Третий студент «создать правовые условия *для*». Четвертый «создать правовые условия для *обеспечения*». Пятый «создать правовые условия для обеспечения *свобод*» и т.д.

Одной из разновидностей данного задания является упражнение на составление словосочетаний с ответом на конкретный вопрос. Например: требовать (от кого?) – личность (чего?) – выполнение (чего?) – её обязанности. Для работы в аудитории предлагаем слова: учитывать (что?) – объективные потребности (чего?) – общественное развитие (на чем?) – основы (чего?) – равенство и справедливость; являться (чем?) – составная часть (чего?) – правовая система (чего?) – государств.

Расширению лексического запаса содействует и такой вид упражнений, как «Образуйте от следующих глаголов существительные по образцу». Образец: создать> создание; сочетать > сочетание; проявлять > проявление. Или мы предлагаем «Образуйте с помощью суффиксов -ани (е)-; – ени (е)- существительные»: согласовывать, устанавливать, признавать и т.д.

Соревновательный момент в работу по развитию лексики привносит задание: «Составьте из следующих слов одно предложение». Например, мы предлагаем такой ряд слов: философов, государства, Вопросы, и, всегда, мыслителей, правового, интересовали. В итоге должно получиться «Вопросы правового государства всегда интересовали философов и мыслителей». Данное задание можно усложнить, если все слова дать только в начальной форме.

Научить связанной речи с использованием слов и словосочетаний по специальности помогает задание на постановку вопроса к выделенной части предложения. Например: «Главным в правовом государстве является *фактическое обеспечение прав и свобод граждан*». Или «В процессе формирования правового государства в любой стране главное состоит в том, *чтобы обеспечить верховенство и господство права и закона*».

Неотъемлемой частью каждого занятия является работа с текстом по специальности. Мы предлагаем следующий текст.

Правовое государство и его признаки

Правовое государство – это форма организации и деятельности государственной власти, которая создает условия для наиболее полного обеспечения прав и свобод человека и гражданина на основе норм права.

Что такое правовое государство? Когда появилась его идея и как она развивалась? Како-

вы признаки правого государства? Эти вопросы всегда интересовали философов и мыслителей. Например, древнегреческий философ Платон говорил о том, что там, «где закон не имеет силы и находится под чьей-либо властью», государство обязательно погибнет. По мнению Платона, только там, где закон важнее правителя, может существовать государство…

Философские основы теории правового государства развивались мыслителями XVIII – XX веков. Например, немецкий философ И. Кант ввел в науку термин «правовое государство» и в своих работах много раз писал о необходимости для государства опираться на право, строго согласовывать свои действия с правом. Государство, по мнению И. Канта, это объединение множества людей, которые подчиняются правовым законам, а государство должно соблюдать права и свободы граждан и охранять свои законы.

Основные признаки правового государства:

- верховенство и господство права и закона;
- принцип разделения власти;
- соблюдение прав личности, обеспечение ее свободного развития;
- четкое разделение функций общества и государства;
- взаимная ответственность личности и государства;
- соответствие внутреннего законодательства общепринятым нормам и принципам международного права.

В процессе формирования правового государства в любой стране главное состоит в том, чтобы обеспечить верховенство и господство права и закона. Каждый государственный орган, каждый коллектив, каждый человек обязаны подчиняться закону. С помощью законов государство устанавливает общеобязательные правила поведения, которые должны максимально учитывать объективные потребности общественного развития на основах равенства и справедливости. Именно поэтому закон обладает высшей юридической силой (Афанасьева, 2016:84).

После внимательного прочтения текста предлагаем студентам ответить на вопросы. Например, 1. Что всегда было предметом интереса философов и мыслителей в области права? 2. Кто автор терминологического словосочетания «правовое государство»? 3. Что имеет высшую юридическую силу в государстве и почему?

Определенные трудности вызывает задание: «Допишите предложения». Мы составляем первую часть предложения с опорой на прочитанный текст, студенты должны её дописать, но в большинстве случаев, они стараются просто переписать текст слово в слово, который им дан: «Правовым государством мы называем _____» или «Закон важнее правителя, по мнению_____». Лишь те студенты, которые в определенной степени хорошо владеют русским языком, могут своевременно и качественно дописать предложения.

По нашему мнению, хорошо развивает разговорную лексику упражнение типа «Ответьте, «верно» или «неверно» данное положение и почему». Например, «Платон утверждал, что там, где правитель важнее государства, там и есть государство». Или «Для полного обеспечения прав и свобод человека на основе норм права формируется не в правовом поле».

В качестве закрепления нового лексического материала можно предложить задание «Составьте и запишите сложный план текста», а затем расскажите текст с опорой на план.

Определенную трудность вызывают задания типа: составьте и запишите предложения с опорой на текст, используя данные словосочетания: *что является причиной чего; что зависит от чего; что обосновывает что? Выскажите свое мнение с опорой на словосочетания, которые вы составили.* Использование на занятии речевых упражнений закрепляет лексические знания и во многом способствует их активизации в письменном и устном общении.

В качестве закрепления мы предлагаем такие упражнения. 1. Прочитайте текст еще раз: 1.1 Разделите его на смысловые части. 1.2 Запишите к каждой части вопрос.1.3 Ответьте на вопросы к тексту, чтобы в итоге у вас получился связанный текст.

Эксперимент

С целью проверки эффективности данной технологии обучения мы провели эксперимент. Студенты 3 курса специальности «международное право» были разделены на две подгруппы.

Каждая подгруппа состояла из 15 человек. Первая подгруппа А1 – экспериментальная. Вторая А2 – контрольная. Обе подгруппы изучали тексты типа «Дипломатическое право». Однако в группе А1 использовалась методика интенсивного обучения профессиональной лексике. В группе А2 была применена традиционная технология обучения. И в первой, и во второй подгруппе был один преподаватель и был одинаковый текст.

Академическая успеваемость определялась в промежуточную и итоговую аттестацию. После изучения ряда текстов были проведены тесты на определение уровня знания и понимания профессиональной лексики, состоящие из 90 вопросов.

Полученные данные мы представили в следующей таблице, которая описана в работе О.Б. Максимовой (Максимова, 2019).

Ниже для большей наглядности мы привели диаграмму, в которой четко виден хороший уровень освоения лексических навыков.

Таблица 1 – Результаты усвоения профессиональной лексики у студентов экспериментальной и контрольной группы

	А1.	А2.
Общеспециальные термины	10 студентов получили 92 балла; 3- 87 баллов;% 2-85 балла.	9 студентов получили 89 баллов; 2 – 85 баллов 2 – 80 баллов 1 – 77 баллов
Узкоспециальные слова и выражения	9 – 90 баллов; 3- 86 баллов; 3 – 82 балла.	8 – 88 баллов; 3 – 85 баллов; 4 – 82 балла.

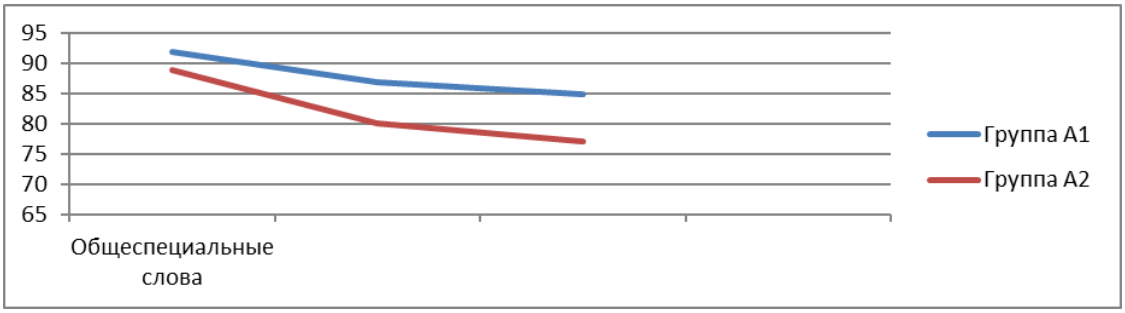

Диаграмма 1 – Уровень освоение общеспециальных слов и выражений

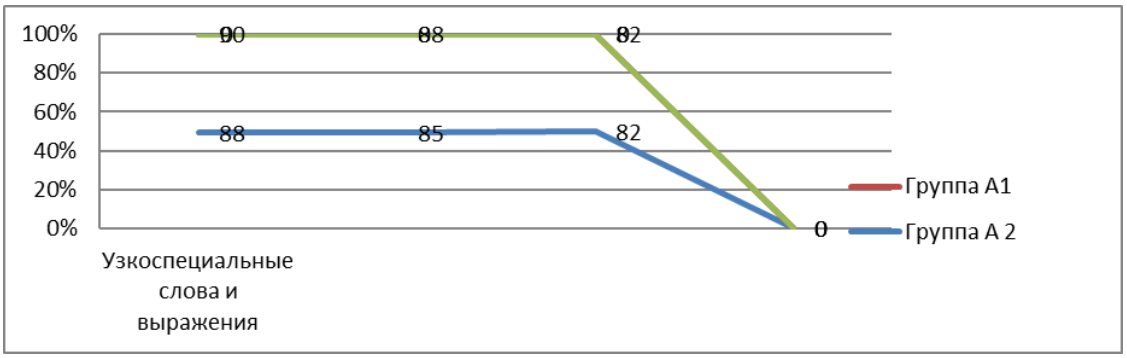

Диаграмма 2 – Уровень освоение узкоспециальных слов и выражений

Как мы видим из представленных данных, средние оценки экспериментальной группы А1 выше, чем у студентов контрольной группы. Следовательно, обнаружилась разница в технологии обучения профессиональной лексики. Наряду с этим необходимо отметить, что у студентов экспериментальной группы улучшились навыки понимания специального текста, расширился словарный запас профессионально-ориентированных слов и выражений, усилился командный дух при работе в мини-группах.

Выводы

Качественные и количественные показатели, которые мы получили в ходе проведения обучающего эксперимента, свидетельствует нам о том, что целенаправленное использование комплекса упражнений с современными технологиями обучения оказывает положительный эффект на усвоение лексического материала на профессиональную тему, расширяет словарный запас студента-международника и снижает его типичные ошибки в словоупотреблении. Все это настраивает преподавателя на создание специального комплекса упражнений для развития и совершенствования лексических навыков в ходе обучения языку специальности.

Литература

Allwright R.L. Perceiving and pursuing learners needs // Individualization. – London: Modern English Publications, 1982. – Pp. 24-28.

Arnold J. Affective factors and language learning // IATEFL Issues. – 1998. – №145. – Pp. 8-9.

Анисина Ю.В. Становление и развитие профессионально-ориентированного обучения русскому языку как иностранному на неязыковых факультетах вузов России / Ю.В. Анисина // Научный диалог. – 2013. – № 9 (21): Психология. Педагогика. – С. 83-91.

Афанасьева А., Харченко С.С., Могилев И.Б. История международных отношений: учебное пособие по языку специальности. – М.: Златоуст, 2016. – 144 с.

Битехтина Г.А. Об учете некоторых параметров при создании учебника русского языка (к созданию базового курса русского языка) // Лингводидактические аспекты описания языка и гибкая модель обучения. – М.: Русский язык, 1997. – 116 с.

Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. – Cambridge, 2001. – 260 p.

Gardner H. Frames of Mind. – New York, 1983. – 240 p.

Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранному языку. – М., 2010. – 165 с.

Гез Н.И. Формирование коммуникативной компетенции как объект зарубежных методических исследований // Иностранные языки в школе. – 1985. № 2. – С. 17-24.

Гуннемарк Э.В. Искусство изучать языки. – СПб.: Тесса, 2002. – 42 с.

Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. Текст. / Н.И. Жинкин. – М.: Наука, 1982. – 158 с.

Жумабекова У.Ж. Методика обучения чтению студентов технических вузов // Международные Сатпаевские чтения «Роль и место молодых ученых в реализации новой экономической политике Казахстана» Т. 1. – Алматы, 2015.

Зимняя И.А. Лингвопсихология речевой деятельности. – М.: Московский психолого-социальный институт. – Воронеж: НПО «МОДЭК», 2001. – 432 с.

Изаренков Д.И. Лингвометодическая интерпретация учебного текста / Д.И. Изаренков // Русский язык за рубежом. – 1995. – № 2-3.

Hutchinson T. What's Underneath? An Interactive View of Materials Evalution. – Oxford, 1987. – 143 p.

Клобукова Л.П. Обучение языку специальности / Л.П. Клобукова. – М.: Изд-во МГУ. 1987. – 87 с.

Клобукова Л.П. Профессионально-ориентированное преподавание русского языка как иностранного: история, современное состояние и перспективы / Л.П. Клобукова, С.А. Хавронина // Профессионально-педагогические традиции в преподавании русского языка как иностранного. Язык – речь – специальность: мат. межд. науч.-практич. конференции «Мотинские чтения». Ч. 1. – М.: РУДН, 2005. – 427 с.

Клычникова З.П. Психологические особенности обучения чтению на иностранном языке / З.П. Клычникова. – М.: Просвещение, 1973. – 224 с.

Копыткова Т.Г. Методика обучения диалогическому общению в учебно-профессиональной сфере иностранных студентов технических вузов: дис…канд. пед. наук: 13.00.02 / Копыткова Татьяна Гавриловна. – М., 1992. – 215 с.

Кутебаев Т.Ж., Ахметова Г.М., Кинтонова А.Ж. Обучение чтению посредством компьютерно-инновационных технологий и электронных учебников: курс обучения и инструкции // Успехи современного естествознания. – 2014. – № 5-2. – С. 186-187. URL: https://natural-sciences.ru/ru/article/view?id=33952 (дата обращения: 28.09.2022).

Леонова Э.Н. Типовой текст как прием обучения русскому языку с учетом специальности / Э.Н. Леонова // Русский язык для студентов-иностранцев. – Вып. 14. – М., 1974. – С. 156-161.

Maslow A.N. Motivation and Personality. – New-York, 1971. – 420 p.

Максимова О.Б. Формирование лексической компетенции при обучении английскому как второму иностранному языку // Мир науки. Педагогика и психология. – 2019. – № 3 https://mir -nauki.com/PDF/46PDMN 3 1 9.pdf (19.01.2022).

Метс Н.А. Структура научного текста и обучение монологической речи / Н.А. Метс, О.Д. Митрофанова, Т.Б. Одинцова. – М.: Рус. яз, 1981. – 141 с.

Митрофанова О. Д. Лингводидактическая категория учета будущей специальности учащихся: вчера и сегодня / О.Д. Митрофанова // Материалы Международной научно-практической конференции «Мотинские чтения». Ч. 1. – М.: РУДН, 2005. – С. 276-286.

Мотина Е.И. Методические рекомендации к проведению спецкурса «Методика преподавания русского языка как иностранного студента-нефилологам» / Е. И. Мотина, Е. Л. Федорова. – М.: РУДН, 1987.

Munby J. Communicative Syllabus Design. – Cambridge. 1978. – 232 p.

Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса. От семантических структур к языковым средствам / А. Мустайоки. – М.: Языки славянской культуры, 2010. – 520 с.

Пассов Е.И. Основы коммуникативной теории и технологии иноязычного образования: методическое пособие для преподавателей русского языка как иностранного / Е.И. Пассов, Н.Е. Кузовлева. – М.: Русский язык. Курсы, 2010. – 568 с.

Поляков О.Г. Аспекты профильно-ориентированного обучения английскому языку в высшей школе: монография. – Тамбов: изд-во ТГУ им. Г. Державина, 2004. – 192 с.

Rodgers T. Methodology in the New Millennium // English Teaching Forum. – 2000. – Vol. 382. – Pp. 2-13.

Сулейменова Э.Д. Языковая компетенция и полиязычие. Динамика языкового состава в Казахстане. – Алматы, 2010. – 110 с.

Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово, 2000. – 624 с.

Трубникова Т.И. Влияние особенностей языка специальности на характер учебных пособий при профильно-ориентированном обучении русскому языку: дис…канд.пед.наук: 13.00.02 / Трубникова Татьяна Ивановна. – М., 1988. – 233 с.

Фоломкина С.К. Обучение чтению на иностранном языке в неязыковом вузе / С.К. Фоломкина. – М.: Высшая школа, 1987. – 208 с.

Ширимбекова М.Ж., Балтаева А.К. Развитие умений и навыков чтения аутентичных текстов у студентов неязыковых вузов // С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің Ғылым жаршысы. – Астана, 2013. – № 2 (77). – С. 43-50.

References

Allwright R.L. (1982) Perceiving and pursuing learners' needs. Individualization. London: Modern English Publications. Pp. 24-28.

Arnold J. (1998) Affective factors and language learning. IATEFL Issues. N145. Pp. 8-9.

Anisina YU.V. (2013) Stanovlenie i razvitie professional'no-orientirovannogo obucheniya russkomu yazyku kak inostrannomu na neyazykovyh fakul'tetah vuzov Rossii [Formation and development of professionally oriented teaching of Russian as a foreign language at non-linguistic faculties of Russian universities]. Nauchnyj dialog. № 9 (21): Psihologiya. Pedagogika. S. 83-91. (In Russian).

Afanas'eva A., Harchenko S.S., Mogilev I.B. (2016) Istorija mezhdunarodnyh otnoshenij : uchebnoe posobie po jazyku special'nosti. [History of international relations: textbook in the language of the specialty]. M.: Zlatoust. 144 s. (In Russian).

Bitekhtina G.A. (1987) Sozdanie uchebnyh kompleksov i problema optimizacii obucheniya russkomu yazyku inostrannyh uchashchihsya [Creation of educational complexes and the problem of optimizing the teaching of the Russian language to foreign students]. Russkij yazyk dlya studentov-inostrancev. M.: Rus.yaz.Vyp. 24. (In Russian).

Council of Europe. (2001) Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Cambridge, 260 p.

Gardner H. (1983) Frames of Mind. New York, 240 p.

Gal'skova N.D. (2010) Sovremennaja metodika obuchenija inostrannomu jazyku [Modern methods of teaching a foreign language]. M. (In Russian).

Gez N.I. (1985) Formirovanie kommunikativnoj kompetencii kak ob#ekt zarubezhnyh metodicheskih issledovanij [Formation of communicative competence as an object of foreign methodological research]. Inostrannye jazyki v shkole. № 2. S. 17-24. (In Russian).

Gunnemark J.V. (2002) Iskusstvo izuchat' jazyki. [The art of learning languages]. SPb.: Tessa. 42 s. (In Russian).

Zhinkin N.I. (1982) Rech' kak provodnik informacii. Tekst. [Speech as a conductor of information. Text]. M.: Nauka. 158 s. (In Russian).

Zhumabekova U.Zh. (2015) Metodika obucheniya chteniyu studentov tekhnicheskih vuzov [Methods of teaching reading to students of technical universities]. Mezhdunarodnye Satpaevskie chteniya «Rol' i mesto molodyh uchenyh v realizacii novoj ekonomicheskoj politike Kazahstana» T. 1. Almaty. (In Russian).

Zimnyaya I.A. (2001) Lingvopsihologiya rechevoj deyatel'nosti [Linguistic psychology of speech activity]. M.: Moskovskij psihologo-social'nyj institut, Voronezh: NPO «MODEK». 432 s. (In Russian).

Izarenkov D.I. (1995) Lingvometodicheskaya interpretaciya uchebnogo teksta [Linguo-methodological interpretation of the educational text] // Russkij yazyk za rubezhom. № 2-3. (In Russian).

Hutchinson T. (1987) What's Underneath? An Interactive View of Materials Evalution. Oxford, 143 p.

Klobukova L.P. (1987) Obuchenie yazyku special'nosti [Specialty language training]. M.: Izd-vo MGU. 87 s. (In Russian).

Klobukova L.P. (2005) Professional'no-orientirovannoe prepodavanie russkogo yazyka kak inostrannogo: istoriya, sovremennoe sostoyanie i perspektivy [Professionally oriented teaching of Russian as a foreign language: history, current state and prospects]. Professional'no-pedagogicheskie tradicii v prepodavanii russkogo yazyka kak inostrannogo. YAzyk – rech' – special'nost': mat. mezhd. nauch-praktich. konferencii «Motinskie chteniya». CH.1. M.: RUDN. 427 s. (In Russian).

Klychnikova Z.P. (1973) Psihologicheskie osobennosti obucheniya chteniyu na inostrannom yazyke [Psychological features of teaching reading in a foreign language]. M.: Prosveshchenie. 224 s. (In Russian).

Kopytkova T.G. (1992) Metodika obucheniya dialogicheskomu obshcheniyu v uchebno-professional'noj sfere inostrannyh studentov tekhnicheskih vuzov [Methods of teaching dialogic communication in the educational and professional field of foreign students of technical universities]: dis…kand.ped.nauk: 13.00.02. M. 215 s. (In Russian).

Kutebaev T.Zh., Ahmetova G.M., Kintonova A.Zh. (2014) Obuchenie chteniyu posredstvom komp'yuterno-innovacionnyh tekhnologij i elektronnyh uchebnikov: kurs obucheniya i instrukcii [Teaching reading through computer-innovative technologies and electronic textbooks: a course of study and instruction]. Uspekhi sovremennogo estestvoznaniya. № 5-2. S.186-187. URL: https://natural-sciences.ru/ru/article/view?id=33952 (data obrashcheniya: 28.09.2022). (In Russian).

Leonova E.N. (1974) Tipovoj tekst kak priem obucheniya russkomu yazyku s uchetom special'nosti [Standard text as a method of teaching the Russian language, taking into account the specialty]. Russkij yazyk dlya studentov-inostrancev. Vyp. 14. M. S.156-161. (In Russian).

Maslow A.N. (1971) Motivation and Personality. New-York. 420 p.

Maksimova O.B. (2019) Formirovanie leksicheskoj kompetencii pri obuchenii anglijskomu kak vtoromu inostrannomu yazyku [Formation of lexical competence in teaching English as a second foreign language]. Mir nauki. Pedagogika i psihologiya, 2019 № 3 https://mir -nauki.com/PDF/46PDMN 3 1 9.pdf (19.01.2022). (In Russian)

Mets N.A. (1981) Struktura nauchnogo teksta i obuchenie monologicheskoj rechi [The structure of a scientific text and the teaching of monologue speech]. M.: Rus.yaz. 141 s. (In Russian).

Mitrofanova O. D. (2005) Lingvodidakticheskaya kategoriya ucheta budushchej special'nosti uchashchihsya: vchera i segodnya [Linguodidactic category of accounting for the future specialty of students: yesterday and today] // Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii «Motinskie chteniya». CH. 1. M.: RUDN. S. 276–286. (In Russian).

Motina E. I. (1987) Metodicheskie rekomendacii k provedeniyu speckursa «Metodika prepodavaniya russkogo yazyka kak inostrannogo studenta-nefilologam» [Methodological recommendations for conducting a special course "Methods of teaching the Russian language as a foreign student-non-philologists"]. M.: RUDN. (In Russian)

Munby J. (1978) Communicative Syllabus Design. Cambridge. 232 p.

Mustajoki A. (2010) Teoriya funkcional'nogo sintaksisa. Ot semanticheskih struktur k yazykovym sredstvam [Theory of functional syntax. From semantic structures to linguistic means]. M.: YAzyki slavyanskoj kul'tury. 520 s. (In Russian).

Passov E.I. (2010) Osnovy kommunikativnoj teorii i tehnologii inojazychnogo obrazovanija: metodicheskoe posobie dlja prepodavatelej russkogo jazyka kak inostrannogo [Fundamentals of communicative theory and technology of foreign language education: a manual for teachers of Russian as a foreign language]. M.: Russkij jazyk. Kursy. 568 s. (In Russian).

Poljakov O.G. (2004) Aspekty profil'no-orientirovannogo obuchenija anglijskomu jazyku v vysshej shkole: monografija. [Aspects of profile-oriented teaching of English in higher education]. Tambov: izd-vo TGU im. G. Derzhavina, 192 s. (In Russian).

Rodgers T. (2000) Methodology in the New Millennium. English Teaching Forum. Vol. 382. Pp. 2-13.

Sulejmenova Je.D. (2010) Jazykovaja kompetencija i polijazychie. Dinamika jazykovogo sostava v Kazahstane [Language competence and multilingualism. Dynamics of linguistic composition in Kazakhstan]. Almaty, 110 p. (In Russian).

Ter-Minasova S.G. (2000) Jazyk i mezhkul'turnaja kommunikacija [Language and intercultural communication]. M.: Slovo. 624 s. (In Russian).

Trubnikova T.I. (1988) Vliyanie osobennostej yazyka special'nosti na harakter uchebnyh posobij pri profil'no-orientirovannom obuchenii russkomu yazyku [Influence of specialty language features on the nature of teaching aids in profile-oriented teaching of the Russian language] dis…kand.ped.nauk:13.00.02. Trubnikova Tat'yana Ivanovna. M. 233 s. (In Russian).

Folomkina S.K. (1987) Obuchenie chteniyu na inostrannom yazyke v neyazykovom vuze [Teaching reading in a foreign language in a non-linguistic university]. M.: Vysshaya shkola. 208 s. (In Russian).

Shirimbekova M.Zh., Baltaeva A.K. (2013) Razvitie umenij i navykov chteniya autentichnyh tekstov u studentov neyazykovyh vuzov [Development of abilities and skills of reading authentic texts among students of non-linguistic universities]. S. Sejfullin atyndaғy Қazaқ agrotekhnikalyқ universitetinің Ғylym zharshysy – Nur-Sultan. № 2 (77). – S. 43-50. (In Russian).

4-бөлім

АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ

Section 4

THE THEORY OF TRANSLATION

Раздел 4

ТЕОРИЯ ПЕРЕВОДА

МРНТИ 16.31.41 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v188.i4.020

Е. Бауржанулы*, С.А. Ашимханова, А.Е. Алпысбаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: yerkebulanbaurzhan@gmail.com

К ПРОБЛЕМЕ ПЕРЕВОДА ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК НА АНГЛИЙСКИЙ И ТУРЕЦКИЙ ЯЗЫКИ В ТРИЛОГИИ И. ЕСЕНБЕРЛИНА «КОЧЕВНИКИ»

В данной статье рассматриваются существующие подходы в транслатологии к проблеме перевода паремиологических единиц, как пословицы и поговорки. На основе обзорного анализа теоретических материалов по теме исследования данная статья ставит целью определить закономерности переводческих решений при переводе пословиц и поговорок на примере паремий из исторической трилогии И. Есенберлина «Кочевники» и ее переводов на турецкий и английский языки, определение критериев для выделения пословиц и поговорок в качестве отдельного объекта транслатологии, посредством метода классификации систематизировать паремиологические единицы из материала исследования и определить оптимальные способы перевода пословиц и поговорок, исходя из данной классификации. В ходе были применены следующие методы: метод классификации, сравнительно-сопоставительный анализ, метод стратификации для систематизации сходств и различий исследовательского материала, полученных в результате проведенного сопоставительного анализа. По результатам настоящего исследования были сформулированы гипотезы, имеющие теоретическую и практическую значимость для дальнейших работ по теме исследования. Результаты исследования могут быть применены для оценки качества переводческих решений для воссоздания наиболее цельного текста перевода в области художественного перевода с точки зрения семантики и паремиологии, а также при составлении методических рекомендаций, учебных пособий и практикумов, двуязычных словарей в области художественного перевода и компаративного литературоведения.

Ключевые слова: пословицы и поговорки, способы перевода паремий, сопоставительный анализ, метод классификации, смысловое единство текста, структурная связность текста.

Y. Baurzhanuly*, S.A. Ashymkhanova, A. E. Alpysbaeva

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: yerkebulanbaurzhan@gmail.com

On the issue of translating proverbs into English and Turkish in I. Yesenberlin's trilogy "The Nomads"

This article discusses the existing approaches in translatology to the problem of translating paremiological units, such as proverbs and sayings. Based on a review analysis of theoretical materials on the research topic, this article aims to determine the patterns of translation decisions when translating proverbs and sayings on the example of proverbs from the historical trilogy of I. Yesenberlin "The Nomads" and its translations into Turkish and English, to determine the criteria for identifying proverbs and proverbs as a separate object of translatology, systematize paremiological units from the research material by means of the classification method and determine the best ways to translate proverbs and sayings based on this classification. During the course, the following methods were applied: classification method, comparative analysis, stratification method to systematize the similarities and differences of the research material obtained as a result of the comparative analysis. Based on the results of this study, hypotheses were formulated that have theoretical and practical significance for further work on the research topic, and the results of the study can be used to assess the quality of translation solutions to recreate the most complete translation text in the field of literary translation in terms of semantics and paremiology, as well as when compiling methodological recommendations, manuals and workshops, bilingual dictionaries in the field of literary translation and comparative literary criticism.

Key words: proverbs and sayings, ways of translating proverbs, comparative analysis, classification method, semantic unity of the text, structural coherence of the text.

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

Е. Бауржанұлы*, С.А. Ашимханова, А.Е. Алпысбаева
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: yerkebulanbaurzhan@gmail.com

І. Есенберлиннің "Көшпенділер" трилогиясындағы мақал-мәтелдерді ағылшын және түрік тілдеріне аудару мәселесі

Бұл мақалада мақал-мәтелдер сияқты паремиологиялық бірліктерді аудару проблемасына қатысты аударма ғылымындағы заманауи тәсілдер қарастырылады. Зерттеу тақырыбы бойынша теориялық материалдарды шолу негізінде бұл мақала тарихи трилогиядан алынған паремиялар мысалында мақал-мәтелдерді аудару кезінде аударма шешімдерінің заңдылықтарын анықтауға бағытталған. І. Есенберлиннің "Көшпенділер" және оның түрік және ағылшын тілдеріне аударылуы, мақал-мәтелдерді транслатологияның жеке объектісі ретінде бөліп көрсету үшін критерийлерді айқындау, жіктеу әдісі арқылы зерттеу материалынан паремиологиялық бірліктерді жүйелеу және осы жіктеуге сүйене отырып, мақал-мәтелдерді аударудың оңтайлы тәсілдерін анықтау мәселелері де қарастырылған. Зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды: жіктеу әдісі, салыстырмалы талдау, салыстырмалы талдау нәтижесінде алынған зерттеу материалдарының ұқсастықтары мен айырмашылықтарын жүйелеу үшін стратификация әдісі. Осы зерттеу нәтижелері бойынша зерттеу тақырыбына қатысты ғылыми жұмыстар үшін теориялық және практикалық маңызы бар гипотезалар тұжырымдалды және зерттеу нәтижелері семантика мен паремиология тұрғысынан көркем аударма саласындағы аударманың ең толық мәтінін қайта құру, аударма шешімдерінің сапасын бағалау үшін, сондай-ақ көркем аударма және салыстырмалы әдебиеттану саласындағы екі тілді сөздіктер, әдістемелік ұсыныстарды, оқулықтар мен практикумдарды құрастыру кезінде қолданылуы мүмкін.

Түйін сөздер: мақал-мәтелдер, паремияны аудару әдістері, салыстырмалы талдау, жіктеу әдісі, мәтіннің семантикалық бірлігі, мәтіннің құрылымдық байланысы.

Введение

Казахские пословицы и поговорки, будучи неотъемлемой частью казахского фольклора, являются отражением языковой картины мира казахского народа и сочетают в себе вековую мудрость предков и наставления для потомков. Исследователи казахского фольклора отмечают образность, ритмическую сжатость и тематическое разнообразие в качестве присущих характеристик казахским пословицам и поговоркам (Садырбайұлы, 2012: 6). Помимо прескриптивного характера, они передают парадигму и образ мышления представителей различных эпох, тем самым представляют из себя ценную лингвокультурную информацию. Именно по этой причине пословицы и поговорки часто встречаются в произведениях устной и письменной казахской литературы в качестве характерного компонента речевой культуры народных акынов, жырау и биев, тем самым обогащая речь оратора и придавая особенную выразительность и экспрессивность.

В свете современных глобализационных процессов в мире, в ходе которых происходит активный обмен информацией между нациями и странами, принадлежащим разным культурам, в многочисленных областях жизнедеятельности. На современном этапе своего развития переводческая деятельность характеризуется не только языковым посредничеством с точки зрения лингвистики, но и является актом межкультурной коммуникации. Спектр культурологической информации, подпадающую в поле деятельности перевода, весьма широкий, начиная от небольших рекламных текстов до объемных художественных произведений. Паремиологические единицы фольклора, такие как пословицы, поговорки и крылатые выражения, являются атрибутивным элементом классических литературных произведений и представляют особую сложность при переводе. В этой связи пословицы и поговорки зачастую становились объектом исследований в трудах известных переводоведов, как А.В. Федоров, Я.И. Рецкер, В.Н. Комиссаров, И.С. Алексеева. Однако стоит отметить, что в данных исследованиях пословицы и поговорки рассматривались в качестве составной части фразеологизмов и не выделялись в отдельный разряд лексем для более пристального изучения со стороны ученых. К примеру, В. Виноградов считал, что «к области фразеологических единиц относятся многие фразовые штампы, клише, типичные для разных литературных стилей, литературные цитаты, крылатые выражения, народные пословицы и поговорки» (Виноградов, 2001: 184).

На наш взгляд, в контексте транслатологии следует провести различия между фразеологизмами и паремиологическими единицами. Несмо-

тря на изрядное количество сходств, а именно, устойчивость и неделимость внешней формы, целостность семантических компонентов и отражение национально-культурной специфики языка, фразеологические единицы обладают сугубо индивидуальными характеристиками, не присущими пословицам и поговоркам. Как следует из определения Е. М. Верещагина, В. Г. Костомарова «фразеологизм – это самостоятельная (несводимая ни к словам, ни к языковым афоризмам) строевая (непосредственно соотнесенная с языковой деятельностью) языковая (массово воспроизводимая) единица, обладающая синтаксически членимой формой (словосочетанием) и использующая во фразе синтаксическую функцию члена предложения» (Верещагин, Костомаров, 1982: 92), фразеологические единицы исполняя роль члена предложения, не обладают автономностью на уровне синтаксиса. Кроме того, несмотря на то, что фразеологизмам также свойственны образность и ритмическая сжатость, выделяются различия прагматического характера, в частности, в паремиологии казахского фольклора. Например, казахские пословицы и поговорки содержат в себе назидательный характер и моральную проповедь для грядущих поколений: *Өзге елде сұлтан болғанша, өз еліңде ұлтан бол – Чем быть султаном в стране чужой, лучше подметкой на земле родной* (Рахметова, 2007: 26). Как сложносочиненное предложение, пословицы состоят из двух самостоятельных частей, либо сопоставляющих параллельные по смыслу явления, либо противопоставляющих антонимические понятия: *Жауларыңмен тастай қатты бол, достарыңмен балдай тәтті бол – Словно гранит будь тверд с врагами, словно мед будь сладок с друзьями* (Рахметова, 2007: 34). В то время как фразеологизмы, не обладая автономностью на синтаксическом уровне, не содержат подобную коммуникативную установку и скорее являются стилистическим средством для придания образности и экспрессивности авторской речи.

Таким образом, вышеуказанные факторы обусловили актуальность выбранной темы исследования, на основе которой были сформулированы следующие цели и задачи: определить закономерности переводческих решений при переводе пословиц и поговорок на примере паремий из исторической трилогии И. Есенберлина «Кочевники» и ее переводов на турецкий и английский языки, определение критериев для выделения пословиц и поговорок в качестве отдельного объекта транслатологии, посредством метода классификации систематизировать паремиологические единицы из материала исследования и определить оптимальные способы перевода пословиц и поговорок, исходя из данной классификации.

Теоретическая значимость исследования заключается в том, что теоретические выводы и результаты исследования имеют важное значение для развития сопоставительного изучения малых форм фольклора в виде паремий казахского, русского, английского и турецкого языков.

Практическая значимость исследования состоит в том, что результаты настоящей работы могут быть использованы для оценки качества переводческих решений для воссоздания наиболее цельного текста перевода в области художественного перевода с точки зрения семантики и паремиологии, а также при составлении методических рекомендаций, учебных пособий и практикумов, двуязычных словарей в области художественного перевода и компаративного литературоведения.

Проведенная процедура анализа пословиц и поговорок из исторической трилогии И. Есенберлина «Кочевники» и ее переводов на турецкий и английский языки основана на следующих научных методах: метод классификации, сравнительно-сопоставительный метод при выявлении способов перевода паремий, метод стратификации для выделения языковых и экстралингвистических различий пословиц и поговорок разных языковых систем.

Материалы и методы

В качестве исследовательского материала была выбрана трилогия казахского писателя Ильяса Есенберлина «Кочевники» и ее переводы на английский и турецкий языки, выполненные О. Чоракаевым и И. Доганом соответственно. Историческая эпопея «Кочевники», описывающая пятивековую историю Казахского ханства, примечательна тем, что текст произведения изобилует пословицами, поговорками и крылатыми выражениями различного характера, которые красноречиво передают мысли главных героев: как ханов и султанов, принадлежащих высшему слою общества, так батыров и биев, представляющих простой народ. Одна только первая часть трилогии «Алмас қылыш» (Заговоренный меч) содержит около 70 паремиологических единиц, что наглядно демонстрирует авторскую интенцию применять паремии в качестве стилистиче-

ской фигуры для создания художественной выразительности произведения.

В целом, пословиц, поговорок и других паремий, встречающихся в трилогии «Кочевники», можно условно разделить на три типа по признаку происхождения. В первую группу входят общеизвестные пословицы и поговорки из народного фольклора, как например, *Бас кеспек болса да тіл кеспек жоқ; Аңдамай сөйлеген ауырмай өледі; Көп қорқытады, терең батырады*. Вторым видом можно считать пословицы и поговорки, относящихся к исключительно описываемой исторической эпохе и не употребляющихся в современной речевой ситуации. Например, поговорка *Нар мойны кесілген, Бердібек хан өлген кез* описывает смутное время в Золотой Орде в XIV веке, когда жестокий и кровожадный хан Бердибек пал от рук заговорщиков. Несведущий в истории читатель с затруднением постигнет суть поговорки, поэтому в тексте автор дает пояснение о происхождении крылатой фразы. Также к этой категории относятся крылатые выражения исторических личностей как Чингисхан, встречающиеся в произведении и имеющие схожие характеристики с традиционными пословицами. К третьему типу мы отнесли пословицы и поговорки, введенные в обиход лично автором. Данные выражения не упоминаются в существующих словарях и сборниках казахских народных пословиц и поговорок, несмотря на идентичную форму и структуру, и поэтому их можно вынести в отдельный разряд авторских паремий. К примеру, авторская паремия *Қазақтың көшпелі рулары алмас қылыш, егер жұмсай білсең – ол жауыңа айбар, жер-суыңа қорған* отсылает к названию первой книги трилогии и отражает суть всего романа, используя образ алмазного клинка для описания воинственного казахского народа с непоколебимым характером. На наш взгляд, английский перевод *The Charmed Sword (Заговоренный меч)* не в полной мере передает авторскую коммуникативную установку, что еще раз подчеркивает роль паремий в формировании смыслового восприятия текста в целом и важность адекватного перевода пословиц и поговорок.

Основываясь на данной классификации паремиологических единиц в трилогии, нами были исследованы переводческие стратегии в английском и турецком вариантах произведения при переводе пословиц и поговорок методом сравнительно-сопоставительного анализа. Было установлено, что переводчики применяли различные способы перевода паремий, исходя из характера происхождения: подбор полного или частичного эквивалента-аналога для общеизвестных пословиц; описательный перевод, калькирование для исторических поговорок; дословный перевод при передаче авторских паремий. Кроме того, в английском переводе был использован прием компенсации: переводчик ввел отсутствующие в оригинале паремии из казахского фольклора для восполнения утраты непереводимых пословиц и поговорок.

Помимо вышеуказанных способов перевода как средство достижения эквивалентности паремиологических единиц с помощью выявления сходств и подбора аналогов, также в рамках исследования были рассмотрены различия экстралингвистического характера: культурологические расхождения в разных языковых системах, фактор личности автора и идейная направленность произведения, социальные нормы описываемой исторической эпохи. Для систематизации данных различий был применен метод стратификации: основные экстралингвистические различия в паремиологических системах казахского, турецкого и английского языков были категоризированы по нескольким критериям.

Обзор литературы

Для создания теоретического фундамента исследования нами были изучены академические труды лингвистов и переводоведов, затрагивающие проблему перевода пословиц, поговорок и других паремиологических единиц языка. В.С. Виноградов, рассматривая пословицы и поговорки в качестве предикативных фразеологизмов, отмечал два инвариантных компонента паремий: смысл и метафорическое содержание, и указал следующие способы перевода паремий (Виноградов, 2001: 190):

1) подбор полного эквивалента, совпадающего с пословицей оригинала по функции, стилистической окраске и образному содержанию;

2) частичное пословичное соответствие, различающееся по образному содержанию, но имеющее аналогичную функцию и смысл;

3) прием калькирования;

4) введение переводчиком новой пословицы при отсутствии полного и частичного эквивалента, с сохранением метафорического содержания и смысла пословицы;

5) описательный перевод.

Проблема перевода пословиц и поговорок нашла отражение и в работе основоположника лингвистической теории перевода А.В. Федо-

рова. А. Федоров также рассматривал паремии в качестве составного элемента устойчивых фразеологических единиц с метафорическим составляющим, а касательно способов перевода он проводил параллели между паремиями и словами-реалиями, и в качестве инварианта указывал обобщающий смысл целого высказывания, нежели значения отдельных компонентов (Федоров, 2002: 185).

Касательно теоретических исследований паремиологической системы английского языка, известный переводовед М. Бейкер выдвинула следующие стратегии перевода паремий, фразеологизмов и других устойчивых словосочетаний: полный эквивалент устойчивого выражения с соответствующей формой и смыслом, частичный эквивалент с аналогичным смыслом без сохранения формы оригинала, языковое заимствование, переводческое парафразирование, опущение устойчивого выражения в переводе (Бейкер, 2018: 72).

Ю. Солодуб исследовал проблему передачи пословиц и поговорок в контексте художественного перевода (Солодуб, 2005: 135), и отмечал роль экстралингвистических факторов во взаимозаменяемости паремий из разных языковых систем, а именно идиоэтническую маркированность на уровне лексем. Согласно Солодубу, под этим термином следует понимать составной компонент паремиологической единицы, обладающий национальной спецификой и присущий только к определенной культуре и этносу. Например, поговорка *укатали сивку крутые горки*, обозначающая человека, изможденного жизненными невзгодами, содержит ярко выраженную идиоэтническую лексему «сивка», не имеющей даже близких аналогов в других языках, так как является фольклорной отсылкой к персонажу русской народной сказки Сивка-Бурка.

Любопытным выглядит исследование И. Алексеевой, где пословицы рассматриваются в сопоставлении с афоризмами и заголовками (Алексеева, 2001: 242). Автор неслучайно объединил текстовые явления, совершенно непохожих друг на друга на первый взгляд, так как выполняемая ими коммуникативная функция довольно идентична – сообщение обобщенных сведений когнитивного и эмоционально-экспрессивного характера. Исходя из такого синтеза, были сформулированы следующие положения при переводе данных изречений: подбор лексических и грамматических соответствий для когнитивных компонентов паремии, применение стилистических вариантных соответствий для эмоционально-оценочной части выражения, прием компенсации для передачи архаизмов.

Касательно отечественных исследований по вопросу перевода паремиологических единиц, М. Амиржанова предлагает стратегию прагматической адаптации с сохранением смыслового содержания пословицы для достижения динамической эквивалентности текста перевода, применяя синтаксические фигуры, как антитеза, градация и эвфонические средства языка (Амиржанова, 2009: 104).

Как видим, вышеупомянутые авторы во многом в своих работах рассматривают пословицы и поговорки в качестве грамматически завершенного подвида фразеологизмов, в связи с чем, предпринятое нами исследование ставит перед собой цель определить критерии для выделения пословиц и поговорок в качестве отдельного объекта транслатологии, руководствуясь ранее перечисленными аргументами.

В ходе исследования были изучены и использованы следующие практические материалы: сборники казахских пословиц и поговорок, двуязычные и многоязычные специализированные словари паремий, практикумы и учебно-методические комплексы по переводу фразеологизмов, пословиц, поговорок и крылатых выражений.

Результаты и обсуждение

В результате проведенного нами анализа романа «Заговоренный меч» И. Есенберлина из трилогии «Кочевники» и его переводов на английский и турецкий языки сравнительно-сопоставительным методом, в произведении было зарегистрировано 70 паремиологических единиц, из которых 44 являются общеизвестными пословицами, 14 – авторскими паремиями, и 12 единиц относятся к историческим поговоркам. По итогам сопоставительного анализа было установлено, что переводчики чередовали способы перевода паремий, ориентируясь на признак происхождения: подбор полного или частичного эквивалента-аналога для общеизвестных пословиц; описательный перевод, калькирование для исторических поговорок; дословный перевод при передаче авторских паремий. Кроме того, в английском переводе был использован прием компенсации: переводчик ввел отсутствующие в оригинале паремии из казахского фольклора для восполнения утраты непереводимых пословиц и поговорок.

Для установления наивысшей степени эквивалентности при переводе пословицы пере-

водчику в первую очередь необходимо искать аналог с идентичным смыслом и образным содержанием на языке перевода. Рассмотрим пример подобного перевода казахской народной пословицы «Екі қошқардың басы бір қазанға сыймайды» из произведения:

Таблица 1

Оригинал	Перевод на английский язык	Перевод на турецкий язык
Батухан мен Құлағу бірігіп, Үгедей мен Жағатайдың ұрпақтарына қарсы шықты. Бірақ өздерінің арасы немен бітті? *Екі қошқардың басы бір қазанға сыя ма*? (Есенберлин, 2021: 6)	Jutchi's sun Batu and Tuleh's sons Hubilai and Hulagu fought together against the sons of Ughedei and Jagatai. So what did the friendship between the descendants of Hubilai and Hulagu end up as? In the same unending slaughter, enmity and wars. *It is impossible to boil two sheep's heads in one and the same pot.* (Yesenberlin, 2000: 6)	Batu Han ile Hülagu birleşip Ögedey ve Çağatay soyunun hakimiyetine karşı çıktı. Ancak kendi aralarındaki ilişkiler nasıl sonuçlandı? *İki koçun başı bir kazana sığar mı?* (Esenberlin, 2015: 22)

Так как в турецком фольклоре имеется идентичная оригиналу пословица *İki koç kafası bir kazanda kaynamaz* (Головы двух баранов не варят в одном котле), переводчик применил данный эквивалент с незначительными семантическими модификациями в тексте перевода. Английский переводчик, ввиду отсутствия паремии с аналогичным метафорическим содержанием в английском языке, передал ее с помощью калькирования. Стоит отметить, что в английском фольклоре имеются частичные аналоги данной пословицы, также обозначающие единоличность роли лидера, но с расхождением в образном содержании паремии: *Two dogs and a bone never agree in one*, *Masters two will not do* и *Two kitchen fires burn not on one hearth*.

Приведем пример использования метода компенсации в английском переводе: ранее упомянутая авторская метафорическая паремия *Қазақтың көшпелі рулары алмас қылыш, егер жұмсай білсең – ол жауыңа айбар, жер-суыңа қорған* отсутствует в английском варианте произведения. Вместо этого, автор ввел квазинародную пословицу *Pull down an old yurta to erect a new one instead* (Свали старую юрту, чтобы поставить новую), не соответствующей оригиналу ни по смысловому содержанию, ни по метафорической образности. На наш взгляд, в данном случае уместнее было бы применить либо описательный перевод, либо калькирование с сохранением метафоры и контрастности, по причине того, что во введенной переводчиком паремии не сохранена ни прагматическая функция авторской пословицы, ни образная метафора, играющую ключевую роль в восприятии произведения в целом, так как данный образ был вынесен в заголовок романа. Мы предлагаем следующий вариант перевода пословицы на английский язык: *The strength of the nomadic tribes, roaming the Kazakh steppe, is like a sharp adamantine blade, in good hands it can both intimidate your foes and defend the land.*

В переводах романа «Заговоренный меч» нередко применялся метод частичного аналога пословицы с сохранением смысла и прагматической функции:

Таблица 2

Оригинал	Перевод на английский язык	Перевод на турецкий язык
Құс ұша түзеледі, бетің жаңа жөнделді, Қазтуғаным, –деді ол, – сен бастаған әуенді мен ұлғайта түсейін... (Есенберлин, 2021: 77)	They say, *it is never too late to mend*, my dear Kaztugan. Now I find your talk more to my taste. Let me take up where you left off…	*Kervan yolda düzülür*! Nihayet havaya girdin Kaztuvgan'ım dedi. Senin başlattığın koçaklamayı ben devam ettıreyim (Esenberlin, 2015: 116)

Как видно из данного примера, в турецком переводе использован частичный эквивалент *Kervan yolda düzülür*, который в казахском языке имеет полностью соответствующий аналог *Көш жүре түзеледі*. В двуязычном словаре пословиц и поговорок М. Рахметовой (Рахметова, 2007) в качестве частично соответствующей паремии на русском языке указана народная пословица *Лиха беда – начало*, которую на английский язык можно передать с помощью частичного аналога: *The first step is always the hardest.* Однако в данном контексте гораздо уместнее будет применить метод описательного перевода для функционального соответствия с исходной паремией. В английском варианте произведения О. Чоракаева данная пословица была опущена, в связи с чем в таблице 2 указан предлагаемый нами английский перевод пословицы.

При отсутствии полного или даже частичного аналога для установления эквивалентности с исходной паремиологической единицей, переводчики турецкого и английского текстов применяли способ описательного перевода для отражения смыслового содержания пословицы в тексте перевода.

Таблица 3

Оригинал	Перевод на английский язык	Перевод на турецкий язык
«*Әлін білмеген әлек*. Хан келінінен дәмеленетін сабазсың ғой. Саған сол керек» деп хан миығынан күлген де қойған. (Есенберлин, 2021: 93)	«*Boasting is the source of all your troubles*, stupid warrior. The daughter-in-law of a khan cannot be the wife of a low-down commoner!» (Yesenberlin, 2000: 42)	*"Seni gidi haddını bilmez!* Han gelinine göz koymaya cüret edersin ha! Hak ettiğin cezayı buldun!" diyerek bıyık altından gayri ihtiyarı güldü haberi alınca. (Esenberlin, 2015: 135)

Казахская поговорка *Әлін білмеген әлек* (Не рассчитавший своих сил попадет впросак) в данном отрезке произведения подчеркивает ханское презрение по отношению к простолюдину, посмевшему положить глаз на молодую сноху хана. За неимением частичного аналога пословицы с близким смысловым содержанием, переводчик турецкого текста прибегнул к описательному способу перевода: *Seni gidi haddını bilmez,* в дословном переводе означающее *Знай свое место, простолюдин.*

В английском переводе значение пословицы было также передано описательным методом, однако здесь следует отметить, что переводчик не смог правильно интерпретировать семантическое содержание пословицы, включив понятие бахвальства в текст перевода. Кроме того, наблюдается смысловое искажение в переводе лексемы *сабаз* ввиду созвучности с денотатом *сарбаз* (воин, warrior). Лексема *сабаз* не только используется для выражения восхищения говорящего по отношению к субъекту, но и для обозначения саркастического отношения вне зависимости от рода деятельности субъекта, к примеру: *ой, сабазым-ай* (тоже мне храбрец!). На основании данных наблюдений, можно утверждать, что герменевтический аспект перевода приобретает важнейшую роль при передаче плана содержания паремиологической единицы. Исходя из этого анализа, предлагаем следующий вариант перевода данного отрезка произведения, содержащего пословицу: *You should've known your place better, little peasant! How could you even dare to have eyes for the khan's daughter-in-law! Take your deserved punishment!*

Что касается пословиц и поговорок из произведения, относящихся к исключительно описываемой исторической эпохе и не употребляющихся в современной речевой ситуации, то при переводе данных паремий переводчики зачастую пользовались приемом калькирования. Рассмотрим на примере перевода исторической пословицы *Қардың басын қар алар, ханның басын хан алар:*

Таблица 4

Оригинал	Перевод на английский язык	Перевод на турецкий язык
Қардың басын қар алар, ханның басын хан алар. Қара халықты басқарудан туған таласымызды Шыңғыс ұрпағы өзіміз шешуіміз керек. (Есенберлин, 2021: 110)	*Snow falls on snow and a khan takes the place of another khan*. We are all Genghizides and there is nothing good in settling our disputes with the help of anyone from without (Yesenberlin, 2000: 52)	*Kar başını kar alır, han başını han alır*. Sıradan halk tabakalarını yönetmekten doğan çekişmemizi Cengiz oğulları olarak kendi aramızda çözmeliyiz (Esenberlin, 2015: 161)

В данном случае переводческие решения кажутся оправданными, так как метод калькирования позволяет сохранить сопоставительную образность, ритмическую сжатость и рифмическую основу пословицы, не причиняя ущерб смысловому единству текста. Для подчеркивания исторической принадлежности пословицы, также необходимо сохранить в качестве инварианта слова-реалии, маркирующие историческое происхождение изречения.

Заключение

По результатам исследования были выдвинуты несколько гипотез. Во-первых, выделение паремиологических единиц в качестве автономной единицы дает возможность для формулировки нового подхода к проблеме перевода пословиц и поговорок, отличающегося от специфики перевода фразеологизмов. Например, метод классификации паремиологических единиц по нескольким признакам, таким как, признак происхождения, идиоэтническая маркированность, фактор личности автора, социальные нормы в рамках произведения, позволяет установить закономерности переводческих стратегий при переводе пословиц и поговорок.

Во-вторых, исследование перевода паремий в качестве автономной единицы, независимой от фразеологизмов, требует новой классификации способов перевода пословиц и поговорок с учетом языковых и экстралингвистических факторов. Вдобавок к классической категоризации методов перевода пословиц от В.С. Виноградова, в результате сравнительно-сопоставительного анализа в рамках настоящего исследования были выявлены новые подходы в переводе паремий, как например, прием компенсации при переводе безэквивалентной паремиологической единицы. Данное наблюдение нуждается в дальнейшем углубленном изучении для сформирования новой категоризации способов перевода пословиц, поговорок и крылатых выражений.

В-третьих, в исследованиях перевода пословиц и поговорок необходимо отразить важность роли герменевтического аспекта при передаче плана содержания паремиологической единицы. Правильная интерпретация не только значения языковых знаков, заключенных в изречении, но и имплицитного мыслительного концепта, зачастую доступного только для носителей языка, является залогом адекватного перевода паремий.

На основании данных гипотез можно обозначить потенциальные возможности для дальнейшего исследования перевода пословиц и поговорок. Теоретические и практические выводы по результатам подобных исследований могут быть применены для оценки качества переводческих решений для воссоздания наиболее цельного текста перевода в области художественного перевода с точки зрения семантики и паремиологии, а также при составлении методических рекомендаций, учебных пособий и практикумов, двуязычных словарей в области художественного перевода и компаративного литературоведения.

Литература

Амиржанова М. Мақал-мәтелдердің аударылу ерекшеліктері // ҚазҰУ Хабаршысы – Филология сериясы. – №3. – 2009.

Алексеева И.С. Профессиональное обучение переводчика: учебное пособие по устному и письменному переводу для переводчиков и преподавателей. – СПб.: Издательство «Союз», 2001. – 288 с. (Серия «Библиотека переводчика»).

Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2010. Т. 65: Қазақ мақал-мәтелдері. – 488 б.

Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Национально-культурная семантика русских фразеологизмов // Словари и лингвострановедение. – М.: Рус. яз., 1982. – С. 89-98.

Влахов С.И. Непереводимое в переводе / С.И. Влахов, С.П. Флорин. – 4-е изд. – М.: «Р. Валент», 2009. – 360 с.

Виноградов В.С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы). – М.: Издательство института общего среднего образования РАО, 2001. – 224 с.

Есенберлин І. Шығармаларының алты томдық жинағы. 1 том. – Алматы: Ілияс Есенберлин атындағы қор, 2021. – 864 с.

Есенберлин И. Шеститомное собрание сочинений. 1 том. – Алматы: Фонд имени Илияса Есенберлина, 2021. – 864 с.

Қазақ халқының мақалдары мен мәтелдері / жалпы ред. басқ. профессор С. Садырбайұлы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 230 б.

Қазақтың мақал-мәтелдері. Казахские пословицы и поговорки / Құраст. М.Қ. Рахметова – Алматы: «Көшпенділер», 2007 – 240 б.

Солодуб Ю.П. Теория и практика художественного перевода: учеб. пособие для студ. лингв, фак. высш. учеб. заведений / Ю.П. Солодуб, Ф.Б. Альбрехт, А.Ю. Кузнецов. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 304 с.

Федоров А.В. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы): Для институтов и факультетов иностр. языков: учеб. пособие. – 5-е изд. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ; М.: ООО «Издательский Дом «ФИЛОЛОГИЯ ТРИ», 2002. – 416 с.

Baker M. In Other Words. A Coursebook on Translation, Third Edition. – Routledge, 2018. – 370 p.
Esenberlin, İlyas. Göçebeler 2/Can Çekişme. (Çev. Abdulvahap Kara). – İstanbul: Akademi Titiz Yay, 2015. – 399 c.
Lubensky S. Russian-English Dictionary of Idioms, Revised Edition. – Yale University Press, 2013. – 992 p.
The Concise Oxford Dictionary of Proverbs. New Edition. – Oxford University Press, 2020. – 336 p.
Yesenberlin I. The Nomads / Translated by Oleg Chorakaev – Almaty: The Ilyas Yesenberlin foundation, 2000. – 560 c.

References

Alekseeva I.S. (2001) Professional'noe obuchenie perevodchika: Uchebnoe posobie po ustnomu i pis'mennomu perevodu dlja perevodchikov i prepodavatelej. *SPb.: Izdatel'stvo «Sojuz».* 288 p (Serija «Biblioteka perevodchika») [In Russian].
Amirzhanova M. (2009) Makal-matelderdiң audarylu erekshelikteri. *KazNU Habarshysy, Filologija serijasy, 3* [In Kazakh].
Babalar sozi: Zhүztomdyk. (2010) *Astana: «Foliant», T. 65: Kazak makal-matelderi*, 488 p. [In Kazakh].
Baker M. (2018) In Other Words. A Coursebook on Translation. Third Edition. *Routledge*, 370 p.
Esenberlin, İlyas. (2015) Göçebeler 2/Can Çekişme. (Çev. Abdulvahap Kara). *İstanbul: Akademi Titiz Yay*, 399 p [In Turkish].
Esenberlin I. (2021) Shygarmalarynyn alty tomdyk zhinagy. 1 tom. *Almaty: Ilijas Esenberlin atyndagy қor*, 864 p [In Kazakh].
Esenberlin I. (2021) Shestitomnoe sobranie sochinenij. 1 tom. *Almaty: Fond imeni Ilijasa Esenberlina*, 864 p. [In Russian].
Fedorov A.V. (2002) Osnovy obshhej teorii perevoda. (lingvisticheskie problemy): Dlja institutov i fakul'tetov inostr. jazykov. Ucheb. posobie. 5-e izd. *SPb.: Filologicheskij fakul'tet SPbGU; M.: OOO «Izdatel'skij Dom «FILOLOGIJa TRI»*, 416 p [In Russian].
Kazak halkhynyn maқaldary men matelderi. zhalpy red. bask. professor S. Sadyrbajuly (2012) *Almaty: Kazak universiteti*, 230 p [In Kazakh].
Kazaktyn maқal-matelderi. Kazahskie poslovicy i pogovorki. Kurast. M.K. Rahmetova (2007) *Almaty: «Koshpendiler»*, 240 p [In Kazakh].
Lubensky S. (2013) Russian-English Dictionary of Idioms, Revised Edition. *Yale University Press*, 992 p.
Solodub Ju.P. (2005) Teorija i praktika hudozhestvennogo perevoda: Ucheb, poso bie dlja stud. lingv, fak. vyssh. ucheb, zavedenij / Ju. P. Solodub, F. B.Al'breht, A. Ju. Kuznecov. *M.: Izdatel'skij centr «Akademija»*, 304 p [In Russian].
The Concise Oxford Dictionary of Proverbs. New Edition. *Oxford University Press*, 2020, 336 p.
Vereshhagin E. M., Kostomarov V. G. (1982) Nacional'no-kul'turnaja semantika russkih frazeologizmov // Slovari i lingvostranovedenie. *M.: Rus. jaz.*, 89-98. [In Russian].
Vlahov S.I. (2009) Neperevodimoe v perevode. S.I. Vlahov, S.P. Florin. 4-e izd. *M.: «R. Valent»*, 360 p. [In Russian]
Vinogradov V.S. (2001) Vvedenie v perevodovedenie (obshhie i leksicheskie voprosy). *M.: Izdatel'stvo instituta obshhego srednego obrazovanija RAO*, 224 p. [In Russian].
Yesenberlin I. (2000) The Nomads/Translated by Oleg Chorakaev. *Almaty: The Ilyas Yesenberlin foundation*, 560 p.

МРНТИ 16.21.07 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v188.i4.021

Ж.Н. Кузар*, Г.И. Кульдеева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана
*e-mail: kuzar_zhanna@mail.ru

АННОТАЦИЯ В НАУЧНЫХ СТАТЬЯХ: ПЕРЕВОДЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

В статье рассматриваются принципы написания научной аннотации и адекватного перевода аннотаций в соответствии со сложившимися нормами англоязычной международной коммуникации. В данное время наблюдается активная интеграция казахстанской науки в мировое научное сообщество. Интеграционный процесс, соответственно, выдвигает задачи овладения нормами академического письма и конструирования текста научной публикации, характерными для западноевропейской традиции написания научного текста. Для казахстанских ученых решение вышеназванных задач запускает процесс смены парадигмы создания научного текста в глобальном англоязычном пространстве. Таким образом, описание смены парадигмы создания научного текста и проблем перевода научного текста, возникающих в связи с этим есть цель нашего исследования.

Авторская аннотация и ключевые слова выполняют роль инструмента репрезентации в научной статье, представляющей собой результаты научных исследований. Аннотация на английском языке в научной статье в казахстанских научных изданиях является для иностранных ученых основным и часто единственным источником информации о каком-либо исследовательском труде.

Недостаточность изученности процесса перевода научного текста, в частности, аннотации как научного текста с казахского/русского языков на английский язык, обусловила исследовательский интерес к данной проблеме.

В статье рассматриваются особенности аннотаций к казахоязычным и англоязычным научным статьям, публикуемым в научных журналах по техническим, инженерно-строительным направлениям, а также анализируются ошибки, допускаемые авторами при переводе своих аннотаций на английский язык.

Ключевые слова: научный текст, научная аннотация, структура, перевод, терминология, казахский язык, английский язык.

Zh.N. Kuzar*, G.I. Kuldeeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana
*e-mail: Kuzar_zhanna@mail.ru

Abstract in scientific articles: Translation Aspects

The paper discusses the principles of writing a scientific abstract and adequate translation of abstracts in accordance with established standards of English-language international communication. For the time being, active integration of Kazakhstani science into the world scientific community is observed. Naturally, the integration process puts forward the tasks of mastering the standards of academic writing and constructing the text of a scientific publication, typical for the Western European traditions of writing a scientific text. For Kazakhstani scientists, addressing the above tasks triggers the process of changing the paradigm of creating a scientific text in the global English-speaking space. Therefore, the description of the change in the paradigm of creating a scientific text and the problems of translation of the scientific text, resulting therefrom, is the purpose of our study.

The author's abstract and keywords serve as a tool of representation in a scientific paper that presents the research insights. An English-language abstract in a scientific article in Kazakhstani scientific publications is the primary and often the only information source for foreign scientists about some research project.

Due to the lack of study of the process of translation of a scientific text, including, in particular, an abstract as a scientific text from Kazakh/Russian into English, the research interest in the given issues has been caused.

The paper deals with the specifics of abstracts to Kazakh- and English-language scientific papers published in academic periodicals in technical, engineering, and construction spheres, as well as analyzes the errors made by their authors in translating their abstracts into English.

© 2022 Al-Farabi Kazakh National University

Key words: scientific text, scientific abstract, structure, translation, terminology, Kazakh language, English language.

Ж.Н. Құзар*, Г.И. Кульдеева
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.
*e-mail: Kuzar_zhanna@mail.ru

Ғылыми мақаланың аннотациясы: аударма аспектілері

Мақалада ғылыми аннотация жазу принциптері және ағылшын тіліндегі халықаралық коммуникацияның қалыптасқан нормаларына сәйкес аннотациялардың барабар аудармасы қарастырылады. Қазіргі уақытта қазақстандық ғылымның әлемдік ғылыми қоғамдастыққа белсенді интеграциясы байқалады. Интеграциялық процесс академиялық жазу нормаларын игеру және ғылыми мәтін жазудың батыс еуропалық дәстүріне тән ғылыми жарияланым мәтінін құру міндеттерін алға тартады. Қазақстандық ғалымдар үшін жоғарыда аталған міндеттерді шешу жаһандық ағылшын тілді кеңістікте ғылыми мәтін құру парадигмасын өзгерту процесін бастайды. Осылайша, ғылыми мәтінді құру парадигмасының өзгеруін және осыған байланысты туындайтын ғылыми мәтінді аудару мәселелерін сипаттау зерттеудің мақсаты. Авторлардың аннотациясы мен түйін сөздері ғылыми зерттеулердің нәтижелері болып табылатын ғылыми мақаладағы өкілдік құралының рөлін атқарады.

Қазақстандық ғылыми басылымдардағы ғылыми мақаладағы ағылшын тіліндегі аннотация шетелдік ғалымдар үшін қандай да бір зерттеу жұмысы туралы негізгі және көбінесе жалғыз ақпарат көзі.

Ғылыми мәтінді, атап айтқанда, ғылыми мәтін ретінде аннотацияны қазақ / орыс тілдерінен ағылшын тіліне аудару процесін зерделеудің жеткіліксіздігі осы мәселеге зерттеушілік мүдде тудырды.

Мақалада техникалық, инженерлік-құрылыс бағыттары бойынша ғылыми журналдарда жарияланатын қазақ және ағылшын тіліндегі ғылыми мақалаларға аннотациялардың ерекшеліктері қарастырылады, сондай-ақ авторлардың өз аннотацияларын ағылшын тіліне аудару кезінде жіберген қателіктері талданады.

Түйін сөздер: ғылыми мәтін, ғылыми аннотация, құрылымдау, аударма, терминология, қазақ тілі, ағылшын тілі.

Введение

За последние десятилетия наука Казахстана претерпевает кардинальные изменения в подходах к получению знаний, формированию профессиональных и исследовательских компетенций, в методологии научных исследований. Здоровая конкурентная международная научная среда позволяет казахстанским учёным заявить о своих научных достижениях без всяческих политических и социальных препон. Научный текст, научная статья и научная аннотация, в данном контексте является тем самым документом, который позволяет казахстанским учёным заявить о себе и своих научных достижениях.

В настоящее время казахстанские ученые активно публикуются в рецензируемых научных журналах, входящих в базу «РИНЦ», «Scopus», «Web of Science» и др. Отметим, что «Правила о присуждении степеней» (Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 31 марта 2011 года № 127. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 13 мая 2011 года № 6951), созданные в рамках «Закона о науке Республики Казахстан», регламентируют публикации научных статей в вышеназванных рецензируемых научных журналах как обязательные. Основные научные результаты исследований ученых Казахстана, изложенные в научных статьях в рецензируемых периодических изданиях, – это одно из свидетельств качества, новизны и результативности научно-исследовательской работы ученого. Редакционная коллегия баз данных вышеуказанных рейтинговых и аналогичных им журналов определяет требования к написанию статей, которые можно обозначить как «строгие предписания». Раскрытие новизны с детальным описанием методологии проведения научных исследований – одно из обязательных условий публикации научной работы. Именно в этом аспекте и заключается исследовательский интерес авторов настоящей статьи. Ментальная и когнитивная разность западноевропейских и казахстанских учёных, которые стремятся определить своё место в западноевропейском научно-образовательном пространстве, очевидна. Эти отличия находят своё отражение в научных текстах, создаваемых

учеными. Более того, это осложняется и тем, что в современной академической среде все активнее используется английский язык, статус которого определяется как «lingua franca». Как отмечает В.Е. Чернявская, сегодня наука «говорит по-английски», а глобализация подразумевает «глобанглизацию» (Чернявская В.Е., 2018: 7).

Подготовка научных статей на английском языке предполагает реализацию принципиально важной задачи – выхода науки Казахстана на международный уровень. Однако довольно часто причиной отказа статьи в ее опубликовании заключается в некорректном изложении содержания статьи с точки зрения норм английского языка и традиций изложения научной речи. Коммуникация на английском языке означает не столько знание лексики и грамматики английского языка, сколько знание и владение культурно-специфичными модулями и моделями написания научной работы.

Аннотация является одним из обязательных структурных элементов современной научной статьи в зарубежных изданиях. Именно она как особый жанр научного текста позволяет успешно ориентироваться в потоке публикаций, дает возможность определить основное содержание документа, его релевантность и решить, следует ли обращаться к полному его тексту. Другими словами, содержание и значимость работы очень часто оценивают по аннотации, составленной автором. Поэтому грамотно составленная аннотация, ее структура, логика изложения, используемые языковые средства являются важным объектом, требующим внимания ученых.

Цель статьи заключается в том, чтобы рассмотреть особенности перевода аннотаций к научным статьям с казахского на русский. В текстах на казахском языке и английском языках отражается лингвокультурологическая специфика и сложившиеся в данной научной среде академические традиции в написании аннотации. Эта сформировавшаяся на протяжении многих десятков лет особенность требует от переводчика на английский язык особого внимания и понимания лингвокультурной среды, в которой создаётся научный текст на языке оригинала.

Материал и методы

В качестве материала исследования были отобраны научные аннотации на английском и казахском языках в области в области технических наук, инженерных сетей и сооружений, опубликованные в 2016-2021 гг. Материал для анализа был отобран методом сплошной выборки в объеме более 50 аннотаций отечественных, входящих в Перечень научных изданий, рекомендованных КОКСОН МОН РК («Вестник ЕНУ им. Л. Н. Гумилева», «Вестник КазНУ им. Аль-Фараби», «Известия НАН РК», «Доклады НАН РК», «Вестник НАН РК», «Вестник КазНПУ им. Абая», «Вестник КазНТУ им. К. Сатпаева», «Наука и жизнь Казахстана», «Доклады Казахской академии образования», «Вестник Национальной инженерной академии РК») и зарубежных научных журналов.

В соответствии с целью исследования осуществлен критический анализ теоретических работ по теории текста, проблемам перевода, сравнительно-сопоставительный анализ языковых единиц исходного текста и текстов перевода, который включает в себя лексико-семантический, структурно-синтаксический и контекстуальный анализ. Полученные результаты исследования способствовали разработке некоторых рекомендаций по написанию и переводу аннотаций.

Обзор литературы

Научная коммуникация изучается в течение уже достаточно длительного периода и с точки зрения разных ее аспектов. В рамках различных подходов ученые разрабатывают общие вопросы научного дискурса, анализируют закономерности построения научных текстов, их организацию и жанровые характеристики. При этом жанрово-стилистические свойства научных текстов и их типология традиционно определяются как универсальные, а используемые в них языковые средства описываются на уровне отдельных языковых единиц. Аннотация как особый жанр научного текста начала активно привлекать внимание ученых во второй половине XX века. Из зарубежных ученых, изучающих особенности аннотаций на английском языке, следует назвать Ч. Базерман (C. Bazerman), В. Бхатия (V.K. Bhatia), Н. Гратц (N. Graetz), Р. Мартин-Мартин (P.Martin-Martin), Дж. Суэйлз (J. Swales) и др.

Как утверждает J. Swales, аннотация является одновременно кратким и очищенным отражением всей статьи (Swales J., 1990: 4). V.K. Bhatia ссылается на информативную функцию аннотации, утверждая, что она представляет собой «a faithful and accurate summary, which is representative of the whole article / верное и точное резюме, которое является представителем всей статьи» (Bhatia V.K., 1993: 82). Помимо информативности, аннотация играет важную роль

в продвижении исследовательских целей. По мнению К. Хайланд (K. Hyland), аннотация является для читателей точкой принятия решения о том, заслуживает ли вся статья дальнейшего чтения или нет (Hyland K., 2009: 7). Р. Мартин-Мартин (P.Martin-Martin) отмечает, что «аннотации представляются, после названия статьи, первое знакомство читателя с текстом» (Martin-Martin P., 2005: 21). Именно поэтому важнейшая миссия аннотации состоит в том, чтобы убедить своих читателей прочитать статью целиком. Кроме того, в отличие от сопровождающих их статей, аннотации находятся в свободном доступе в интернете, к тому же многие работы, написанные на других языках, имеют аннотации на английском языке.

Наиболее распространенной описываемой моделью структуры аннотации в зарубежных исследованиях является модель IMRD. Отметим, что модель IMRD была предложена Дж. Суэйлзом (J. Swales) и соответствует стандартной структуре исследовательской статьи –Introduction/Введение – Methods/Методы – Results/Результаты – Discussion/Выводы. Как показывает изученная литература, данная модель не является статичной и допускает различные вариации. Н. Гратц (N. Graetz) при рассмотрении аннотаций описывает модель PMRC: Problem – Method – Results – Conclusion / Проблема – Методы – Результаты – Заключение (Graetz N., 1985: 121). Ф. Салагер-Мэйер (F. Salager-Meyer), осуществляя исследование над корпусом, состоящим из 77 научных аннотаций на английском языке предметной области «Медицина», установил модель макроструктуры, состоящую из 6 этапов: Statement – Purpose – Corpus/Methods/ – Results – Conclusion – Recommendation / Утверждение – Цель – Методы – Результаты – Заключение –Рекомендации (Salager-Meyer F., 1990: 365). В Бхатия (V.K. Bhatia) описывает следующие этапы в научной аннотации: (a) Introducing Purpose / Представление цели, (b) Describing Methodology / Описание методологии, (c) Summarizing Results / Обобщение результатов, и (d) Presenting Conclusions / Выводы. (Bhatia V.K., 1993a). К. Хайланд (K. Hyland) хоть и берет за основу модель IMRD, но выделяет во введении тезис и цель, описывая модель, состоящую из 5 этапов: Introduction – Purpose – Method – Product and Conclusion / Введение – Цель – Методы – Вывод (Hyland K., 2004: 15).

Ученые Донг Хай-линь и Ксю Хуань занимались изучением аннотаций на английском языке по предметной области «Лингвистика», написанные как носителями английского языка и теми, для кого английский язык являлся иностранным (Dong H., 2010: 36). Выяснилось, что лишь 1% корпуса аннотаций, составленных носителями английского языка, полностью соответствуют структуре IMRD. Тексты остальных аннотаций содержат лишь некоторые из элементов этой структуры. Кроме того, макроструктура аннотаций, написанных на английском языке как иностранном, упрощена по отношению с макроструктурой аннотаций, написанных носителями языка. В аннотациях, составленных неанглоязычными авторами, обязательным является только вводный элемент. Для носителей языка обязательными этапами являются введение и результаты (Dong H., 2010: 36).

По данным исследователя Т. Харджанто (Hardjanto, T.D.), чаще всего научные аннотации, независимо от области исследований, состоят из 3 обязательных этапов (Описание проблемы – Основные выводы – Оценка результатов) (Hardjanto, T.D. 2017: 72). При этом обязательным считается тот этап, который встречается как минимум в 90 % случаев. Ученый отметил, что более чем в 40 % случаев макроструктура аннотаций предметной области «Инженерия» включает все 4 этапа.

Таким образом, большинство зарубежных исследований макроструктуры научной аннотации отталкиваются от теории риторической структуры и модели IMRD и предлагают различные собственные вариации этой модели, рассматривая в качестве макроструктуры композиционную структуру текста. Большинство исследователей отмечают наличие 2 обязательных этапов в композиции аннотации: Методы и Результаты исследования. Всеми учёными-лингвистами отмечается влияние традиций различных научных отраслей на макроструктуру научной аннотации. На обязательность и очередность разделов структуры аннотации влияет также и культурный фактор. Культурные традиции отражаются на макроструктуре аннотаций, написанных на разных языках, а также на макроструктуре англоязычных аннотаций. Причём эти аннотации могут быть написаны авторами, некоторые из которых являются, а некоторые не являются носителями английского языка. Использование упрощенной структуры аннотации характерно для тех исследователей, кто не является носителем языка. Отметим, что и в представленной статье авторы основываются на модели IMRD, поскольку на сегодняшний день

она наиболее распространена в международном научном сообществе.

Особенности аннотаций, написанных на русском языке, рассматриваются в работах Н.Б. Агранович, А.А. Вейзе, Е.В. Голованова, Э. Дрозда, Е.Э. Науменко, П.Г. Осминина, М.В. Черкуновой, О.М. Силкиной и др. Характеристика аннотации как типа текста представлена в работе Е.Э. Науменко (Науменко Е.Э., 1988), информационная структура текстов аннотаций исследовалась Э. Дрозда (Дрозда Э., 1989), ее прагмалингвистические характеристики исследованы М.В. Черкуновой (Черкунова М.В., 2007), акцент на изучении данного типа научного текста в коммуникативнокогнитивном аспекте сделан Н.Б. Агранович (Агранович Н.Б., 2006) и т.д. Для нашего исследования большой интерес представляет работа П.Г. Осминина (Осминин П.Г., 2006), в которой построена модель аннотирования, ориентированная на автоматический перевод, выполнен сопоставительный анализ аннотаций с помощью инструментов автоматизированного перевода. Более того, современные исследователи проводят анализ закономерностей макроструктурной организации аннотации и выявляют ее структурно-композиционную модель (Голованова Е.В., 2003), осуществляют лингвостатистический анализ вариативности грамматической структуры аннотации (Хомутова Т.Н., 2018) и др.

К сожаленью, научных работ, посвященных изучению структуре и содержанию аннотации на казахском языке, практически нет. Кроме того, до сих пор не предпринималось сопоставительных исследований структуры аннотации, проведенных на материале двух (или более) языков (казахского и других) и культур, позволяющих выявить универсальные и культурно-специфические особенности, необходимость учета которых не вызывает сомнений на современном этапе развития науки.

Результаты и обсуждение

Согласно аннотациям выбранных журналов и вышеупомянутой структурной модели, а также характеристикам аннотаций к статьям, пяти этапов введение – цель – метод – результат – заключение лучше всего отражают характеристики аннотаций исследуемых статей казахстанских авторов на русском и казахском языках, поэтому в данной работе в основном используется эта структурная модель, основанная на анализе практических ситуаций, с соблюдением эталонных составляющих композиции корпуса текста. Обратим при этом внимание на определенную риторическую специфику.

Составление аннотации на английском языке требует повышенного внимания к специфическим особенностям построения англоязычного текста, его грамматическим свойствам и общепринятым фразам-клише, характерным для такого типа текста. «Вербальные знаковые средства – это то, без чего обойтись в документном тексте либо очень трудно, либо вовсе невозможно. Они представляют собой устойчивые словосочетания, либо слова, входящие в них, и позволяют существенно укоротить текст, упростить его понимание. В различных сферах действия вербальные средства могут различаться, но при этом существует ряд ограничений» (Ерещенко М. В., 2015: 12).

При составлении аннотации на английском языке, безусловно, необходимо принять во внимание грамматические особенности аннотации как определенного типа текста с присущими ему характерными языковыми особенностями. Таковыми, к примеру, являются: пассивные и активные залоги глаголов.

Использование синтаксических конструкций с *пассивным залогом* (Passive Voice). Частотность пассивных конструкций в англоязычном переводе достаточно высока. Наиболее часто употребительны такие глаголы, как to be considered, to be observed, to be discussed, to be based (on), to be given, to be analyzed и пр. Примеры: *The article discusses* the formation of a monitoring system for water bodies. The methods of processing satellite data, which are performed with the help of such systems as GlobalMapper, SeaDas *are considered.*

Согласно традиционной концепции, пассивный залог широко использоваться в научно-исследовательских работах, чтобы выразить их популярность и профессионализм. Однако в последние годы все больше и больше ученых стали использовать активный залог (Glassman H., 2018: 33).

Примеры: ***They are creating*** an intelligent energy system, which is now commonly known as the concept of “smart grids”. ***This article presents*** an overview of «Smart Grids» with their features and various aspects in the field of electricity distribution.

Причастные обороты традиционно применяются в функции постпозитивного определения, например, *the problem considered.* Данный грамматический факт на казахский язык следует

переводить как *қарастырылып отырған мәселе*. Как видим, в казахском языке причастие должно стоять перед определяемым словом, в отличие от порядка слов в англоязычном варианте.

Как показывают наши наблюдения, в большинстве случае при переводе казахоязычных аннотаций на английский язык активный залог меняется на пассивный.

Таблица 1 – Безличные предложения со сказуемым в страдательном залоге.

Пример на казахском языке:	Пример перевода:	Комментарий:
Бұл жұмыста фенолдар мен гетероциклді аминдердің антирадикалық белсенділігі туралы зерттеулер нәтижелері келтірілген. Антирадикалық белсенділік спектрофотометриялық әдіспен тұрақты түсті радикалмен әрекеттесу реакциясын қолдана **отырып зерттелді.** Табиғи полифенолды кверцетиннің антирадиялық белсенділігі, дәрілік формадағы керсетиннің құрамы анықталды. **Зерттелген** фенолдардың орташа берік ингибиторлары екендігі, ал гетероциклді аминдер әлсіз ингибиторлық белсенділікті **екендігі көрсетілді.**	The antiradical activity was studied using the reaction of interaction with a stable-colored radical by spectrophotometric method. The content of quercetin in the dosage form was determined. It was shown that the studied phenols are medium strength inhibitors, and heterocyclic amines exhibit weak inhibitory activity.	Данные конструкции состоят из местоимения it и глаголов в страдательном залоге (it is considered, it is calculated, it is offered, it is used for). В казахском языке соответствуют конструкциям с глаголом в 3–м лице с неопределенно-личным значением (қарастырылды, ұсынылды, қолданды).
Әлемнің көптеген елдерінде «Ақылды желілердің» даму кезеңдері, сондай-ақ энергия тиімділігі мен ақылды электр желілерінің жұмыс істеуін арттыруға бағытталған кейбіршетелдік жобалар **қарастырылды.**	The prospects of the stages of development of «Smart grids» in most countries of the world **were considered,** as well as some foreign projects aimed at improving energy efficiency and the functioning of smart electric networks.	
Мақалада екі компонентті пластиктен жасалған, беріктікке сыналған жетілу сенсорына арналған корпустың екі түрін **ұсынды.** Бірінші тікбұрышты корпус 6 бұрандамен және су өткізбейтін резеңкемен қосылған екі бөліктен **жасалған**. Екінші корпус цилиндрлік бөшке мен бұрандалы қақпағы бар бөшке түрінде **жасалды.**	The two types of custom housings for the maturity sensor made of two-component plastic **were proposed and subjected** to durability testing in this study. The first rectangular housing **was made** of two parts connected by 6 screws and waterproofed with rubber. The second housing **was made** keg-shaped with a cylindrical keg and screw-on cap.	

Очевидно, казахоязычным авторам следует обратить на это внимание и избегать широкого использования пассивного залога при переводе, которые приводят к длинным предложениям.

Авторы обычно пытаются самостоятельно излагать идеи своих аннотации на английском языке, но трудности становятся очевидными, поскольку влияние родного языка сказывается на смысле переведенной аннотации. Зачастую при построении предложений на английском языке применяются правила казахской грамматической структуры и социокультурный подход, характерный только для казахского языка, и получаемый дискурс становится вынужденным, неестественным и запутанным.

Следует отметить следующие особенности стиля научно-технического перевода: информационная содержательность, строгая последовательность и логичность всех составляющих представляемой автором идеи, объективность в констатации научного факта, понятливость излагаемого материала в первую очередь для специалиста в этой области. Научно-технический текст в первую очередь отличается существом излагаемой информации, где особая роль при-

надлежит терминологии, используемой в процессе перевода. Поскольку научный термин отражает определенное научное понятие, то этот термин отличается от обычных слов общенационального языка, но обязательно должен отражать реальные объекты и явления и устанавливает однозначное понимание явления специалистами в этой области. Поэтому термин, используемый при переводе, должен быть точным, иметь строго определенное значение, однозначным и входить в так называемое понимаемое читателем «терминологическое поле», быть элементом общей терминологической системы при объяснении существа исследуемого вопроса. В связи с этим переводимые термины могут относиться к группам общенаучных, общетехнических, отраслевых и узкоспециализированных. Специалисты отмечают потребность в согласовании терминологии в казахском и английском языках в силу возросших за последние годы контактов между специалистами, обменом технической документацией и технологиями.

Сравнительный анализ перевод аннотаций на казахском языке показал наличие разных подходов к переводу терминов. Во-первых, это дословный перевод, который в большинстве случаев является некорректным. На наш взгляд, это происходит в первую очередь, потому что технический, к примеру, термин переведен изначально на казахский язык с русского или другого языка, а автоматизированный перевод не рассчитан на употребление узкоспециальных терминов в той или иной области. Так, например, термин «автоматизированный шкаф», используемый в русском языке переведен калькой на казахский как «автоматтандыру шкафы». При переводе на английский язык мы получаем дословный перевод «*Wardrobe mimic automation*», который в данном случае уже не является узкоспециальным термином. Данный термин в английском языке имеет более точный аналог «automation cabinet».

Второй подход при переводе заключается в том, что автор сохраняет написание термина в международном его использовании.

Таблица 2 – Пример перевода термина

Пример на казахском языке:	Пример перевода:	Комментарий:
Төмен деңгейдегі басқарушы функцияларды жүзеге асыру үшін микропроцессорлық контролерлі мимикалық панельмен **автоматтандыру шкафы** және автоматтандырылған жұмыс орны. Технологиялық агрегаттардың дискреттік модельдерін функцияландыру әдісі негізінде керамикалық кірпіштерді өндіру жүйесін автоматтандыруды жүзеге асыру. Керамикалық кірпіш өндірісіндегі технологиялық дискретті процестер негізінде автоматтандырылған процедуралық систез жүйесі есептік жүйеге және басқарушы класстарға бөлінген, дезагрегаттық процес консепциясы негізінде тұрақтылыққа қарсы және ұзаққа төзімділік қасиеттеріне ие.	**Wardrobe mimic automation**, microprocessor controller to implement control functions at a low level and the workstation.Improved automation of ceramic bricks production process through the development of discrete models of functioning technological units.The procedure for the synthesis of discrete systems of automation of technological processes of production of ceramic bricks in the class distributed control and computing systems have the property of resiliency and survivability based on the concept of disaggregated process.	В данном примере отсутствует гармонизация термина. Мы предлагаем термин «automation cabinet», который точно передает смысл. Прямой или дословный перевод, как показывает практика, не подходит для решения языковых ситуаций, которые не соответствуют стратегии эквивалентности слов.

Таблица 3 – Пример перевода аббревиатуры

Аралас әдісіне ***CUI*** поезд жүру кестесін уақыт параметрлерін сығу әдісі жүзеге асырылған.	The combined calculation methodology includes the methodology for calculating the capacity, approved in the Republic of Kazakhstan and the method ***CUI*** for a single-track section with a specified schedule.	Во втором примере термин в исходном тексте использует аббревиатуру английского языка. Термин CUI означает Corrosion under insulation, что на казахском языке эквивалентом слова является «Коррозия астындағы оқшалау».

Проблемы передачи языка становятся совершенно очевидными, когда авторы решают применить одни и те же правила грамматических структур к предложениям на английском и казахском языках. Чаще всего в результате получается неестественный текст с серьезными нарушениями общего смысла. Неверные представления о структуре письменного английского языка и недостаточное знание или отсутствие знаний о значении слов приводят к плохому коммуникативному эффекту на переводящий язык и диспропорциям на уровне формальности дискурса, смешению разговорных и научных терминов, умения правильно использовать терминологию и выбрать соответствующий эквивалент.

Некоторые исследователи считают, что перевод с родного языка на иностранный язык невозможен из-за отсутствия социокультурного фона, необходимого для выражения смысла текста на другом языке. Обычно при обучении переводу начинают работать над смыслами текста, которые должны быть переданы с иностранного языка на исходный язык. Люди могут воспользоваться своим собственным культурным наследием, и этот факт в значительной степени способствует переводу произведения.

Следует обратить внимание на то, что в представлении научного результата в казахстанских текстах применение местоимения первого лица единственного лица *мен* или притяжательного прилагательного *менің* не является типичным. В казахской научной среде самономинация автора/субъекта речи воспринимается как неприсущая этике научного как устного, так и письменного дискурса. Автор зачастую выступает не только от своего имени, но от имени других субъектов научного сообщества, школы (или научного руководителя, как в случаях с представлением результатов диссертации). Как видим, использование (или, наоборот, неиспользование) личных местоимений в текстах аннотаций также является отражением сложившихся этических норм поведения научной коммуникации.

Как показали наши наблюдения, в казахском тексте аннотации отсутствует местоимение *мы*, однако при переводе на английский язык оно добавляется.

Таблица 4 – Использования местоимении «we»

Пример на казахском языке:	Перевод на английский язык:
Аталған жағдайлар бізді қалаларымызда және елдімекендерде автожуу станциалары /автожуу орындарының санын ұлғаитуға шақырады, сонымен қатар, екінші жағынан мұның бәрі су құбыры және кәріз жүйелерінің желілері.	These circumstances urge **us** to increase the number of car washes / car washes in our cities and towns, meanwhile, on the other hand, all this is duplicated by a significant increase in loads on the network and sewage treatment facilities of the water supply and sewage systems.
Бұл мақала темір жол бөлігінің нақты өткізу қабылеттігін есептеуді ұйымдастыратын ақпараттық – талдау жүйесін құрастырылған. Темір жолдың нақты өткізу қабылетін есептеу нәтижесін бағалау алгоритмі жазылған.	In this article **we** present the results of the development of an analytical system for calculating the available throughput capacity of railway sections on the basis of an integrated-combined calculation method for estimating the required throughput.
Бұл мақалада, мәліметтерді өңдеу жүйелерінің (МӨЖ) және жалпы жылыту пункттерінің басқару жүйелерінің автоматтандырылуын, конвеиерлік жоспарларды іске асыратын жеке процессорлар жұмысының тиімділік көрсеткіштерін қалыптастыру мүмкіндігін беретін мәліметтерді өңдеу технологиясы ұсынылған.	In this article **we** proposed a data processing technology that provides the ability to form the efficiency indicators of the different processors that implement pipeline plans of data processing systems (DPS) and automated control systems (ACS) of the heat supply stations in general.

При *использовании времен глаголов* утверждается, что в научных работах следует массово использовать настоящее время (включая настоящее время и настоящее совершенное время); при использовании причастия и лица в научно-исследовательских работах обычно используются пассивный залог и третье лицо. Однако с годами все больше и больше ученых стали использовать активный залог.

Анализ времен глаголов сосредоточен на трех временах с наибольшей частотой встречаемости, а именно, простое прошедшее, простое настоящее и настоящее совершенное. В английском языке есть определенные маркеры времени.

Таблица 5 – Грамматические маркеры и семантические маркеры

present continuous	present simple:	past simple	present perfect
-ing	- s	-ed	have/had done
now, at the moment, right now	often, usually, sometimes	last, ago, in ….	just, recently, yet. Already

Времена глаголов могут описывать постоянную ситуацию или временную ситуацию. По этой причине Present Simple (настоящее простое время) используется в научной литературе для изложения принятых фактов. Иногда автор считает, что полученные результаты исследования имеют состояние факта; в таком случае ученый может принять решение излагать их в настоящем времени и показать, что выводы и умозаключения достаточно убедительны. Настоящее простое время передает эту надежность, и адресат отреагируют соответственно на работу. Пример: *Жұмыстың мақсаты – бор қосылған қалдықтарды ағаш өңдеу өндірісінде антипирен ретінде қолдануды зерттеу.* Перевод: *The purpose of the scientific article is to determine the optimal options for attaching grain farms to grain receiving enterprises.*

Однако по нашим наблюдениям исходный текст казахоязычной аннотации написан в прошедшем времени, а переведенный текст в настоящем времени. Пример аннотаций на казахском языке: *Бағалау нәтижесінде өткізу қабылетін аралас әдіс қолданылған. Ақпараттық талдау жүйесі темір жол бөлігінің өткізу қабылетін кемітетін бөлімдерді анықтауға арналған. Құрылған ақпараттық жүйе нәтижені визуалданған деректер ретінде орындайды. Өзінің есепетеулерің бұлттық сервистер негізінде жүзеге асырады.*

Пример перевода: *The combined calculation methodology includes the methodology for calculating the capacity, approved in the Republic of Kazakhstan and the method CUI for a single-track section with a specified schedule. The analytical system is designed to identify "bottlenecks" on a given railway line that limits the throughput and carrying capacity of the railway. The result of the work of the analytical system is the simulation of the required bandwidth of a specific site. The novelty of the work is the implementation of the algorithm for estimating the throughput and its simulation by a combined method.*

Использование прошедшего простого времени означает, что выводы относятся только к собственному исследованию автора, и не утверждает, что его/ее выводы будут рассматриваться как широко принятые или установленные факты, или даже что другой ученый непременно получит те же результаты. Пример аннотаций на казахском языке: *Жұмысты жазу кезінде библиографиалық дереккөздерді және экономикалық-математикалық моделдеу, жүйелеу, синтездеу, салыстыру, сандық және сапалық талдау принциптерін зерттеу әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижелері – астық қабылдау кәсіпорындарын, олардың өнімді қабылдау, өңдеу, орналастыру, қалыптастыру жұмыстарын жүргізу үшін техникалық мүмкіндіктерін тиімді пайдалану тұрғысында, астық өндіретін шаруашылықтармен тиімді байланыстыру жолдары мен тасымалдау қашықтығын анықтау болып табылады.*

Пример перевода: *When writing the work were used methods for studying bibliographic sources and the principles of economic and mathematical modeling, systematization, synthesis, comparison, quantitative and qualitative analysis. Results of the study – the optimal options for attaching grain farms to grain receiving enterprises were determined on the basis of the effective use of their technical ability in operations of receiving, processing, placing, forming batches of grain and the optimal scheme for linking grain receiving enterprises to processing plants taking into account the distance of transportation.*

Различие между прошедшим и совершенным временем сложнее понять. Важно то, что событие в совершенном времени считается более значимым для ситуации сейчас, чем событие в прошлом, поэтому оно дано в Present Perfect. Может быть, потому что в этой научной статье сейчас уделяется внимание.

Пример аннотаций на казахском языке: *Сандық зерттеу көрсеткендей, таратылған торды қолдану қысым үшін Шахмат тербелісі деп аталатын үлгіні болдырмауға мүмкіндік береді.* Пример перевода: *Numerical research* ***has shown*** *that the use of a spaced grid avoids the appearance of a so-called staggered oscillating pattern for pressure.*

К сожалению, некоторые примеры аннотации не соответствуют с исходным текстом и

текста перевода. По нашим наблюдениям опять встречаются добавления в ТП. В казахоязычной аннотации отсутствует информация о западном Казахстане, но в переводе английского языка добавлена новая информация. Пример аннотаций на казахском языке: *Жұмыстың нәтижесінде шламжинақтағыш ішіндегі қалдықтардың құрамына химиялық талдау жүргізілді. Бордың көп мөлшері зауыттағы шламжинақтағыш және айналасындағы топырағының жоғарғы қабатында болатындығы анықталды.*

Пример перевода: *Certain areas of the West Kazakhstan, which are the geochemical region of the Bor element, have a serious threat to human health and the environment. Sludge harvesters, which have accumulated large amounts of fatty acid as remnants of the former chemical plant, have a huge impact on humanity, animals and plants. The purpose of the research is to study the use of lubricants as flame retardant in woodworking industry. As a result, the chemical analysis of the residues in the sludge cutter was carried out. The large amount of boron is found on the crumbling plant and the top layer of the soil around it.*

В рассмотренных нами выше особенностях казахского и английского научного текста фиксируются достаточно важные межъязыковые различия, которые очевидно создают определенные сложности при переводе с казахского языка на английский. Анализ текста перевода с точки зрения его соответствия стилистическим нормам языка перевода показывает, что английский перевод аннотации на казахском языке в большей степени соответствует нормам научного дискурса казахского языка.

Несовпадение лексических, грамматических, семантических, стилистических элементов с эталонами, хранящимися в памяти переводчика, приводит к тому, что он пытается найти похожую, по его мнению, модель или конструкцию в ПЯ для осуществления перевода. Переводчик воспринимает исходный текст на основании нескольких критериев, которые он сравнивает с эталонами в своей памяти (лексическими, грамматическими, стилистическими и т. д.), приобретенными в процессе практической деятельности (Алимов В.В., 2005: 153).

Таким образом, в результате лингвистического анализа, проведенного при анализе аннотаций к статьям технического характера, можно отметить следующее: одной из проблемных зон при переводе необходимость в разработке общепринятых клише, синтаксических структур в казахском и английском языках, важно уметь ориентироваться в тексте технической направленности и знать значения лексических единиц для того, чтобы правильно переводить, выбирать и оперировать научными понятиями во избежание двусмысленности и неправильной интерпретации их семантики.

Часть анализируемых аннотаций научных статей была переведена с казахского языка на английский язык профессиональными переводчиками. Другая часть переводилась на русский язык и английский языки авторами статей, которые являются носителями казахского языка, самостоятельно. Самостоятельный перевод научных статей является довольно распространенной практикой среди учёных, которые используют возможности машинного перевода, не всегда точно передающего смысл исходного текста. Мы можем утверждать, что прямой перевод аннотации с казахского языка на английский язык неспециалистами-переводчиками представляет собой серьезный риск для научных публикаций, поскольку вероятным результатом такого перевода будет набор плохо переведенных текстов, не отражающих истинное содержание научной статьи. Считаем необходимым подчеркнуть, что авторам следует прибегать к услугам профессиональных переводчиков, которые могут поддержать публикацию текстов на иностранных языках.

Проведенный анализ в основном сосредоточен на влиянии казахского языка на перевод аннотации. Такое влияние обычно приводит к ошибочным языковым переводам, поскольку авторы используют казахские языковые структуры, когда пытаются перевести исходный текст аннотаций на английский язык, но не учитывают социокультурные проблемы и смысловой подход к переводу.

Выводы

Представление научного результата в международном научном сообществе не сводится только к корректной английской терминологии, представление научного результата подразумевает также адекватную форму самой научной статьи, в том числе и аннотации. Как показали результаты исследования, сложившийся в казахстанской науке до сегодняшнего времени научный стиль все еще продолжает сохраняться в современной практике создания научных текстов на казахском языке. Построенный по правилам одной социокультурной практики текст может оказаться неадекватным при восприятии специ-

алистом, сформировавшимся в рамках иной академической традиции. По нашим наблюдениям, отечественные исследователи и авторы публикаций сталкиваются со своеобразным лингвистическим вызовом и необходимостью сознательного и намеренного подхода к научному переводу текста исследуемой аннотации.

Авторам публикаций следует быть прагматически ориентированным на корректный перевод текста аннотации: избегать прямого или дословного перевода, обращать внимание на согласование времена глаголов, и особенно направлять фокус внимания на перевод терминов в предметной области. Адекватное применение специальных терминов обусловливает точность и корректность понимания между специалистами, в том числе в международном общении.

Таким образом, подчеркнем важный, на наш взгляд, тезис, вытекаемый из проделанного анализа: если авторы казахоязычных статей рассчитывают на то, что их работы заинтересуют зарубежных специалистов, необходимо писать авторские аннотации на английском языке с учетом требований, предъявляемым к этому элементу статьи в англоязычном научном дискурсе. Аннотации должны быть четко структурированы, перевод не должен быть дословным, используемые термины соответствовать принятым в английском научном стиле речи. Следует также внимательно относиться к выбору английских эквивалентов с учетом их многозначности и сочетаемости с другими словами. Аннотации к научным статьям, написанные носителями английского языка, отличаются большей стандартизированностью, формальным единообразием, точным соответствием требованиям, предъявляемым издателем. Приступая к переводу научных статей и аннотаций к ним, переводчику необходимо обязательно предварительно ознакомиться с этими требованиями. Что касается языкового оформления аннотаций, то необходимо отметить более частое использование носителями языка одних и тех же речевых формул, неких «шаблонных» структур. Переводчику необходимо учитывать этот факт и избегать «вольных» переводов.

Литература

Чернявская В.Е. Лингвистика текста. Лингвистика дискурса: учебное пособие. – Изд. стереотип. – М.: ЛЕНАНД, 2018. – 200 с.

Swales, J.M. (1990) Genre Analysis. – Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Bhatia, V.K. (1993) Analyzing Genre: Language Use in Professional Settings. – New York, NY, USA: Longman Publishing.

Hyland, K. (2009) Teaching and Researching Writing. – 2nd ed. – Routledge: Abingdon, UK.

Martín-Martín, P. (2005) The Rhetoric of the Abstract in English and Spanish Scientific Discourse: A Cross-Cultural Genre-Analytic Approach; Peter Lang: Bern, Switzerland.

Graetz, N. (1985) Teaching EFL Students to Extract Structural Information from Abstracts / N. Graetz // Reading for Professional Purposes. Leuven: ACCO. – Pp. 123–135.

Salager-Meyer, F. (1990) Discoursal flaws in medical English abstracts: A genre analysis per research and text type. Text, 10, Pp. 365–384.

Hyland, K. (2004) Disciplinary Discourses: Social Interactions in Academic Writing; University of Michigan Press: Ann Arbor, MI, USA.

Dong, H. (2010) Generic Structure of Research Article Abstracts / H. Dong, H. Xue // Cross-Cultural Communication. – Vol. 6. – No. 3.– Pp. 36–44.

Hardjanto, T.D. Common Discourse Patterns of Cross-disciplinary Research Article Abstracts in English / T.D. Hardjanto // Humaniora. – 2017. – Vol. 29 (1). – Pp. 72–84.

Науменко Е.Э. Особенности аннотации как типа текста: На материале современного английского языка: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Науменко Елена Эдгаровна. – Пятигорск, 1988. – 214 с.

Дрозда Э. Информационная структура текстов рецензий и аннотаций: сопоставительный анализ на материале французского и русского языков: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Дрозда Эва. – М., 1989. – 228 с.

Черкунова М.В. Прагмалингвистические характеристики аннотаций научной и учебной литературы: на материале англоязычных изданий: автореф. дис. … канд. филол. наук / Черкунова Марина Владимировна. – Самара, 2007. – 19 с.

Агранович Н.Б. Вторичные тексты в коммуникативно-когнитивном аспекте: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / Агранович Надежда Борисовна. – М., 2006. – 152 с.

Осминин П.Г. Построение модели реферирования и аннотирования научно-технических текстов, ориентированной на автоматический перевод: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.21 / Осминин Павел Григорьевич. – Челябинск, 2016. – 239 с.

Голованова Е.В. Тип текста «аннотация к телефильмам»: на материале немецкой прессы: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – Хабаровск, 2003. – 237 с.

Хомутова Т.Н. Макроструктура научной аннотации / Хомутова Т.Н., Силкина О.М. // Вестник Южно-Уральского гос. ун-та. Серия: Лингвистика. – 2018. – Т. 15, № 4. – С. 21–30.

Ерещенко М.В. Вербальные, невербальные и паравербальные составляющие документного текста [Электронный ресурс] / М.В. Ерещенко, Л.А. Севостьянова // Международный студенческий научный вестник. – 2015. – №6.

Glassman, H. (2018) Deal Science Research Writing for Non-Native Speakers of English Imperial College London, UK.

Алимов В.В. Интерференция в переводе. – М.: КомКнига, 2005. – 232 с.

References

Chernyavskaya V.E. (2018) Ligvistika teksta. Lingvistika diskursa: Uchebnoe posobie. [Text Linguistics. Linguistics of Discourse: Textbook.] Izd. Stereotip. M.: LENAND, 200p. (in Russian)

Swales, J.M. (1990) Genre Analysis; Cambridge University Press: Cambridge, UK. (in English)

Bhatia, V.K. (1993) Analyzing Genre: Language Use in Professional Settings; Longman Publishing: New York, NY, USA. (in English)

Hyland, K. (2009) Teaching and Researching Writing, 2nd ed.; Routledge: Abingdon, UK. (in English)

Martín-Martín, P. (2005) The Rhetoric of the Abstract in English and Spanish Scientific Discourse: A Cross-Cultural Genre-Analytic Approach; Peter Lang: Bern, Switzerland. (in English)

Graetz, N. (1985) Teaching EFL Students to Extract Structural Information from Abstracts. N. Graetz. Reading for Professional Purposes. Leuven: ACCO. Pp. 123–135. (in English)

Salager-Meyer, F. (1990) Discoursal flaws in medical English abstracts: A genre analysis per research and text type. Text, 10, 365–384. (in English)

Hyland, K. (2004) Disciplinary Discourses: Social Interactions in Academic Writing; University of Michigan Press: Ann Arbor, MI, USA. (in English)

Dong, H. (2010) Generic Structure of Research Article Abstracts. H. Dong, H. Xue. Cross-Cultural Communication. Vol. 6. No. 3. P. 36–44. (in English)

Hardjanto, T.D. (2017) Common Discourse Patterns of Cross-disciplinary Research Article Abstracts in English. T.D. Hardjanto. Humaniora. Vol. 29 (1). Pp. 72–84. (in English)

Naumenko E. (1988) Osobennosti annotatsii kak tipa teksta: Na materiale sovremennogo angliiskogo ıazyka: [Peculiarities of the annotation as a type of text] dis. cand… of filol. sciences: 10.02.04. Naumenko Elena Edgarovna. Pıatigorsk. 214 p. (in Russian)

Drozda E. (1989) Informatsionnaıa struktura tekstov retsenzii i annotatsii: sopostavitelnyi analiz na materiale frantsuzskogo i russkogo ıazykov [Information structure of texts of reviews and abstracts: comparative analysis in French and Russian:] dis. cand… of filol. sciences: 10.02.20. Drozdava. M., 1989. 228 p. (in Russian)

Cherkunova M.V. Pragmalingvisticheskie harakteristiki annotatsii nauchnoi i uchebnoi literatury: na materiale angloıazychnyh izdanii [Pragmalinguistic characteristics of the abstracts of scientific and educational literature: on the material of English-language editions] Author's abstract. dis. cand. of filol. sciences. Cherkunova Marina Vladimirovna. Samara, 2007. 19 p. (in Russian)

Agranovich N.B. (2006) Vtorichnye teksty v kommunikativno-kognitivnom aspekte [Secondary texts in the communicative-cognitive aspect] dis. cand… of filol. sciences: 10.02.19. Agranovich Nadejda Borisovna. M. 152 p. (in Russian)

Osminin P.G. (2016) Postroenie modeli referirovaniıa i annotirovaniıa nauchnotehnicheskih tekstov, orientirovannoi na avtomaticheskii perevod [Construction of the model of abstracting and annotating scientific and technical texts, focused on automatic translation:] dis. cand… of filol. sciences: 10.02.21. Osminin Pavel Grigorevich. Chelyabinsk. 239 p. (in Russian)

Golovanova E.V. (2003) Tip teksta «annotatsiıa k telefilmam»: na materiale nemetskoi pressy: [Type of text «annotation to TV films»: on the material of the German press] dis. cand… of filol. sciences: 10.02.04. Habarovsk, 237 p. (in Russian)

Homutova T.N. (2018) Makrostruktura nauchnoi annotatsii [Macrostructure of scientific abstract]. Homutova T.N., Silkina O.M. Vestnik IYjno-Uralskogo gos. un-ta. Seriıa: Lingvistika. T. 15, № 4. Pp. 21–30. (in Russian)

Ereshchenko M.V. (2015) Verbal'nye, neverbal'nye i paraverbal'nye sostavlyayushchie dokumentnogo teksta [Elektronnyj resurs] [Verbal, Nonverbal, and Paraverbal Components of a Documentary Text]. M.V. Ereshchenko, L.A. Sevost'yanova. Mezhdunarodnyj studencheskij nauchnyj vestnik. №6. (in Russian)

Glassman, H. (2018) Deal Science Research Writing for Non-Native Speakers of English Imperial College London, UK. (in English)

Alımov V.V. (2005) Interferentsıa v perevode. [Interference in translation] M.: KomKnıga, 232 p. (in Russian)

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім
Тіл білімі

Section 1
Linguistics

Раздел 1
Языкознание

Abdarkhmanova T.M., Kusmanova G.A., Satkenova Zh.B.
On the question of onomopragmatics (using the example of nickname names of architectural and residential buildings).....4

Адишева А.Е., Мехмет Өлмез
Антропоморфтық метафораның танымдық моделі.....12

Байсыдық И.Б., Алдабек Н.Ә.
Ұлттық және шығыстық мінез атауларының лингвомәденитанымдық аспектілері.....21

Baishukurova G.Zh., Irgebayeva A.B.
Axiological content of phraseological units.....33

Бейісқанқызы Гүлғайша
Қазақ тіліндегі тұр көмекші етістігінің жетекші етістікпен тіркесімділігі және оның грамматикалық семантикасы.....43

Биязды́ова Ә.Ә.
А. Байтұрсынұлының Орынбор мектебінде білім алуы.....51

Ешнияз Г.С., Жолшаева М.С., Алимтаева Л.Т.
Модальділік категориясының типологиясы.....60

Kaldybekova N.B., Zagidullina A.A., Seidikenova A.S.
The implementation of manipulative influence in indirect communication.....71

Кенжалин Қ.К., Таңсықбай Ә.Қ.
«Басы – бапан, аяғы – сапан» мәтеліндегі көнерген сөздер.....81

Мұхамеджанова Г.Т.
Лингводидактикадағы ассоциативті эксперимент тәсілі.....90

Режеп А.С., Беккожанова Г.К., Кеңесбаева Н.М., Сүгірова С.Е.
Виртуалды тілдік тұлғаның лексико-семантикалық ерекшеліктері.....102

Таубалдиев М.Е., Мамбетова М.К.
Тележурналистика терминдерінің қолданысына статистикалық талдау.....113

Турлыбекова И.А., Нуркенова С.С.
Сөйлеу мінез-құлқына қатысты фразеологизмдердегі сөзқұмарлықтың көрінісі.....125

Шойбекова Ғ.Б., Абдрахманова Ж.Ә., Нуржанова Б.Н.
Тыйым сөздер арқылы қалыптасатын лингвомәдени құзіреттіліктер.....139

2-бөлім
Әдебиеттану

Section 2
Literary Criticism

Раздел 2
Литературоведение

Abdullayeva Kh.V.
Remarkable Predictions in Azerbaijani Science Fiction Literature.....152

Асқарова А.Ш.
Қазақ және түрік прозасындағы мистика.....160

Баянбаева Ж.А., Ибраева Ж.Б., Ломова Е.А.
Дендроним «Яблоня» как средство репрезентации поэтической картины мира Б.М. Канапьянова.....171

Sargeltayeva A.K.
The concept of character (behavior) in the poems of Abai.....179

3-бөлім
Тіл мен әдебиетті оқытудың әдістемесі

Section 3
Methods of teaching language and literature

Раздел 3
Методика преподавания языка и литературы

Цой А.А., Сабитова Ш.А., Есимбек С.И.
Обучение студентов специальности «Международное право» профессионально-ориентированной лексике русского языка на основе комплекса заданий 188

4-бөлім
Аударма теориясы

Section 4
The theory of translation

Раздел 4
Теория перевода

Бауржанулы Е., Ашимханова С.А., Алпысбаева А.Е.
К проблеме перевода пословиц и поговорок на английский и турецкий языки в трилогии И. Есенберлина «Кочевники» 202

Кузар Ж.Н., Кульдеева Г.И.
Аннотация в научных статьях: переводческие аспекты.....211

Журналдағы мақалалардың мазмұнына авторлар жауапты.
The authors are responsible for the content of the articles.
Ответственность за содержание статей несут авторы.